

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LI
(2005)

UDC 93/94

YU ISSN 0350-08202

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LII
(2005)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, VASILJE KRESTIĆ, MIOMIR KORAĆ,
MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ, ANA STOLIĆ,
ĐURO TOŠIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

Tibor Živković, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2005

УДК 93/94

YU ISSN 0350-08202

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LII
(2005)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ, МИОМИР КОРАЋ,
МАРИЦА МАЛОВИЋ-БУКИЋ, АНА СТОЛИЋ,
ЂУРО ТОШИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2005

Овај број *Историјског часописа* штампан је уз финансијску помоћ

МИНИСТАРСТВА ЗА НАУКУ И ЗАШТИТУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ
ВЛАДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Тибор Живковић, ЈЕДНА ХИПОТЕЗА О ПОРЕКЛУ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА УРОША I	9
Гордана Томовић, О ГЛАГОЉСКОМ НАТПИСУ ИЗ КОНАВАЛА	23
Stanko Andrić, SAMOSTAN SVETOG KRIŽA U FRANKAVILI (MANDELOSU) ...	33
Биљана Марковић, ЗАЈАМ И ЗАЛОГА У ЈУСТИНИЈАНОВОМ ЗАКОНУ КАО ДЕЛУ КОДЕКСА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА	83
Драгић М. Живојиновић, КАЛИНИК, ИГУМАН МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА	109
Небојша Порчић, ОСВРТ НА СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ МОТИВЕ У ДЕЛИМА ДАНИЛОВОГ ЗБОРНИКА	135
Александар Крстић, СЕОСКА НАСЕЉА У ПОДУНАВЉУ И ПОСАВИНИ СРБИЈЕ И ЈУЖНЕ УГАРСКЕ У XV И ПРВОЈ ТРЕЋИНИ XVI ВЕКА	165
Драгана Амедоски, ЗЕМУН И ЗЕМУНСКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ	195
Александар Фотић, ИНСТИТУЦИЈА АМАНА И ПРИМАЊЕ ПОДАНИШТВА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ: ПРИМЕР СРЕМСКИХ МАНАСТИРА 1693-1696	225
Недељко Радосављевић, ТИМОЧКА ЕПИСКОПИЈА ПО ПОПИСУ ИЗ 1836.	257
Момир Самарџић, МИСИЈА АРХИМАНДРИТА НИЋИФОРА ДУЧИЋА У ЦАРИГРАДУ И НА СВЕТОЈ ГОРИ 1882. ГОДИНЕ	273
Јелена Милојковић-Ђурић, АЛЕКСА П. МИЛОЈКОВИЋ: УЧЕСНИК И СВЕДОК ТИМОЧКЕ БУНЕ 1883	293
Петар В. Крстић, СРБИ ИЗ УГАРСКЕ - ДОБРОТВОРИ И ЧЛАНОВИ ПАТРОНАТА СРПСКОГ ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА ПРИВРЕДНИК	305
Александар Растовић, СРБИЈА НА ЛОНДОНСКОЈ ИЗЛОЖБИ 1907. ГОДИНЕ	317
Ана Столић-Ненад Миленовић, ПОРИЦАЊЕ И ОДБРАНА ИСТОРИЈЕ, постмодернизам, постструктурализам и историјска наука	347

МЕТОДОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Михаило Војводић, ЈЕДНО ЗНАЧАЈНО ИСТРАЖИВАЊЕ О ПРИБЛИЖВАЊУ СРБИЈЕ ЕВРОПИ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА	377
--	-----

ПРИКАЗИ

Сима М. Ђирковић, <i>Срби међу европским народима</i> , Equilibrium, Београд 2005, стр. XXV+337, 40 илустрација, 16 карата (Љубомир Максимовић) ...	383
--	-----

- Станоје Бојанин, *Забаве и свейковине у средњовековној Србији: од краја XII до краја XV века*, (Историјски институт-Службени гласник), Београд 2005, 455 (Александра Фостиков) 387
- Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Посебна издања Византолошког института САНУ, књ. 29, Београд 2004, 307 страна + 12 страна фотографија *Српски биографски речник, 1, А - Б*, Матица српска - Нови Сад, Нови Сад 2004, 916 (Небојша Порчић) 392
- Српски биографски речник, 1, А - Б*, Матица српска - Нови Сад, Нови Сад 2004, 916 (Недељко Радосављевић) 395
- Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, London - New York 2002², XX + 229 стр (Драгић М. Живојиновић) 398
- The Oxford History of the Crusades*, J. Riley-Smith, Oxford University Press, Oxford 2002³, XII + 457 стр. + 8 илустрација (Драгић М. Живојиновић) 405
- Judith Herrin, *Women in Purple. Rulers of Medieval Byzantium*, Phoenix Press, London 2002², xvi + 304 стр. + 8 илустрација у боји (Драгић М. Живојиновић) 411
- Dušana Vojanić – Lukač, Tatjana Katić, *Maglajski sidžili 1816-1840*, Вошњачки институт – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2005, 690 (Драгана Амедоски) 416
- Душанка Бојанић - Лукач, Татјана Катић, *Османска докуменџа о њродаји љурских имања кнезу Милошу Обреновићу*, Мешовита Грађа (Miscellanea) књ. XXVI (2005), Историјски институт, Београд, 2005, 169 (Драгана Амедоски) 419
- Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Историјски институт, Београд 2004, 204 (Александра Вулетић) 421
- Милан Мито Ђуровић, *Устомене (1900-1944)*, приредио Недељко Радосављевић, Мешовита Грађа (Miscellanea) књ. XXV (2005), Историјски институт, Београд, 2005, 150 (Божица Младеновић) 423
- Докуменџи о сјољној љолиџици краљевине Србије*, књ. II, св. 3 (1/14. јануар - 2/15 април 1907), књ. II, св. 3 (2/15. април - 30. јуни/13. јули 1907), приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Одељење историјских наука САНУ, Београд 2004, 1393 (Биљана Вучетић) 427
- Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко*, Моно и Манана, Београд 2004. (Александар Растовић) 429
- Н. М. Поџајов Руски војни аџенџи у Црној Гори* Том I - Извјештаји, рапорти, телеграми, писма 1902-1915. г. Том II - Дневник, 1906-1907, 1912, 1914-1915. Одговорни уредници А. Н. Сахаров и Р. Распоповић, Подгорица - Москва 2003. I-791, II-838 (Радоман Јовановић) 433
- Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija - kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Bibliotheka Geographia Croatica, Књига 18, Meridijani, Samobor, 2003, 495, са црно-белим илустрацијама у тексту и 172 слике у боји. (Гордана Томовић) 436
- „*The First South-Eastern European Digitization Initiative (SEEDI) Conference: Digital (re-) Discovery of Culture (Physicality of Soul)-Playing Digital-*“, 11-14. септембар 2005, Охрид, Македонија (Александра Фостиков) 441

CONTENTS

ARTICLES

Tibor Živković, A HYPOTHESIS CONCERNING THE DESCENT OF GRAND ZHUPAN UROS I	9
Gordana Tomović, ON THE GLAGOLITIC INSCRIPTION FROM KONAVLI	23
Stanko Andrić, LE MONASTÈRE DE LA SAINTE-CROIX À FRANCAVILLA (MANĐELOS)	33
Biljana Marković, LOAN AND PLEDGE IN JUSTINIAN'S LAW AS PART OF EMPEROR DUŠAN'S CODE	83
Dragić M. Živojinović, KALLINIKOS, HIGOUMÈNE DU MONASTÈRE DE CHILANDAR	109
Nebojša Porčić, ON THE MOTIVES OF FOREIGN POLICY IN THE WORKS OF DANILO'S ANTHOLOGY	135
Aleksandar Krstić, RURAL SETTLEMENTS IN THE SERBIAN AND SOUTH HUNGARIAN PARTS OF THE DANUBIAN AND SAVA REGIONS IN THE FIFTEENTH CENTURY AND THE EARLY DECADES OF THE SIXTEENTH CENTURY	165
Dragana Amedoski, ZEMUN AND THE ZEMUN DISTRICT IN THE SIXTEENTH CENTURY	195
Aleksandar Fotić, THE INSTITUTE OF AMĀN AND THE ACCEPTANCE OF SUBMISSION IN THE OTTOMAN EMPIRE: THE EXAMPLE OF MONASTERIES IN SREM 1693-1696	225
Nedeljko Radosavljević, THE TIMOK DIOCESE ACCORDING TO A CENSUS FROM 1836	257
Momir Samardžić, THE MISSION OF ARCHIMANDRITE NIĆIFOR DUČIĆ IN CONSTANTINOPLE AND ON MOUNT ATHOS IN 1882	273
Jelena Milojković-Đurić, ALEKSA P. MILOJKOVIĆ: A PARTICIPANT AND A WITNESS OF THE 1883 TIMOK UPRISING	293
Petar V. Krestić, THE SERBIANS FROM HUNGARY – BENEFACTORS AND MEMBERS OF THE SERBIAN SOCIETY FOR ECONOMIC DEVELOPMENT „PRIVREDNIK“	305
Aleksandar Rastović, SERBIA AT THE BALKAN STATES EXHIBITION IN LONDON 1907	317
Ana Stolić–Nenad Milenović, THE REFUTAL AND DEFENCE OF HISTORY: Postmodernism, Poststructuralism and Historical Scholarship	347

METHODOLOGY AND HISTORY OF HISTORIOGRAPHICS

REVIEW ARTICLES

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LII (2005) стр. 9-22

HISTORICAL REVIEW, vol. LII (2005) pp. 9-22

УДК : 929 Урош I, велики жупан

Тибор ЖИВКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЈЕДНА ХИПОТЕЗА О ПОРЕКЛУ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА УРОША I

Почетке династије која је владала Србијом крајем XI и током прве половине XII века, требало би тражити у раним осамдесетим годинама XI века. Обично се сматра да је дукљански краљ Бодин првих година своје владавине, око 1082/1083. године, искористивши заузетост Византије у рату са Робертом Гвискардом, запосео Србију и Босну. Овај податак, сачуван у Летопису Попа Дукљанина, пропраћен је и допунским објашњењем, да је ову област Бодин дао на управу „двојици жупана са свога двора, Вукану и Марку, који су се заклели да ће они и њихови синови бити прави вазали краља Бодина и његових синова и наследника.“¹ Мавро Орбин, који је 1601. објавио „Краљевство Словена“, где је на италијански језик превео и Летопис Попа Дукљанина, овај део доноси у битно другачијем смислу. Орбин каже да је Бодин запосео Рашку и поделио је на две жупаније; једну је дао на управу Вукану, а другу Марку, својим дворанима. Затим је од њих затражио да положи заклетву верности њему и његовим потомцима.²

На основу заклетве коју су Вукан и Марко положили Бодину, као и формулације која је обухватала њихове потомке и Бодинове

¹ *Ljetopis Popa Dukljanina*, ured. V. Mošin, Zagreb 1950, 96 - 97 (= *Ljetopis*). Требало би повести рачуна о чињеници да су вазални односи у средњем веку сматрани за доживотне, али да се не односе и на потомство.

² *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense*, Pesaro 1601, 233 (= *Orbin*).

наследнике, намеће се могућност да су ова двојица дворана били веома блиски сродници, највероватније рођена браћа. С друге стране, потреба да Бодин освојену територију подели на две жупаније вероватно је одговарала неким претходним географским или административним поделама које су биле установљене раније и под другачијим политичким околностима.

Наиме, после победоносног окончања рата са Бугарима 1018. године, цар Василије II (976 - 1025) извршио је и одређене административне поделе на новоосвојеним подручјима. Без намере да у овом раду посебно испитујемо обим и карактер ових управних јединица, можемо се задовољити закључком да су на том простору основане најмање четири теме: Србија, Морава, Сирмијум и Бугарска.³ Међутим, још у време цара Јована Цимискија, при самом крају његове владавине, око 975. године, установљен је катепанат са седиштем у Расу, о чијем даљем постојању нема поузданих сведочанстава.⁴ Све ове административне јединице које је Византија оснивала на освојеним подручјима највероватније су следиле неке границе ранијих територијално-организационих целина чије је почетке могуће ставити и столеће или два раније.⁵ Једна, додуше сумњива, повеља стратега Србије и Захумља, Љутовида, која би требало да је из 1039. године, такође може да буде сведочанство о постојању теме Србије.⁶

Развој византијске територијално-административне поделе на простору средишњег и источног дела Балканског полуострва није могуће пратити у свим хронолошким етапама, јер су расположиви извори у суштини прилично оскудни. Ипак, несумњиво је област тзв. Крштене Србије Константина Порфирогенита из средине X века могла да буде основ за доцнији развој византијског

³ О овим управним јединицама, видети, Љ. Максимовић, *Организација византијске власћи у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31 - 43.

⁴ Познат је печат Јована, протоспатара и катепана Расе; упор. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I*, Washington 1991, N° 33.

⁵ Нпр. област Мораваца у IX веку вероватно је послужила као модел за образовање доцније теме Мораве почетком XI века, уз претпоставку да је ова област док је била у саставу бугарске државе такође чинила засебну административну област.

⁶ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ured. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, N° 54 (= *Codex*).

управног поретка у тој области. Отуда и податак Мавра Орбина, да је Бодин Рашку поделио на две жупаније, привлачи додатну пажњу будући да није у супротности са познатим административним променама забележеним у Византији у XI веку. Бодин је десетак година пре освајања Рашке већ боравио на том простору. Наиме, крајем 1072. године, ратујући са Византијом, он се залетео све до Ниша, који је непосредно пре тога већ био заузет, краткотрајно, од Угара. Изгледа да северно од Ниша Бодин није наставио кампању јер је био принуђен да се окрене према југу и крене у помоћ Ђорђу Војтеху који се налазио у Скопљу. На том путу он је био нападнут, поражен и заробљен од Византинаца.⁷

Поставља се питање на које две жупаније је Бодин поделио освојену територију? На основу византијских извора, Алексијаде Ане Комнине, кћерке византијског цара Алексија I Комнина (1081 - 1118) познат је простор према коме је војно деловао жупан Вукан, највероватније већ 1085 - 1090, а сасвим сигурно од 1091. године. Јужне области његове државе налазиле су се недалеко од Звечана, па би сасвим природно било очекивати да је Вукан управљао оном облашћу која је раније припадала катепанату у Расу, а доцније, после 1018. године, теми Србији. Током сукоба са Византијом он је продирао све до Скопља и Врања, што се сасвим уклапа у познате границе теме Бугарске, што ове области оставља изван опсега територије којом је владао.

Друга област или жупа, како је назива Мавро Орбин, требало би да се налазила северно од Вуканових територија. Правац према западу није потребно ни разматрати, будући да Летопис Попа Дукљанина јасно каже да је Бодин у Босни на власт поставио кнеза Стефана.⁸ Правац према истоку - Нишу или Морави - потпадао је под византијску управу, највероватније као део теме Бугарске или Мораве. Стога, једини правац где би требало тражити територију коју је запосео Марко, може да буде северно од Вуканове територије.

Не може се поуздано утврдити северна граница теме Србије.⁹ На основу познатих византијских управних јединица, може се прет-

⁷ О продору Угара до Ниша под краљем Саломоном и нешто доцнијем Бодиновом ратовању у тим крајевима, видети, Т. Живковић, *Дукљанско-византијски раји 1072 - 1075*, ИЧ 47 (2002) 43, 47 - 48.

⁸ *Ljetopis*, 97.

⁹ Упор. Т. Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, ЗМС за историју 63/64 (2001) 7 - 17, где су наведена и старија мишљења.

поставити да је северно од Србије постојала тема Сирмијум. Источно се простирала тема Морава, а југоисточно тема Бугарска. Срем је у средњем веку обухватао области северно и јужно од Саве са седиштем у граду светог Димитрија, некадашњем Сирмијуму. Доцније се усталио израз овоострани и оноострани Срем, при чему је овоострани Срем оно што се данас подразумева под овом облашћу северно од Саве, док је оноострани Срем заправо данашња Мачва.¹⁰ У време успона Бугарске у IX и X веку, Београд је био бугарски погранични град, а познато је да је српски владар Часлав четрдесетих година X века ратовао са Угрима управо у Срему и у дринској жупанији. Граница између две државе, Бугарске и Србије, простирала се током Колубаре остављајући западно област која је припадала Србији и која се даље према западу простирала дубоко до данашње североисточне Босне, односно Посавине. Још средином X века ова област сматрана је саставним делом Србије, јер Константин Порфирогенит град Соли, данашња Тузла, недвосмислено сматра једним од градова Крштене Србије.¹¹

Најпре би се могло закључити да је жупан Марко на управу добио северне области некадашње Србије које су обухватале данашњу Мачву и североисточну Босну, као и део Дринске жупаније у доњем току истоимене реке. Северна граница ове области није прелазила Саву, јер су се већ од средине XI века Угри привремено утврдили у данашњем Срему (1057 - 1059), а Византија се повукла према Београду и Браничеву.¹² У том случају око 1082/1083. године када је жупан Марко стекао своју област као Бодинов вазал, његови северни суседи били су Угри, на истоку Византија, на југу Рашка под Вуканом и према југозападу Босна под кнезом Стефаном.

Уколико се сведочанство Мавра Орбина занемари, односно претпостави да је он препричао латински текст, тако што је од двојице жупана начинио две жупе у Рашкој, опет остаје индикативно да је Бодин у запоседнуту област послао двојицу жупана. Са Вуканом се срећемо и у византијским изворима, док о Марку нема више

¹⁰ Најстарији помен овоостраног и оноостраног Срема забележен је у једној повељи из 1229. године; упор. Codex III, № 271, Sirmia citerior...Sirmia ulterior.

¹¹ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I-II*, ed. R. J. H. Jenkins – Gy. Moravcsik, Washington 1967, I, 32.149 – 151.

¹² Византија је привремено вратила Срем под своју власт крајем седамдесетих година XI века; упор. Б. Ферјанчић, *Византијски печат из Сирмијума*, ЗРВИ 21 (1982) 47 - 52.

никаких података. Заклетва која је код Дукљанина препричана наговештава да је у питању однос између две породице, с једне стране Бодин и његови наследници, са друге стране Вукан и Марко и њихови потомци. Наравно, могуће је да су Вукан и Марко били из потпуно различитих породица и да је садржај заклетве само уобичајена форма у том времену, а не сигуран знак да су Вукан и Марко сродници. Као што форма може да буде и истицање сениорског/вазалног односа потомака једне и друге стране, који у том тренутку још увек нису морали да буду рођени.

Ипак, Ана Комнина, говорећи о склапању мира између Вукана и Византије, напомиње да је он тада предао цару Алексију двојицу својих синоваца, Уроша и Стефана Вукана, уз још двадесетак других сродника, тј. рођака, као таоце.¹³ Уколико Марко није био Вуканов брат, онда је он имао неког другог, из извора непознатог брата, чији су синови били Урош и Стефан Вукан. У историографији се усталило мишљење да је синовац Урош заправо будући велики жупан рашки Урош I, чији су потомци били синови Првослав (Урош II), Белош и Деса, и кћери, Јелена и Марија.¹⁴ Са далеко више опреза је у историографији заступљено мишљење да је управо Марко био отац великог жупана Уроша I и брат жупана Вукана.¹⁵

Само име Вукановог синовца Уроша јесте јединствен траг који може да доведе до занимљивих претпоставки или чак извођења прилично сигурних закључака. Наиме, име Урош није српског или словенског постања и изведено је од угарске речи *úr* која означава пре свега господара (*dominus*), а у преносном значењу и првака, лат. *princeps*.¹⁶ Српски еквивалент овом имену било би Првослав, у латинизираној варијанти свакако Примислав.

Појава једног угарског имена у српској владарској породици с краја XI века, упућује на закључак о постојању угарског утицаја у тој породици. Будући да је Марко био пореклом из Дукље, оправдано се може помишљати да је онда Маркова жена била из Угарске.

¹³ *Anne Comnène Alexiade*, I - III, ed. V. Leib, Paris 1937 - 1945, II, 184.25 - 27.

¹⁴ *Историја српског народа*, I-VI, Београд 1994, I, 199; Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош I*, ЗРВИ 12 (1970) 22.

¹⁵ Ф. Шишић, *Лейоис Поја Дукљанина*, Београд - Загреб 1927, 97; Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи; прилог кријици извора за српску историју XII века*, Глас СКА 58 (1900) 60 (= Ковачевић, *Неколика питања*).

¹⁶ Упор. К. Јиречек, *Историја Срба I-II*, Београд 1952, I, 138.

Уколико се претходно излагање о могућем простирању територије под Марковом влашћу упореди са вероватним угарским пореклом Урошеве мајке, онда се добија још једна посредна потврда да су његове области заиста могле да буду у непосредном суседству Угарске. Када се сведу познате територијалне целине које су у том тренутку постојале на простору данашње Србије, онда се појављују и јаснији обриси ове територије онако како смо их у ранијем излагању и приказали - Мачва и данашња североисточна Босна.

Чињеница је да Марка византијски извори не помињу. Али његови синови предати су као таоци византијском цару Алексију I 1094. године. То би значило да је он тада још увек боравио у својим областима и следио политику свога брата Вукана. После 1094. године нема више података о Марку, а о Урошу се први пут чује код Попа Дукљанина око 1127. године, када је он уз помоћ дукљанског краља Георгија поново враћен на власт у Рашкој.¹⁷ Овај податак указује на то да је Урош I, пошто је преузео власт у Рашкој, после извесног времена био свргнут од својих рођака (сродника, *parentes*), а затим поново враћен на власт.

Угарске повеље с почетка XII века пружају неке могућности у потрази за жупаном Марком. Претпоставка је да је он можда стекао одређене позиције у Угарској управо женидбом са угледном угарском властелинком. У једној повељи из 1111. године којом је угарски краљ Коломан (1095 - 1116) гарантовао права краљевине Хрватске и Далмације, када је боравио у Задру, међу сведоцима су наведени и комеси (тј. жупани), почев од палатина Јована.¹⁸ Именом је наведено укупно осам жупана, а на трећем месту је потписан жупан Марко (*Marcus*).¹⁹ Из исте 1111. године постоји познији препис исправе којом Коломан потврђује повластице рапској цркви, где је истим редоследом међу сведоцима поново наведен жупан Марко.²⁰ Такође, у једном познијем препису документа из 1124. године, у којем угарски краљ Стефан II (1116 - 1131) потврђује Трогиранима и Сплићанима

¹⁷ *Ljetopis*, 102.

¹⁸ Угарска титула комеса одговара титули жупана. Да су угарски војни заповедници заправо жупани помиње изричито Јован Кинам; упор. *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnæ 1836, 274.8.

¹⁹ *Codex II*, N° 21.

²⁰ *Codex II*, N° 19.

²¹ *Codex II*, N° 36.

права додељена од краља Коломана, поново се јавља жупан Марко.²¹

Занимљиво је да се у прва два документа из 1111. године јављају истоветни жупани у потпису, док се у трећем документу задржана само прва двојица, Гледин (Келедин, Келед) и Марко, без палатина Јована, док су остала петорица нови жупани. Распоред имена, где Марко увек долази иза Гледина (Келедина), на трећем (1111), односно другом месту (1124) несумњиво је доказ да се ради о једном истом жупану Марку. Појаву жупана Марка у близини угарског краља Коломана требало би ставити у време после 1108. године, јер се у једној Коломановој повељи Трогиранима он не јавља међу жупанима сведоцима.²²

Свакако, жупан Марко могао би да буде било који угарски жупан из тог времена који нема никакве везе са Марком, братом жупана Вукана. Оно што је занимљиво јесте да у свим сачуваним угарским повељама из XII века, ово је једини Марко са титулом жупана. Нема га раније, нити касније. Хронолошки он је савременик млађем Вукановом брату Марку. Отуда је прилично велика могућност да је у питању иста личност.

Међутим, у једној повељи из 1113. године, којом краљ Коломан потврђује поседе манастиру Св. Иполита његовом опату Готфриду, наведени су сведоци жупани: палатин Јован, Саул, Гледин (Келедин), Тома, Теобалд и Меркурије.²³ Јован, Саул, Гледин (Келедин) и Теобалд јављају се и у повељама из 1111. године. Недостају жупани: Марко, Савник, Угаран и Јандин. Касније, 1124. године од свих поменутих жупана помињу се само Гледин (Келедин) и Марко, остали су замењени другим. Упадљиво је да жупан Марко 1113. године привремено нестаје из близине угарског краља, управо у оно време када у Рашкој долази до немира после Вуканове смрти

²² *Codex II*, № 16.

²³ *Diplomata Hungariae Antiquissima I*, 1000–1131, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 396.13–15.

²⁴ Хронологија Вуканове смрти може се утврдити на основу две чињенице. Прва је да се Немања родио 1113. године када је његов отац био изгнан из земље од стране своје браће која су се против њега побунила, а то је могло да се догоди тек после Вуканове смрти. Друга је заснована на податку код Попа Дукљанина да је дукљански краљ Владимир умро још за живота Вукановог после владавине од 12 година (*Ljetopis*, 100). Како је сада утврђено да је Бодин умро фебруара/марта 1099. године, Владимир је умро крајем 1111. године.

1112. године.²⁴ Да ли би ово могао да буде знак да је Марко 1112. године интервенисао у Рашкој за рачун свога сина Уроша, а да се после извесног времена поново вратио у Угарску?

Даље развијање хипотезе о судбини жупана Марка, брата жупана Вукана и оца Уроша I, одвела би у све несигурније закључке или претпоставке. Одређена нит, иако веома танка, може се пратити и извести закључак да појава Марковог имена у угарским повељама, почев од 1111. године, одговора последњим годинама владавине жупана Вукана. Његов брак са угарском властелинком могао је бити склопљен већ око 1084/1085. године,²⁵ па би сходно овоме Урош I 1094. године имао непуних 10 година.

Није познато какви су били односи Вукана и Марка током њиховог управљања у областима које су добили на управу од Бодина. До 1094. године они су по свој прилици још увек били пријатељски, чим су Маркови синови били предати као таоци у Византију. Он је дакле, до 1094. године највероватније следио Вуканову спољну политику. Године 1106. покушао је Вукан поново да се одметне од Византије, али је, упркос војној победи, натеран да склопи мир. Поново су били у Византију упућени таоци али Ана Комнина не наводи њихова имена.²⁶ Стога, не можемо да будемо сигурни да је Марко поново предао своје синове. Оно што можемо да наслутимо проистиче из чињенице да је Бодин преминуо фебруара/марта 1099. године и да је Вукан снажно утицао на прилике у Дукљи. Уз подршку Византије он је наметнуо свога кандидата за дукљанског краља свога зета Владимира, који је припадао другој грани владарске породице у Дукљи која је деценијама била супротстављена Бодину и његовим потомцима и која је такође уживала византијску наклоност.²⁷

Да ли је ово јачање Вуканово могло да утиче на Марково држање? Бодиновом смрћу отворио се простор за прерасподелу политичких снага у српским земљама. Вукан је несумњиво играо најважнију улогу и био, по свему судећи, поуздан византијски савезник током последње деценије своје владавине, изузев кратке

²⁵ Занимљива је писмо угарског краља Ладислава из 1091. године опату манастира Монте Касино у којем се угарски краљ назива: „*Ungarorum ac Messie dei gratia rex*“, упор. *Diplomata Hungariae*, N° 91. Ово би могло да буде једино сведочанство о угарском присуству јужно од Саве крајем XI века, управо на подручју где би требало да се налазила територија жупана Марка.

²⁶ *Alexiade III*, 65.31 - 66.7.

²⁷ *Ljetopis*, 99 - 105.

епизоде 1106. године када се привремено одметнуо. Ово одметништво било би природно уколико је било последица његовог непрекидног јачања после Бодинове смрти, а опадања моћи других облачних господара, међу којима је могао бити и Марко.

Вукан је највероватније умро 1112. године. Његова смрт отворила је питање наслеђа у самој Рашкој. На основу познијих српских извора, пре свега оних које су оставили чланови породице Стефана Немање, његови синови Сава и Стефан Немањић, познато је да је Немањин отац од своје браће био изгнан из земље и да се склонио у Зету - место свога рођења.²⁸ Тамо је, у Рибници, 1113. године, рођен Немања. Велики метеж у Рашкој („овој страни српске земље“) како каже Стефан Немањић, као и у Далмацији, Диоклеји и Травунији,²⁹ када је и Немањин отац изгубио своје наслеђе у Рашкој, највероватније је уследио после смрти Вуканове, па би 1113. као година Немањиног рођења била сасвим складно уклопљена у ову хронологију. Вуканова смрт 1112. године, бекство Немањиног оца Завиде у Зету и рођење Немањино 1113. године у Рибници, догађаји су који условљавају један други и чине доследну хронолошку целину.

Одавно је Љ. Ковачевић претпоставио да је Завида био син великог жупана Вукана.³⁰ Како се десило да је Завида изгубио власт у Рашкој није објаснио, као што то питање углавном у историографији није решено, али је истакао да су се у међусобној борби за власт Завида и Урош I ослањали на Византију, односно Угре.³¹ Уколико је Урош I био син Вукановог брата Марка, и уколико му је мајка била угарска властелинка, онда са прилично великом сигурношћу можемо да закључимо да је Урош I збацио легитимног наследника Вукановог, Завиду, ослањајући се на Угарску.

У то време Угарском је владао Коломан (1095 - 1116) који је са Византијом имао углавном пријатељске односе. Већ током прве

²⁸ Погрешан је превод овог места код Стефана Немањића (Првовенчаног) да је Немањин отац био „лишен земље“; упор. *Стефан Првовенчани, Сабрана дела*, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 19 (= *Стефан Првовенчани*). Такође, Старе српске биографије, превео и објаснио М. Башић, Београд 1930, 33. Употребљен израз, *вземльсвовань*, искључиво значи „изгнан“, „протеран“ (Захваљујем се колегиници Љубици Штављанин-Ђорђевић, која ми је скренула пажњу на тачно значење ове речи).

²⁹ *Стефан Првовенчани*, 18.

³⁰ Ковачевић, *Неколика ишћања*, 61 - 62.

³¹ *Ibid.* 94.

половине 1105. године дао је он своју сестричину Пирошку за жену Јовану, сину цара Алексија I и будућем византијском цару (1118 - 1143).³² У историографији је утемељено мишљење да је Коломан неговао добре односе са Византијом.³³ Ипак, овај политички брак није га омео да те исте 1105. године заузме далматинске градове: Шибеник, Трогир, Сплит и Задар, што у Византији сигурно није сматрано као чин Коломановог пријатељства. Додуше, Византија је на том простору све више посустајала пре нараслим апетитима Млечана којима је око 1097. године и препустила Далмацију иако ју је још увек сматрала за део своје територије.³⁴ Ана Комнина само у једној реченици наводи на закључак да су односи између Византије и Угарске били затегнути, говорећи о 1096. години и проласку крсташа кроз балканске провинције Царства. Тада су, наиме, византијске снаге чувале Дунав од Дачана (тј. Угара).³⁵

Угарски извори такође не пружају обавештења о Коломановим односима са Византијом. Такође, требало би обратити пажњу и на догађаје из 1112. године, када су Млечани тражили од цара Алексија I Комнина да интервенише у Далмацији против Угара, односно Коломана, са чиме се цар сагласио али и предложио да се поход одложи, па се из његовог одговора јасно види да су односи са угарским краљем били ако не непријатељски, онда, свакако, неискрени.³⁶

Код једног познијег угарског писца, Антонија Бонфинија, који се користио старијим изворима, зебележен је податак да су Урош I и брат угарског краља Коломана, Алмош, били велики пријатељи.³⁷ Ј. Калић је поставила питање када је ово пријатељство успостављено. Свакако пре 1127. године пошто је септембра месе-

³² О хронологији овог брака, видети, F. Makk, *The Árpads and the Comneni, Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 14, нап. 68 (= Makk, *Árpads*).

³³ П. Рокаи - З. Ђере - Т. Пал - А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 47.

³⁴ Ј. Ферлуга, *Византијска ујрава у Далмацији*, Београд 1957, 127 (= Ферлуга, *Ујрава*); G. Novak, *Povijest Splita, I – II*, Split 1957, I, 72 - 73, нап. 136.

³⁵ *Alexiade III*, 160.24 - 26.

³⁶ *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d. C.*, ed. E. Pastorello, Bologna 1939, 229.9 - 14; Видети и, Ферлуга, *Ујрава*, 127 - 128; Makk, *Árpads*, 16.

³⁷ *Antonius de Bonfinis, Rerum Ungaricarum Decades*, ed. I. Fögel – B. Ivány – L. Juhász, Lipsiae 1936, IV, 117 (= *Bonfinis*).

³⁸ Ј. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Глас САНУ 384 (1998) 97.

ца те године Алмош преминуо.³⁸ Сам Алмош је после Коломанове смрти побегао у Византију али прецизнија хронологија није утврђена. Обично се узима да је ово избеглиштво потрајало од 1118. до 1127. године. Бонфини каже да Урошу „није било одбојно зетово слепило“ (Бела, Алмошев син) „чијег је оца Алмоша и његово краљевско поштење некада добро упознао у Македонији и са којим је дуго одржавао веома блиско пријатељство“. Из Бонфинијевог излагања јасно је да је Урош упознао Алмоша у време када је он боравио као изгнаник у Византији, дакле после 1118. године. Веза између Уроша I и Алмоша на извештан начин настављена је и после смрти овог потоњег, будући да је управо за његовог сина, слепог Белу, Урош удао своју кћер Јелену 1129. године.³⁹ Занимљиво је да је до брака дошло, према Бонфинију, управо на подстицај самог Стефана II (1116 - 1131) Коломановог сина и непомирљивог противника Алмошевог, јер се плашио да ће Угарска остати без краљевског потомка.⁴⁰

Анонимни угарски хроничар краља Беле, највероватније Беле III (1172 - 1198), чије дело у историографији још увек није коначно објашњено, бележи један изузетно важан податак који би могао да стоји у вези са догађајима из друге деценије XII века у Рашкој. Наиме, говорећи о успесима угарских војвода у време Арпада, а који се очигледно тичу времена владавине краља Коломана, писац бележи како су после једног напада на Бугарску и продора до Василијевих врата (Ихтимански кланац), Лехел, Бучул и Ботонд напали Рашку, освојили је и тамошњег војводу (*dux*) утамничили и окованог га дуго држали у заробљеништву. Одатле су отишли све до мора, заузели Сплит и потчинили Хрватску, па се потом залетели све до Златних врата и царског града Константинопоља, где је Ботонд својом секиром засекао Златна врата града.⁴¹

Догађаји који су описани хронолошки су измешани, управо

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Bonfinis, IV, 117.* Бонфинијево тумачење највероватније не одговара стварним разлозима за склапање овог брака. Далеко је извесније да су Византинци такође благонаклоно гледали на овај брак будући да је младожењин отац тада боравио као изгнаник из Угарске у Византији, где је променио име у Константин и уживао византијску подршку. Склапање брака између Јелене и Слепог Беле било је 1129. године могуће само уз сагласност обе велике силе - Угарске и Византије.

⁴¹ *P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, rec. E. Jakubovich, c. 42, у: *Fontes historiae bulgaricae 31, Serdicae 2001.*

као што су грешком приписани времену владавине Арпада. Зашто је то тако сам писац лепо каже, јер он није о томе читао већ је слушао песме трубадура и „лажљиве приче сељака“, које су о томе певале, односно причале. Оно што је код Анонима изложено сасвим је у складу са оним што су о подвизима угарских јунака могли да певају трубадури с краја XII века. Поход на Бугарску и продор до Цариграда могу се ставити у 933. или 944. годину, када византијски извори помињу упаде Угара.⁴² Освајање Сплита не може да пада пре 1105. године, док освајање Рашке представља својеврстан проблем. Да ли је у овој висти сачувано сећање на угарско мешање у унутрашње прилике у Рашкој после Вуканове смрти? Ова могућност за сада остаје отворена.

У сваком случају Летопис Попа Дукљанина бележи да је дукљански краљ Георгије на самом крају своје прве владавине (1112 - 1114), пред византијском војском која је запосела Скадар, уточиште потражио у Рашкој. Писац не каже код кога се Георгије склонио, али напомиње да се после седам година управо из Рашке и уз помоћ Рашана поново вратио на дукљански престо (1121). Затим је неколико година Георгије утрошио на обрачун и измирење са својом браћом од стрица - Драгихном и Драгилом. Трећег брата, Градихну, који је живео у Рашкој, није успео да приволи на своју страну, па је освојио Рашку.⁴³ Том приликом нашао је Уроша у тамници, о чему је већ у овом раду било речи.

Свођењем свих изложених података који су напред изречени може се закључити да је 1114. године Георгије затекао у Рашкој на власти Уроша I. Затим је после 1121. године неко сменио Уроша и утамничео га. Израз рођаци (*parentes*) који користи Поп Дукљанин дозвољава широко тумачење ко би овај узурпатор могао да буде. Можда би најпре требало помишљати на Градихну или Завиду, па би тако и повратак Завидин у Зету уследио око 1123/1124. године.⁴⁴ У сваком случају податак Попа Дукљанина да је Георгије

⁴² Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600 - 1025)*, Београд 2002, 406, нап. 1386.

⁴³ *Ljetopis*, 101 - 102.

⁴⁴ Тешко је поверовати српским родословима и летописима који Немањин повратак у Рашку стављају најмање 30 година после изгнанства његовог оца, када је Немања крштен од стране епископа Леонтија. Да је Завидина породица толико дуго живела у изгнанству скоро је немогуће помислити да би им неко поново вратио поседе које су тако давно изгубили.

„тамо затекао Уроша у тамници“, као да указује на то да он не би требало да буде утамничен, јер га је Георгије, када се 1121. године вратио на власт у Дукљи, познавао као владара у Рашкој. Стефан Немањић несумњиво мисли да се Немањин отац (Завида) вратио из Зете у Рашку, односно столно место, још док је Немања био дете, јер је већ као младић добио на управу део земље.⁴⁵ Оваква реконструкција догађаја далеко је извеснија, него она која проистиче из српских летописа где се Немања тек у 30. години враћа у Рашку.

Уколико је Георгије 1114. године у Рашкој затекао на власти Уроша I, а Немања је рођен током изгнанства његовог оца у Зети, у Рибници, 1113. године, онда се сасвим приближавамо години у којој је Урош I преузео власт у Рашкој. То је могло да буде само после Вуканове смрти који је кратко надживео свога зета, дукљанског краља Владимира, (умро отрован у Скадру 1111. године). Година Урошевог доласка на власт стога би морала бити у другој половини 1112. Током те године дошло је до бурних збивања у Рашкој, када је легитимни наследник рашког престола, Завида, био присиљен да одступи у Зету. Као Вуканов потомак био је означен као византијски штићеник, док је Урош I очигледно уживао помоћ Угарске и дукљанског краља Георгија, Бодиновог сина, старог непријатеља Византије. У суштини, око рашког престола отимале су се две струје, проугарска и провизантијска. Уколико је жупан Марко из угарских повеља 1111. и 1124. године истоветан са оцем Уроша I и Стефана Вукана, онда је веома индикативно да га нема међу жупанима сведоцима на повељи из 1113. године. Да ли је у то време он боравио у Рашкој помажући свога сина Уроша да се одржи на власти, остаје за сада примамљива хипотеза. Да су угарски жупани учествовали у ратним сукобима на Дунаву сведочи податак о жупану Келедину у борбама са Византинцима код тврђаве Храм 1129. године.⁴⁶ То је исти онај Гледин (Келедин) који се јавља у угарским повељама из 1111. и 1124. године заједно са жупаном Марком.

⁴⁵ *Стефан Првовенчани*, 20.

⁴⁶ *Синп.* 11.18; *ВИНЈ IV*, 12, са нап. 15.

Tibor ŽIVKOVIĆ

A HYPOTHESIS CONCERNING THE DESCENT OF GRAND ZHUPAN UROS I

Summary

The dynasty, which ruled Serbia during the first half of the XIIth century, emerged around 1082/1083 when Bodin, king of Dioclea, conquered Serbia and sent two zoupans from his court, Vukan and Marco, to establish a new dynasty. The region which came under the rule of Marco was situated, most probably, in the areas of modern northern Serbia as well as Bosnia, south of the Sava river. Therefore, his northern neighbours were Hungarians. It is quite indicative that personal name Uroš comes from the Hungarian root *ur* - meaning *princeps* or *dominus*, and allows conclusion that Marco was married with the unknown Hungarian woman, probably of noble stock. It is also assumed that the sons of Marco were Uroš and Stephen Vukan, the same persons mentioned at Byzantine princess Anne Comnene in 1094 as the nephews of grand zoupan Vukan. It is also assumed that comes Marco, signed on two charters of Hungarian king Coloman 1111 and 1124 is the same person who was the father of Stephen Vukan and Uroš, and whose name is missing on the another charter of king Coloman dated in 1113 among the comes's who are usually subscribed on royal charters. According to this identification of comes Marco and zoupan Marco, father of Stephen Vukan and Uroš, it is concluded that Uroš overthroned legitimate heir of grand zoupan Vukan, Zavida, with the help of his father and his Hungarian ally.

Гордана ТОМОВИЋ
Историјски институт
Београд

О ГЛАГОЉСКОМ НАТПИСУ ИЗ КОНАВАЛА

На висоравни испод града Сокола у Конавлима на гробљу села Дунаве током радова на цркви Мале Госпе случајно је откривен 1979. године епиграфски глагољски споменик, запажен у науци тек после двадесет година. Први прилог посвећен овом споменику објавили су Бранко Фучић и Нико Капетанић. Закључили су да је писан угластом глагољицом и да потиче из времена када су Конавли били под влашћу Дукље (током XI и почетком XII века). Доносећи фотографију (1:1), опис и цртеж, нису прочитали текст, али су упутили позив научној јавности да се укључи у његово разрешење, упозоривши да ће се до тога тешко доћи.¹ После смрти Бранка Фучића, врсног познаваоца глагољице, који је објавио корпус глагољских натписа из Хрватске, њему у спомен посветили су други прилог о истом натпису Нико Капетанић и Матео Жагар, упутивши се у минуциозну обраду натписа, слово по слово. У препознавање слова уложили су велики труд и предложили читање текста са наглашеном обазривошћу, али и са закључком да нису у садржај натписа „могли дубље проникнути“.² Међутим, у наслову прокла-

¹ Branko Fučić - Niko Kapetanić, *Glagoljski natpis u Konavlima*, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije nauka i umjetnosti u Dubrovniku, Sv. XXXV, Dubrovnik 1997, 7-10.

² Niko Kapetanić - Mateo Žagar, *Najjužniji hrvatski glagoljski natpis*, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije nauka i umjetnosti u Dubrovniku, Sv. XXXIX, 9-48, цитат са стр. 48. Аутори су уочили 49 слова, која су нумерисали на цртежу натписа и потом појединачно анализирали. При томе, тешкоће за ауторе при тумачењу отпочеле су већ у другом реду јер није уочено да су слова под бројем 6 и 7 глагољичко Ц и меки полуглас Ђ;

мовани закључак да је реч о најјужнијем хрватском глагољском натпису, и читање натписа које предлажу наведени аутори, укључују елементе од значаја за историју и историју језика и писма, поред осталог лично име Гонеслав и датум 1060. године. Будући да се ради у подручју које је вековима било насељено српским становништвом и у политичким оквирима српских средњовековних држава, а нарочито пошто су недавно, трудом Ђорђа Трифуновића, сабрани и проучени докази који осветљавају значајну улогу глагољице у формирању најстарије српске писмености и сведоче о њеној дуготрајности,³ било је потребно подвргнути натпис епиграфској анализи и проверити предложено тумачење текста.

затим, зато што су у трећем реду два слова слово П Р и А у облику ћириличног слова Т схваћена као једно слово (12), које је, стога, било „једно од оних које задаје највише потешкоћа“ (стр. 28); слова 13 (Ц с) и 14 (ь) тумачена су погрешно као лигатура **во** или **го**, као и код два следећа слова (15, 16), различитог облика од претходна два, која се јасно препознају као **Ж** (н) окренуто улево и **О** (о). Дилеме аутора настављене су и код тумачења слова из следећих редова: у четвртом реду нису препознали ћирилично слово **Д** (17), затим обрнут облик слова **Б** (в 18) и **С** (s 20). Датум је добијен тако што је слово **Ш** или **ШТ** (26) у петом реду протумачено као **Ч**, коме је, додуше, уочена морфолошка необичност (стр. 35), а следеће глагољичко слово **И** (27) протумачено је као ћирилично **М**, чија је „morfologija neobičnija“, и које је схваћено као број, јер се није могло повезати у смисаону целину са претходним словима (стр. 35-36). У шестом реду није препознато такозвано гранато слово **М** (m 30), већ је облик слова изједначен са прејетованим назалом задњег реда. Слова 36 и 37, и поред предочених правилних тумачења као глагољичко Р(р) и ћирилички полуглас ь, у закључку се погрешно тумаче као једно слово - **Д** (стр. 39-40). У седмом реду није уочен обрнути облик глагољичког слова **З** (z 40), већ је прочитано као **і**. У последњем реду нису протумачени остаци слова: АВИ (av). Погрешно читање појединих слова одвело је ауторе и до нетачног тумачења дела текста: 1. ШисѢкл- 2. ШеѢса Гоне- 3. славо го- 4. -споинѢ 5. гѢд ЧМ (=1060) (стр. 42). Ни остали део натписа није срећније разрешен: 6. гл(агол)јон и денарѢ 7. воинуѢ в..// воинѢ сѢ в... 8. т....(стр. 46).

³ Ђорђе Трифуновић, *Ка њочецима српске писмености*, Београд 2001, посебно стр. 161-185 (О глагољици код Срба). Кратак преглед о глагољици у Србији (епиграфски налази и рукописи) доноси и *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд 1999, s.v. глагољица (Гордана Томовић).

1. Место налаза и очуваност

Стара црква Мале Госпе у селу Дунаве била је порушена 1885. године да би се у близини изградила нова, за чију је изградњу коришћен камен црквице и квадери са тврђаве Соко.⁴ Иста судбина задесила је грађевину после земљотреса 1979. године, када је црква страдала и поново порушена ради обнове.⁵ Тада је у зиду пронађен мермерни жућкастобели фрагмент старије плоче неправилног облика (13 x 11 x 3,5 cm), са остацима два латинска слова и малим, изгледа накнадно уклесаном крстом при дну, секундарно искоришћен са друге стране за глагољски натпис.

Глагољски натпис уклесан је на заравњеној полеђини плоче која је окренута за 90°, да би се искористила највећа расположива ширина већ очигледно оштећеног каменог споменика. Тако је доњи руб старије плоче постао десна ивица глагољског споменика. Горњи и доњи део рецентно је оштећен и тиме су изгубљени и почетак са неколико слова, и завршетак натписа. Принуђен да користи фрагмент старије и оштећене мермерне плоче неправилног облика и недовољно заглачане површине, писар глагољског натписа настојао је да свој текст смести у натписно поље обележено трапезоидном линијом и подељено у редове водоравним линијама неједначеног размака и кривудаваог тока. На сачуваном делу споменика има осам уклесаних редова, од којих је оштећен у првом реду почетак (два или три слова), у другом реду почетно слово, четврти и пети ред натписа уклесани су у једном истом линијском реду, у седмом реду недостају два слова на крају, а од осмог реда очувана је само горња половина трију слова. Као што се то често дешава на епиграфским споменицима и ранијим и каснијим, ни писар ни клесар нису умели да правилно планирају натписно поље, па су слова из прва четири реда већа и дубље уклесана, неједнаке висине око 1 cm, а у осталим редовима су упола мања. Отуда се стиче утисак да је доњи део клесала друга рука. Али, како ће показати садржај натписа, то овде није био случај.

⁴ Lukša Beritić, *Tvrđava Sokol u Konavlima*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Godina X–XI, Dubrovnik 1966, 103–134, стр. 132 (о зидању цркве Госпе Мале).

⁵ Црква Мале Госпе обновљена је 1982. године, Branko Fučić – Niko Kapetanić, нав. дело, 10.

2. Транслитерација и транскрипција

Натпис је вероватно почињао симболичном инвокацијом у облику крста, а потом је следио почетак натписа. У натпису нема изразитих лигатурних спојева, свако слово је посебно клесано и препознатљиво, изведено оштрим и јасним потезима, што је било тешко остварити на тако малом фрагменту камене плоче. Судећи по облику доњег дела, прво очувано слово било би јат, као троугао издељен вертикалном цртом по средини (Q). Два слова су ћириличка, што није усамљен случај у глагољским натписима. То је слово д - прво у четвртом реду, и меки полуглас њ на крају шестог реда. Натпис гласи:

Ш+Ћќ кл-	Ш+Ћq kl-
ШиЋса(р)хъ не	ШiЋsa(r)h3 ne
сл(ќ)паць хо-	sl(q)pac3 ho-
(ж)д(ъ) бос нъ -	(')d(3) bos n2-
гъ д(оу)ши	g2 d(6) [I
в(е)лми денаръ	v(e)lmi denary
го(б(знъ сѡ всШъЋ -	go(b(zn2 s= vs-
тавШихъЋ	taШihЋ

Проблем који до сада није добио задовољавајуће решење јесте реч *кл(е)сах*, будући да глагол *клесати* није посведочен у изворима.⁶ Судећи по завршној формули натписа (*се усѡа/вих/*), на почетку текста треба очекивати именицу, а не глагол. Како показује један оштећени натпис из припрате манастира Милешеве где се помиње *клесарх*, у речи *кл(е)сах*, или вероватније *кл(и)са(р)х* може се препознати скраћени, народни облик за назив еклисијарха, калуђера који се старао о богослужењу и реду у цркви.⁷ Садржај натписа и израда показују да је његов творац био бољи писар него клесар, добар познавалац и глагољског и ћириличног писма, који је потицао, вероватно, из искушеничких и монашких кругова. Без

⁶ Иако уочавају непотврђеност глагола „клесати“ у изворима, на основу опште словенске раширеност сличних глагола Н. Капетанић и М. Жагар су се определили да прву реч тумаче као треће лице једнине аориста ШИСЋКЛШЕЋСА, нав. дело 42-43.

Глагољски натпис из Конавала, цртеж према снимку (Апатић 39,11, sl.1)

Облици слова

А	††††	О	⊗⊗⊗
Б	⊥	П	△
В	∞ ∞ ∞	Р	⊖
Г	∞ ∞ ∞	С	⊗⊗⊗
Д	△ ∞ ∞ ∞	Т	∇ ∇
Е	± ± ±	Х	△ △
З	⊥	Ц	∇
И	⊗⊗⊗	Ш	⊥
К	⊥	Ъ	∞ ∞ ∞ ∞
Л	⊗⊗⊗	Ь	⊗⊗⊗
М	⊗⊗	Ѣ	△
Н	⊥⊥⊥	Ѧ	⊥

сумње, било је потребно доста вештине и правог мотива да се на овако маленом фрагменту плоче уклеше ситан текст, па отуда појава и наопако окренутих слова и понека грешка (шт, уместо ш у речи д(у)ши). Било би то неизводљиво уколико камен није био стамено причвршћен, по свој прилици видљиво узидан у зид старије црквене грађевине у близини данашње цркве Мале Госпе у селу Дунаве под тврђавом Соко у Конавлима. Осетивши потребу да овековечи у камену своју службу епископа и своју заслугу за ред и ваљани богослужбени рад у цркви, и да нагласи супротност између свога скромног и оскудног монашког живота и великог духовног богатства, анонимни творац глагољског натписа исказао је своју мисао, потпуније казано, овим речима: *ја клисарх, не слейац, бос ходећи и наџ, у души веома денарима ѓобзен (изобилан) се усїавих.*⁸ Завршетак натписа (вставих) у складу је са дужностима епископа да се стара о испуњењу свих правила црквеног устава. Помен епископа отвара питање постојања православне епархијске цркве у којој је службовао. Нема сумње да је то била стара православна црква под тврђавом Соко, од чијих је рушевина, срушених до темеља, сазидана оближња католичка црква Мале Госпе.

3. Датирање натписа

Како у натпису нема датума, за одређивање времена његовог настанка могућност пружају морфолошка анализа слова и одлике језика натписа. Судаћи по облицима слова, у натпису се мешају претежно троугласте форме слова са понеким словом облога и угластог типа глагољице. Изразито је угласто слово Е, са дугом средњом пречком у другом реду, али се исто слово појављује у заобљеној форми у шестом реду. Троугаони су и оштри делови

⁷ Владимир Ђоровић, *Сїари срїски зайиси и найїиси*, Београд 1997, 33 (клесарџь). Епископ (клицарџь, јеклицарџь) у српској држави је био калуђер, ретко мирски свештеник, који се старао о примени манастирског устава, о чистоћи и реду у цркви, о богослужењу, а преписивао је и књиге, *Лексикон срїског средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 178-180, s.v. епископ (Марија Јанковић).

⁸ *Старослованский словарь (по рукописям X-XI веков)*, ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Славянский институт Академии наук Чешской Республики - Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук, Москва 1999, 172 : **говџити**, изобилвати.

слова Л, Ђ, Ђ, Н, О, П, Х, а заобљене петљице код слова Г, В, Р, З, Ђ, као и на крајевима слова Д чији је врх изразито угласто уобличен (шести ред). Наглашени оштри троугаони завршеци и делови слова, као и два ћириличка слова, одају утицај ћириличног писма какво се среће у Благајском натпису (1168-1196), у ктиторском натпису Стефана Немање из Ђурђевих Ступова у Расу (1170-1171), у натпису бана Кулина (1185), у ктиторско-надгробном натпису судије Градеше (1180-1204) и у Мирослављевом јеванђељу (крај XII века).⁹ Сведене форме појединих слова, као и понегде обрнут положај (Ђ, Б, З, Х), због којих су слова теже препознатљива, мешање облич, угластих, правоуглих и троуглих завршетака, указују на позније време него што је натпис до сада датован, вероватно на XIII век.¹⁰

Иако скромног садржаја конавоски глагољски натпис има и неке карактеристичне језичке и правописне особине. У неким речима се запажају одлике народног говора: на почетку *Ја*, уместо *Аз*, *клица(р)х*, уместо еклисијарх, ход уместо пуног облика партиципа, *ѡзн*, уместо *гобзн*.

За ближе датирање натписа од значаја су и две речи у натпису *слѣац* и *денар*. Прва показује процес вокализације полугласа, који је посведочен у старосрпским натписима и рукописима од тридесетих година XIII века.¹¹ У натпису из Конавала појављују се истовремено вокализација полугласа и писање оба полугласа, што потврђује претпоставку о раној и паралелној употреби глагољице и ћирилице у зетско-хумским и рашким областима, у којима се укрштају право-

⁹ Сличне одлике слова имају натпис требињског жупана Грда (1173-1189) и Поваљски натпис (1184), Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких најпписи на Балкану*, Београд 1974, 34, бр. 5 и 6; Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најпписи*, Београд 1994, 25-26 (Благајски натпис); 27-28 (натпис из Ђурђевих Ступова у Расу); 22-24 (Градешин натпис). Ђорђе Трифуновић, нав. дело, 48-49 (о Мирослављевом јеванђељу и његовој јакој глагољској старословенској основи), слике између стр. 88 и 89.

¹⁰ Натпис у целини нема правих аналогија, премда се уочава сличност појединих облика слова као што су А, Г и ѣ у кијевским листићима; Г, Д, Е и С у прашким одломцима А и Б; Б, Г, Д, Н, Е и танко јер у Михановићевом одломку (прва половина XII века), али и оба облика слова Д, С, И и Н у хумским графитима 9 и 38 (XIII век), Branko Fučić, *Glagoljski natpisi*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1982, 9-12 (сл. 14, 17, 18, 19, 26, 30); 194 (сл. 310), 199 (сл. 315); Ђорђе Трифуновић, нав. дело, 29-32 (о Михановићевом одломку, са сликом).

писне одлике оба писма.¹² Другачије сведочење о времену настанка натписа пружа појава речи *денар*. Иако је у натпису употребљен у значењу новца уопште, пореклом од латинског назива *denarius* за римски новац, преко византијског облика *динарион*, денар означава средњовековни сребрни новац *динар* или *денар*, кован у Млецима од 1202. године, у Србији у време Уроша I (1243-1276), у Дубровнику од 1337. године (грош или динар).¹³

У сваком случају, ни по месту налаза, нити по времену настанка, као ни по облицима слова глагољски натпис из Конавала не би припадао типичном хрватском глагољаштву. Настао под јаким утицајем савременог ћириличког писма у коме доминирају оштре линије и троугаоне петљице, глагољски натпис анонимног православног еклисијарха из Конавала припада једној особеној врсти глагољице која је почела да губи сложене графемске детаље обле и угласте глагољице и која је, како видимо, постојала у српском етничком, верском и политичком окружењу у XIII веку на подручју данашње Хрватске.

¹¹ Уз лик светог Саве у манастиру Милешеви (1220-1228) на фресци је уписано: **вогносацъ**; у хиландарском рукопису Поученија Теодора Студита из друге четвртине XIII века, стр. 159б, појављује се генитив множине: **стараць**, Ђорђе Трифуновић, нав. дело, 37-38.

¹² Бранкица Чигоја, нав. дело, 73-74, 83.

¹³ *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 152 s.v. *динар* (Ружа Ђук).

Gordana TOMOVIĆ

ON THE GLAGOLITIC INSCRIPTION FROM KONA VLI

Summary

The Glagolitic inscription was found in secondary use built in the church of Little Mary in the village Dunave near the fortress Soko in Konavli. The forms of the letters show strong influence of the contemporary Cyrillic alphabet, and some orthographic characteristics, like vocalization of the semiphonema, and words like *denar* indicate XIII century as the period when the inscription has been incised. In his rusty done, but emotionally motivated inscription the author declares himself as *church servant (eklisiarhos)*, *not blind but although barefoot and nude, opulent with plenty of money in his sole*. His service was probably in the old orthodox church in the village Dunave, destructed to the ground and its ruins were used for the church of Little Mary. The Glagolitic inscription from Konavli belongs to the special form of Glagolitic alphabet which existed parallel with Cyrillic alphabet in the XIII century in the Serbian ethnical and political environment in today Croatia.

Stanko ANDRIĆ
Hrvatski institut za povijest,
Podružnica Slavonski Brod

SAMOSTAN SVETOG KRIŽA U FRANKAVILI (MANDELOSU)

Srijemska Frankavila u 11. i 12. stoljeću

Na području današnjeg sela Mandelosa u središnjem Srijemu, oko 12 km sjeverno od Srijemske Mitrovice, nalazilo se u srednjem vijeku razmjerno važno naselje koje je nosilo mađarsko ime Nagyolasz ili Nagyolaszi ('veliko vlaško/talijansko ШseloѢ'). Potonje je ime tijekom 14. stoljeća zamijenilo starije ime toga naselja, koje je glasilo Frankavila (*Francavilla*). To starije ime nije bilo tek latinski prijevod nekog pučkog, mađarskog ili slavenskog, imena, nego je u Srijem bilo doneseno sa zapadnim naseljenicima i osnivačima toga naselja. Čini se da je ono i iščezlo iz uporabe onda kada su se ti žitelji stranog podrijetla posve stopili s okolnim pučanstvom.

Frankavila je postojala već u vrijeme Prvoga križarskog rata, potkraj 11. stoljeća. Spominje je glavni kroničar tog rata, Albert Ahenski, opisujući prolasku križarskih četa kroz Ugarsko kraljevstvo 1096. Sve su te čete na svome putu kroz Podunavlje dospijevale u Srijem i kod Beograda prelazile Savu, stupajući tako na tlo Bizanta. Unatoč sporazumu s kraljem Kolomanom o mirnom prolasku zemljom, „pučki” križari koje je predvodio glasoviti propovjednik Petar Pustinjak iz okolice Amiensa izazvali su neredu i zatim počinili pokolj u ugarskoj pograničnoj utvrdi Zemunu (Albertova kronika naziva je opetovano *Malevilla*). Prema Zemunu se nato smjesta zaputila Kolomanova vojska. Glas o tome donio je Petru Pustinjaku neki čovjek iz „sela franačkih došljaka“ (*de villa advenarum Francorum*). Križari su tada, u strahu od kraljeve kazne, brže-bolje preplovili Savu i napustili Ugarsku.¹ To se zbivalo u lipnju

¹ Алберицус Аљуенсис, „Хисторија Хиеросолїмїтанае еїїегедїїїонис“, у: ЈШацљуесѢ-ПШаулѢ Мигне, Патрологиае цурсус цомплетус - сериес латина, св. 166 (Лутетиае Парисиорум, 1854), цол. 395 = „Алберїи

1096, a u studenom iste godine kroz Srijem je prošla i mnogo disciplinirana viteška križarska vojska pod vodstvom Gotfrida Bujonskog, vojvode Donje Lotaringije (*Lorene*), zemlje na sjeverozapadu tadašnjeg Svetog Rimskog Carstva. O prolasku tih križara Albert Ahenski je zapisao da su, prešavši rijeku Dravu, došli do „mjesta zvanog Frankavila“ (*ad locum, qui dicitur Francavilla*) i tu se zadržali tri dana, kupujući živež i ostale potrepštine, a onda nastavili put prema Malevili (Zemunu) i obali rijeke Save.²

To su najraniji podaci o povijesti srijemske Frankavile. Oni izričito potvrđuju da je to bilo naselje doseljenih stranaca. Ostaje nejasno tko su bili ti stranci i kada su došli u Srijem. Istraživače već dugo privlači mogućnost da se u tom „franačkom“ naselju vidi trag još puno davnije franačke vlasti koja se u ranom 9. stoljeću, poslije propasti panonskih Avara, zakratko protegnula sve do Srijema. Prema tome bi Frankavila bila jezični i povijesni dokaz ovdašnje franačke ekspanzije u doba Karla Velikog, baš kao i ime Fruška gora koje nosi srijemska podunavska planina. Kod nas su to prvi iznijeli Mijo Brašnić i Franjo Rački, a njihovo su mišljenje usvojili Konstantin Jireček i Lubor Niederle. „Vjerojatnim“ ga je držao i Ferdo Šišić, a u novije vrijeme razradila ga je i novim razmišljanjima osvežila Nada Klaić.³ Nasuprot tome, u mađarskoj je historiografiji i jezičnopovijesnoj literaturi prevladao stav da postanak srijemske Frankavile ne može sezati čak u doba Karla Velikog, nego da ga valja datirati u 11. stoljeće, kada se vlast pokrštenih ugarskih kraljeva *Альвенсис Хисторија Хиеросолимийана*“, у: Рецуеил дес хисториенс

дес цроисадес. Хисториенс оцидентауц, 5 св. (Парис, 1844-95), св. 4: 277. Усп. Мађарорсзáz идопонеће тиз котеибен. И: Елзмениек ес мађар идопонеће 1242-иџ, гл. ур. Гйурги Сзекелй, 2 св. (Будапест, 1987), св. 2: 945; Стивен Рунциман, *А хисториј оф иџе Цруседес*, 3 св. (Џамбридге, 1951-4), св. 1: 123-5. О крониџару Алберту Ахенском в. Аугустус Поттхаст ет ал., *Рејерториум фонтиум хисторије међушави*, св. 1-8/1Ц (Ромае, 1962-98), св. 2: 171-2.

² Albericus Aquensis, „*Historia*“, col. 413-4 = „*Alberti Aquensis Historia*“, sv. 4: 303. Usp. Runciman, *A history of the Crusades*, sv. 1: 147-8; Jovanka Kalic, „*Zemun u XII веку*“, Zbornik radova Vizantološkog instituta 13 (1971), 30-31.

³ Mijo Brašnić, *Iz narodopisa Hrvatske*, prir. Zlatko Virć (Vinkovci, 1994), 7, 13-14, 18 (u pitanju su Brašnićeви članci iz 1867. i 1871); Franjo Rački, „*Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod*“, Rad JAZU 56 (1881), 107; Konstantin Jireček, „*Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*“, Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, sv. 136 (Wien, 1897), 94; Lubor Niederle, *Пъвог а иоцатики Словану ју' ницх ШСлованке сѝапо' иѝностии, гил ИИѢ*, 2 sv. (V Praze, 1906-10), sv. 2: 375-6; Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih*

učvrstila u Srijemu, najprije u njegovom zapadnom dijelu, a zatim i u čitavoj toj pokrajini omeđenoj velikim rijekama. Da su se doista naselili u Srijemu već prije dolaska ugarske vlasti, žitelji Frankavile zacijelo se ne bi još i potkraj 11. stoljeća nazivali „došljacima“ (*advenae*), a u mlađim izvorima i uobičajenim pravnim izrazom „gosti“ (*hospites*).⁴ Ne zalazeći ovdje dublje u to pitanje, dodajmo da se iz kronike Alberta Ahenskog razaznaje i to da su se žitelji Frankavile bavili trgovinom u većoj mjeri od ostatka ugarskog pučanstva, kao i da su bili naklonjeniji franačkim križarima (dojavljuju im opasnost od ugarskog kralja). Obje se pojedinosti dobro uklapaju u sliku zapadne kolonizacije u Ugarskoj pod Arpadovićima.

O važnosti srijemske Frankavile u 12. st. svjedoči i činjenica da ju je u svome djelu spomenuo najveći europski kartograf toga doba, Arapin al-Idrizi. On je na Siciliji, na dvoru normanskog kralja Rogera II, godinama izrađivao i 1154. dovršio opsežno zemljopisno djelo popraćeno nizom zemljovida svega poznatog svijeta, s dosta potankim prikazom morâ, planinâ, rijekâ i gradova. Podatke o ugarskim gradovima prikupio je vjerojatno od talijanskih trgovaca. (Zanimljivo je da Idrizi Ugarskom zove samo njezine dijelove istočno od Dunava. Zapadno od Dunava su mu Karintija i „Sklavonija“, koju razlikuje od Hrvatske i Dalmacije.) Okolnost da se tako među desetak ugarskih gradova našla i Frankavila ukazuje ponajviše na njezinu razmjerno krupnu ulogu u trgovini toga vremena. Idrizi je spominje u nekoliko navrata kad daje podatke o udaljenostima između pojedinih važnijih mjesta, a o njoj samoj još pobliže bilježi ovo: „Frankavila (‘.f.r.n.k. b.y.l.h) je velik i lijep ratarski grad, žitelji mu piju vodu iz izvora i bunara. U njemu se može naći svakog bogatstva, ugodnih stvari i obilja, ali je žiteljima ponajviše svojstven nomadski način života“.⁵

⁴ János Melich, „*Etymologien. 1. Slovak. Osoh 'der Nutzen'. 2. Über den serbischen und kroatischen Namen Fruška Gora*“, Zeitschrift für slavische Philologie 2 (1925), 39–51; György Györffy, „*Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávászentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*“, Studia slavica Acad. sci. Hung. 5 (1959), 12, bilj. 13; Lajos Kiss, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, 2 sv. (Budapest, 1988), sv. 1: 481–2, s.v. Fruska Gora; *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, gl. ur. Gyula Kristó (Budapest, 1994), 477, s. v. Nagyolaszi. Usp. i *Magyarország története I*, sv. 2: 1098. Mišljenje da imenâ Fruška gora i Frankavila ne treba „dovoditi u bilo kakvu vezu sa Francima Karla Velikoga“ kod nas je prvi iznio Petar Skok, „*Toponomastika Vojvodine*“, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu 12 (1939), 14–15; usp. i Skokov *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 4 sv. (Zagreb, 1971–4), sv. 1: 532–3, s.v. Frugy.

⁵ Navod je preveden prema ulomcima koje donosi István Elter, „*Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154)*“, Acta historica Universitatis Szegediensis 82 (1985), 53–63,

Sljedeće, vrlo zanimljive vijesti o Frankavili nalaze se u *Kronici grada Faenze (Chronicon Faventinum)*, koju je u prvoj četvrtini 13. st. sastavio tamošnji kanonik i magister Tolozan (*Tolosanus*). Opisujući kako je rane 1162, poslije iscrpljujuće opsade, grad Milano pao u ruke cara Fridrika I Barbarose, taj kroničar navodi da se dio milanskog pučanstva tada raselio na razne strane. Jedni su, tako, otišli u Ugarsku i, s dopuštanjem i posebnim povlasticama ugarskog kralja (to je mogao biti Gejza II ili, prije, njegov nasljednik Stjepan III, okrunjen u lipnju 1162), nastanili se u „Kaločkoj županiji“. Tu su si podigli dva naselja, Frankavilu i *Cadabul* (Kabol; danas Kovilj u Bačkoj istočno od Novog Sada), i u njima sagradili crkve posvećene svojem zaštitniku sv. Ambroziju. Tolozan uz to domeće da ti naseljenici još uvijek brižno čuvaju svoj „milanski jezik“, koji govore kao i mađarski i u kojem vide jamca svoga povlaštenog položaja prema kraljevskoj vlasti.⁶

Izričaj kojim je Tolozan opisao naseljavanje Milanaca u Frankavili – *villam de novo fecerunt vocatam Francavillam* – čini se da govori o osnivanju novog naselja, ali bi ga se moglo shvatiti i kao da je posrijedi obnova već postojećeg. Očito je da, s obzirom na ranije podatke o njoj, Frankavila nije mogla biti osnovana tek tada.⁷ Stoga je Dezsó Pais smatrao da su Lombardijci pridošli poslije 1162. iz Milana i okolice samo ojačali otprije postojeću „francusku“

osobito 59. Uz to v. i stariji francuski prijevod: *La géographie d'Édrisi*, prev. P.–A. Jaubert (Paris, 1836). Usp. i izvod u Pál Hrenkó i Árpád Papp–Váry, *Magyarország régi térképeken*, 2. izd. (Budapest, 1990), 46–47. Kod nas je o al-Idrizijevu djelu prvi pisao ФШранјоѢ РШлачкиѢ, „*Nekoje zemljo– i sgodopisne crtice iz dvijuh sriednjega vieka arapskiah spisateljah o Slavenstvu, navlaš ju' nomu*“, Neven 4/23 (1855), 359–365. Rački je tu krivo mislio da Frankavila odgovara starijem Sirmiju i mlađoj Mitrovici (ibid. 363).

⁶ „*Magistri Tolosani Chronicon Faventinum*“, prir. Giuseppe Rossini, u: *Rerum italicarum scriptores*, 2. izd. sv. 28/1 (Bologna, 1939), 56. Izvod iz Tolozanove kronike donose Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, 3 sv. (Budapest, 1937–8), sv. 3: 2257–8, br. 4791; Melich, „*Etymologien*“, 42–3. Nešto malo podataka o kroničaru Tolozanu prikupio je priređivač njegovog djela Rossini, u *Rerum italicarum scriptores*, sv. 28/1: v–ix. Na Tolozanov navod o srijemskoj Frankavili upozorio je, u osvrtu na Jirečekov članak, *ЖШулуысѢ ЖШунѢѢ*, u *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 19 (1898), 388–9, u rubrici „Notizen“.

⁷ Ipak je to ustvrdio, promijenivši pod utjecajem Juliusa Junga svoje ranije mišljenje iz članka iz 1897, Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben*, 2 sv. (Gotha, 1911–8), sv. 1: 191, bilj. 1 = isti, *Istorija Srba*, prev. Jovan Radonić, 2. izd., 2 sv. (Beograd, 1952), sv. 1: 110, bilj. 35. Možda na temelju Jirečeka, isto tvrdi i Stjepan Pavičić, „*Hrvatsko naselje u fruškogorskom području*“, *Hrvatsko kolo* 23 (1942), 122.

koloniju u Frankavili.⁸ Već je Gyula Pauler upozorio da Tolozanovi podaci o srijemskoj Frankavili ne mogu biti točni. Osim nesklada s ranijim njezinim spomenima, na to upućuje i Tolozanov navod da je u njoj bila podignuta crkva sv. Ambrozija, milanskog biskupa i crkvenog naučitelja, a od toga nema u Frankavili/Mandelosu nikakva kasnijeg traga; župna crkva u tom mjestu imala je za naslovnika sv. Ivana Krstitelja.⁹ Zbog svega toga je János Melich pomišljao i na to da se Tolozanovi podaci uopće ne odnose na srijemsku Frankavilu.¹⁰

Očito je da se podaci iz Tolozanove kronike ne daju bez teškoća uklopiti u cjelinu znanja o srijemskoj Frankavili. Ipak se ne čini da bi rješenje tih problema donijelo neko drugo mjesto na području Kaločke nadbiskupije¹¹ koje se eventualno moglo također zvati Frankavila. Nigdje u toj nadbiskupiji ne zna se za srednjovjekovnu crkvu posvećenu sv. Ambroziju. Ni u Kabolu /Kovilju, drugom od dvaju naselja o kojima govori Tolozan, župna crkva nije bila posvećena tom svecu, nego Djevici Mariji.¹² Zbog svega se toga mora zaključiti da je povijesna jezgra vijesti iz Tolozanove kronike narušena netočnim ili legendarnim pojedinostima; ali te se vijesti ipak bez dvojbe odnose na dobro poznato srijemsko naselje, Frankavilu ili Mandelos, a vjerojatno svjedoče i o stvarnoj seobi nekih milanskih žitelja u nj.

Uzmemo li da, kao što je mislio Pais, Tolozanova kronika svjedoči upravo o obnovi ranijeg „franačkog“ naselja novim zapadnim doseljenicima, onda se ta vijest može povezati s drugim poznatim činjenicama iz povijesti Srijema u to doba. Bizantski car Emanuel I Komnen (1143-80) poveo je 1150-1. protiv Ugarske vojni pohod, tijekom kojeg je u njegove ruke nakratko pao Zemun, a čitav Srijem bio izložen pljački i pustošenju. Bizantinci su tada zarobili i mnogo srijemskog pučanstva te ga preselili na teritorij Carstva.¹³ Lako je moguće da je ta katastrofa dosegla i Frankavilu, tako da su milanski naseljeni-

⁸ Dezső Pais, „*Les rapports franco-hongrois sous le règne des Árpád*“, *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* 1 (1923), 139; usp. slično kod György Székely, „*Wallons et Italiens en Europe Centrale aux XIe-XVIe siècles*“, *Annales Universitatis sci. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae – sectio historica* 6 (1964), 16.

⁹ Gyula Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, 2. izd., 2 sv. (Budapest, 1899; pretisak 1984), sv. 1: 343 i 511.

¹⁰ Melich, „*Etymologien*“, 43–44.

¹¹ Tolozanov izraz *in comitatu Colozanis seu Colocensium* zacijelo treba razumjeti kao da se odnosi na Kaločku nadbiskupiju. Kaločka županija u srednjem vijeku nije postojala; sama Kalocsa nalazila se u županiji Fejér (isprva kratko u županiji Bodrog).

¹² András Mező, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon* (Budapest, 2003), 33–34, 429.

¹³ Kalić, „*Zemun u XII veku*“, 33–38; Ferenc Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century* (Budapest, 1989), 54–56.

ci 1162. zaista mogli u neku ruku iznova utemeljiti to naselje. Povlastice koje im je s tim u vezi dao ugarski kralj posve su razumljive u sklopu nastojanja da se oživi postradala i nesigurna pokrajina.

Ekspanzija prema Ugarskoj zaokupljala je cara Emanuela Komnena tijekom čitave vladavine. Pozivajući se na obranu prava mlađega brata ugarskog kralja Stjepana III, kojeg je posinio i uzeo k sebi u Carigrad, car je 1164. i 1165. ponovno provaljivao u Srijem i u Bačku, a od 1167. je za više godina ovladao zemunskom utvrdom i njezinom okolicom.¹⁴ Takvo se stanje nije promijenilo ni kada se 1172. carev ugarski posinak vratio u domovinu i postao kralj kao Bela III. Ipak se ne može pouzdano znati je li bizantsko područje u to doba sezalo na zapad toliko da obuhvati i Frankavilu. Sigurno je, pak, to da je odmah poslije smrti cara Emanuela Komnena 1180, ako ne i već nešto ranije, čitav Srijem opet stajao pod ugarskom vlasti. Bela III je 1182. osvojio i Beograd, da bi ga uskoro ipak vratio Bizantu u sklopu ženidbenog sporazuma iz 1185. Doba bizantskih vojnih intervencija u Srijemu je tada nepovratno prošlo.¹⁵

Takvo stanje, s obnovljenom ugarsko–bizantskom granicom na Savi, zatekla je 1189. vojska cara Fridrika Barbarosse na svome putu u Treći križarski rat (posljednji u koji su veće križarske postrojbe putovale kopnenim pravcima). Kroničar toga pohoda, čije nam se djelo sačuvalo u kasnijoj obradi pripisanoj austrijskom kleriku Ansbertu, zabilježio je mukotrpan prelazak rijeke Drave i potom zaustavljanje, o blagdanu sv. Ivana Krstitelja (24. lipnja 1189), „u pograničnom kraju između Ugarske i početaka Grčke, u selu zvanom kod Svetog Jurja, jednu milju udaljenom od Frankavile“. Zatim su križari prošli kroz Sirmij (*Sirmium*), „nekoć glasovit grad koji sada u svojim ruševinama izgleda dosta žalosno“, i tako izbili na obalu Save kod njezina ušća u Dunav. Prešavši Savu, proslavili su blagdan sv. Petra i Pavla (29. lipnja) u „napol razrušenom i grčkom gradu“ Beogradu.¹⁶

¹⁴ Kalić, „Zemun u XII veku“, 41–50; Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 90–93, 99–101; Stanko Andrić, *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju* (Slav. Brod i Osijek, 2001), 27–28.

¹⁵ *Istorija Beograda I: stari, srednji i novi vek*, ur. Vasa Čubrilović (Beograd, 1974), 138–9 (autor teksta Jovanka Kalić–Mijušković); Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 115–220.

¹⁶ Ansbert, „*Historia de expeditione Friderici imperatoris*“, prir. АШНТОНЪ Цхроуст, u: *Monumenta Germaniae historica – Scriptores rerum Germanicarum*, nova serija sv. 5 (Berlin, 1928), 26–27. Usp. Runciman, *A history of the Crusades*, sv. 3: 11, s ponekom nepreciznom pojedinosti. O pitanju autorstva i predaje tog djela v. Potthast et al., *Repertorium fontium*, sv. 5: 524–525.

Kao i u doba Prvoga križarskog rata, Frankavila se i tu pojavljuje kao važan zemljopisni orijentir. Križari se ipak nisu utaborili pokraj nje same, nego uz jednu njemačku milju (oko 7,5 km) udaljeno selo sv. Jurja. Taj bi *vicus ad sanctum Georgium*, prema priređivaču Ansbertove kronike Antonu Chroustu, trebao odgovarati novovjekovnom selu Čalmi, oko 7 km zapadno od Mandelosa. No, takva se identifikacija ne može potvrditi iz srednjovjekovnih vrela. Na mjestu Čalme stajalo je u kasnom srednjem vijeku selo Remete ili Nagyremete (Velika Remeta) s istoimenim kaštelom. Podataka o njegovoj crkvi nema.¹⁷ U čitavom Markijskom arhidakonatu Pečuške biskupije, na čijem se istočnom rubu nalazila Frankavila, samo je u mjestu zvanom Tagyala crkva bila posvećena sv. Jurju. Tagyala je, međutim, stajala u istočnoj okolici današnjeg sela Sota (na pola puta između Iloka i Šida), dakle više od 20 km daleko od Mandelosa, pa zbog udaljenosti ne može odgovarati selu koje spominje Ansbert.¹⁸ Isto tako, na području Markijskog arhidakonata ne zna se ni za jedno naselje koje bi se zvalo Szentgyörgy, Đurđevci ili slično. Selo takva imena nalazilo se, ipak, na području Srijemskog arhidakonata Kaločke nadbiskupije, i to po svemu sudeći u bližoj okolici Frankavile. Pripadalo je benediktinskoj opatiji sv. Grgura u današnjim Grgurevcima, sjeveroistočno od Mandelosa.¹⁹ Ime toga nekadašnjeg opatijskog posjeda vjerojatno se sačuvalo u imenu zemljišta Đurđevac na južnoj padini Fruške gore, oko 5 km sjeverno od Mandelosa. Tu bi, dakle, prema lokalnim srednjovjekovnim podacima, najprije mogao stajati *vicus ad sanctum Georgium* u kojem su križari cara Fridrika Barbarosse 1189. proslavili blagdan Ivanja. Zanimljivo je da se u okolici toga fruškogorskog Đurđevca poviše Mandelosa nalazi izvor potoka Vranoša (ili Vranjaša), s kojega je crpao vodu akvedukt rimskog Sirmija. Njegovi ostaci bili su dobro vidljivi još i u 19. stoljeću pa je posve vjerojatno da je u 12. st. akvedukt bio još dobrim dijelom čitav.²⁰ Možda se i križarska vojska utaborila kod početaka

¹⁷ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 5 sv. (Budapest, 1890–1913), sv. 2: 346, s.v. Remete; Pál Engel u György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, sv. 1–4... (Budapest, 1963–1998), sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s.v. Remete.

¹⁸ Pál Engel, „A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája“, Századok 134 (2000), 289–290; isti u Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s.v. Tagyala; Mező, *Patrocíniumok*, 111, s.v. Tagyala.

¹⁹ Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 253, s.v. Szent-György (a); Georg Heller i Karl Nehring, *Comitatus Sirmiensis* (München, 1973), 177; Mező, *Patrocíniumok*, 109, s. v. Szentgyörgy (32).

²⁰ O ostacima rimskog vodovoda kod Mandelosa v. Ilija Okrugić, „Odgovor na pitanje društva za jugoslavensko povestnico“, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 3 (1854), 315;

rinskog vodovoda upravo radi opskrbe svježom izvorskom vodom. Otuda se vojska, prema Ansbertovom izvješću, morala zaputiti ravno na jug (prema tome vjerojatno i kroz Frankavilu), kako bi prošla kroz „nekoć slavni“ Sirmij, to jest Mitrovicu. Iz nje je onda udarila na istok prema sutoku Save i Dunava. To će reći da je i ta križarska vojska, kao i ona iz 1096, stvarno vidjela Frankavilu pa ju je njezin kroničar mogao spomenuti na temelju poznavanja iz prve ruke.

Svi dosad razmotreni spomeni Frankavile nalaze se u stranim izvorima, nastalim izvan Ugarsko–hrvatskog kraljevstva. Prvi domaći izvor koji je spominje mogla bi biti listina iz 1193. kojom je kralj Bela III potvrdio dar svoje majke, kraljice Eufrozine, samostanu vitezova ivanovaca u Stolnom Biogradu. Radilo se o više desetaka raznovrsnih zemljoposjeda razbacanih diljem kraljevstva, ali pretežno u njegovom zapadnom dijelu. Pri kraju tog popisa navode se i „tri vinograda u Frankavili, od kojih je onaj najveći dao *Boronch*“.²¹

Samostan vitezova Hospitala sv. Ivana Jeruzalemskog utemeljen je u Stolnom Biogradu (Székesfehérváru) na početku druge polovice 12. stoljeća. Kraljica Eufrozina, kći kijevskog kneza Mstislava udana za kralja Gejzu II, pomogla je da se dovrši gradnja tog samostana i obdarila ga je posjedima. Točno vrijeme toga njezina darivanja nije poznato; svakako je bilo prije 1186, kada je kraljica zbog nesuglasica sa sinom Belom III napustila Ugarsku i otišla u samostan u Jeruzalem, gdje je poslije i umrla.²²

U Belinoj potvrdnici ništa izričito ne pokazuje da je spomenuta Frankavila upravo ona u Srijemu. Ipak ju je tako identificirao povjesničar ugarskih ivanovaca Ede Reiszig, a to je mišljenje zatim u sklopu opsežne raščlambe povelje iz 1193. prihvatio i József Mikos.²³ Osim činjenice da je srijemska Frankavila u

isti, „*Povjestničke crtice Sriema glede njegovieh znamenitostih i u njemu se nahodećih starinah*“, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 4 (1857), 222; A. Bogetić, „*Vranjaš*“, Vienac – list zabavi i pouci 6, br. 19 (1874), 300–1.

²¹ Emil Jakubovics i Dezső Pais, *Ó–magyar olvasókönyv* (Pécs, 1929; pretisak 1995), 52–61, cit. 59: *In Franca Uilla sunt tres uinee quarum una maxima est, quam dedit Boronch*. Usp. Imre Szentpétery, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico–diplomatica / Az Árpád–házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, knj. I–II u više sv., potonja tri prir. Iván Borsa (Budapest, 1923–87), sv. I: 49–50, br. 155, s bibliografijom rasprave o vjerodostojnosti povelje.

²² *Korai magyar történeti lexikon*, 205, s.v. Eufroszina; o počecima ivanovačkog samostana u Stolnom Biogradu v. Ede Reiszig, *A jeruzsálemi Szent János–lova–grend Magyarországon*, 2 sv. (Budapest, 1925–8), sv. 2: 101–2.

²³ Reiszig, *A jeruzsálemi*, sv. 2: 120; József Mikos, „*A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*“, Magyar nyelv 31 (1935), 248, s. v. franca uilla.

tadašnjem Ugarskom kraljevstvu bila ako ne jedino, a ono svakako najvažnije naselje s tim imenom, takvo tumačenje podatka iz listine Bele III podupire i okolnost da se glavina u njoj nabrojanih posjeda nalazila zapadno od Dunava. Povrh toga, u potvrdnici je neposredno prije vinograda u Frankavili potanko opisan posjed zvan *Tudeu*, koji se nalazio ili u okolici Pačetina ili pak u zapadnoj okolici Srijemske Mitrovice, u oba slučaja u Vukovskoj županiji.²⁴

Ipak se ne može uzeti kao posve sigurno da je Frankavila u potvrdnici iz 1193. ona srijemska.²⁵ Osobito je moguće da se u ovom slučaju radi o mjestu Olaszi u srednjovjekovnoj Zemplinskoj županiji. Danas je to naselje Bodrogolaszi blizu Sárospataka, smješteno između gornje Tise i Prešovsko–tokajskog gorja.²⁶ To je poznat vinorodni kraj kojem, gotovo jednako kao i Srijemu, pristaje podatak o vinogradima što ih kralj potvrđuje samostanu. Spomenuti su Olaszi na Bodrogu, zapadnom pritoku gornje Tise, vjerojatno barem u jednom ranom dokumentu također zapisani kao *Franca villa*. Riječ je o listini kralja Andrije II iz 1224. kojom je neki Lovro iz Frankavile (*de Franca villa*) za vojne zasluge „u Rusiji“ dobio zemlju u selu Zsadány između Tise i Bodroga.²⁷ To je neposredno susjedstvo nešto kasnije zapisanog sela Olaszi pa se čini da se upravo na nj odnosi i ime Frankavila kojim je označeno Lovrino podrijetlo. To bi, dakle, bila još jedna pojava imenskog para Francavilla/Olaszi, koji nam

²⁴ Okolicu Pačetina predlaže Mikos, „*A fehérvári keresztesek*“, 297, s. v. *Tudeu*. Drukčije Engel u Györfy, *Az Árpád–kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. *Tudinc* (Tugya). V. uz to i Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 358, s. v. *Tudincz*.

²⁵ Vjerojatno nije slučajno to što Engel, u Györfy, *Az Árpád–kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. *Nagyolaszi*, nije uvrstio listinu iz 1193. među izvore o srijemskoj Frankavili.

²⁶ Csánki, *Magyarország*, sv. 1: 358, s. v. *Olaszi*; Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 1: 225, s. v. *Bodrogolaszi*.

²⁷ Imre Nagy et alii, *Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius*, 8 sv. (Gyor–Budapest, 1865–1891), sv. 6: 17–18, br. 12. Usp. Szentpétery, *Regesta regum*, sv. I: 135, br. 411, bez izjašnjavaanja o položaju (županiji) dotične Frankavile. Ta se donacija kralja Andrije II Lovri iz Frankavile spominje i puno kasnije, u nekom zemljišnom sporu iz 1398. Usp. Szentpétery, *Regesta regum*, sv. II/4: 266, br. 4380, gdje se spomen kralja Andrije pogrešno tumači kao da se odnosi na Andriju III (vladao 1290–1301).

²⁸ Frankavilu spomenutu u dokumentu iz 1224. smjestio je u gornje Potisje i tako razlučio od one srijemske već Frigyes Pesty, *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*, sv. I (Budapest, 1888), 99–100. Identifikaciju Frankavile iz povelje Andrije II s mjestom Olaszi (Bodrogolaszi) potanje je obrazložio János Karácsonyi, „*Névmagyarázatok: Bakony és Bökény. Furmint*“, *Magyar nyelv* 2 (1906), 273–4. To mišljenje usvaja i Mihály Auner, „*Latinus*“, *Századok* 50 (1916), 35.

je dobro posvjedočen u slučaju srijemskog Mandelosa.²⁸ No, kad se ima na umu da osim navoda iz 1224. nema nikakve druge poznate potvrde takve dvojnosti u slučaju naselja Olaszi na Bodrogu, ne može se posve isključiti mogućnost da je i Frankavila iz koje potječe daroprimac Lovro zapravo ona srijemska, jer Lovrino ratovanje u Rusiji i traženje posjeda u gornjem Potisju tomu izričito ne protuslove.

Kratak osvrt u tom sklopu zavrjeđuje i pojedinost iz potvrdnice Bele III prema kojoj je najveći od triju vinograda ivanovcima dao neki *Boronch*, očito posjednik u Frankavili. Mađarsko osobno ime Barancs, zacijelo slavenskog podrijetla, bilo je u isti mah i mađarsko ime za podunavsku pokrajinu Braničevo u donjem desnom Pomoravlju (danas sjeveroistočna Srbija). Isto ime nosilo je i srednjovjekovno naselje južno od Trebišova (mađ. Terebes), u istoj Zemplinskoj županiji kojoj je pripadala i Frankavila–Bodrogolaszi. Slovačko ime toga naselja glasi Branč (Zemplínsky Branč). Upravo bi to naselje, koje izvori spominju od 1273, moglo stajati u vezi s istoimenim posjednikom i darovateljem vinograda u Frankavili. To bi, dakako, dalo bitnu prednost tumačenju prema kojem je u kraljevoj listini iz 1193. riječ o vinogradima u toj sjevernougarskoj, a ne u srijemskoj Frankavili.²⁹ No, sve su to zasad samo indicije koje više doprinose tome da se problem identifikacije Frankavile u listini iz 1193. drži otvorenim, negoli da se dvojba konačno razriješi.

Premonstratsko „mjesto Svetog Križa“

Na činjenicu da se u srijemskoj Frankavili u srednjem vijeku nalazio benediktinski samostan prvi je upozorio Dezső Csánki, prikupivši nekoliko listina s podacima o njemu i među njima kao najstarije svjedočanstvo jednu listinu iz 1297.³⁰ Izvorne navode koje je prikupio Csánki kod nas su uglavnom samo ponovili Matija Pavić, Josip Bösendorfer i Emerik Gašić.³¹ Novih dokumenata u odnosu na Csánkija nije našao ni povjesničar hrvatskih benediktinaca

²⁹ Csánki, *Magyarország*, sv. 1: 341, s. v. Barancs; János Melich, *A honfoglalás kori Magyarország* (Budapest, 1925), 198–205; Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 1: 164, s. v. Barancs.

³⁰ Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 236, s. v. Nagyolaszi.

³¹ Matija Pavić, „Redovništvo i samostani srednjega vieka u području (današnje) biskupije bosansko–sriemske“, *Glasnik biskupija bosanske i srijemske* 31 (1903), 35–36, br. 4; Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti* (Osijek, 1910), 237 i 289; Emericus Gašić, *Brevis conspectus historicus dioecesium Bosniensis–Diacovensis et Sirmiensis* (Essekini, 1944), 143–4, br. 3.

³² Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 3 sv. (Split, 1963–5), sv. 3: 33–34.

Ivan Ostojić.³² U međuvremenu je Pongrácz Sörös pisanim spomenicima posvjedočenu povijest samostana u Frankavili protegnuo u prošlost do 1231. (zapravo 1230), a o njegovim je počecima zaključio da ne mogu sezati dalje od šezdesetih godina 12. stoljeća, kada su to naselje napučili milanski doseljenici.³³ Desetak godina kasnije upozorio je Tibor Antal Horváth na dva otprije poznata dokumenta koji ne samo da zapisanu povijest samostana u Frankavili doista pomiču i u 12. stoljeće, nego u nju unose i sadržajno bitno nove elemente. Iz dotične se dvije papinske bule, naime, saznaje da samostan u Frankavili prvotno nije bio benediktinski, nego premonstratski.³⁴ Danas je u mađarskoj i međunarodnoj monasteriografiji općenito usvojeno mišljenje prema kojem su u Frankavili prije benediktinaca uistinu živjeli premonstrati.³⁵

Premonstrati (ili premonstratenzi) zaseban su crkveni red što se razvio u okrilju reformnih pokreta u kanoničkim zajednicama u 11. i 12. stoljeću. Začetak mu je bila pustinjačko–propovjednička kanonička zajednica u Prémontreú u okolici Laona, na sjeveroistoku Francuskog kraljevstva, koju je 1121. osnovao sveti Norbert od Gennepa († 1134), plemić i bivši kanonik katedrale u Xantenu u Lotaringiji. Kao i većina drugih regularnih kanonika, Norbertovi premonstrati su usvojili pravilo sv. Augustina, dopunivši ga odredbama pozajmljenim od cistercita i klinijevskih benediktinaca. Iako su se donekle posvećivali i dušo–brižništvu i misijskom radu, osobito kasnije na europskom Istoku, premonstrati su se ipak ustrojili kao pravi samostanski red s kompletnim dnevnim oficijem

³³ Pongrácz Sörös, *Az elenyészett benzés apátságok (= A pannonhalmi Szent–Benedek–rend története*, sv. 12/B) (Budapest, 1912), 431.

³⁴ Tibor Antal Horváth, „Melyik rendhez tartozott a szentkereszti apátság Szerém megyében?“, *Századok* 61 (1927), 460–1; isti, „De abbatia Francavillensi in Hungaria“, *Analecta Praemonstratensia* 6 (1930), 363–6.

³⁵ Norbertus Backmund, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis*, 3 sv. (Straubing, 1949–60), sv. 1: 453–4; Norbertus Backmund, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum Ordinis Praemonstratensis. Tomi primi editio secunda* (Berolini – Novi Eboraci, 1983), 548–9; James Bond, „The Premonstratensian order: a preliminary survey of its growth and distribution in medieval Europe“, u: *In search of cult. Archaeological investigations in honour of Philip Rahtz*, ur. Martin Carver (Woodbridge, 1993), 175; Beatrix F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Katalógus (Budapest, 2000), 46, s. v. Nagyolaszi; Levente F. Hervay, „A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon (Történeti katalógus)“, u: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon/Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*, ur. Imre Takács (Pannonhalma, 2001), 489–490.

i prakticanjem posta, šutnje i pokore, kao i fizičkog rada. Dok je na Zapadu takav samostanski, kvazicistercitski model prevladavao pa su se i premonstratski samostani ondje redovito zvali opatijama, na Istoku su se ti samostani češće ustrojavali kao zborni kaptoli s prepozitom na čelu i kanonicima često zaposlenim u župnoj službi; kaptolsko je nazivlje bilo osobito svojstveno Saskoj i Ugarskoj. Red je od početka uključivao i brojne ženske zajednice, a do 14. st. za mnoge su samostane bile vezane i zajednice konverza ili laičke braće, koje su pretežno živjele i radile na samostanskim imanjima. Kao kod cistercita, ustroj reda i njegovo širenje temeljili su se na sustavu filijacije, redovitim vizitacijama i održavanju godišnjih općih kapitula. Uspjeh novog reda bio je toliki da je već u sredini 12. st. imao oko 200 samostana diljem Europe. Brzo zemljopisno širenje reda dovelo je tijekom druge polovice 12. st. do podjele na pokrajine, tzv. *cirkarije*, kojih se broj u 13. st. ustalio na oko trideset. Svakoj je cirkariji na čelu stajao generalni vikar. Ugarska je cirkarija spadala među zemljopisno najprostranije; imala je između 20 i 40 muških samostana te između dva i šest ženskih (podaci o nekima su nesigurni, a mnogi su bili tek pokušaji kratka daha). Najstariji premonstratski samostan u Ugarskoj, Váradhegyfok pokraj Velikog Varadina, osnovali su redovnici iz samog Prémontréa vjerojatno već potkraj vladanja kralja Stjepana II (1116–31). Od njega je kasnije potekla većina mlađih ugarskih premonstratskih samostana. Usporedo s unutrašnjom filijacijom, pojedine su samostane i dalje mogle osnivati najstarije „protoopatije“ iz središnjih cirkarija (Francuske, Lotarinške i dr.). Tako je oko 1190. kao *filia* Prémontréa osnovan samostan u Lelesu u Egerskoj biskupiji (mađ. Lelesz, danas u jugoistočnoj Slovačkoj).³⁶

Na postojanje premonstratskog samostana u Frankavili upućuju dvije međusobno povezane bule što su ih pape Aleksandar III (1159–81) i Lucije III (1181–5) poslali opatu i redovničkoj zajednici u samostanu Svete Marije u

³⁶ Osnovno o premonstratskom redu i njegovom utemeljitelju v. u *Velika povijest Crkve*, ur. Hubert Jedin, sv. III/1, prev. J. Ritig i L. Držić (Zagreb, 1971), 516–7, i sv. III/2, prev. V. Bajsić (Zagreb, 1993), 22–24; Clifford Hugh Lawrence, *Medieval monasticism. Forms of religious life in Western Europe in the Middle Ages*, 2. izd. (London – New York, 1989), 169–172; Bond, „*The Premonstratensian order*“; O premonstratima u Ugarskoj uz to i Ferenc Oszvald, „*Adatok a Magyarországi premonstreiek Árpád-kori történetéhez*“, *Művészettörténeti értesítő* 6 (1957), 231–254; Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, sv. 1: 415–474; Backmund, *Monasticon Praemonstratense I*, 511–573; *Korai magyar történeti lexikon*, 558–9, s. v. premonstreiek; Beatrix Romhányi, *Monasteriologia hungarica nova: Monasteries, friaries, provostries and collegiate churches in medieval Hungary* (disertacija, rkp. 7 (Budapest: ELTE, 1996), 40–46 (poglavlje „Monks in the pastoral care“).

Riévalu. Taj se samostan nalazio u Gornjoj (južnoj) Lotaringiji, nedaleko od grada Toula čijoj je biskupiji i pripadao (danas je to biskupija Verdun). Samostan u Riévalu (lat. *Regia Vallis*) utemeljen je već prije 1124. i spada među najstarije ustanove premonstratskog reda.³⁷ U Aleksandrovoj buli od 8. prosinca 1179. potvrđuju mu se različiti nepokretni posjedi. Među njima se navodi i „mjesto grabske crkve u Ugarskoj“ (*locum Grabensis ecclesie in Hungaria*) te odmah zatim i „mjesto Sv. Križa u Markiji, koje se u starini zvalo Pustinja, sa svim njegovim pripadnostima“ (*locum S. Crucis in Marcia, qui antiquitus Heremus vocabatur, cum universis pertinentiis suis*).³⁸ Nešto je podrobnija druga potvrđnica koju je u Riéval uputio papa Lucije III 29. siječnja 1182. I tu se u nizu posjeda navodi „mjesto Gravia u Ugarskoj“ (*locum de Gravia in Hungaria*), a onda slijedi: „mjesto Svetog Križa u Markiji pokraj Frankavile, koja se u starini zvala Pustinja, sa svim njegovim pripadnostima, zemljama, livadama, vinogradima i mlinovima“ (*locum Sancte Crucis in Marchia iuxta Francam villam, que antiquitus Eremus vocabatur, cum omnibus pertinentiis suis, terris, pratis, vineis et molendinis*). Poslije toga se navodi „crkva sv. Stjepana kralja sa svim njezinim pripadnostima“, a onda ponovno slijede posjedi bliži samom Riévalu, u Lotaringiji i okolnim krajevima.³⁹

Već je Gyula Pauler znao za te izvorne podatke i na temelju njih ustvrdio, u sklopu osvrta na redovništvo u Ugarskoj u 12. stoljeću, da su premonstrati osnovali jedan svoj samostan pokraj Mandelosa u nekadašnjem Markijskom arhidakonatu Pečuške biskupije.⁴⁰ To je kasnije potanjim razmatranjem učvrstio Tibor Antal Horváth.⁴¹ Da je tu doista riječ o Frankavili u Ugarskoj (a ne o nekom od istoimenih mjesta u Francuskoj ili Italiji) dokazuje okolnost da se u obje papinske potvrđnice neposredno prije nje navodi također ugarsko „mjesto“

³⁷ Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, sv. 3: 99–101.

³⁸ Citirano prema Horváth, „*De abbatia Francavillensi*“; 364–5. Samo kratak regist donosi Philippus Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia usque ad annum post Christum natum MCXCVIII*, 2. izd. prir. G. Wattenbach, S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner i P. Ewald, 2 sv. (Lipsiae, 1885–8; pretisak Graz, 1956), sv. 2: 352, br. 13499.

³⁹ Cjelovit tekst bule v. u „*Lucii III papae epistolae et privilegia*“, u: Jacques P. Migne, *Patrologiae cursus completus – series latina*, sv. 201 (Lutetiae Parisiorum, 1855), col. 1107–10, br. 33, cit. col. 1108. Regest u Jaffé, *Regesta Pontificum*, sv. 2: 436, br. 14580. Usp. Horváth, „*De abbatia Francavillensi*“, 365.

⁴⁰ Pauler, *A magyar nemzet története*, sv. 1: 366 i 518. Pauler, koji Riéval zove Valroi, koristio je starije izvode iz dviju bula koje je objavio Carolus Ludovicus Hugo, *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis annales*, 2 sv. (Nanceii, 1734–6), sv. 2: col. 409–414. Paulera slijedi Pais, „*Les rapports franco-hongrois*“, 25.

⁴¹ V. naročito Horváth, „*De abbatia Francavillensi*“, 365–6.

Grab/Gravia, a u drugoj k tome poslije Frankavile slijedi „crkva sv. Stjepana kralja“. Prvo se odnosi na samostan Garáb u gorju Mátra, u Ostrogonskoj nadbiskupiji i Nogradskoj županiji. Osnovao ga je, vjerojatno 1171, stolnobiogradski prepozit i kasniji đurski biskup Mikudin. Naslovnik mu je bio sv. Hubert. Kao što se razabire iz navedenih papinskih bula, trebali su ga naseliti redovnici iz Riévála, ali se kasnije računao kao *filia* ugarskog samostana u Jasovu (mađ. Jászó). Napušten je vjerojatno u ranom 15. stoljeću.⁴² „Crkva sv. Stjepana kralja“ iz bule Lucija III nesumnjivo se odnosi na samostan posvećen tomu ugarskom svecu u mjestu Bzovík (mađ. Bozók) u Hontskoj županiji i Ostrogonskoj nadbiskupiji. Taj je samostan isprva bio benediktinski, kao takva ga je oko 1130. osnovao velikaš Lampert od roda Hont–Pázmány, a podatak u buli Lucija III najranije je svjedočanstvo o njegovu prelasku u ruke premonstrata. Kasnije je premonstratski samostan u Bzovíku dobro posvjedočen sve do ranog 16. stoljeća. Katalozi reda navode ga kao *filia* premonstratske opatije Hradisko u Moravskoj.⁴³

Budući naveden između ta dva dobro poznata ugarska premonstratska samostana, očito je da se i posjed opatije Riéval pokraj Frankavile morao nalaziti u Ugarskoj. To dodatno potkrepljuju ostali zemljopisni elementi u opisu tog „mjesta“: *Marchia* i *Heremus*. *Marchia*, tj. Markija ili Marka, u sklopu je Ugarskog kraljevstva bilo jedno od ranih imena za pokrajinu Srijem ili, možda točnije, za njezin zapadni dio. To se ime ondje pojavilo jer je Srijem oko prijeloma 1. i 2. tisućljeća bio u političkom i vojnom smislu izrazito pogranično područje. Samo ime *Marchia*, nastalo latinizacijom germanske riječi „marka“ ‘oznaka; granica’, upućuje možda čak na franačko podrijetlo takvog naziva za Srijem, ali je ipak vjerojatnije da se ono tu ustalilo tek u sklopu organizacije državnog teritorija za ugarskog kralja Stjepana I i njegovih nasljednika, kada je između Dunava i Save bila ustrojena pogranična županija prema Bizantu. Kasnije je područje srijemske „marke“ razdijeljeno između dviju

⁴² Oszvald, „Adatok“, 242, br. 9; Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, sv. 1: 439; Backmund, *Monasticon Praemonstratense I*, 532; *Korai magyar történeti lexikon*, 229, s. v. Garáb.

⁴³ Oszvald, „Adatok“, 240, br. 5; Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, sv. 1: 433–4; Backmund, *Monasticon Praemonstratense I*, 525–6; *Korai magyar történeti lexikon*, 125–6, s. v. Bozók; Hervay, „A bencések“, 530, s. v. Bozók.

⁴⁴ Navodi u papinskim bulama iz 1179. i 1182. vjerojatno su najraniji sačuvani zapisi imena *Marchia* kao zemljopisne oznake za Srijem. U već navodenoj *Historia de expeditione Friderici imperatoris* zabilježeno je zadržavanje križarske vojske 1189. *in marchia que est inter Ungariam et fines Grecie*, tj. „u marki koja se nalazi između Ugarske i krajeva Grčke“ (Ansbert, „*Historia de expeditione*“, 26). Posve je moguće

županija, Srijemske i puno prostranije Vukovske, a njezino se ime sačuvalo jedino u Markijskom arhidakonu Pečuške biskupije.⁴⁴

Treći zemljopisni element u navodima o „mjestu Svetog Križa“ u papinskim bulama nešto je zagonetniji, ali također nedvojbeno pripada istome srijemskom okružju. Iz navoda u bulama nije posve jasno je li *Heremus* staro ime upravo za „mjesto Svetog Križa“ ili za Frankavilu pokraj koje se to „mjesto“ nalazilo. U svakom je slučaju to toponim užeg značenja od onoga *Marchia*, a odnosio se na područje današnjeg Mandelosa ili neki dio njegove okolice. To potvrđuje činjenica da se upravo u toj okolici, prema kasnijim izvorima, nalazilo zemljište i naselje zvano Remete. Očita je veza između imena *Heremus* iz papinskih bula i toga kasnijeg toponima. Kasnolatinska riječ (*h*)*eremus* ‘pustinja’, posuđena iz grčkog, ima staru izvedenicu (*h*)*eremita* ‘pustinjak’, koja je u srednjem vijeku posuđena u mađarski u obliku *remete*, a u sjevernim hrvatskim krajevima (vjerojatno preko mađarskoga) u sličnom obliku *remeta*. Potonje su riječi u srednjovjekovnoj Ugarskoj i Slavoniji dosta česte ne samo u funkciji nadimaka (prezimenaa), nego i toponima.⁴⁵ Prema dokumentima iz 15. stoljeća, nedaleko od Mandelosa nalazilo se ne jedno, nego dva mjesta zvana Remete: Nagyremete (‘Velika Remeta’) i Kisremete (‘Mala Remeta’). Obje su se Remete računale među pripadnosti kaštela u Rači (Srijemska Rača), a u Nagyremeti je potkraj 15. st. također stajao kaštel. Oba su mjesta zabilježena i u turskim popisima. Iz njih se razaznaje da su obje Remete ležale

da se riječ *marchia* tu rabi samo kao apelativ sa značenjem ‘krajina, pogranično područje’, ali se ne može isključiti ni tumačenje prema kojem bi kroničar znao da se područje oko Frankavile i Sirmija tada u Ugarskoj zaista nazivalo Markija. Usp. Györffy, „*Das Güterverzeichnis*“, 22–4; *Korai magyar történeti lexikon*, 255–6, s. v. határispánság, 442–3, s. v. Marchia, 642–3, s. v. Szerémség. Nešto drukčiji pogled v. kod Klaić, *Crtice o Vukovaru*, 29–32. Uz to v. Skok, *Etimologijski rječnik*, sv. 2: 378, s. v. marka, i Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, 2 sv. (Zagreb, 1975 ШпретисакѢ), sv. 1: 535, s. v. krajina.

⁴⁵ Antonius Barta, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae* (Lipsiae, 1901), 245 i 306; István Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, priir. Gyula Zolnai (Budapest, 1902–1906), col. 805, s. v. remete; Mažuranić, *Prinosi*, sv. 2: 1242, s. v. remeta; Skok, *Etimologijski rječnik*, sv. 3: 127, s. v. remeta; Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 2: 407, s. v. Remete.

⁴⁶ Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 346, s. v. Remete; Engel u Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Remete (Kis, Nagy–). Engel stavlja Nagyremetu upravo na mjesto današnje Čalme. Srednjovjekovna naselja Nagyremetu i Kisremetu, koja su spadala u Vukovsku županiju, ne treba brkati s novovjekovnim srpskim manastirima Malom i Velikom Remetom i istoimenim zaseocima uz njih. Potonji se nalaze u istočnijim dijelovima Fruške gore, prvi zapadno od sela Jazak, drugi sjeveroistočno do Grgetega, što je sve područje srednjovjekovne Srijemske županije.

u sjeverozapadnoj okolini Mandelosa, odnosno između Mandelosa, Čalme, Divoša i Ležimira.⁴⁶ Objema se sačuvao trag i u novijoj toponimiji. To su dva potoka zvana Remeta što teku s južnih obronaka Fruške gore prema Savi. Jedan, istočniji, izvire istočno od Ležimira, protječe kroz Mandelos te se južno od njega stječe s Vranjašem u Mandeloški potok. Područje oko gornjeg toka te Remete poznato je kao Remetsko polje. Druga Remeta izvire sjeverno od Divoša, a zapadno od Čalme stječe se s drugim manjim potocima u potok Šidinu. Oko gornjeg toka te druge Remete nalaze se tri srpska manastira utemeljena u 16. stoljeću, Kuveždin, Petkovicica i Šišatovac, od kojih se potonji, najstariji, isprva zvao Remetica i Remetsko.⁴⁷ Iz svega se toga doista razabire da je u starini u južnom podnožju Fruške gore blizu Mandelosa postojalo oveće zemljište koje se zvalo Remeta. Možda je i sam Mandelos spadao u nj. Ta se slika sasvim poklapa s podacima iz papinskih bula iz 12. st. Zanimljivo je da one već u to vrijeme bilježe da je *Heremus* staro ime, očito starije od onoga *Franca villa*, pa i od onoga *Marchia*. O starini na koju se u bulama aludira ne znamo ništa. Možemo samo nagađati da je pojava imena *Heremus*, kao pojma što nesumnjivo pripada crkvenom i sakralnom kulturnom ozračju, na tome području u nekakvoj vezi sa crkvenim ustanovama u nedalekoj Mitrovici (bugarska biskupija u 9–10. stoljeću, bazilijanski samostan sv. Dimitrija).

Sva tri upravo razmotrena zemljopisna elementa iz papinskih bula, *Marchia*, *Heremus* i *Franca villa*, okupljena su, kao što smo vidjeli, na području srijemske Frankavile/Mandelosa. Stoga ne može biti sumnje da se u tom popisu posjeda premonstratske opatije u Riévalu zaista navodi upravo ona. Osim svega navedenog, to konačno potkrepljuje i patrocini koji prema bulama pripada tome premonstratskom „mjestu“: Sveti Križ. I kasnija benediktinska opatija, naime, koja je prema izvorima iz 13. i 14. st. stajala u srijemskoj Frankavili, bila je posvećena Svetom Križu.

Toliko inzistiranje na pouzdanoj identifikaciji „mjesta Svetog Križa“ iz dviju papinskih bula bilo je potrebno zato što su one jedini izvori koji srijem–

⁴⁷ Usp. *Enciklopedija Jugoslavije*, 8 sv. (Zagreb, 1955–71), sv. 5: 461, s. v. Kuveždin; sv. 6: 475, s. v. Petkovicica; sv. 8: 250, s. v. Šišatovac.

⁴⁸ Dodatna mogućnost zabune proistječe otud što se u buli Lucija III ime *Francavilla* pojavljuje na još jednom mjestu. Malo niže od triju ugarskih posjeda navode se livade i vinograd koje je Riévalu dao neki *Henricus de Francavilla* („Lucii III papae epistolae“, col. 1108–9). No, s obzirom na zemljopisna imena koja se javljaju u opisu tih darovanih imanja, kao i zbog napomene da je dotični Henrik to darovao „za svoju kćer koja je konverza (sestra laikinja) u vašoj crkvi“, očito je da se tu ne može raditi o Frankavili u Srijemu. Upravo o tome govori Michel Parisse, „*La petite noblesse et les nouveaux ordres: les bienfaiteurs de Riéval en Lorraine (XIIe–XIIIe siècles)*“;

sku Frankavilu dovode u vezu s premonstratskim redom.⁴⁸ Unatoč tako šturoj potvrđi, Frankavili doista pripada stanovito mjesto u ranoj povijesti ugarskih premonstrata. Teško je, ipak, iz toga izvući štogod preciznije. Za razliku od Garába, o „mjestu Sv. Križa“ ne kaže se tko ga je dao opatiji u Riévalu: ne znamo mu, dakle, osnivača i patrona. Nema ni naznake o vremenu osnutka,⁴⁹ pa o njemu znamo samo da je bilo prije bule Aleksandra III iz 1179. Napokon, ne znamo ni što je u stvari stajalo iza izričaja „mjesto Svetog Križa“: već sagrađen i redovnicima napučen samostan ili tek namjera da se to ostvari?⁵⁰ Utvrđen patrocinijski kao i točno navedeni pripadni posjedi koji iziskuju brigu i upravu (njive, livade, vinogradi i mlinovi) vjerojatno upućuju barem na začetke samostanske zajednice.

Kanonici Božjeg Groba „u Markiji“

Tijekom 13. stoljeća na općim je kapitulima premonstratskog reda sastavljeno nekoliko kataloga svih njegovih cirkarija. Najraniji katalog koji popisuje sve ili gotovo sve samostane i u Ugarskoj cirkariji, poznat kao *Catalogus Ninivensis secundus*, zasniva se na podacima prikupljenim 1235. On među ukupno 22 samostana te cirkarije ne spominje onaj u Frankavili. Ni više mlađih kataloga, iz druge polovice 13. stoljeća, u kojima broj ugarskih

u:

Campagnes médiévales: l'homme et son espace. *Études oφφep̄tūec à Robert Fossier*, ur. Elisabeth Mornet (Paris, 1995), 455–471; taj rad nisam imao prigodu konzultirati.

⁴⁹ Horváth, „*De abbatia Francavillensi*“, 364, piše da je to bilo „vjerojatno poslije 1171“, dakle poslije vjerojatnog osnutka samostana u Garábu, ali to je samo nagađanje.

⁵⁰ Posjed pokraj Frankavile u oba je navrata označen izrazom *locus* ‘mjesto’, dočim je Garáb opisan jednom kao *locus*, drugi put kao *locus ecclesie*, a Bzovík samo kao *ecclesia* ‘crkva’. Mogu li se otud izvoditi zaključci o stupnju ustrojenosti samostana? Mogućnost je na prvi pogled privlačna jer je samostan u Bzovíku, kao što je ranije spomenuto, u vrijeme papinskih potvrđnica Riévalu bio već star oko pola stoljeća pa je doista mogao biti i najizgrađeniji. No, s druge strane, u potvrđnici Lucija III navode se još četiri *loca* (to su *locus de Bemont / antiquitus Rampuns*, *locus Rengis Vallis*, *locus de Jandoria* i *locus Jovillaris*), od kojih se barem za tri zna da su pripadala Lotarinškoj cirkariji i da su oko 1180. već bila posve ustrojena kao premonstratski samostani: sv. Marija Magdalena u Rengevalu, Uznesenje BDM u Jandeuresu, sv. Petar u Jovilliersu. Usp. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, sv. 3: 75–81, 96–99.

⁵¹ Izdanja katalogâ i o njima v. u Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, sv. 3: 365–451; Backmund, *Monasticon Praemonstratense I*, 511–3; Oszvald, „*Adatok*“, 237–8. Horváth,

samostana već premašuje 40, ne zna za taj srijemski samostan.⁵¹ To znači da je, što se premonstratskih pisanih izvora tiče, samostan u Frankavili mogao biti izgubljen za taj red bilo kada tijekom pola stoljeća što dijeli gore razmotrene papinske bule od prvoga iscrpnog popisa Ugarske cirkarije.

Izvor iz 1230. koji govori o samostanu Sv. Križa u Frankavili prema svemu sudeći već se odnosi na benediktince. Tako široko otvoren vremenski okvir oko smjene premonstrata benediktincima dopušta makar teoretsku mogućnost da se ondje između njih pojavio još jedan crkveni red. Na tu pretpostavku navodi nas, naime, jedan podatak iz 1207. Sam po sebi, takav razvoj događaja ne bi bio nevjerojatan; slična višekratna smjena različitih redova unutar razmjerno kratkog razdoblja zabilježena je i u nedalekom Banoštoru.

Spomenuti podatak iz 1207. nalazi se u listini kojom je ugarsko-hrvatski kralj Andrija II (1205–35) potvrdio neke posjede kanoničkom redu Svetog Groba Jeruzalemskog. Tu je ponajprije bila riječ o sedam sela koja je sam Andrija nešto ranije, kao slavonski herceg, predao glavnom prepozitu toga reda u Ugarskoj i koja su ležala oko potoka Glogovnice i Rasinje (u Križevačkoj županiji). Ondje se, u Glogovnici sjeverno od Križevaca, kasnije nalazio najvažniji samostan kanonika sepulkralaca u čitavoj Ugarskoj. Druga sastavnica Andrijine potvrđnice puno je sažetija. Tu se potvrđuje povlastica „kuće istoga Gospodnjeg Groba u Markiji“ (*domus eiusdem dominici sepulcri in Marchia*) na temelju koje ona ne mora plaćati nikakve daće, pa ni one od vinograda koje se plaćaju u mjerama vina. Tu je povlasticu spomenutoj „kući“ ili samostanu dao pokojni Andrijin brat, tj. kralj Emerik (1196–1204), čiju je predmetnu listinu Andriji predočio poglavar samostana (*magister domus*).⁵² Nažalost, sama se Emerikova povlastica nije sačuvala. Ona bi nam ponekom dodatnom pojedinošću zacijelo olakšala pouzdanu lokalizaciju i identifikaciju samostana o kojem je riječ. No, i ovako je sigurno da se *domus dominici sepulcri in Marchia* morao nalaziti u srijemskoj Markiji. To bi, štoviše, barem prema sačuvanim vrelima, bio najstariji samostan sepulkralaca u Ugarskoj (listina iz

⁵² Tadija Smičiklas et alii, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. 2–18 (Zagreb, 1904–1990), sv. 3: 72–74, br. 64. Isto prema mlađem prijepisu donosi i György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 11 knjiga IIIu 40 svezaka F (Budae, 1829–1844), sv. 3/1: 42–44. Usp. Szentpétery, *Regesta regum*, sv. I: 72–73, br. 230.

⁵³ Usp. Mihály Kurecskó i Balázs Stossek, „A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon“, u; Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből, ur. László Koszta (Szeged, 1998), osobito 94 i 98. V. i *Korai magyar történeti lexikon*, 635; László Koszta, „Dél–Magyarország egyházi topográfiája a középkorban“, u: A középkori Dél–Alföld és Szer, ur. Tibor Kollár (Szeged, 2000), 61.

1207. još ne spominje izričito samostan u Glogovnici).⁵³ Postojao je već u doba kralja Emerika, na prijelomu 12. i 13. stoljeća, što vjerojatno znači da je bio utemeljen u prvom valu selidbe reda iz Svete Zemlje poslije pada Jeruzalema 1187. A budući da se Srijem nalazio na dotad glavnoj kopnenoj komunikaciji prema Levantu, nastanjivanje kanonika sepulkralaca u njemu može se u to doba s razlogom očekivati.⁵⁴

O tome markijskom samostanu kanonika sepulkralaca nema nikakvih kasnijih podataka pa je očito da se i on, poput većine ugarskih samostana toga reda, održao samo kraće vrijeme. U Srijemu je propast toga samostana moglo pospješiti i tatarsko pustošenje 1241. Moguće je, ipak, da nije nestao bez traga: pretpostavimo li da se nalazio u Frankavili, njegovo bi kratko postojanje značilo samo jedno razdoblje u povijesti tamošnje redovničke ustanove koja je započela kao premonstratska, a napokon trajnije zaživjela kao benediktinska.

„Samostan Svetog Križa“ i rod Mojslava

Činjenicu da je opatija u Frankavili koju spominju izvori iz 13. i 14. stoljeća bila benediktinska Csánki je više podrazumijevao negoli izričito ustvrdio, a u kasnijoj se literaturi nije gotovo ni pomišljalo da bi bilo drukčije.⁵⁵ Samo je Antal Horváth, upozorivši s pravom na premonstratske početke u Frankavili u 12. stoljeću, pokušao dokazati da je tamošnji samostan i kasnije ostao premonstratski. Ustvrdivši da „nema dokaza koji bi onkraj svake sumnje

⁵⁴ Drukčije misli Lelja Dobronić, „*Regularni kanonici Sv. Groba Jeruzalemskog u Hrvatskoj*“, *Croatica christiana periodica* VIII/14 (1984), 23–24, koja ono *Marchia* iz listine Andrije II tumači kao selo Marču zapadno od Čazme (danas Stara Marča). No, ne samo da na području toga sela nikoji drugi srednjovjekovni izvor ne spominje nikakav samostan, nego se čini da ni samo selo nije u to doba postojalo pod tim imenom. Usp. Josip Buturac, „*Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*“, *Starine JAZU* 59 (1984), 95, br. 480. Tome bi se mogla dodati i okolnost da zemljište Marče spada u srednjovjekovnu Križevačku županiju, to jest u nesumnjivo područje herceške vlasti, pa je utoliko malo vjerojatno da bi kralj Emerik tu podjeljivao povlastice.

⁵⁵ Kao što je već naznačeno, većina važnijih pregleda povijesti benediktinaca u Ugarskoj i Slavoniji obrađuje i samostan u Frankavili. Ne spominje ga ipak Damianus Fuxhoffer, *Monasteriologia regni Hungariae*, preradio Maurus Czinár, 2 sv. (Pestini–Vindobonae, 1858–69). Dom L. H. Cottineau, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, 2 sv. (Mâcon, 1939; pretisak Turnhout, 1995), sv. 1: col. 1209–10, navodi četiri opatije zvane Francavilla/Francheville, ali nijedna nije srijemska (dvije su u Francuskoj, u dijecezama Chartres i Évreux, jedna na Siciliji i jedna, upitna, možda u talijanskoj pokrajini Abruzzo).

potvrdio benediktinski karakter te opatije“, Horváth poriče da bi okolnost što se poglavar samostana u Frankavili naziva „opatom“ (*abbas*) značila takav dokaz, jer se pod istim opatskim naslovom ponekad javljaju i poglavari nedvojbeno premonstratskih zajednica drugdje u Ugarskoj.⁵⁶ Tomu ipak nije tako, jer (kao što će se vidjeti niže) ima i posve izričitih dokaza u prilog benediktincima u Frankavili, a ni argument s naslovom poglavara ne da se lako odbaciti, jer je kod ugarskih premonstrata naslov „opat“ nesumnjivo bio tek izniman (uobičajen je „prepozit“), dočim se poglavar samostana u Frankavili u svim izvorima bez iznimke naziva opatom.

Samostan u Frankavili prvi se puta pojavljuje u domaćim ugarskim izvorima u opsežnoj darovnici i potvrđnici kralja Andrije II iz 1230, izdanoj Tomi Makarijevu od roda Mojslav ili Manislav. Ta se listina sačuvala samo u prijepisu kojim ju je 1231, možda u Zagrebu, potvrdio kraljević Bela (budući Bela IV) u nazočnosti svoga brata, slavonskog hercega Kolomana.⁵⁷ Iz te se potvrde razabire da, u stvari, posrijedi nije bila samo jedna Andrijina listina, nego više njih, od kojih su neke prepisane doslovce, a druge sažete na glavni sadržaj. Budući da se izvorne Andrijine listine nisu sačuvale, u tom je prijepisu teško razlučiti gdje prestaje sadržaj jedne i počinje sadržaj druge prvotne listine. Nije posve jasno ni gdje se završava taj niz prepisanih i sažetih Andrijinih listina, a započinju eventualni dodaci kraljevića Bele prije završnih klauzula njegove potvrde. Zbog svega se toga može samo uvjetno govoriti o „listini“ Andrije II izdanoj 1230. Tomi Makarijevu.

Takva kakvu je poznajemo, „listina“ Andrije II opsežna je i sadržajno neobično bogata. Najprije ukratko opisuje zasluge „našeg odanog komesa Tome, sina komesa Makarija“, hvaleći njegovo držanje tijekom Andrijina sukoba s pokojnim kraljem Emerikom, Andrijinim bratom, kao i u vrijeme kraljeva izbivanja iz zemlje 1217–8. zbog sudjelovanja u Petom križarskom

⁵⁶ Horváth, „*De abbatia Francavillensi*“, 364–5. Usp. protivno mišljenje kod Hervay, „*A bencések*“, 489.

⁵⁷ Cjelovit tekst listine Andrije II v. u Gusztáv Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Árpádkori új okmánytár*, 12 sv. (Budapest, 1860–1874), sv. 11: 218–230, br. 161. Znatno pokraćen tekst donio je Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 3: 347–50, br. 305. Tekst Beline potvrde v. u Wenzel, *Codex diplomaticus*, sv. 11: 234–5, br. 163 = Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 3: 350–1, br. 306. Andrijina listina (ukoliko je uopće riječ o jednoj listini) u tome prijepisu nije datirana pa su je izdavači pogrešno datirali godinom Beline potvrde, 1231. Izvornik Beline listine nalazi se u Mađarskom državnom arhivu, DL. 168. Osim u izvorniku, Belina potvrđnica iz 1231. sačuvala se i u prijepisu kralja Matije Korvina iz 1482. (DL. 3627). Usp. Szentpétery, *Regesta regum*, sv. I: 150–1, br. 467.

ratu. Stoga kralj daruje Tomi četiri posjeda: Savoncu (Savnicu) u Bačkoj županiji, Csiku u Čanadskoj, Savulju (u izvorniku *Sowala*) kod Borova u Vukovskoj te neke zemlje između Odre i Save u Zagrebačkoj županiji. Osim toga, kralj u nastavku listine potanko potvrđuje Tomi i sve posjede što ih on već otprije drži po raznim osnovama. Za tu je svrhu kralj prethodno poslao svoga pristava da utvrdi međe Tominih imanja naročito prema njegovoj braći i rođacima. U popisu što slijedi navodi se ukupno devet posjeda ili skupina posjeda: 1. dvije zemlje „u Srijemu“ (*in Syrma*), *Solt* i *Lochia*, te neki tamošnji vinogradi; 2. zemlje na području Sonte (*Zund*) u Bačkoj županiji, na kojima se potanko opisuju posjednički odnosi, i zatim još tri posjeda u Bačkoj županiji (Újlak, zemlja nekog Bete, Szentpál); 3. Szilvás u Baranjskoj županiji; 4. sedam posjeda u Šomođskoj županiji (*Hamac, Rengeysar, Poucha, Hereky, Bugud, Bywa, Zoyl*), od kojih su samo prva dva opisana potanje; napokon, pet posjeda „preko Drave“, i to: 5. *Monislou* (Moslavina); 6. *Tholla* oko sutoka Česme i Glogovnice; 7. *Zaua*; 8. *Vni* na području zvanom *Cheresneu*; 9. posjedi na području Novaka i Gornjeg Miholjca u Podravini (među posjedima južno od Drave posebno se potanko opisuju oni oko Novaka, a približno tako i Moslavina i *Tholla*).

U tome drugom, potvrdničkom dijelu Andrijine „listine“ na četiri se mjesta, u vezi sa četiri različita posjeda, spominje „samostan Svetog Križa“ ili „crkva Svetog Križa“. Od toga se u dva navrata uza nj javlja i „samostan Svetog Duha“ (u Nuštru). Najopširniji je prvi navod, u vezi sa srijemskom zemljom *Solt*, „na kojoj je sazidana crkva u čast sv. Lovre“. Ta je zemlja prvotno bila podijeljena na četiri dijela, Nikolin, Tomin, Stjepanov i Egidijev. Nikola je svoj dio dao samostanu Svetog Duha, a Egidije samostanu Svetog Križa. Poslije su Toma i Stjepan otkupili dio koji je dobio samostan Sv. Križa.⁵⁸ Druga zemlja koju kralj potvrđuje Tomi, zvana *Lochia*, navodi se u nizu započetom sa zemljom *Solt* „u Srijemu“ pa se očito i ona nalazila u toj pokrajini. O zemlji *Lochia* kaže se da na istoku i jugu međaši sa „crkvom Svetog Križa“, na zapadu sa (zemljom) *Meger* i na sjeveru sa selom *Apaty*.⁵⁹ O posjedu Sonti u Bačkoj županiji navodi se da je, prije kupoprodajnih

⁵⁸ *Prima terra in Syrma, cuius nomen Solt, super qua edificata est ecclesia in honore sancti Laurentii, que terra dividebatur ad quatuor partes, scilicet Nicholao, Thome, Stephano et Egidio. Nicholaus vero partem suam dedit monasterio sancti Spiritus; Egidius autem monasterio Sancte Crucis; partem vero monasterii sancte Crucis emerunt ThIIIomasñ comes et Stephanus* (Wenzel, *Codex diplomaticus*, sv. 11: 221–2).

⁵⁹ *Secundam terram habet in Lochia, que tenet metas ab oriente et meridie cum ecclesia sancte Crucis, ab occidente vero cum Meger usque ad septemtrionem, et a septemtrione cum villa Apaty* (Wenzel, *Codex diplomaticus*, sv. 11: 222).

nagodbi koje je ishodio komes Toma, bila podijeljena na tri dijela; jedan je pripadao komesu Makariju, drugi sestrama komesa Grgura, a treći supruzi nekog Gaba i „crkvi Svetog Križa“.⁶⁰ Kasnije je Toma od potomaka Grgurovih sestara i od Gabove žene otkupio njihove dijelove; ne kaže se što je pri tom bilo s dijelom „crkve Svetog Križa“. Napokon, o zemlji *Zoyl*, koja se nalazi na kraju niza započetog zemljom *Hamac* u Šomodskoj županiji, kaže se da je podijeljena na tri dijela: samostana Svetog Duha, samostana Svetog Križa i Tomin.⁶¹

Ti podaci ne ostavljaju mjesta sumnji u to da su patroni samostana Sv. Križa tada bili članovi roda Mojslav ili Manislav (mađ. Monoszló). Sudeći prema imenu, koje je prvotno morao nositi neki predak roda, oni su podrijetlom bili Slaveni, a ne Mađari. Iz sačuvanih izvora poznato je da su im najstariji posjedi ležali u Moslavini, to jest u jugozapadnom prigorju Moslavačke gore sve do rijeke Česme, te oko Sonte u Bačkoj županiji. Najstariji imenom poznati član, komes Makarije, živio je potkraj 12. stoljeća. On je 1189. bio dvorski sudac i hrvatski podban – po tome je uopće prvi poznati podban ili banovac (*vicebanus*). Bio je oženjen kćerju nekog posjednika u predjelu zvanom Novak u središnjoj Podravini pa je preko nje došao i do tamošnjih imanja. Imao je više braće; Grgur i njegove sestre, koje se 1230. spominju kao bivše suvlasnice Sonte, vjerojatno su bili djeca jednog od njih; od drugog bi potjecao Egidije, dionik zemlje Solt koji je svoj dio prepustio samostanu Sv. Križa. Sam je Makarije imao tri sina, Tomu, Nikolu i Stjepana, također kasnije dionike Solta. Među njima je najpoznatiji Toma; bio je prvi vukovski župan za kojeg se zna (zabilježen 1221), a 1229. spominje se i kao „ban“ (ne zna se koje banovine). Od Tome je potekla najdugovječnija loza roda Mojslava. Članovi joj se isprva i zovu potomcima Tome Bana. Prema nadimku jednog od Tominih

⁶⁰ *Predicta vero terra Zund cum suis pertinenciis ad tres partes dividebatur; una pars comiti Machare, secunda sororibus Gregorii comitis, scilicet avuncule Jacobi et Michaelis et matri Botond; tercia uxori Gab et ecclesie sancte Crucis* (Wenzel, *Codex diplomaticus*, sv. 11: 223).

⁶¹ *Terra vero Zoyl dividitur ad tres partes; scilicet una pars monasterio sancti Spiritus; altera pars monasterio sancte Crucis; tercia pars ThIIIomeñ comiti* (Wenzel, *Codex diplomaticus*, sv. 11: 227).

⁶² O rodu Mojslav ili Monoszló v. János Karácsonyi, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, 3 sv. (Budapest, 1900–1; pretisak 2004), sv. 2: 377–384. O Makariju i Tomi uz to još i Vjekoslav Klaić, „Hrvatski bani za Arpadovića (1102–1301)“, *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 1 (1899), 240; Mór Wertner, „Az Árpádkori megyei tisztviselők“, *Történelmi tár* 20 (1897), 116; isti, „Prinosi k poznavanju hrvatskih banova od godine 1105. do godine 1125“, *Štребa: „do 1225“!Ѣ*, *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 3 (1901), 22–23, 27; isti, „Az Árpádkori bánok“, *Századok* 43 (1909), 383, 561. Za osobna imena

unuka, Stjepana Čupora, i prema svome glavnom posjedu u Slavoniji, kasniji članovi roda prozvali su se Čuporima Moslavinskim.⁶²

Prema potvrđnici je samostan Svetog Križa držao posjede u Srijemu i u Bačkoj i, vjerojatno, Šomođskoj županiji. Od tih je posjeda posve jasan jedino položaj Sonte (*Zund*) u Bačkoj županiji, gdje je samostan držao poblize neodređen manji dio.

Oba srijemska posjeda, *Solt* i *Lochia*, nalazila su se po svemu sudeći upravo u Srijemskoj županiji, ali nam njihov točniji položaj zasad nije poznat. Solt (čitaj Šolt) sa crkvom sv. Lovre mogao bi odgovarati kasnijoj pustoselini Šotin koju turski popis iz druge polovice 16. stoljeća bilježi pokraj Ljukova (jugozapadno od Indije); u tom bi slučaju spomen na naslovnika crkve u Soltu vjerojatno čuvao tamošnji potok Šelovrenac.⁶³ To bi bilo 30–35 km daleko od Mandelosa.

Posjed *Lochia*, koji se navodi poslije Solta i prije prelaska na Bačku županiju pa je razložno pretpostaviti da je također bio u Srijemu, detaljnije je topografski opisan, ali također još nije pouzdano lokaliziran. Nije jasno znači li „crkva Svetog Križa“, koja se tu navodi kao istočni i južni susjed, upravo zemljište na kojem je stajao samostan ili neki od njega podalji posjed poput Solta. U prvom bi slučaju *Lochia* morala ležati negdje u sjeverozapadnoj okolini Mandelosa, što će vjerojatno reći u Vukovskoj županiji; ali ondje nema traga ni imenu *Lochia* ni drugim do nje ležećim posjedima, zvanim *Meger* i *Apaty*. Ako je, pak, riječ o udaljenijem samostanskom posjedu, zasad se ni u Vukovskoj ni u Srijemskoj županiji ne da utvrditi gdje su ta tri toponima bila okupljena jedan do drugog. U Vukovskoj se županiji zna samo za jedan Apáti, onaj koji odgovara današnjem Opatovcu na Dunavu između Sotina i Šaregra–

Manislav i Mojslav v. Tomo Maretić, „*O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*“, Rad JAZU 81 (1886), 121–2 i 124; za vezu s toponimom Moslavina, prvotno *Mojslav(ov)ina, v. i Skok, *Etimologijski rječnik*, sv. 2: 459, s. v. moslavka.

⁶³ Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 252, s. v. Solt, ne pokušava ubicirati to mjesto. Mező, *Patrocíniumok* 234, s. v. Solt, smješta ga u okolicu Sremskih Karlovaca. Od ostalih ranih izvora (nastalih od 1280. do 1332) o tome Soltu v. Nagy et alii, *Hazai okmánytár*, sv. 6: 265–6, br. 191; sv. 7: 266–7, br. 220; i osobito Elemér Varjú i Béla Iványi, *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez*, 2 sv. (Budapest, 1908–28), sv. 1: 20, 38, 39, 63, 66. Posjed Solt tu se redovito pojavljuje u skupini s još sedam posjeda u Srijemskoj županiji, koje je sve prvotno, tj. prije 1280, držala jedna manje poznata grana roda Tomaj. Kako je Solt prešao iz ruku roda Mojslav u ruke dijela roda Tomaj, nije poznato. Za mezru ili pustoselinu Šotin (Sotin) u turskom popisu v. Bruce W. McGowan, *Sirem sancağı mufassal tahrir defteri* (Ankara, 1983), 255.

⁶⁴ Potonji je Apáti možda istovjetan Opatovcu koji se nešto kasnije navodi kao pripadnost kaštela Karom (Sremski Karlovci). V. Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 240, s. v. Apáti

da, a u Srijemskoj je jedno istoimeno mjesto zabilježeno u 15. st. kao posjed benediktinske opatije u Grgurevcima.⁶⁴

Napokon, posjed *Zoyl* nalazio se vjerojatno u Šomođskoj županiji, jer je naveden na kraju niza posjeda započetog s tamošnjim posjedom *Hamac* i neposredno prije prelaska na posjede „preko Drave“.⁶⁵ To bi, prema tome, bio najudaljeniji od u toj listini navedenih posjeda samostana u Frankavili (barem dvjestotinjak kilometara zračne udaljenosti). Nasuprot tome, Engel misli da je to Szajol u Bačkoj županiji, kojem danas odgovara zemljište Sajlova u sjeverozapadnom susjedstvu Novog Sada.⁶⁶ To je mjesto doista prvi put zabilježeno 1237. u istovjetnom obliku *Zoyl*, ali njegova posjedovna povijest ne može se lako uskladiti s onim što o *Zoylu* stoji u potvrdnici iz 1230. Dokument iz 1237, naime, jest znamenita povelja kojom kralj Bela IV nedavno utemeljenoj cistercitskoj opatiji u Petrovaradinu dodjeljuje posjede nevjernog Petra Gurweyevog, među kojima i samo petrovaradinsko vlastelinstvo s tri pripadna sela, „od kojih se dva zovu *Zoyl*, a treće *Bywolou*“.⁶⁷ Engel je očito, za razliku od Györffyja,⁶⁸ ta dva imena povezao s imenima *Bywa* i *Zoyl* što se nalaze u listini Andrije II iz 1230, na kraju niza započetog posjedom *Hamac* u Šomođskoj županiji. Podudarnost je svakako zanimljiva, ali ipak vjerojatno samo slučajna. Naime, posjedi su u listini iz 1230, koliko se može razabrati, prostorno grupirani pa prema tome, kao što je već rečeno, tamošnji posjed *Bywa* i *Zoyl* vjerojatno spadaju u Šomođsku županiju. Osim toga, prema listini Bele IV iz 1237. jasno je da su *Zoyl* i *Bywolou* bili u rukama petrovaradinskog vlastelina Petra, kojem ih je zbog sudjelovanja u atentatu na kraljicu 1213. oduzeo kralj, a to ne ostavlja mjesta za posjedovne odnose kakve u *Bywi* i *Zoylu* opisuje listina iz 1230.

Samostan Svetog Križa stekao je nabrojane posjede tako što su se u njegovu korist pojedini članovi roda Mojslav odrekli svojih udjela. To je izričito rečeno za posjed Solt, gdje je samostan dobio Egidijevu četvrtinu. No,

i Apatovcz (u Srijemskoj županiji) i 277, s. v. Apáti (u Vukovskoj županiji); Engel, u Györffy, *Az Árpád–kori Magyarorszá*g, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Apáti.

⁶⁵ Csánki u svojoj obradi Šomođske županije nije uzeo u obzir i podatke iz kraljevske potvrdnice Tomi Makarijevu, a lokalitet zvan *Zoyl* (ili slično) nije u toj županiji naveo ni prema kojem drugom izvoru (usp. Csánki, *Magyarorszá*g, sv. 2: 567–658). Unatoč tome, ne može se isključiti mogućnost da je Csánkiju taj lokalitet posve promaknuo ili, pak, da je istovjetan nekom od mjesta koja on bilježi pod donekle sličnim imenima i prema mlađim izvorima.

⁶⁶ Engel, u Györffy, *Az Árpád–kori Magyarorszá*g, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Monostor (Berzétemonostora).

⁶⁷ Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 4: 28–31, br. 26, cit. 29.

⁶⁸ Usp. Györffy, *Az Árpád–kori Magyarorszá*g, sv. 1: 214, s. v. Bivaló, i 233, s. v. Szajol.

već 1230. samostan nije držao taj udio jer ga je u međuvremenu prodao Tomi i Stjepanu. Radilo se, dakle, o trajnu darivanju i pravom vlasništvu, koje se nije moglo opozvati i ukinuti bez naknade samostanu; u svakom slučaju to nisu mogli darovateljevi rođaci. (Sam darovatelj Egidije bio je možda u vrijeme prodaje već mrtav.) Za Sontu i *Zoyl* nemamo tako točne podatke o podrijetlu samostanskog udjela. O posjedu koji je međašio s Tominom zemljom *Lochia*, pak, ne znamo ni je li to također bio samo udio samostana u nekom većem imanju roda. Potvrdnica ostavlja dojam da, dok drugi članovi roda darivaju samostan, Toma svoje čuva za sebe. On, štoviše, širi svoje udjele kupujući udjele drugih, pa i one samostanske. Svojim gospodarenjem Toma je već mijenjao posjedničke odnose koji su unutar roda bili uspostavljeni ranije i u koje je bio uključen i samostan Sv. Križa. Iako se na temelju potvrdnice Andrije II to ne može točno procijeniti, očito je da rod Mojslav nije tek tada postao patronom toga samostana (kao ni onog Svetog Duha u Nuštru), nego je to bio već neko vrijeme, jamačno već i za Tomina oca, velikaša Makarija. Moguće je, štoviše, da su još stariji članovi toga roda i utemeljili samostan u Frankavili, namijenivši ga prvotno premonstratima. S obzirom na kronologiju, taj je utemeljitelj mogao biti Makarijev otac.

Kojem je redu samostan Svetog Križa pripadao u Makarijevo vrijeme? Sva su tri odgovora moguća: možda još uvijek premonstrati, možda već benediktinci, a možda i sepulkralci, ako se navod iz 1207. o njihovoj „kući u Markiji“ zaista odnosi na Frankavilu. Zapravo, ni listina iz 1230/1. ne kaže još ništa izričito o redu kojem je pripadao samostan Sv. Križa, pa čak ni gdje se on nalazio. Oko potonjeg pitanja raniji i kasniji izvori ipak uklanjaju svaku dvojbu. Što se tiče pitanja o redu, činjenica da listina opetovano govori o „crkvi“ i „samostanu“, a ne o „opatiji“, nema nikakvo razlikovno značenje; ona, naime, isto tako govori i o „samostanu Svetog Duha“ u Nuštru, za koji nema sumnje da je tada bio benediktinski, dakle „opatija“. Unatoč toj neodređenosti, sva je prilika da su u samostanu Sv. Križa, kao i u onom Sv. Duha, 1230. živjeli benediktinci.⁶⁹ Da su to još i tada bili premonstrati, malo je vjerojatno da bi ih katalog sastavljen samo nekoliko godina kasnije propustio navesti. Sepulkralci se, pak, ne mogu posve isključiti, ali ostaju tek načelna pretpostavka, jer ni sama njihova prisutnost u Frankavili nije više od nedokazane mogućnosti.

O patronskom odnosu roda Mojslav prema samostanu Sv. Križa

⁶⁹ Za to ipak nema izričita dokaza. Romhányi, *Kolostorok*, 46, i ista, *Monasteriologia*, 41, piše da su benediktinci živjeli u Frankavili već u ranom 13. st. jer se 1231. (tj. 1230) spominje tamošnja „opatija“, a ne premonstratski „priorat“, ali to, kao što smo vidjeli, nije točno. Romhányi se tu poziva na Sörösa, koji međutim uopće nije znao da su u Frankavili benediktincima prethodili premonstrati.

sačuvao se još samo jedan podatak, iz 14. stoljeća. Zanimljivo je da se samostan ne spominje prigodom diobe imanja između dvojice sinova Tome Bana, Grgura i Tome mladeg, koja je provedena 1237.⁷⁰ To se može tumačiti na dva načina: pretpostavkom da patronat nad samostanom i nije pripadao njima, nego njihovim rođacima iz drugih loza roda; ili pak tako da su u patronatu ravnopravno sudjelovali svi tadašnji članovi roda pa se dioba imanja između dvojice od njih nije ticala samostana i njegova statusa.

Frankavila u kumanskom i mongolskom pustošenju

Ubrzo potom dogodilo se u Srijemu nešto što mora uzeti u obzir svaka povijest tamošnjih samostana. Razorna i krvava provala Tatara (tako onodobni europski izvori nazivaju Mongole) zahvatila je i tu ugarsku pokrajinu. Tijekom malo manje od godine dana, od proljeća 1241. do proljeća 1242, Ugarsko je kraljevstvo postalo pozornicom pustošenja i pokolja u takvim razmjerima da im je u čitavoj srednjovjekovnoj Europi teško naći premca. Osobito je postradala glavnina zemlje istočno od Dunava. Početkom 1242. mongolske su vojske prešle i smrznuti Dunav. Konjanički „tümen“ koji je predvodio jedan od Džingis–kanovih unuka, Kadan, poslan je iz Potisja prema Jadranu u potjeru za kraljem Belom IV i na tom je putu prošao kroz Srijem i Slavoniju. Glavnina vojske, pod zapovjedništvom Batu–kana, vladara zapadnih dijelova golemoga mongolskog carstva, kretala se Podunavljem prema jugu te je također barem djelomice prošla Srijemom. Ali stradanje Srijema o kojem smo najbolje obaviješteni dogodilo se već godinu dana ranije. Ponajprije zahvaljujući glavnom ugarskom kroničaru tih zbivanja, varadinskom arhiđakonu i kasnijem splitskom nadbiskupu Rogeriju, znamo da je Bela IV 1239. dopustio nomadskom narodu Kumana ili Polovaca da se, bježeći pred Mongolima, naseli u Ugarskoj. Budući nomadski stočari i pretežno pogani, Kumani se nisu mogli lako uklopiti u ugarski društveni poredak, a povlastice kojima ih je kralj obasuo kako bi osigurao njihovu vojnu odanost izazvale su bijes domaćih velmoža. Kada su u ožujku 1241. Mongoli osvanuli na istočnim ugarskim granicama, počele su kolati glasine o kumanskom dosluhu s njima. Kralj je bio prisiljen skloniti kumanskog kana Kötenu s obitelji i družinom u svojem peštanskom dvoru, ali ih se razulare–

⁷⁰ Nagy et alii, *Hazai okmánytár*, sv. 7: 23–25, br. 21. Listina o diobi koju je izdao bački kaptol loše je uočuvana pa su imena nekih posjeda nečitljiva. Popis se, bez potanke analize, može samo djelomice uskladiti s onim u potvrđnici Andrije II. Od posjeda koji su ondje povezani sa samostanom Sv. Križa ovdje se nedvojbeno javlja jedino Sonta. U Srijemu se izričito navodi jedino *Kotias* (= *Lochia* iz 1230?) i vinograd na zemljištu *Zvan* (= *Zoan* iz 1230).

na svjetina, predvođena mađarskim i njemačkim vojnicima, ondje ipak domogla i poubijala ih. Nato su se Kumani, okupljeni zato da se zajedno s kraljevom vojskom suprotstave Mongolima, pobunili i zaputili na jug, napuštajući Ugarsku u najkritičnijim trenucima. U općoj pometnji, uzvraćajući na napade ugarskog pučanstva, Kumani su napredovali između Dunava i Tise paleći i pljačkajući ugarska naselja. Prešavši Dunav vjerojatno u okolici Erduta, krenuli su „prema Markiji“ (*ad Marchiam*). Nato su se, pripovijeda Rogerije, žitelji Markije okupili da bi se suprotstavili Kumanima negdje na rubu svoje krajine, što će reći na zapadnim prilazima Srijemu. Poraženi i natjerani u bijeg, Markijci odnosno Srijemci nisu uspjeli obraniti ni svoja glavna naselja: „razorivši znatnija naselja poput senatorske Frankavile, svetog Martina i drugih, napljačkavši mnogo novca, konja i stoke i sveudilj pustošeći zemlju, Kumani su prešli u Bugarsku.“⁷¹

Među postradalim naseljima u Srijemu, odnosno u „Markiji“ (koju se i tu očito misli u starijem i širem značenju), Rogerije je na prvom mjestu istaknuo Frankavilu. Time ostavlja dojam da je Frankavila bila upravo najbogatije i najuglednije naselje u tadašnjem Srijemu, ili pak da je između više takvih naselja u toj pokrajini bila u najvećoj mjeri opustošena. Drugo postradalo naselje koje Rogerije poimence navodi nosi ime sv. Martina. U izvorniku se između tih dvaju imena naselja nalazi riječ *senatoria*, nejasna značenja. Priređivač kritičkog izdanja Rogerijevog teksta László Juhász u tom je kratkom nabranju postavio zarez tako da se riječ *senatoria* veže uz prethodno ime, Frankavilu (*destructis melioribus villis, scilicet Franka villa senatoria, Sancti Martini et*

⁷¹ *Et destructis melioribus villis, scilicet Franka villa senatoria, Sancti Martini et aliis et recepta multa pecunia, equis et pecoribus destruendo terram in Bulgariam transierunt* („*Rogerii Carmen miserabile*“, prir. Ladislaus Juhász, u: *Scriptores rerum hungaricarum*, ur. Emericus Szentpétery, 2 sv. (Budapest, 1937–8; pretisak 1999), sv. 2: 568). Predaja Rogerijevog teksta slabo je pouzdana; od njega se nije sačuvao nijedan srednjovjekovni rukopis, nego samo kasnija tiskana izdanja, od kojih je najstarije iz 1488. O opisanim zbivanjima u Srijemu v. Pauler, *A magyar nemzet története*, sv. 2: 158–9 i objašnjenje o Markiji na 516; *Magyarország története I*, sv. 2: 1427, sa širim prikazom mongolske provale *ibid.* 1417–40. Sažete prikaze mongolske provale i kumanske uloge u vezi s njom v. u András Pálóczi Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe peoples in medieval Hungary*, prev. T. Wilkinson (Budapest, 1989), 45–53; *A History of Hungary*, ur. Peter F. Sugar, Péter Hanák i Tibor Frank (London–New York, 1990), 25–28 (autor poglavlja László Makkai). Osnovno o kroničaru Rogeriju v. u *Korai magyar történeti lexikon*, 576–7.

⁷² Engel u Györfly, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Nagyolaszi. Engel ne pojašnjava na koje bi se naselje odnosila Rogerijeva sintagma *senatoria Sancti Martini*; u natuknicu o Szentmártonu/Martincima zapadno od Mitrovice nije uključio Rogerijev navod (Engel, *ibid.* s. v. Martinc, 1).

aliis). Nasuprot tome, Pál Engel smatra da zarez treba stajati ispred riječi senatoria, tako da cjelovit podatak o drugom stradalom naselju glasi *senatoria Sancti Martini*.⁷² Valjanost takve preinake počiva na dvije pretpostavke, onoj da uz ime sv. Martina koje je u genitivu nedostaje nekakva imenica i onoj da je riječ *senatoria* imenica. Obje su te pretpostavke manjkave, zato što se u kontekstu toga ulomka uz ime sv. Martina bez teškoća podrazumijeva riječ *villa* (*destructis melioribus villis, scilicet ... IllivillaꝚ sancti Martini*) i zato što će riječ senatoria prije biti pridjev nego imenica. Pridjev senatorius javlja se se u srednjovekovnom latinitetu između ostalog i u vezi s jednim specifičnim značenjem pluralne imenice *senatores* ‘redovnički poglavari’.⁷³ Tako bi taj pridjev mogao u širem smislu značiti ‘samostanski, redovnički’, ali uz konotaciju prvenstva ili posebna ugleda što pripada dotičnom samostanu i redovnicima. U tom bi smislu trebalo, dakako samo hipotetički, tumačiti i Rogerijevu sintagmu *Franka villa senatoria*.

Nasuprot tome, hipotetičkoj sintagmi **senatoria Sancti Martini*, ako se i zanemare gore spomenute jezično–stilske poteškoće, teško je pridati suvislo povijesno značenje. U Srijemu se u predtatarskom dobu, pa ni kasnije, ne zna ni za kakav samostan sv. Martina. Juhász je naselje koje Rogerije navodi poslije Frankavile protumačio kao selo Martince zapadno od Mitrovice. Ono se u izvorima pouzdano spominje od početka 14. stoljeća, kao Szentmárton i poslije kao Martinci.⁷⁴ Postojao je, doduše, u Srijemu, upravo u Srijemskoj županiji, u kraju između Iriga i Rume, još jedan Szentmárton, poznat u izvorima iz 15. stoljeća.⁷⁵ Ni o jednome nema podataka koji bi objasnili zašto bi ga kroničar mongolske provale svrstao među *ville meliores* u Srijemu i još manje na što bi se s njim u vezi mogla odnositi riječ *senatoria*.

Izričito spomenuto kumansko pustošenje „senatorske Frankavile“ vjerojatno nije mimoišlo ni samostan u njoj ili pokraj nje. Ipak, o tome ne znamo ništa određenije. Lako je zamisliti mogućnost da je baš taj događaj značio prekretnicu u povijesti samostana: poharani samostan tada su mogli napustiti dotadašnji stanari (sepulkralci), a poslije bi ga obnovili i oživjeli

⁷² Charles du Fresne du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 2. izd. prir. L. Favre, 10 sv. (Niort, 1882–7), sv. 7: 413, s. v. *senatores* i *senatoria curia*; Albert Blaise, *Lexicon latinitatis medii aevi, praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens* (Turnholti, 1975), 837, s. v. *senator* i *senatorius*. Usp. na oba mjesta i imenicu *senatorium* ‘počasno mjesto u crkvi blizu kora’.

⁷⁴ Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 332, s. v. Martincz, i 352, s. v. Szent–Márton (c); Engel, u Györffy, *Az Árpád–kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Martinc (1).

⁷⁵ Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 253, s. v. Szent–Márton; Mező, *Patrocíniumok*, 271, br. 20.

benediktinci. No, u sačuvanim izvorima ništa ne potvrđuje upravo tako prelomljen diskontinuitet redovničkog života u Frankavili. U tim se izvorima, naprotiv, očituju dva vida kontinuiteta na koje stradanje od Kumana i Mongola nije imalo utjecaja: posveta samostana Svetom Križu i patronat roda Mojslav. Unutar okvira zacrtanog tim činjenicama, o smjeni redovničkih zajednica u frankavilskom samostanu i dalje se ne može pouzdano reći kada se dogodila ni je li se zbila samo jednom ili dvaput.

Samostanski posjed pokraj Sota

Sljedeći izvori o Frankavili potječu tek s kraja 13. stoljeća. U kratkoj listini od 28. siječnja 1298. kralj Andrija III opomenuo je „sve trgovce i svakog napose, a naročito goste (*hospites*) iz Enga i Frankavile“ da su od robe koju dovoze u grad Budim dužni plaćati dadžbinu službenicima ženskog samostana na tamošnjem dunavskom otoku Blažene Djevice Marije (današnji Margitsziget). Pravo ubiranja te daće odavna pripada spomenutom samostanu dominikanci i potvrđeno je i kod Svete Stolice, pa kralj u tome ne želi trpjeti nikakve iznimke, čak i ako postoje „kakve listine protivne plaćanju dadžbine“. ⁷⁶ Tu se Frankavila ponovno pojavljuje kao izrazito trgovačko naselje, čiji žitelji trguju i u Budimu, a kraljeva aluzija na možebitne povlastice koje bi oslobađale plaćanja daće izgleda da se može povezati s onim posebnim povlasticama za koje Tolozanova kronika kaže da su ih uživali milanski naseljenici u Frankavili. Naselje Eng koje se u toj listini navodi skupa s Frankavilom nalazilo se također u Srijemu, vjerojatno na području današnjeg sela Divoša, što će reći u sjeverozapadnom susjedstvu Frankavile. Eng, u mlađim izvorima poznat i kao Nagyeng, kao gradska općina dobro je posvjedočen u dokumentima kasnijeg srednjovjekovlja. ⁷⁷

Nekoliko žitelja Frankavile spominje se poimence u kratkoj listini dvorskog suca Lamperta pisanoj u Temišvaru 22. studenoga 1320. To je molba

⁷⁶ Wenzel, *Codex diplomaticus*, sv. 10: 413–4, br. 273 = Dezso Csánky i Albert Gárdonyi, *Monumenta diplomatica civitatis Budapest/Budapest történetének okleveles emlékei*, sv. I (Budapest, 1936), 289, br. 270. U dataciji listine nedostaje godina, ali je se može pouzdano utvrditi prema druge dvije listine koje je Andrija III izdao u vezi s dominikankama na Margitszigetu. Usp. Szentpétery, *Regesta regum*, sv. II/4: 198, br. 4171.

⁷⁷ Csánky, *Magyarország*, sv. 2: 281, s. v. Eng, pretpostavlja da je iščezli Eng stajao negdje između Šida, Morovića i Bačinaca, možda na mjestu Adaševaca. Isto je prenio Bösendorfer, *Crtice*, 171–2 i 282. Bolje je argumentirana Engelova ubikacija više na istok i prema Fruškoj gori, „točno na pola puta između Iloka i Mitrovice“: Engel, „A török dúlások“, 271–2; isti u Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Eng.

upućena banoštorskom kaptolu da na uobičajen način pozove određene osobe pred kralja na sud. Dva ili tri muškarca, od kojih je barem jedan bio iz Mandelosa (*de Nogholoz*), trebaju se suočiti s „gostom“ (*ospes*) iz Mandelosa po imenu *Gyan*.⁷⁸ Potonje ime, *Gyan* (u suvremenom registru na poleđini listine: *Gyaan*), vjerojatno odgovara francuskom imenu Jean. Ništa se više ne zna o toj parnici između Gyana i njegovih sumještana. Listina je važna i po tome što je u njoj prvi puta zapisano mlade ime za Frankavilu, Nagyolasz.

U to je vrijeme u Frankavili već nekoliko desetljeća postojao franjevački samostan, osnovan prije sredine 13. stoljeća. U njemu je prema nešto kasnijoj predaji bio sahranjen i prvi provincijal ugarskih franjevaca, Ivan, upamćen kao brat francuskog kralja i štovan kao čudotvorac. O razmjerno jakom razvoju gradskog društva u Frankavili svjedoči činjenica da su se tu, vjerojatno potkraj 13. stoljeća, uz franjevce nastanili i dominikanci.⁷⁹

Na izmaku 13. stoljeća spominje se uzgred i opatija Svetog Križa u Frankavili. Kada su Toma Petrov i njegov sin Pavao od roda Banča (mađ. Bánca) darovali posjed zvan *Zoth* svojem rođaku Ivanu, sinu župana Ejnarda, u darovnici koju im je o tome 1297. izdao bački kaptol navodi se kao jedan od susjeda dotične zemlje i neimenovani posjed „opata crkve Svetog Križa u Frankavili“ (*abbatis ecclesie sancte Crucis de Franka villa*). Darovani posjed *Zoth* odgovara današnjem selu Sotu što stoji na pola puta između Iloka i Šida.

⁷⁸ *Paulum filium Cypar Gregorium filium Pauli Bekem de Nogholoz contra Gyan ospitem de predicta Nogholoz* (Mađarski državni arhiv, DL. 91191). Usp. Gyula Kristó, László Blazovich, Lajos Géczi, Tibor Almási i Ferenc Piti, *Anjou-kori oklevéltár / Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*, sv. 1– (Budapest–Szeged, 1990–2002), sv. 5: 360, br. 937, gdje je to mjesto protumačeno kao da se radi o trojici Gyanovih parbenih protivnika i da su sva trojica iz Mandelosa, a potonji se zove Beke (u tekstu mu je ime u akuzativu), što je često mađarsko ime u srednjem vijeku, izvedeno možda od imena Benedikt. Nasuprot tome, Engel, u Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Nagyolaszi, drži da se oznaka „iz Mandelosa“ (*de Nogholoz*) odnosi samo na potonjeg, dočim prethodnu dvojicu, Pavla i Grgura, listina поближе opisuje imenom oca. Moguće je, zapravo, i treće tumačenje, prema kojem je Bekem nadimak Grgurovog oca Pavla, što znači da se protiv Gyana na sud pozivaju dvojica, a ne trojica, i to obojica iz Mandelosa: Pavao sin Cyparov i Ggur sin Pavla Bekema.

⁷⁹ Najosnovnije o slabo istraženoj prisutnosti ta dva reda u Frankavili v. u János Karácsonyi, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, 2 sv. (Budapest, 1922–4), sv. 1: 204–5; Romhányi, *Kolostorok*, 46, s. v. Nagyolaszi (c, d).

⁸⁰ Tekst darovnice izdali su donekle različito Wenzel, *Codex diplomaticus*, sv. 12: 603–4, br. 484 = Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 7: 290, br. 250. Tekst je sačuvan u prijepisu koji je bački kaptol izdao 19. kolovoza 1332. na molbu Ladislava Smaragdovog, mladeg

Za samostansku zemlju u listini se kaže da leži zapadno od Sota. Osim nje navode se i dva susjeda na jugu (Stjepan Gorjanski i Blaž Mauricijev) te magister Ugrin, sin Poušev, kao susjed na sjeveru i također na zapadu.⁸⁰ Potonje se nesumnjivo odnosi na veliki iločki posjed kojem je spomenuti velikaš Ugrin od roda Csák bio prvi poznati vlasnik i po tome začetnik roda starijih Iločkih. No, u sačuvanom se tekstu listine ne spominje i istočni susjed, a zapadni se pojavljuje dvaput, pa je očito da je u tekstu darovnice u jednom navratu istok pogrešno zamijenjen zapadom. S tim u vezi treba podsjetiti da se darovnica nije sačuvala u izvorniku, nego u prijepisu koji je isti bački kaptol izdao 1332. Bit će da se upravo kod toga prijepisa potkrala pogreška. Stoga je prvi izdavač te darovnice, Wenzel, u navodu o opatu Frankavile kao susjedu Sota izričaj *a parte occidentali* zamijenio s *a parte orientali*, učinivši tako opata istočnim susjedom Sota. To je razumljivo kada se zna da Mandelos leži Sotu na istoku, dođuše dobrih dvadesetak kilometara daleko.

Drukčije je sačuvani tekst ispravio Engel, prema kojem je Ugrin Iločki bio susjed Sotu na sjeveru i na istoku (a ne na zapadu), a opat Frankavile doista na zapadu, kao što stoji u sačuvanom tekstu. Opat je tako, prema Engelu, držao zemlju na području kasnijeg naselja Privina Glava.⁸¹ Engel je pri takvu tumačenju očito imao na umu okolnost da se iločko vlastelinstvo steralo u sjevernom i istočnom susjedstvu Sota. To je mišljenje doista razlošnije pa treba zaključiti da je zemlja opata Frankavile o kojoj je tu riječ ležala u zapadnoj okolini Sota, odnosno između Sota i Berkasova, dakle na području sela Bikić Dola (sama Privina Glava koju predlaže Engel leži Sotu na jugozapadu). Posjed frankavilskog samostana pokraj Sota nikako nije mogao tvoriti cjelinu s udaljenom zemljom na kojoj je stajao sam samostan pa je stoga neutemeljena Wenzelova emendacija kojom ga se prebacuje na istočnu stranu Sota, tj. u smjeru samostana. S druge strane, taj posjed zapadno od Sota ne da

rodaka daroprimeca Ivana Ejnardovog: Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 10: 22, br. 20. Izvornik tog prijepisa čuva se u Mađarskom državnom arhivu, DL. 34091. U njemu na razmatranom mjestu stoji: *quasdam possessiones suas hereditarias Zoth vocatas, in comitatu de Volkow existentes, a parte occidentali (: orientali) ac a parte septemtrionali magistri Ugryni filii Pous, a parte meridionali comitis Stephani de Gara et Blasii filii Mauricii, a parte eciam occidentali abbatis ecclesie sancte crucis de Franka villa possessionibus, prout iidem retulerunt, contiguas ac vicinas.*

⁸¹ Engel, u Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Privina Glava i Szat.

⁸² Sadržaj darovnice iz 1297. u Smičiklasovom izdanju prepričao je Antun Milfajt, „*Najstarijim crkvenim tragovima*“, Hrvatska obrana (Đakovo) 20, br. 15 (1939), 10, ali ne znajući na što se odnosi ime Frankavila koje se tu pojavljuje.

se povezati ni s kojim od samostanskih posjeda koje spominje ranije razmatrana potvrđnica iz 1230. Prema tome valja zaključiti da se podatkom iz 1297. proširuje popis posjeda što ih je držala opatija u Frankavili.⁸²

Novi patroni: Morovički

Slijedi najvrjedniji i najsadržajniji pojedinačni dokument iz povijesti opatije u Frankavili. To je listina od 4. veljače 1323. u kojoj kralj Karlo Robert Anžuvinac odlučuje o patronskom pravu nad „samostanom Svetoga Križa u Srijemu, reda braće sv. Benedikta“ (*in monasterio sancte Crucis de Syrimia ordinis fratrum sancti Benedicti*). To je pravo, u skladu s „odavna ustaljenim običajem kraljevstva“, prešlo u kraljeve ruke kada je njegov raniji užitnik, Egidije Grgurov Voćinski, umro bez baštinika. Sada kralj uslišava molbu Mihovila Stjepanovog Morovičkog da to pravo dodijeli njemu i njegovoj braći Klementinu i Stjepanu. Pri tom kralj ističe da je Mihovil odanom službom zavrijedio i veću nagradu od toga. Među njegovim zaslugama, koje su tako brojne da bi njihov prikaz u listini bio „tegoban i čitateljima zamoran“, kralj opisuje samo jednu: to kako se tijekom opsade utvrde Trenčin, u kojoj se bio utvrdio Čeh Stjepan, rođak i saveznik pobunjenog velmože Mateja Petrovog (od roda Csák), Mihovil hrabro borio i kralju naočigled bio ranjen strijelom.⁸³

U komentaru te listine treba najprije naglasiti da ona izričito kaže da je samostan Svetoga Križa benediktinski, uklanjajući tako oko toga sve dvojbe. Zanimljivo je pri tom da se kao mjesto samostana ne navodi ni Frankavila niti Nagyolasz(i), nego pokrajinsko ime Srijem. Pavičić je u tome vidio paralelizam sa slučajem benediktinskog samostana u Nuštru, kojeg rani izvori opisuju izrazom „vukovski“ (*de Wolko/Wlkov*). Prema Pavičiću se u oba slučaja ta šira zemljopisna oznaka odnosi na dotični, Srijemski odnosno Vukovski, arhidakonat.⁸⁴ Ako i jest tako, paralelizam ipak nije potpun, jer je u Srijemskom arhidakonatu (odnosno biskupiji) bilo više benediktinskih samostana, a u Vukovskom samo onaj u Nuštru. Osim toga, samostan u Nuštru bio je stariji od naselja koje se uza nj razvilo i po njemu prozvalo, pa ga se tako isprva i

⁸³ Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 9: 108–110, br. 94. Usp. Kristó et alii, *Anjou–kori oklevéltár*, sv. 7: 23, br. 27, gdje se navodi da je izvornik u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, sign. *Documenta mediaevalia varia* 41. Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 236, sažimlje sadržaj te listine prema izvorniku, koji je tada nosio staru signaturu N. R. A. fasc. 1507. no. 3. Za Smičiklasovo izdanje poslije nisu znali, nego su navodili Csánkija, i Sörös, *Az elenyészett*, 431, i Hervay, „*A bencések*“, 489–490.

⁸⁴ Stjepan Pavičić, *Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća*, 1. dio (Zagreb, 1940), 87.

nije moglo opisati drukčije nego širom odrednicom „vukovski“ (štogod ona doista značila). U slučaju samostana u Frankavili, oznaka „srijemski“ bila je samo zamjena točnog mjesnog imena šire poznatim, ali i neodređenijim pokrajinskim imenom. Možda nije slučajno da se takva oznaka pojavila upravo u vrijeme kad staro ime Frankavile ustupa mjesto mlađem, koje glasi Nagyolasz(i).

Bivši patron samostana o kojem govori listina dobro je znana povijesna osoba. Egidije Grgurov bio je unuk Tome Makarijeva od roda Mojslav, o kojem je gore bilo riječi. Egidije je od 1265 do 75. igrao krupnu ulogu u vojnim i političkim zbivanjima u kraljevstvu, bio je vrhovni tavernik i požunski župan, a 1273. i ban Mačve i Bosne. Posljednja desetljeća života proveo je izvan žarišta državnih zbivanja, pretežno na svojim posjedima u novačkom okrugu u Podravini. No, kada su pobunjeni velikaši Gisingovci silom prigrabili vlast u velikom dijelu međurječja Drave i Save i u zapadnoj Ugarskoj, Egidije zapravo više nije gospodario svojim posjedima između Papuka i Drave. Kraj života dočekao je daleko odatle, u franjevačkom samostanu u Trnavi (u današnjoj Slovačkoj). Tu je 1313. sastavio oporuku kojom je svoju „baštinu Voćin“ ostavio ženi i kćerima, jer sinova nije imao.⁸⁵ Za Egidijeva se života nigdje ne spominje njegovo patrosko pravo nad opatijom u Frankavili. Ranije smo spomenuli da, sudeći prema nekim pojedinostima, Toma Makarijev možda i nije imao udjela u tom patronatu koji su držale druge grane roda Mojslav. Dosljedno tome, treba pretpostaviti da je Tomin unuk Egidije stekao to patrosko pravo kad su ga izgubili njegovi rodaci. Prilike za takvu promjenu je bilo, jer su se pojedini članovi roda – poglavito tadašnji gospodar Moslavine Petar, sin Petrov – pridružili pobunjenim Gisingovcima.⁸⁶ Budući da se Frankavila sa čitavim Srijemom nalazila na području koje je i tijekom najveće krize središnje vlasti ostalo pod kraljevim nadzorom, lako je zamisliti da je patronat tada preuzeo kralju odani član roda.

Sve do smrti velikaša Egidija Voćinskog 1313. ostao je, prema tome, patronat nad samostanom u Frankavili u okrilju roda Mojslav. Nakon toga devoluirao je kralju. Ne znamo zašto ga ovaj tada nije prepustio potomcima Egidijevih bratića Tome i Stjepana, od kojih je potonji začetnik loze što se prema njemu prozvala Čupor. Umjesto toga, deset godina poslije Egidijeve smrti, kralj poklanja patronat posve drugom rodu, Morovićkima od praroda Gút–Keled. Njihov predak Mihovil stekao je, vjerojatno 1263, selo Morović na donjem Bosutu. Zamjetan društveni uspon Morovićkih započeo je u naraštaju

⁸⁵ Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, sv. 2: 379–381; Wertner, „Az Árpádkori bánok“, 473.

⁸⁶ Nešto o tome v. u Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, sv. 2: 382; Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*, 2 sv. (Budapest, 1996), sv. 1: 368, s. v. Monoszló.

Mihovilovih unuka. Kao kraljev vitez istaknuo se tada djedov imenjaka Mihovil, sudionik pohoda na sjeverozapad kraljevstva, gdje se kao „oligarh“ bio učvrstio velmoža Matej Csák Trenčinski. Kad je ovaj u ožujku 1321. umro, kralj je istog ljeta osvojio njegovu ključnu utvrdu koju je pokušao braniti Matejev češki rođak Stjepan od Sternberga. U tom je okršaju Mihovil Morovički bio ranjen, kao što to opisuje kraljeva listina. Za nagradu je postavljen za kaštelana u kraljevoj utvrdi Vitány zapadno od Budima (na toj se službi spominje 1324–8). Godine 1330. stekao je posjed Csák, tj. današnje Čakovce na pola puta između Vukovara i Tovarnika. Uz to je držao i posjed Bujak sjeverno od Morovića, od kojeg su neki njegovi potomci izvodili posjednički pridjevak.⁸⁷ Tako je u Mihovilovom naraštaju rod Morovičkih dosegao ekonomski i društveni status kojem je trebala jača potvrda i u duhovnoj i crkvenoj sferi društvenog života. Upraznjeni patronat nad opatijom u Frankavili bio je za to dobra prilika, osobito stoga što je opatija stajala dosta blizu matičnim posjedima roda (Morović od Mandelosa dijeli samo tridesetak kilometara).

Uz granicu kaločke i pečuške dijeceze

Poznato je da se Mandelos u srednjem vijeku nalazio uza samu granicu između Vukovske i Srijemske županije, kao i uz onu između pečuške i kaločke dijeceze. Nije, međutim, posve jasno na koju je stranu te granice spadao. U nedostatku drugih izričitih podataka, povjesničari su o tome zaključivali poglavito na temelju sačuvanih računa izvanredne papinske desetine koja se 1332–7. u Ugarskoj skupljala za potrebe ponovnog oslobađanja Svete Zemlje i za rat protiv „neprijatelja kršćanskog imena“, u skladu s odlukama općeg crkvenog sabora u Viennei (1311–2). Prikupljanje desetine povjereno je dvojici francuskih klerika, Jakovu Berengariju i Rajmundu de Bonofato (potonjeg je poslije 1334. naslijedio Jakov de Lengres). U dosta pomno vođenim računima, oni su sve uplate pojedinih svećenika i crkvenih ustanova razvrstali prema biskupijama i, unutar njih, prema arhidakonatima.⁸⁸ Tu su zapisani i opat i župnik u Frankavili.

⁸⁷ O najranijoj povijesti Morovičkih v. Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, sv. 2: 33, 42–3. Uz to Engel, *Magyarország*, sv. 1: 461–2; 2: 155–6; Engel, u Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Buják, Csák i Marót. Osnovno o Mateju Csáku Trenčinskom i kraljevom osvajanju trenčinske utvrde v. u *Korai magyar történeti lexikon*, 446–7 i 689–690; Pál Engel, *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története* (Budapest, 2001), 113–5.

⁸⁸ Usp. L. Fejérpataky, „*Prolegomena*“, u: *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281–1375. Monumenta Vaticana Hungariae*, ser. 1, sv. 1 (Budapest, 1887), xxv–xxix.

Bilješka o opatu nalazi se među onima za Srijemski arhidakonat (*de archidiaconatu syrimiensi*), u sklopu Kaločke nadbiskupije. U njoj stoji samo to da „opat Svetog Križa nije ništa platio“ (*item abbas de Sancto Cruce nichil solvit*).⁸⁹ Iako mu se navodi samo naslovnik, nema dvojbe da je tu posrijedi samostan u Frankavili. Osim njega, računi navode i benediktinski samostan sv. Jurja u Dumbovu, čiji je opat, međutim, za svaku godinu plaćao vrlo izdašne iznose. Neimaština je prvi razlog na koji pomišljamo pred tim podatkom o mandeloskoj opatiji, ali se zapravo ne zna nije li što drugo bilo posrijedi.

U istim je računima dijecezanski svećenik (nesumnjivo župnik) u Frankavili zabilježen u sedam navrata i uvijek u sklopu Markijskog arhidakonata Pečuške biskupije.⁹⁰ Od toga je u šest navrata kao ime naselja navedena Frankavila, a jedanput Nagyolaszi. Župnik Pavao je ukupno uplatio 3 fertona i 57 groša, što se, prema standardnom preračunu tih novčanih jedinica (1 marka = 4 fertona = 40 groša),⁹¹ može iskazati u jednovrsnom novcu kao 87 groša ili pak 2,175 marke. Taj razmjerno visok iznos plaćene papinske desetine svjedoči o gospodarskoj snazi mandeloske župe.

Ni u jednoj od tih zabilježaka ne navodi se svetac naslovnik mandeloske župe. No, taj se podatak nalazi u računima što su nastali u nastavku prikupljanja papinske desetine 1338–42. Zbog nekih nepravilnosti u ranijoj velikoj kolekti, taj je posao sada povjeren dvojici novih papinskih povjerenika. Jedan od njih je bio Talijan ili Francuz Galhard de Carceribus, koji je za svog boravka u Ugarskoj bio prepozit zbornog kaptola u Titelu na Dunavu (1338–44), a potom kraće vrijeme i čanadski i vespremski biskup. Prema sačuvanim računima, on je nešto temeljitije prikupljao desetinu u Kaločkoj nadbiskupiji

⁸⁹ *Rationes collectorum*, 175.

⁹⁰ *Item Paulus sacerdos de Funchovilla III. fertones.*

Item Paulus de Frankauilla solvit XXIX. grossos.

Item Paulus sacerdos de Frangauilla solvit X. grossos.

Item Paulus de Fraguilla nichil solvit.

Item Paulus de Fraguilla.

Item Paulus sacerdos de Nogolasy solvit XI. grossos.

Item Paulus de Frangauilla solvit VII. grossos.

(*Rationes collectorum*, 243, 269, 281, 287, 300, 305, 307).

⁹¹ Zlatko Herkov, *Građa za financijsko–pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, 2 sv. (Zagreb, 1956), sv. 1: 398–9, 467–477; sv. 2: 109–120.

⁹² *Item plebanus de Francavilla Sancti Johannis Baptiste solvit mediam marcam, LXX. banales pro fertone computando* (*Rationes collectorum*, 412). Usp. Mező, *Patrocíniumok*, 137, s. v. Nagyolaszi. O Galhardu de Carceribus i njegovom radu u Ugarskoj v. *Rationes collectorum*, xxxvi–xli; Engel, *Magyarország*, sv. 2: 44.

i osobito u njezinom Srijemskom arhidakonu (tj. u polusamostalnoj Srijemskoj biskupiji). Tako je tu zabilježio i primitak pola marke od župnika sv. Ivana Krstitelja u Frankavili.⁹²

Protuslovnost podataka o crkvenoj pripadnosti Frankavile u tim računima iz prve polovice 14. st. uočio je već Csánki, zaključivši otud da je Mandelos stajao upravo na granici Pečuške i Kaločke dijeceze. Ipak se priklonio podacima koji mandelosku župu i samostan stavljaju u Srijemski arhidakon Kaločke nadbiskupije pa je na temelju toga i naselje uvrstio u Srijemsku, a ne u Vukovsku županiju.⁹³ Isto je još izričitiije zastupao Menyhért Érdujhelyi, ustvrdivši da su zabilješke koje Frankavilu stavljaju u Markijski arhidakon „pogrešne“ i da ima „mnogo dokaza“ za pripadnost Frankavile kaločkoj dijecezi.⁹⁴ Oslanjajući se na Csánkija, i Stjepan Pavičić je držao da je „Nađolas (...) pripadao kaločkoj nadbiskupiji, u kojoj je bio granična župa prema morovičkom arhidakonu, te je katkada u njega i računana“; a za županijsku je granicu Pavičić nagađao da je tekla potokom Remetom zapadno od Mandelosa, ostavljajući tako ovaj u Srijemskoj županiji. Ipak ga se pokadšto računalo i u Vukovsku županiju jer su „posjedi i benediktinaca i građana nađolaskih ležali također s desne strane spomenutoga graničnoga potoka“.⁹⁵ Slične su dvojbe ostavile traga i u novijoj mađarskoj povijesnoj kartografiji.⁹⁶

Engel je, naprotiv, smatrao da se Mandelos u pravilu računao u Markijski arhidakon Pečuške biskupije te ga je, „budući da zapravo nikoji podatak ne podupire“ njegovo stavljanje u Srijemsku županiju, „jednostavnosti radi“ svrstao u Vukovsku županiju.⁹⁷ Tomu ipak nije tako. U darovnicama kralja Žigmunda Luksemburgovca Ivanu Morovičkom, o kojima će biti riječi malo niže, ipak se pri opisu prvih turskih upada u Srijem kaže da, kada su Turci provalili u „našu Srijemsku županiju“, tada se Morovički s njima sukobio „kod grada Mandelosa“. Slična formulacija tu se daje i u vezi s pobjedom Morovičkoga „blizu grada Nagyenga“. U vezi s potonjim naseljem darovnica

⁹³ Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 236.

⁹⁴ Menyhért Érdujhelyi, *A kalocsai érsekség a Renaissance–korban* (Zenta, 1899), 199.

⁹⁵ *Hrvatska enciklopedija*, 5 sv. (Zagreb, 1941–5), sv. 2: 568–9, s. v. „Bingulsko-ležimirsko područje Fruške gore“ (autor Stjepan Pavičić); v. i zemljovid uz taj članak (*ibid.* 567), gdje se prema Pavičiću županijska i crkvena granica razilaze upravo na području Mandelosa.

⁹⁶ Na kartama Ugarske u doba Arpadovića i u 14. stoljeću, Attila Zsoldos stavlja Mandelos prvo u Srijemsku, a potom u Vukovsku županiju (*Korai magyar történeti lexikon*, karte na unutrašnjim stranama ovitka). Koszta, „*Dél-Magyarország*“, 53 i 63, na kartama srednjovjekovnih samostana u južnoj Ugarskoj stavlja Mandelos u Srijemsku županiju.

⁹⁷ Engel, „*A török dúlások*“, 269 i 289.

⁹⁸ Elemér Mályusz i Iván Bors, *Zsigmondkori oklevéltár*, 7 sv. (Budapest, 1951–2001),

iz 1392. kaže, štoviše, posve izričito: *in comitatu Syrymiensi prope Nagengh*.⁹⁸ Budući da je Nagyeng ili Eng ležao zapadnije od Mandelosa, vjerojatno na području Divoša, potonji navod neizravno potvrđuje i pripadanje Mandelosa Srijemskoj županiji. Premda je znao za te navode, Engel je oba naselja svrstao u Vukovsku županiju. Istina je da ti usamljeni kraljevi navodi ne moraju nužno biti pouzdani i administrativno egzaktni, ali im se u pomanjkanju drugih relevantnih izvora ne može poreći važnost za pitanje o kojem je tu riječ.

Što se, pak, tiče same mandeloske opatije, za nju vrijedi upravo obrnuto od toga što Engel tvrdi. Oba izvora koji izričito govore o crkveno–teritorialnoj pripadnosti opatije – a to su već spomenuta bilješka iz 1337. o opatovoj uskrati papinske desetine i navod iz 1366. o kojem će se govoriti malo niže – smještaju frankavilsku opatiju u Kaločku nadbiskupiju, a prvi još i preciznije u njezin Srijemski arhidakonat.

Opat Ivan i opat Marko

Iz druge polovice 14. stoljeća sačuvale su se dvije vijesti o životu samostana u Frankavili. Jedna se nalazi u listini koju su 21. listopada 1366, za trajanja provincijskog kapitula ugarskih benediktinaca u samostanu u Monyoródu (danas Mogyoród) u Peštanskoj županiji, izdali predsjedatelji toga kapitula – opati Pannonhalme, Visegráda, Zobora i Pécsvárada.⁹⁹ Podrobnije je ta listina razmotrena u vezi sa samostanima Grabovo i Bijela jer je u njoj riječ o neredu koji je uzeo maha u tim dvjema benediktinskim kućama. Prema izvješću koje su podnijeli vizitatori, u samostanu Grab (Grabovo) za opata se izdaje neki brat Konrad, koji istodobno gospodari i grangijom toga samostana koja se zove Bijela. Upravu nad samostanom stekao je Konrad nezakonito i pomoću podmićivanja. Uz to je taj nadriopat poznat po raspuštenu životu i drži u spomenutoj grangiji neku „nečasnu ženu“ i njezinu kćer. Zbog svega je toga samozvani opat Konrad na vrlo lošem glasu među okolnim žiteljima. Kako bi se o tome što pouzdanije obavijestili, predsjedatelji kapitula pozvali su preda se četvoricu opata koji stoje na čelu onih samostana što su najbliži Grabovu i Bijeli. To su bili ovi opati: Nikola, opat Rudine u Pečuškoj dijecezi;

⁹⁹ Érdújhelyi, *A kalocsai érsekség*, 200–3, bilj. 5 = A pannonhalmi Szent–Benedek–rend története, ur. László Erdélyi, 12 sv. (Budapest, 1902–16), sv. 2: 510–3, br. 190.

¹⁰⁰ *venerabilibus patribus domino Nicolai de Rudina, Quinqueecclesiensis, Johanni Sancti Gregorii et alteri Johanni de Frankavilla, Collocensis, ac Stephano de Sancto Jacobo, Vesprimiensis diocesis, monasteriorum abbatibus monasterio de Grab et grangie prelibatis vicinioribus omnia hec et similia hiis constant* (Érdújhelyi, *A kalocsai érsekség*, 202 = A pannonhalmi Szent–Benedek–rend, sv. 2: 511–2).

Ivan, opat samostana sv. Grgura, i Ivan, opat Frankavile, iz Kaločke dijeceze; te Stjepan iz samostana sv. Jakoba u Vesprenskoj biskupiji. Oni su pod prisegom potvrdili da o svemu navedenom pouzdano znaju da je točno.¹⁰⁰

Kada se uzmu u obzir, s jedne strane položaji samostana Grabovo i njegove grangije Bijele, a s druge oni četiriju samostana čiji su opati pozvani da svjedoče, razabire se pravilo prema kojem su ti potonji bili odabrani. O prilikama u opatiji Grabovo trebali su svjedočiti opati Frankavile (Mandelosa) i Sv. Grgura (današnjih Grgurevaca), a u stanje u grangiji Bijeli držalo se da su upućeni opat Rudine i Sv. Jakova (tj. Zselicszentjakaba kod Kaposvára). Mandelos i Grgurevci samo su 8 do 10 km udaljeni od Grabova, koje se nalazi s njima suprotne, sjeverne strane Fruške gore. Upravo je taj navod o opatima Frankavile i Grgurevaca, čiji se položaji pouzdano znaju, ključan argument u prilog tome da donekle tajnovita opatija Grab zaista odgovara današnjem srijemskom selu Grabovu, a ne kojem drugom naselju slična imena negdje na području Kaločke nadbiskupije.

Drugi i posljednji spomen opatije u Mandelosu nalazi se u presudi palatina Nikole Gorjanskog izdanoj u Višegradu 16. srpnja 1380. To je složena i opširna listina što se ni sama nije sačuvala u izvorniku, nego tek u stoljeće mlađem prijepisu.¹⁰¹ Njome se okončava višegodišnji spor između Andrije Nikolinog od Bačinaca (Hosszúbács) i Ladislava Mihovilovog od Gibarca (Gebárt). Spor se ticao međâ između njihovih matičnih posjeda, današnjih Bačinaca i Gibarca u zapadnom Srijemu. Prema palatinovu sudskom nalogu iz rane 1377, trebao je banoštorski kaptol skupa s palatinovim povjerenicima izvršiti ophodnju međa s objema strankama i na temelju toga utvrditi opseg i veličinu prijepornog zemljišta. Kaptol je na to odgovorio dvama dopisima. U prvom, koji palatinova listina prepričava izostavljajući dataciju (vjerojatno je bio posrijedi svibanj 1377), kaptol je javio da su obje tražene ophodnje uspješno obavljene i da se tako utvrdilo da prijeporna zemlja, oko koje se ophodnje razilaze, obaseže površinu od sedam „plugova“ (*aratra*). Drugi kaptolski dopis, datiran 22. studenoga 1377, palatin je dao prepisati doslovce. Tu stoji da sami povjerenici nisu uspjeli u cijelosti izvršiti palatinove naloge pa je ovaj dodatno imenovao sedmoricu posrednika sa svojim protonotarem na čelu. Oni su

¹⁰¹ Taj se transumpt iz 1489. nalazi u Slovačkom središnjem državnom arhivu u Bratislavi, Arhiv obitelji Zay od Uhrovca, sign. B–1–32. Mađarski državni arhiv u Budimpešti posjeduje fotografiju, sign. DF. 265 580. Prijepis je dao načiniti dvorski sudac Stjepan Báthory u Budimu 7. lipnja 1489. prema primjerku koji je posjedovao Ivan *de Rechen* (Récsény, danas Rišnovce kod Njitre). Prijepis je zatražio Ladislav od Szentpétera (Petrovci zapadno od Sremske Mitrovice), s obrazloženjem da se dio sadržaja palatinske listine iz 1380. tiče nekih njegovih prava.

ishodili dogovor između stranaka prema kojem će se Andrija Hosubački morati zakleti skupa s još dvadeset plemića svojeg ranga (*vigesimo uno se nobilibus sibi similibus*), od kojih jedan mora biti neposredan susjed posjedu Hosszúbácsu, da prijeporna zemlja pripada sklopu toga njegovog posjeda. Ako Andrija izvrši takvu prisegu, prema istom će mu sporazumu pripasti prijeporna zemlja bez prava žalbe s protivnikove strane. Prvotno je za tu prisegu bio zakazan 1. srpnja 1377. (oktava Ivanja), ali je poslije na kraljev zahtjev to odgođeno za 18. studenoga (oktava Martinja). Potonjeg su dana kaptolski povjerenici doista svjedočili zakletvi koju su na prijepornom zemljištu dali Andrija Hosubački i njegovih 20 suprisežnika, od kojih se kao neposredan susjed Hosszúbácsa pojavio „brat Marko, opat Svetog Križa u Mandelosu“.¹⁰² Valjanost te prisege ipak je Ladislav Gibarački osporio ustvrdivši da „opat Svetog Križa nije neposredan susjed istoga posjeda Hosszúbácsa niti je kao takav poznat, a povrh toga se ne zna ni jesu li ostali suprisežnici zaista pravi plemići ovoga kraljevstva (*veri nobiles ipsius regni*) ili nisu“. Zbog toga je Ladislav odbio pribivati sljedećeg dana kod ophodnje prijeporne zemlje i njezine službene statucije u Andrijino posjedovanje.

Ipak je zbog Ladislavova protivljenja zakazano novo ročište pred palatinom za sredinu 1378. (ili 1379). Tu je Ladislav ponovio svoju tvrdnju da „prije spomenuti brat Marko, opat Mandelosa (*frater Marcus abbas de Nogolaaz*), nije susjed rečenoga posjeda Hosszúbácsa“ i da, prema tome, Andrijina prisega nije zakonita. Nasuprot njemu je zastupnik Andrije Hosubačkog izjavio da može dokumentima dokazati da opat jest susjed pa je od palatina zatražio novi rok za njihovo predočavanje. Palatin je tada odredio da se u oktavi sljedećeg Miholja, tj. 6. listopada 1378. (ili 1379), donesu i predoče „sve pisane isprave spomenutoga gospodina opata i njegove crkve koje se tiču rečene činjenice“. Na to je ročište došao Andrijin zastupnik, ali se nije pojavio nitko s Ladislavove strane. Tako je započelo novo otezanje parnice, tijekom kojeg je palatin u dva navrata pisao srijemskom kaptolu sv. Ireneja da Ladislava Gibaračkog pozove na sučeljenje s protivnom strankom (u potonjem je navratu poziv bio i javno oglašavan na županijskim sajmovima u Moroviću i u dva okolna sela). Kada se Ladislav naposljetku nije odazvao ni na ročište zakazano za 1. srpnja 1380, palatin je sa svojim prisjednicima razmotrio ispravu koju je Andrija Hosubački predočio kao dokaz o susjedstvu. Radilo se o „nekoj privilegijalnoj listini

¹⁰² *et idem Andreas vigesimo uno se nobilibus et uno ut asserebat commetaneo immediato ipsius possessionis Hwzywbaach videlicet fratre Marco abbate sancte crucis de Nogolaz iuxta regni consuetudinem prestitisset sacramentum* (Arhiv Zay, B-1-32 = DF. 265 580).

¹⁰³ *Dehinc prefatus Andreas exhibicione quarundam literarum privilegialium capituli ecclesie Bachiensis in anno Domini millesimo ducesimo nonagesimo septimo*

kaptola bačke crkve, sastavljenoj u godini gospodnjoj 1297“, iz koje se vidjelo da je „posjed Frankavila opata crkve Svetog Križa neposredno susjedan sa zapadne strane rečenome njegovom (Andrijinom) posjedu Hosszúbácsu“. ¹⁰³ Na osnovi tog dokaza i uzevši u obzir Ladislavovo nepojavljivanje na ročištima, palatinsko je sudište presudilo da je Andrijina prisega bila valjana te mu je potvrdilo posjedovanje sporne zemlje u međama kako ih opisuje listina banoštorskog kaptola iz 1377.

Iz te se opsežne palatinske listine – koja se, kao što je rečeno, ni sama nije sačuvala u izvorniku – posredno doznaje za postojanje više ranijih listina što su ih izdale različite osobe i ustanove za trajanja opisane parnice. Od njih su samo dvije listine banoštorskog kaptola iz 1377. transumirane u cijelosti ili gotovo u cijelosti, a ostale se tek kratko spominju. U vezi s tom parnicom sačuvalo se doista još barem desetak listina različitih sudionika, koje će u daljnjem istraživanju valjati potanko proučiti i uskladiti sa sadržajem konačne palatinove presude iz 1380, koja, uzeta sama za sebe, izaziva neke kronološke nedoumice. ¹⁰⁴

Za povijest samostana u Mandelosu najzanimljivije je spominjanje listine iz 1297. koja je poslužila kao dokaz o opatovu neposrednom susjedstvu s Hosszúbácsem/Bačincima. U sažetku njezina sadržaja koji se tu daje začuđuje navod da opatov „posjed Frankavila“ neposredno međaši s Hosszúbácsem, ako se ima na umu da je Mandelos od Bačinaca udaljen više od 20 km, i to prema istoku, a ne zapadu kao što se navodi u palatinovom sažetku. Osim toga, formulacija sažetka ostavlja dojam da njezin sastavljač ne zna da je Frankavila tek drugo, starije ime za matično mjesto opatije Sv. Križa koje on zove Nagyolasz. Iz svega slijedi da stvarni sadržaj listine iz 1297. u palatinovoj presudi nije posve pouzdano predstavljen. Najzanimljivije je, međutim, to da se za tu listinu iz 1297. po svoj prilici zna i neovisno o palatinovoj presudi iz 1380. Po svemu se, naime, čini da je tu riječ o već razmatranoj listini bačkog kaptola u kojoj se spominje samostan u Frankavili. Ondje je, međutim, „opat crkve Svetog Križa u Frankavili“ zabilježen kao susjed posjeda Sota, a ne Hosszúbácsa/Bačinaca, koji se u toj listini iz 1297. izrijeком uopće ne spominje.

*confectarum possessionem Frankavilla abbatis ecclesie sancte Crucis a parte occidentis dicte possessionis sue Hwzywbaach vocate contiguam commetaneam fore quodammo-
do declarando* (Arhiv Zay, B-1-32 = DF. 265 580).

¹⁰⁴ U arhivu obitelji Zay sačuvala su se originalne listine iz te parnice, iz 1377. i 1379, pod signaturama B-1-28, B-1-29a, B-1-29b, B-1-30, B-1-80yyy, B-1-80zzz, B-1-80aaaa, B-1-80bbbb, B-1-80cccc. Mađarski državni arhiv u Budimpešti posjeduje njihove fotografije (DF. 265576–265579, 265708–265712).

To ipak neće biti dovoljan razlog da se otkloni veza između upravo te listine i palatinovog sažetka iz 1380. pa da se pretpostavi kako je palatinu bila predočena neka druga isprava bačkog kaptola iz 1297, a ne ta čiji nam se tekst sačuvao.

Naime, topografski sadržaj kaptolske isprave iz 1297. može se posve dobro dovesti u vezu s predmetom palatinove presude iz 1380. Kao što smo već izložili, darovnica iz 1297. nabraja susjede posjeda Sot, i to opata Frankavile na zapadu, Ugrina Iločkog na sjeveru i istoku te dvojicu susjeda na jugu: Stjepana Gorjanskog i Blaža Mauricijeva.¹⁰⁵ Upravo su ta dva posjednika južno od Sota glavna veza između te listine i parnice okončane 1380. Velikaš Stjepan Gorjanski imao je brata Ivana od kojeg je potekla loza Hosubačkih s matičnim posjedom Hosszúbácsem ili Bačincima. Toj je lozi pripadao i sudionik parnice Andrija Nikolin.¹⁰⁶ Blaž Mauricijev je bio posjednik u Berkasovu i u Gibarcu. Njegov familijar Mihovil začetnik je posebne loze Gibaračkih, kojoj je pripadao i Ladislav, parnični protivnik Andrije Hosubačkog.¹⁰⁷ Iako se, dakle, u listini iz 1297. ne imenuju posjedi po kojima su Stjepan Gorjanski i Blaž Mauricijev bili južni susjedi Sotu, razložno je zaključiti, zajedno s Engelom, da su to bili upravo Hosszúbács/Bačinci i Gibarac. U toj se listini, prema tome, spominju raniji vlasnici Bačinaca i Gibarca i stariji srodnici (iako ne baš i precizno) dvojice parničara iz 1377–80. Otud je razumljivo i što se ta listina našla upletena u kasniji spor Hosubačkih i Gibaračkih.

Ostaje ipak nejasno kako je ona mogla poslužiti kao dokaz da je opat Frankavile „neposredan susjed“ (*commetaneus immediatus*) Bačincima. Ne samo da se posjed Hosszúbács/Bačinci tu izriječno ne imenuje (iako se nesumnjivo na nj misli pod posjedom Stjepana Gorjanskog), nego se iz topografskih odnosa Sota i njegovih susjeda ne može ni posredno zaključiti da je opatov posjed s njime međašio. Ako je, naime, opatov posjed ležao zapadno od Sota, a južni susjedi Sota držali posjede u Gibarcu i Bačincima, onda dotični opatov posjed nije mogao međašiti s Bačincima, nego samo s Gibarcem, jer je Gibarac smješten zapadno od Bačinaca. U svakom slučaju, listina iz 1297. ne dokazuje ono što je Andrija Hosubački tvrdio, a palatinov sud naposljetku prihvatio kao istinito. Zašto je ona ipak priznata kao takav dokaz ostaje nejasno: možda ju je palatino-

¹⁰⁵ Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 7: 290, br. 250.

¹⁰⁶ Nešto o Hosubačkima, rođacima Gorjanskih, v. u Mór Wertner, „A Garaiak“, *Századok* 31 (1897), 935–7; Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, sv. 1: 421–2; Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 373; Engel, *Magyarország*, sv. 2: 80 i 102; Engel, u Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Bacsinc.

¹⁰⁷ Malo o Berkasovačkima i Gibaračkima v. u Engel, *Magyarország*, sv. 2: 32; Engel, u Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország*, sv. 5 (u pripremi), poglavlje Vukovska županija, s. v. Berekszó i Gibárt.

vo sudište samo površno pregledalo (što se može zaključiti i iz nepreciznog navoda njenog sadržaja koji je unijelo u presudu), a možda ju je Andrija Hosubački čak i malo prepravio, zamijenivši primjerice ime *Zoth* (Sot) imenom *Bach* (Bács/Bač), što je inače bila skraćena inačica imena *Hosszúbács*. U prijeporu oko pitanja je li opat Mandelosa „neposredan susjed“ Bačincima ili nije, pre-vagu je na koncu odnijelo to što se Ladislav Gibarački nije pojavljivao na ročištima. Ipak se čini da je s tim u vezi on bio u pravu i da opatova prisega u svojstvu „neposrednog susjeda“ nije bila valjana. No, to je ipak u parnici bilo sporedno pitanje, a oko onog glavnog – vlasništva nad prijepornih sedam plugova zemlje – čini se da je i Ladislav znao da je u krivu pa se povukao iz parnice. To je, po svemu sudeći, znao i opat Marko kada se 1377. zakleo u prilog Andriji Hosubačkom. On je tada pristao da nastupi i kao „neposredni susjed“, iako to u točnom smislu riječi nije bio pa kasnije nije ni mogao staviti na raspolaganje pisani dokaz koji se za to zatražilo. Tako se za tu svrhu morala iskoristiti listina bačkog kaptola iz 1297. o susjedima posjeda Sota.

Epilog bez dokumenata

Istodobno s tom parnicom u kojoj je kao ključni svjedok sudjelovao opat iz Mandelosa, gradska općina u Mandelosu vodila je spor s poglavarom susjedne opatije sv. Grgura (u Grgurevcima). Spor se ticao neke zemlje u selu *Szentgyörgyü* u istoj okolici, a od njega nam se sačuvala samo odgoda ročišta koju je 1375. izrekao vrhovni dvorski sudac.¹⁰⁸

Premda se iza uloge mandeloskog opata Marka u gore opisanoj parnici nazire njegova bliskost s obitelji Hosubačkih kakva obično prati odnos patronata, ipak se otud ne može zaključiti da su se patroni mandeloskog samostana u međuvremenu stvarno promijenili. Nikakve okolnosti ne upućuju na to da bi Morovički taj patronat, koji su stekli 1323, tijekom narednih desetljeća izgubili ili ga se svojevolumeno lišili.

U to je vrijeme već živio, zacijelo u dječjačkoj dobi, Ivan Morovički, koji će postati najistaknutijom osobom u povijesti svog roda. Otac mu se također zvao Ivan, a djed mu je možda bio onaj Mihovil Morovički koji je stekao patronat nad opatijom Sv. Križa, ili pak neki od njegove braće. Prva vijest o njemu odnosi se na prvu u nizu zasluga kojima će steći naklonost kralja Žigmunda Luksemburgovca i tako postati jednim od njegovih najuglednijih velikaša, najprije kao dvorski vitez (od 1393), a kasnije kao mačvanski ban i nositelj

¹⁰⁸ Imre Nagy et alii, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy / A zichi és vásonkeoi gróf Zichy-család idosb ágának okmánytára*, 12 sv. (Pest/Budapest, 1871–1931), sv. 3: 604, br. 451.

drugih krupnih državnih časti. Ivan Morovički nalazio se 25. srpnja 1386. u pratnji mlade kraljice Marije i njezine majke, udove kraljice Elizabete, kada su ih na putu između Đakova i Gorjana napale pristaše ubijenoga kralja Karla II Dračkog. U okršaju je Morovički bio ranjen i zarobljen. Ipak se tako brzo oslobodio i oporavio da je već u proljeće 1387. mogao sudjelovati u borbama blizu Čerevića na Dunavu u kojima su pristaše upravo okrunjenog kralja Žigmunda porazile vojsku Ivaniša Horvata, glavnog kolovođe pobune u Podunavlju.¹⁰⁹

Nekoliko godina poslije, Morovički je odigrao ključnu ulogu u suzbijanju prvih turskih upada u Srijem, koji su ujedno bili najraniji turski prodori na tlo Ugarskog kraljevstva. Prvi takav upad zbio se vjerojatno 1390, kada se Ivan Morovički sukobio s Turcima „pokraj grada Mandelosa“ (*cis civitatem Nogolaz*) i u tom okršaju ostao bez brata Dionizija, koji je pao u tursko zarobljeništvo. Već sljedeće 1391. Ivan je, „blizu grada Nagyenga“ (*penes civitatem Nogengh*), tj. u okolici današnjeg Divoša, odnio pobjedu nad turskim četama

¹⁰⁹ János Karácsonyi, „*Maróthy János macsó bíbányi élete*“, A Békésvarmegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve, 13 III 1886–7 (Békés–Gyula, 1888), 9–10; Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416)* (Zagreb, 1902), 50–51, 56–57; Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, 3. izd. prir. Trpimir Macan, 5 sv. (Zagreb, 1985), sv. 2: 269–270; Szilárd Sütő, *Anjou–Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával*, 2 sv. (Szeged, 2003), sv. 1: 139–142. Popis časti koje je obnašao Ivan Morovički v. u Engel, *Magyarország*, sv. 2: 155.

¹¹⁰ Prvi opis okršaja kod Nagyenga nalazi se u Žigmundovoj darovnici od 24. kolovoza 1392. (v. regest u Mályusz i Borsa, *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 1: 283, br. 2605). Podrobniji opis, u kojem se prvi okršaj kod Mandelosa razlikuje od pobjede kod Nagyenga, ponavlja se manje–više istim riječima u nekoliko kasnijih darovnica: u dvije darovnice od 5. studenoga 1403, od kojih se jedna odnosi na posjede u županiji Békés i Zaránd (DL. 37587; izdanje v. u Endre Veress, *Gyula város oklevéltára, 1313–1800*. (Budapest, 1938), 3–7, br. 7 = Ferdo Šišić, „*Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*“, *Starine JAZU* 39 (1938), 230–4, br. 72), a druga na posjede nevjerne obitelji Osuvačkih (DL. 8909 i 8910; izvode v. u Lajos Thallóczy i Antal Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Monumenta Hungariae historica*, sv. 33 (Budapest, 1907), 43–44, br. 94; Mályusz i Borsa, *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 2/1: 317, br. 2714); u darovnici od 4. travnja 1404. koja se odnosi na posjede različitih izdajnika u Vukovskoj, Srijemskoj, Bačkoj, Bodroškoj i Peštanskoj županiji (sačuvana u prijepisu iz 1450, DL. 84715; objavio Fejér, *Codex diplomaticus*, sv. 10/4: 293–302, br. 127; pod netočnom godinom 1408. također i Josephus Koller, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, 6 sv. (Posonii–Pestini, 1782–1806), sv. 3: 288–297 = Šišić, „*Nekoliko isprava*“, 301–6, br. 121; usp. Mályusz i Borsa, *Zsigmondkori*

koje su pustošile Srijem, zadobivši pri tom i sam dvije teške rane. Ti Ivanovi pothvati, skupa s drugima što su slijedili, opisani su u više kasnijih darovnica kojima je kralj Žigmund obilno nagradio njegovu odanu službu.¹¹⁰ Nijedna od njih, međutim, ne spominje opatiju Svetog Križa niti to da ju je „patron Ivan Morovički sretno očuvao od Turaka, koji su prvi put provalili u Slavoniju upravo kod Mangjelosa“, kao što je to svojedobno ustvrdio Matija Pavić.¹¹¹ Iz sačuvanih izvora ne znamo jesu li „pljačka, palež, ubijanje i zarobljavanje žitelja našega kraljevstva“, što su, prema kraljevim listinama, obilježili te najranije turske napade, zahvatili i mandeloski samostan, koji se tada po svoj prilici nalazio i dalje pod patronatom Morovičkih.

Neizravno nas na sudbinu samostana upućuje okolnost da ga od svršetka 14. st. nadalje više ne spominje nikoji izvor. S tom suglasna okolnost jest i sudbina ostalih samostana u ravnom, posavskom dijelu Srijema od konca 14. st. dalje. Od tada, naime, nema više spomena ni o benediktinskom samostanu sv. Dimitrija u Mitrovici, a smatra se da su se u posljednjem desetljeću 14. stoljeća ugasili i franjevački samostani u Mitrovici, Nagyengu i samom Mandelosu.¹¹² Ono što je od srijemskog redovništva nastavilo živjeti i u razdoblju turskih napada ili neprestane izravne ugroženosti ograničilo se na prirodno bolje zašti-

oklevéltár, sv. 2/1: 363, br. 3089); u povlastici od 21. prosinca 1404. koja se odnosi na sudske egzempcije (sačuvana u prijepisu iz 1405, DL. 8998; v. regest u Mályusz i Borsa, *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 2/1: 422, br. 3556). U vezi sa Šišićevim izdanjima nekih od tih darovnica v. i kritičke osvrtne Eleméra Mályusza, „*Les épobléme des sources de l'histoire médiévale hongroise*“, *Acta historica Acad. sci. Hung.* 14 (1968), 191–2.

¹¹¹ Pavić, „*Redovništvo i samostani*“, 36. Od Pavića isto preuzima Bösendorfer, *Crtice*, 289. i 314. („Bilo je 1391. kada su Turci prviput provalili u Slavoniju i prodrli sve do Mangjelosa. Opatiju sv. Križa u tom mjestu jedva obraniše Morovići“). O ratovanju s Turcima u Srijemu potkraj 14. st. potanje pišu Veljan A. Trpković, „*Tursko–ugarski sukobi do 1402.*“, *Istoriski glasnik Ш12Ѡ*, br. 1–2 (1959), 93–121, osobito 108–117; Pál Engel, „*A török–magyar háborúk elso évei (1389–1392)*“, *Hadtörténelmi közlemények* 111 (1998), 561–577 = isti, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*, prir. Eniko Csukovits (Budapest, 2003), 555–577. Sažetije prikaze v. u Karácsonyi, „*Maróthy János*“, 11; Ferenc Szakály, „*Phases of Turco–Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365–1526)*“, *Acta orientalia Acad. Sci. Hung.* 23 (1979), 20–23; Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo* (Zagreb, 1998), 20–23. U tim se prikazima nigdje ne spominje opatija Svetog Križa, jer za to nema osnove ni u izvorima.

¹¹² O svim se tim samostanima sačuvalo vrlo malo izvornih vijesti, ali dok ih u 14. st. spominje pokojni izvor, u 15. im više nema traga: usp. Karácsonyi, *Szent Ferencz*, sv. 1: 161, s. v. Eng; 204–5, s. v. Nagyolasz; 270, s. v. Szávaszentdemeter; 279–280, s. v. Szenternye. Ako nije već ranije, u isto se vrijeme ugasio i franjevački samostan u Zemunu (*ibid.* sv. 1: 301, s. v. Zimony).

ćene sjeverne dijelove Srijema, tj. na Frušku goru i Podunavlje.

Još jedna činjenica može se tumačiti kao neizravan dokaz da na početku 15. st. više nije bilo redovničkog života u opatiji Svetog Križa u Mandelosu. Ivan Morovički, tada mačvanski ban, dobio je 1405. prvo u nizu papinskih dopuštenja da utemelji franjevački samostan u trgovištu Šarengradu, jednoj od svojih brojnih novih stečevina.¹¹³ Nema sumnje da su strahovanja od turskih napada navela bana Ivana da tu svoju zadužbinu ne osnuje u matičnom Moroviću, blizu Save, nego radije u nešto bolje zaštićenom Šarengradu na Dunavu. Mandelos je turskoj pogibli bio još izloženiji od Morovića, kao što su to raniji događaji već pokazali. Tamošnju opatiju benediktinci su po svemu sudeći napustili tih godina, bez izgleda za skori povratak. Čak ni pokušaj da je se obnovi uz pomoć nekog drugog reda nije imao smisla. Gubitak tog samostana, s kojim su tijekom većeg dijela 14. stoljeća održavali patronski odnos, Morovički su, kroz osobu svoga tada najuglednijeg člana, nadoknadili osnivajući novi samostan, smještajući ga također u blizinu svojih glavnih i najstarijih posjeda i predajući ga crkvenom redu koji je tadašnjim društvenim prilikama i novonastalim ratnim vremenima bio kudikamo dorađliji od benediktinaca.

Prilozi

1. *Series abbatum* / Imenik opata koji se spominju u izvorima
1337: (ime nepoznato)
1366: Ivan
1377–80: Marko
2. Zemljišni posjedi samostana Svetog Križa u Frankavili/Mandelosu
– manji dio (šestina?) posjeda Sonte (Bačka ž.): 1230–1.
– trećina posjeda *Zoyl* (vjerojatno Šomođska ž.): 1230–1.
– četvrtina posjeda Solt (Srijemska ž., kod Indije): prije 1230. prodana članovima patronskog roda;
– neimenovani posjed istočno i južno od posjeda Lochia (Srijemska ž.): 1230–1.
– neimenovani posjed zapadno od Sota (Vukovska ž.): 1297.
3. Kronološki pregled izravnih vijesti o samostanu Svetog Križa u Frankavili/Mandelosu
8. 12. 1179: papa Aleksandar III potvrđuje premonstratskom

¹¹³ Podrobnije o tome v. u Stanko Andrić, „*Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari*“, Povijesni prilozi XXI/23 (2002), 45–48.

samostanu Svete Marije u Riévalu (Lotaringija) različite posjede i među njima „mjesto Sv. Križa u Markiji, koje se u starini zvalo Pustinja, sa svim njegovim pripadnostima“;

29. 1. 1182: papa Lucije III iznova potvrđuje samostanu u Riévalu „mjesto Svetog Križa u Markiji pokraj Frankavile, koja se u starini zvala Pustinja, sa svim njegovim pripadnostima, zemljama, livadama, vinogradima i mlinovima“;

(1207: ugarsko–hrvatski kralj Andrija II potvrđuje povlasticu pokojnog kralja Emerika prema kojoj samostan kanonika Božjeg Groba „u Markiji“ ne mora plaćati nikakve daće, pa ni od vinograda;)

1230–1231: kralj Andrija II i potom kraljević Bela daruju i potvrđuju Tomi Makarijevu (od roda Mojslav) razne posjede, na četirima od kojih se spominje i samostan Svetog Križa: u Sonti (Bačka ž.) i u *Zoylu* (vjerojatno Šomođska ž.) samostan drži udjele; u Soltu (Srijemska ž.) je ranije držao udjel koji je dobio od Tomina bratića Egidija, ali ga je prodao Tomi i njegovu bratu Stjepanu; pokraj zemlje *Lochia* (Srijemska ž.) drži neimenovan posjed;

(1241: u kumanskom haranju po Srijemu stradala je, prema kroničaru Rogeriju, „senatorska Frankavila“; pridjev je možda u nekakvoj vezi sa samostanom;)

1297: listina bačkog kaptola o darovanju posjeda Sota (Vukovska ž.) navodi kao zapadnog susjeda neimenovani posjed „opata crkve Svetog Križa u Frankavili“;

4. 2. 1323: kralj Karlo Robert Anžuvina daruje Mihovilu Morovićkom i njegovoj braći patronsko pravo nad „samostanom Svetoga Križa u Srijemu, reda braće sv. Benedikta“; patronat je ostao bez vlasnika poslije smrti (1313) Egidija Voćinskog, unuka Tome od roda Mojslav;

1337: u računima izvanredne papinske desetine, u sklopu Srijemskog arhidakonata Kaločke nadbiskupije zabilježeno je da „opat Svetog Križa nije ništa platio“;

21. 10. 1366: Ivan, opat Frankavile u kaločkoj dijecezi, svjedoči na kapitulu ugarskih benediktinaca u Mogyoródu o sablažnjivom ponašanju poglavara opatije Grabovo;

22. 11. 1377: prema izvješću banoštorskog kaptola, „brat Marko, opat Svetog Križa u Mandelosu“ je 18. 11. kao jedan od 20 suprisežnika i kao „neposredan susjed“ posjeda Bačinci (Hosszúbács, Vukovska ž.) svojom prisegom podupro Andriju od Bačinaca u njegovu sporu s Ladislavom od Gibarca oko međa tih dvaju posjeda;

16. 7. 1380: palatin Nikola Gorjanski u Višegradu presuđuje u korist Andrije od Bačinaca jer je on dokazao da opat Svetog Križa zaista jest susjed Bačincima i da se prema tome valjano zakleo u svojstvu

„neposrednog susjeda“, što je Andrijin protivnik Ladislav od Gibarca poricao; kao dokaz opatova susjedstva s Bačincima poslužila je listi na bačkog kaptola iz 1297. o susjedima posjeda Sota.

Stanko ANDRIĆ

**LE MONASTÈRE DE LA SAINTE-CROIX
À FRANCAVILLA (MANĐELOS)**

Résumé

Францавилла ен Сйрмие (аујорд'хуи Манделос ау норд де Сремска Митровица) ест ментионнэе поур ла премиэре фоис пар Алберт д'Аиц данс са цхронилъе де ла Премиэре цроисаде. Ен плус де нотер ле ном де цетте аггломератион, Алберт ла дэцрит цомме ун "виллаге дес ноувеауц венус францс" (*вилла адвенарум Францорум*). Цхез ал-Идриси, цэлэбре цартограпхе арабе траваиллант ен Сициле ау милиеу ду ЦИИе сиэцле, Францавилла фигуре аусси парми лес виллес импортантес дес пайс данубиенс. Данс ла цхронилъе де ла вилле де Фаенза ёцрите пар ле цханоине Толосанус, он ен троуве дес ренсеигнементс цонтверсэс: д'апрэс цет аутеур, уне партие дес хабитантс де Милан, цонлъуис ен 1162 пар л'емпереур Фрэдэриц Барбероуссе, аураиент ёмигрé ен Хонгрие поур й фондер деуц цолониес "данс ле цомтэ де Калоцса", Францавилла ет Кабол (аујорд'хуи Ковилј). Францавилла айант ецистé авант цетте дате, ил параёт лъу'ил с'агит ици д'ун реноувеллемент оу ун ренфорцемент де ла цолоние, пеут-ётре аттеинте аупаравант пар лес цонфлитс хонгроис-бйзантинс де л'ёполъе (он пенсе суртоут я ла цампагне сйрмиенне де л'емпереур Мануел Цомнэне ен 1150/1). Лес армээс де ла Троисиэме цроисаде, цоммандээс пар ле меме емпереур Фрэдэриц Барбероуссе, онт аусси фаит уне халте брэве прэс де Францавилла, авант де пассер пар ла вилле де "Сирмиум јадис фамеусе". Л'унилъе ментион де Францавилла данс уне соурце индигэне (хонгроисе) ду ЦИИ сиэцле поурраит се троувер данс уне цхарте де 1193 ду рои Бэла ИИИ цонфирманте лес поссессиионс ау монастэре дес цхевалиерс де Саинт-Јеан-де-Јерусалем я Сзэкесфехэрвэр. Ла цхарте листе, ентре аутрес, "троис вигноблес я Францавилла", маис он не пеут пас еццлуре

дэфинитивемент лъ'ил не с'агит ля д'уне аутре Францавилла хонгроисе, меме лъ'хйпотхэтилье, цоннуе данс д'аутрес соурцес цомме Оласзи (аујорд'хуи Бодроголасзи) ет ситуее данс уне аутре регион виницоле аутоур ду цоурс супэриеур де ла Тисза.

Ауц ЦИИИе ет ЦИВе сиэцлес, лъуанд ле ном пеу цоммун де Францавилла этаит градуеллемент ремплацэ пар ле ном хонгроис де Нагйоласзи (д'ою Манделос д'аујорд'хуи), ил й авайт ля уне аббайе дес бене́дицтинс соус ла дедицаце де ла Саинте-Цроиц. Елле а е́те пре́цедее ау ЦИИе сиэцле пар ун монастэре дес пре́монтрэс, донт л'ецистенце ест сеулемент индильуе пар деуц буллес дес папес Але́цандре ИИИ ет Луциус ИИИ, де 1179 ет 1182 респе́цитивемент. Цес буллес цонфирмент лес поссе́сионс де л'аббайе дес пре́монтрэс я Ри́евал (ен Хауте Лорраине), е́нумэрант парми еллес троис "лиеуц" оу "э́глисес" ситуе́с ен Хонгрие. Л'ун д'еуц, "ле лиеу де ла Саинте-Цроиц данс ла Марцхе прэ́с де Францавилла, донт ле ном анциен этаит ле Десерт" (*лоцус Санцѝте Цруцис ин Марцхиа иуцѝта Францам виллам, лъуи анѝильтуиѝус Еремус воцабаѝур*), цорреспонд ентиэремент я ла топонѝмие де л'алентоур де Францавилла ен Сѝрмие. А́тант донне́ лъуе це "лиеу" дэпендант де л'аббайе де Ри́евал н'аппараиссаит пас данс лес доцументс ултэриеурс де л'ордре дес пре́монтрэс, ил ест пробабле лъу'ау дэбу́т ду ЦИИИе сиэцле ау плус тард ил фут рецуеилли пар лес бене́дицтинс поур девенир уне де леурс аббайес сѝрмиеннес. (Ил ест посси́бле це́пендант лъу'уне цхарте де 1207 пар ла́љуелле ле рои Андре́ ИИ а цонфирме́ л'е́цемпцион д'импóтс д'уне маисон де л'ордре ду Саинт-Сéпулцре данс ла Марцхе (*домус доминици сеѝулицри ин Марцхиа*), лъуи ест ун монастэре аутремент инцонну, цонцерне ен еффет ле монастэре я Францавилла: си цела этаит враи, ла фондатион дес пре́монтрэс й аураит е́те пассагэремент реприсе, аутоур де 1200, пар лес цханоинес ду Саинт-Сéпулцре, лъуи л'аураиент я леур тоур абандонне́е ау профит дес бене́дицтинс.)

Д'апрэ́с лес цхартес ду рои Андре́ ИИ ет ду принце Бе́ла, де 1230 ет 1231 респе́цитивемент, ле монастэре де ла Саинте-Цроиц партиципайт алорс ауц поссе́сионс ду лигнаге е́минент де Мојслав (хонгр. Моносзлó). Ы́ Сонта (цомте́ де Ваѝ/Ба́цс) ет я Зо́йл (пробаблемент цомте́ де Сомогй), ле монастэре тенаит дес портионс; я Солт (цомте́ де Сѝрмие), са портион д'аутрефоис авайт е́те ацхетее пар Тхомас, ле бене́фициаире принципал дес

цхартес ройалес, ет пар ун де сес фрэрес; финалемент, уне терре анониме аппартенанте ау монастэре воисинаит авец ле домаине номмэ *Лоцхиа* (цомтэ де Сйрмие). Ил ест цлаир де тоут цела гьу'я цетте ёпольуе-ля лес Мојслав ётаиент лес патронс ду монастэре. Ц'ётаиент пеут-ётре леурс анцётрес гьуи аваиент фондэ ле монастэре поур лес прёмонтрэс, данс уне пэриоде прэцэдант де прэс леур хистоире фамилиале доцументэе. Тхомас, филс де Мацаире, ётаит ле премиер цомте де Вуково (Валкó) цонну де ном, ет ил портаит аусси ле титре д'ун "бан".

Биен гьуе Францавилла соит цитэе пар ле цхрониуеур Рогериус цомме уне вицтима ремаргьуабле де ла дэвастатион де ла Сйрмие пар лес Цоманс ен 1241, ле монастэре де ла Саинте-Цроиц сурвэцут я цетте цаламитэ соус лес мэмес патронс. Ен 1297, уне аутре поссессиион анониме де л'аббэ де Францавилла ест ментионнэе цомме воисине я л'оуест де ла поссессиион де Сот/Сзат (цомтэ де Вуково). Ен 1323, цитант ла морт, сурвенуе диц анс аупаравант, де Гиллес де Voćin (Атйна), петит-филс ду бан Тхомас, ле рои Цхарлес Роберт а инвести сон цхевалиер лойал Мицхел де Morović (Марóт), аинси гьуе сес деуц фрэрес, ду дроит де патронаге сур ле монастэре де ла Саинте-Цроиц. Данс лес цирцонстанцес инсуффисаммент цоннуес, тоус лес десцендантс ду лигнаге де Мојслав онт аинси перду цет анциен патронаге. Ици поур ла премиэре фоис ле монастэре ест дэцрит цомме бэнедигтин ен термес ецплицитес. Лес сеигнеурс де Morović, уне фамилле иссуе де ла соуцхе анциенне де Гут-Келед, поссэдаиент лес террес аутоур ду цоурс инфэриеур ду Босут, данс ла партие ориентале ду цомтэ де Вуково. Л'ацгьуиситион ду патронаге сур л'аббайе де Францавилла пресгьуе адјаценте цоёнцида авец ле дэбут де леур асценсиион социале.

Ле боург де Манделос/Нагйоласзи цонсерваит тоујоурс ун магистрат аутономе, формэ де сес хабитантс, ен гранде партие марцхандс. Ил се троуваит я уне доубле frontiэре административе, целле дес цомтэс де Вуково ет де Сйрмие, ет целле дес диоцэсес де Пэцс ет де Калоцса. Лес доннэес сур цес аппартенанцес административес сон парфоис цонтрадицтоирес; л'аббайе, поуртант, ест тоујоурс аттрибуэе я ла диоцэсе де Калоцса ет я сон арцхидиационат мэридионал де Сйрмие: аинси, пар ецемпле, ен 1337, гьуанд сон аббэ фут нотэ де н'авоир риен пайэ поур ла дэме понтифициале. Ле премиер аббэ цонну де ном, Жан, а

Биљана МАРКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЗАЈАМ И ЗАЛОГА У ЈУСТИНИЈАНОВОМ ЗАКОНУ КАО ДЕЛУ КОДЕКСА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

Зајам је био чест правни посао у средњем веку на простори-
ма са развијеном робноновчаном привредом. Уговор о зајму је
закључиван и у реалној и у писаној форми. Рано је устаљена пракса
састављања писаног документа приликом давања зајма, а његова
најважнија улога је била у доказном поступку. Реални зајмови су
склапани за мање суме новца и међу суграђанима, док су уговори о
зајму у писаној форми склапани углавном са странцима и када су
биле у питању веће суме новца.¹ Камата, уобичајени пратилац зајма,
уживала је лош глас још од античких времена, па је тако Аристотел
говорио да је камата неприродна, јер је новац стерилан и нема
унутрашње својство да даје плод.² Особе које су наплаћивале камату

¹ О. Stanojević, *Zajam i kamata, istorijska i uporednopravna studija*, Beograd 1966, 185-197. Постоје одступања од овог правила. Наиме, босански бан Стефан Котроманић је једном Дубровчанину дао на зајам велику суму од 4.647 перпера. Наследник, син банов, је тражио од дужникових наследника повраћај овог дуга, али није имао писаног доказа о постојању зајма. Суд је прихватио заклетву посланика бана Твртка Котроманића као довољну у доказном поступку. Ј. Danilović, *Obligacioni ugovori u dubrovačkom pravu od XIII do sredine XIV veka*, (необјављена докторска теза) Beograd 1957, 216.

² Aristotel, *Politika*, Prevela Ljiljana Срепajас, Napomene i objašnjenja napisao Ljubomir Срепajас, Beograd 1970, 22 (I, 3, 23): „Sasvim je opravdano omraženo i zelenaštvo, jer se tu dobit postiže pomoću samog novca i novac ne služi svrsi kojoj je namenjen. Novac je, naime, nastao radi razmene, a kamata ga umnožava pa je otuda dobila ime, jer deca liče na roditelje, a kamata je novac rođen od novca. Stoga je od svih načina bogaćenja ovaj najviše protivan prirodi.“ У напомени се даје објашњење: „U грчком је ово игра речи јер се камата каже тѐков а та рећ има исти

су морално осуђиване и касније. У земљама католичке Европе је формално постојао негативан став према узимању камата али је у пракси, ипак, зајам с каматама коришћен, поготово у време привредног полета, када се морална строгост ублажавала.³ Исти непријатељски однос према узурји је имала и источна хришћанска црква, вековима

koren kao i glagol t̄ktein koji znači rađati.“ *Исџо*, 283. Аристотел пореди каматнике са најнечаснијим друштвеним изродима какви су подводачи и други који се баве ниским пословима: „Nasuprot ovima postoji druga vrsta tvrdica ШлакoмасаЋ који preteruju u uzimanju na taj način što uzimaju sve i odasvud, kao, na primer, oni koji se bave niskim poslovima (Cnel eyqerzoiv) podvodači i njima slični i zelenaši koji uzajmljuju male sume na visoke kamate. Svi oni uzimaju odakle ne treba i kako ne treba.“ Aristotel, *Nikomahova etika*, Prevela Radmila Šalabalić, Beograd 1970, (IV, I, 40) 88.

³ О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 139–143, 147–169. Схватање Томе Аквинског, мада је било против узимања камата, садржало је и извесне резерве, па су у његовом учењу тражили подршку и противници и присталице камата. Неки његови аргументи су јасно указивали на моралну неодрживост узимања камата - уколико неко даје на употребу новац трговцима per modum societatis, онда је правично да он учествује и у добити, јер сноси ризик. Међутим, и приликом давања новца на зајам ризик има само зајмопримац, па је, стога, неправично да поверилац извлачи корист у послу у коме он није имао никакав ризик. Даље, он сматра да је камата у извесном смислу продаја једног добра посебне врсте и својства, а то је време. Временом се мери висина интереса, јер је у израчунавању висине камате важна дужина трајања зајма. С обзиром на то да је време опште добро и припада свима, оно се не може продавати. Т. Аквински закључује да добит од новца није плод новца који је по својој природи неплодан, већ да је то плод туђег рада, па је contra rationem justitiae naturalis. Он је правио разлику између појмова usura и interesse. Узурја је бесправна надокнада, али уколико би давалац новца претрпео неку стварну штету и уколико би њему измакла добит, онда би он имао право на надокнаду и то не због употребе новца (non est venedere usum pecuniae) већ због избегавања штете (sed damnum vitare). О. Stanojević, *Zajam kamata*, 155. У Статуту града Сплита се под насловом „О злогласним каматама“ у гл. LIII. забрањује узимање камате и прописује казна за преступнике: „Isto tako određeno je i naredeno da nitko ne smije javno ni tajno u gradu Splitu ili njegovu distriktu naplaćivati kamate i da nikakav sporazum o kamatama ni javan ni tajan koji je zaključen ili bi se zaključio među strankama ne smije važiti. A ako bi tko postupio suprotno pa ugovara spomenute kamate, tajno ili javno, neka plati 10 libara. ...pa onoga kojega pronađu krivim prijaviti te sporazume i isprave o kamatama poništiti pa lihvara i njegove nasljednike osuditi na vraćanje primljenih kamata. A uz to mora se lihvar osuditi na rečenu kaznu koju treba neoprostivo da isplati splitskoj komuni.“ А. Cvitanić, *Statut grada Splita*, Split 1987, 204–205.

осуђујући давање зајма са каматама као нехришћански поступак, штетан за укупну заједницу и користан само зеленашима. Црква је осуђивала камате, али је само клеру изричито забрањивала узору. Василије Велики је допуштао да постане свештеник лице које се бавило зеленашењем ако се покаје и подели добит сиромасима.⁴ Значај забрана наплаћивања камата не треба прецењивати, јер су оне биле привремене и никад ефикасне.⁵ Неки кредитори су сматрали да не треба изазивати претерану пажњу отвореним наплаћивањем камата, па је стога у Византији била раширена пракса уговорне мораторне казне. Наиме, дужник који не врати дуг на време постаје обавезан да плати још 50% од целог износа дуга – *hemiolon*. Томе се није имало шта приговорити са аспекта финансијске дисциплине и пословног морала, па су некада намерно уговарани кратки рокови које од почетка нису као реалне узимали ни зајмодавац ни зајмопримац, кријући тако, у међусобном договору, праве услове зајма. Ипак, црква није претила екскомуникацијом владарима који би допустили узору, као што је то повремено чинила католичка црква. Ове разлике нису биле без дубљег основа. Идеологија није пренебрегла економске и друштвене околности. Док су западне земље имале много више феудалних елемената, са неким карактеристикама натуралне привреде, у Византији је у исто време био далеко заступљенији систем робноновчане привреде са већим протоком новца кроз финансијска улагања, развијенијим банкарством и снажним трговачким корпорацијама.⁶ Сложене привредне и социјалне околности су омогућиле да разлике у друштвеном положају кредитора буду основа за различите каматне стопе на које су повериоци имали право.⁷

⁴ О. Stanojević, *Zajam kamata*, 198–200.

⁵ Г. Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском Царству*, Сабрана дела, књ. друга, Београд 1969, Наднице и цене у Византији, 218-258.

⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Сабрана дела, књ. шеста, Београд 1969, 246-247 (о еснафима и цеховима). Цар Анастасије I (491-518) је укинуо *хрисарџион*, врсту пореза коју су плаћали трговци и занатлије, што је дочекано са одушевљењем у градовима. Он је извршио прерасподелу пореза тако да је више оптеретио сеоско становништво, али је помогао развој градова и на крају своје владавине оставио у благајни огромну суму од 320.000 фунти злата. *Историја*, 84 Велика активност у привредној политици у корист градова је постојала и за време Јустинијана I (527-565). Исто, 92. Уп. Г. Острогорски, *О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. прва, Београд 1969.

⁷ Кредитори највишег ранга (*illustres*) могли су да траже 4%, трговци и мењачи

Велика моћ цркве у Византији није коришћена на штету привреде у држави. Иако су и неки византијски цареви осуђивали и забрањивали узимање узуре, животне потребе су надјачавале начелне одлуке.⁸ Потребна за обртним средствима и кредитом, као и интереси разви-

(*argentarii*, банкари) 8%, а сви остали 6%. То су биле каматне стопе наслеђене из римског права. Г. Острогорски, *Привреда и друштво*, 233. Добротворне установе су имале неку врсту привилегија, одн. право на кредит са каматом од само 3%. Поморски зајмови су се могли давати са каматом од 12% због високог ризика. Ту границу нису смели прелазити ни зајмови у натури. Мисли се да је просечна интересна стопа средином XII века износила 8,33 %. С. Ђирковић, *Камата*, *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 273-274.

⁸ За време царева иконобораца ситуација се мења. Еклога Лава III (717-741) у X одељку који носи назив „О писменом и усменом зајму и о залозима који се дају у вези с тим“ садржи облике уговора о зајму, али нема речи и о каматама. Напротив, наглашава се да ће зајмопримац узети залог у целости и нигде се не предвиђа, макар и посредно, нека накнада. Ипак, помињу се услови уговора сасвим уопштено и без наговештаја шта се све у тим условима може навести - „... зајмодавац нека прими своје у складу с увјетима и утврђеним међу њима роком...“ L. Margetić, *Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest*, ZPFR 1 (1980) Rijeka, 53-78, 69. Никифор I (802-811) је забранио зајам са каматом, али је направио изузетак када је у питању поморски зајам. Он је принудио најугледније цариградске бродовласнике да код државе подижу зајмове са лихварском каматном стопом од 16,66%. Г. Острогорски, *Привреда и друштво*, 233-234. После царева иконобораца забрана склапања уговора о зајму са каматама је важила још извесно време. У Прохирону Василија I Македонца (867-886), који је већим делом преведен у Србији и као Градски закон нашао своје место у Законоправили св. Саве, забрањено је узимање узуре као недостојне хришћанства: „...јакко не достојна сја нашего хришћанскога житја...“ (Proch. XVI, 14). Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877, 71. А. Соловјев, „Градски закон“ у средњовековној Србији, АПДН, XVI, Београд 1928, 342-347. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 235-236. Слична одредба се налази и у Епанагоги у одељку XXVIII. Међутим, Лав VI Мудри (886-912) је у Новели 83 дозволио зајам са каматама, али је сматрао да је то уступак лошем делу људске природе на који је био принуђен, јер је забрана зајма са каматама изазвала још горе последице. Он објашњава да су били исправни разлози због којих је забрана и донесена, јер су камате бацале народ у беду. Међутим, даље са жаљењем констатује да је одлука о забрани камате донела погоршање уместо побољшања, јер се више зајам никако није могао добити. Тако је једна добра намера донела зло, а не побољшање: „Природа човека није достигла ту висину на којој се

јенијих подручја су у пракси и западних и источних земаља диктирали економски логичан начин пословања.⁹ Тако је широко било распрострањено прикривено узимање узуре на разне начине. Роба дата на отплату је имала вишу цену, прекорачење рока враћања је повлачило уговорну казну, уговарано је враћање веће суме него што је заиста исплаћено зајмопримцу итд.¹⁰

Дубровник, важан економски партнер средњовековне Србије, имао је, поред дозвољених, изграђене и посредне облике наплаћивања више камате. У условима развијене трговине, у граду који је укупно гледајући, од те трговине живео, напредовао и себи обезбеђивао политички утицај у међународним односима, а условну политичку самосталност плаћањем трибута већим државама у суседству, негативан став према зајму са каматом би у реалности правио огромне штете, те није могао имати стварног ефекта. Као и у Венецији, била је допуштена накнада за коришћење туђег новца (*quinque in sex*, тј. 20%), али и накнада штете због доцње. Осим тога, на могуће узимање више камате од дозвољене указује низ исправа о зајму које садрже цифре у разломцима: 7 перпера мање 3, 13 и по

налазио тај закон и стога смо укинули овај дивни закон.“ О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 200. Лав VI се даље трудио да ограничи каматну стопу држећи се Јустинијановог права и у Василикама, али је она подизана на разне начине, па и прерачунавањем у друге новчане јединице. Г. Острогорски, *Привреда и друштво*, 233.

⁹ У средњем веку зајам с каматама посебно развија у градовима који су били трговачки центри. Уп. Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Никшић 1988, 189-199. М. Благојевић, *Град и жупа - међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII в), Смедерево - Београд 1992, 67-83. Има доста података о зајму у Дубровнику и другим градовима Далмације. Око трећине свих белешки нотара Томазина који је у XIII веку живео у Дубровнику односе се на зајам. Развитак привреде у Дубровнику довео је до такве комерцијализације да су се и најближи сродници у међусобној пословној комуникацији ослањали на уговоре. У једном уговору кћер даје мајци новац на зајам уз писмену признаницу и залагање винограда. У другом, син даје мајци зајам, али са залогом као и било коме другом. У развијеним робноновчаним односима јавља се новац као искључиви предмет зајма. Постојала су ограничења у погледу круга лица која су имала право да дају зајам. О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 139-143, 209, уп. нап. 54, 55 и 56. Уп. Ј. Даниловић, *Историјској правне студије*, Залого у старом дубровачком праву, Подгорица 2002, 163-200.

¹⁰ С. Ђирковић, *Камата*, 273-274.

перпера, 24 перпера и 2 1 динара, 18 перпера мање 2 перпера итд. Истовремено у другим уговорима се код одређивања новчаног износа чешће налазе округле цифре. Претпоставља се да је дужник позајмљивао суму на коју су се после израчунавања камате додавали износи који по природи ствари више нису били у округлим цифрама, него у разломцима.¹¹

У средњовековној Србији су економски оквири у којима су склапани разни лукративни правни послови били слични другим савременим земљама у окружењу. Обрт новца је био уобичајен и одвијао се преко финансијских улагања и кредита. Постојали су уговори о зајму и није било могуће у потпуности забранити камату као један од начина зараде, неприличан према хришћанским схватањима, али присутан у реалном животу.¹² У време привредног раста давање

¹¹ Ј. Даниловић, *Облигациони уговори*, 216. Тежак положај дужника се види и по извршном поступку у коме су постојали трагови приватног извршења пресуде, самопомоћи и персоналне егзекуције, па се у уговорима често гарантује повраћај дуга формулом *super me et super omnia bona mea* предајући тиме инсолвентног дужника на милост и немилост. Но, ове могућности повериоци нису користили за драстичне облике егзекуције који су остали у прошлости развоја ове правне институције, као што су продаја у ропство или убијање дужника. Ипак, дужник је могао бити затворен како би се на њега и чланове његове породице и ближу околину извршио притисак да би он сам или неко од његових ближњих измирио дуг. О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 210–211.

¹² О зајму нема говора у Душановом законнику, али то не значи да га није било и да су камате биле непознате. У Арханђеловској хрисовуљи забрањује се калуђерима да дају динаре у камату С. Новаковић, *Законски сѝоменици срѝских држава средњеѝ века*, Београд 1926, 698. Изричито се забрањује зеленашење клеру, у овом случају калуђерима одређеног манастира за који владар даје хрисовуљу, као и у другим хришћанским земљама. У овој хрисовуљи видимо податак да је ћесар Гргур приложио цркви Дабижива каматника који има обавезу да даје за *ѝодишѝи 18 лисиц*. К. Јиричек је сматрао, ослањајући се између осталог на овај податак, да је у Србији камата била позната. К. Јиричек, *Истѝорија Срба*, II, (репринт) Београд 1978, 205. Т. Тарановски није ово прихватио и није веровао да се ово место у тексту односи на зеленашење. Мислио је да је немогуће да један побожни поклонодавац цркви поклања зеленаша и да то владар потврђује. Т. Тарановски, *Истѝорија срѝскоѝ ѝрава у немањѝићкој држави*, Класици југословенског права, Београд 1996, 658. Међутим, поклањање зеленаша није било ништа необично. Побожни владари на западу зеленаше поклањају и продају

зајма се устаљује и постаје део редовних активности трговаца најчешће повезаних са набављањем и испоруком робе. Како није било специјализованог банкарства, кредите су давали управо трговци и трговачка друштва, чешће странци, а мање домаћи људи. Временом у послове улази и домаће становништво, пре свега у рударским центрима. Трговину сребром и најпрофитабилније послове су ипак више држали странци код којих су се задуживали пословни људи, али и сиромашније становништво тражећи потрошачке зајмове. Задуженост српског становништва је имала и своју политичку страну и наметала се као проблем између Дубровника и српских владара. Међутим, уз повремене међусобне спорове, послови су ишли својим током, јер су страни финансијери постигали велике профите у Србији, а домаће становништво је временом проширивало своје учешће у привредном развоју све до насилног прекида државне самосталности.¹³

(одн. приход који од њих имају). Тако је било могуће да ћесар Гргур поклони Дабижива, зеленаша, одн. приход који је од њега имао као годишњу дажбину од *18 лисиц*. Дабижив је био обавезан да убудуће *18 лисиц* годишње даје манастиру Св. Арханђела. У то време се црквама поклањало много више различитих ствари и извора неновчаних прихода. Касније је у имовинским односима потпуно преовладао новац, па су и једнократни поклони и поклони у виду прихода давани црквама и манастирима у новцу. На тај начин посматран податак о поклањању зеленаша цркви није ништа необично. О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 200–201. У једној исправи из 1388. Василије Будовић поклања Вазнесенској цркви врт који је купио од Калојана *камајника*. С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 636. По свему судећи каматници су постојали као и у другим савременим земљама и борба црквених кругова против зајма са каматама морала се ограничити на забрану да се тим послом баве одређени социјални кругови, као напр. калуђери и црквени клер уопште.

¹³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 205. М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955. Д. Ковачевић, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Сарајево 1961. Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968). Г. Шкриванић, *Пушеви у средњовековној Србији*, Београд 1974. I. Воје, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Сарајево 1976, 169–186. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево, 1978. М. Спремић, *Десетих Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 665–689. С. Ђирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, Историјски гласник 1-2 (1976) 91–98. А. Веселиновић,

Познато је да је залога била један од ефикасних начина обезбеђења повериоца, зајмодавца у средњем веку. Јемство је такође било веома распрострањено, али је ипак далеко већи број зајмова обезбеђиван залогом, према римској изреци: *Plus est cautionis in re quam in persona*.¹⁴ Међутим, иако је заложно право имало велику улогу у свакодневном животу, што се нпр. у Дубровнику може видети из канцеларијских и нотарских књига, начин регулисања заложног режима је често развијен у оквирима обичајног права, да би тек касније нашао своје место у писаном праву, па и у статутима градова.¹⁵

Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспошине, Историјски гласник 1-2 (1983) 25-42, А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспошине*, Историјски гласник, 1-2 (1984) 7-38, Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986. Д. Ковачевић-Којић, *Српско сребро и злато у европској производњи (XIV-XV вијек)*, Европа и Срби, Београд - Нови Сад 1996, 165-173. С. Ђирковић, *Работници, војници духовници*, Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне, Београд 1997, 113-134. С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд, Нови Сад 2002.

¹⁴ Лично јемство као начин обезбеђења повериоца је имало значајну улогу још у патријархалним чврсто повезаним заједницама. Појединац је био познат и заштићени члан те заједнице, а солидарност и породичне везе су чиниле основ личног јемства. Касније се за лично јемство тражи писана форма и присуство јавног службеника. У раном средњем веку се обавеза јемца могла састојати само у вршењу притиска на дужника, како би дужник платио дуг. С друге стране, јемац је могао бити нека врста таоца - по доспелости дуга поверилац је затварао јемца и држао га је затвореног све док дужник не би платио дуг. Током времена се јављају различити облици јемства, па јемац може бити тужен заједно са дужником или после дужника, али и пре дужника (уколико је дужник био странац, а јемац грађанин града у коме је јемчио) итд. Владари су у Европи били озлоглашени као лоше платише, па су тако њихови неплаћени дугови некада били узрок пропасти банкарских кућа, због чега су били принуђени да прихватају и услове обезбеђења дугова који су подразумевали велики број јемаца. О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 192-194.

¹⁵ Уп. L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo (stvarna prava)*, Zagreb, Rijeka, Čakovec, 1983. М. Pera, *Poljički statut*, Split 1988, 267-268. А. Cvitanić, *Statut Splita*, 132, 204-205. М. Berket, А. Cvitanić i V. Gligo, *Statut grada Trogira*, Split 1988, 145-147. Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje, srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 189-199. У дубровачким изворима се често користи термин римског права *ignus* чија је употреба била распрострањена у правним документима на латинском језику широм јужне Европе, без обзира

У средњовековној Србији нема потпунијих законских норми којима се регулишу зајам и залога на једном месту, него су подаци о њима расути по различитим правним изворима.¹⁶ Један од тих извора је и Јустинијанов закон, други део троделног Кодекса цара Стефана Душана у рукописима старије редакције и први део дводелног Кодекса у рукописима млађе редакције.¹⁷ Српска правна компилација, названа Јустинијанов закон, је настала избором одредаба из различитих византијских правних аката. Њоме се регулишу друштвени односи

да ли поверилац у рукама има заложену ствар или је нема. Осим тога ова реч означава и заплону ствари било због принудне наплате потраживања или неке казне, било због репресалија у односима са становницима других градова или држава. Заложно право се могло установити у виду купопродаје са правом откупа, као антихреза са или без одбијања вредности убраних плодова од износа дуга и камата, или као залога која служи као замена за предмет потраживања. Поверилац често може да бира да ли ће заложену ствар продати, задржати Ј. Даниловић, *Историјскојравне студије*, 163-200. Поред редовног судског поступка за дубровачко право је карактеристична и *ајџаџи*, специфична правна установа која је коришћена у грађанском и извршном поступку. Овом установом је омогућено утврђивање постојања дуга и извршење наплате под посебним условима. Ј. Даниловић, *Историјскојравне студије*, О правној природи и развоју установе „Аптаги“ дубровачког права, 59-129. *Ајџаџи* је познавало и право града Котора, па је своје место нашло и у Которском статуту. Ј. Даниловић, *Историјскојравне студије*, 72-73. И Синдик, *Комунално уређење Коџора*, 110.

¹⁶ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Књиге Скопског научног друштва, Књ. II, Скопље 1928, 122. Т. Тарановски, *Историја*, 409, 417, 445, 493-495, 509. У Србији је било покушаја да се ограниче права повериоца, вероватно због злоупотреба са заложеним стварима, а и због слабије позиције дужника, поготово у време криза и несташица. Уп. Хрисовуља краља Милутина из 1309-1316. г. С. Новаковић, *Законски синоменици*, 481. Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије*, Београд 1961, 99. Уп. Марија Вучковић-Радовановић, *Законодавство цара Душана и његови њослови, посебно залога*, Душанов законик - 650 година од његовог доношења, Бања Лука 2000, 157-196.

¹⁷ Јустинијанов закон налазимо у 22 рукописа који су настали од XV до XIX века. Осам рукописа спада у старију редакцију: 1. Атонски, 2. Хиландарски, 3. Ходошки, 4. Бистрички, 5. Барањски, 6. Призренски, 7. Шишатовачки и 8. Раковачки. Петнаест рукописа спада у млађу редакцију: 1. Раванички, 2. Софијски, 3. Борђошки, 4. Текелијин, 5. Стратимировићев, 6. Ковиљски, 7. Паштровски, 8. Патријаршијски, 9. Карловачки, 10. Грбалски, 11. Вршачки, 12. Попиначки, 13. Јагићев, 14. Богишићев и 15. Руднички рукопис који је

у оквиру више правних области, те обухвата грађанско и кривично право, као и судски поступак.¹⁸ За сваку од тих области постоји само једна или неколико одредби, што ни издалека није могло бити довољно за практичну примену, а поготово за судску праксу. Њихова сврха је била посебна, јер се њима допуњавају, прецизирају или мењају неке друге одредбе које се не налазе у истом тексту.¹⁹ Многи чланови Закона цара Јустинијана су посвећени правним односима између земљорадника и намењени су сеоским насељима, па се у литератури настанак и примена овог правног текста везује за рурална подручја.²⁰ Међутим, неки од њих су општијег карактера и могли су бити примењивани у различитим типовима насеља, као нпр. чл. 1 - о пуноважности тестаментa, чл. 3 - о уговарању мираза,

изгорео у пожару приликом немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. г. Јустинијанов закон се не налази у веома оштећеном Струшком рукопису и у Студеничком рукопису Кодекса цара Стефана Душана. Уп. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд 1960. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, (необјављена докторска теза), Рукописи старије редакције, 64-70, Рукописи млађе редакције, 88-110.

¹⁸ А. Соловјев, *Законодавство*, 88-90, 92-222, 227-232.

¹⁹ А. Соловјев, *Законодавство*, 92-222. Основни извори Закона цара Јустинијана су Земљораднички закон, Νόμος γεωργικόν, Еклога Лава III и његовог сина Константина, Прохирон Василија I Македонца, Василике Лава VI Мудрог и касније мање збирке извода из Василика, као и новеле византијских царева. А. Соловјев, *Значај византијског права на Балкану*, Годишњица Николе Чупића, XXXVI, Београд 1928, 95-141. А. Solovjev, *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, Relazioni, VI, Firenze 1955, 599-649.

²⁰ Т. Флорински, *Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербовъ и Грековъ*, Киевъ 1888, 477-480. А. Соловјев, *Законодавство*, 123. Г. Острогорски посебно прати огромне промене до којих је дошло насељавањем Словена на византијској територији. Г. Острогорски, *Византија и Словени*, Словени и преображај Византије, Сабрана дела IV, 45-58. Ђ. Сп. Радојчић, Српски рукопис Земљорадничког закона, ЗРВИ 3 (1955) Београд, 15-29, 17-19. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт, Београд 1973, 82-83, 112-113, 159, 382. М. Благојевић, *Основе привредног развоја*, Осамостаљивање и снажење српске државе, Историја српског народа, I, Београд 1981, 357-371. Б. Марковић, *Аграрни односи у средњовековној Србији према хиландарским рукописима Земљорадничког закона и Закона цара Јустинијана*, Проучавање средњовековних јужно-словенских рукописа, Београд 1995, 251-260.

чланови 4 до 6 - о писаним доказима у грађанском спору и о исказима сведока, чланови 7 - о подмићивању, чланови 8 до 12 о купородаји итд.²¹ Научници старије генерације Р. Хубе и Т. Флорински су углавном установили порекло појединих делова Јустинијановог закона према рукописима старије редакције.²² Треба истаћи да порекло чланова не подразумева механичко и буквално преузимање текста, него је скоро увек присутна другачија формулација са неким изменама садржине.²³ По Флоринском остају само три члана за која није могуће наћи византијски извор. То су чл. 4 - о односу странке према сопственом писаном документу у грађанском спору²⁴, чл. 7 - о давању мита²⁵ и чл. 26 - о праву на откуп залог, обезбеђења повериоца, зајмодавца до тзв. *џри рока*. Он закључује да се ради о српском пореклу ових чланова, без паралеле у византијском праву.²⁶ Соловјев, међутим, сматра да су, поред чл. 4 и 7, нејасног порекла оба члана (26 и 27) Јустинијановог закона који садрже одредбе о залози. По његовом мишљењу они се лепо

²¹ Бројеви чланова се односе на рукописе старије редакције. Уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, табела 1, 307. У даљем тексту ће бити коришћене следеће скраћенице за означавање рукописа старије редакције: Атонски - Атн, Хиландарски - Хил, Ходошки - Ход, Бистрички - Бис, Барањски - Бар, Призренски - Прз, Шишатовачки - Шиш, Раковачки - Рак, а за рукописе млађе редакције: Софијски - Соф, Борђошки - Борђ, Текелијин - Тек, Стратимировићев - Стр, Ковиљски - Ков, Паштровски - Паш, Патријаршијски - Патр, Грбаљски - Грб, Вршачки - Врш, Попиначки - Поп, Богишићев - Бог, Јагићев - Јаг. У Карловачком рукопису је знаком + обележено да тај члан постоји, али нумерација у многим члановима не може да се прати због великих оштећења самог рукописа.

²² R. de Hube, *Droit romain & gréco byzantin chez les peuples slaves*, Paris – Toulouse 1880. Т. Флорински, *Памятники*, 470-490.

²³ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, Порекло Закона цара Јустинијана у рукописима старије редакције, 71-87,

²⁴ Чл. 4 Хил: „Ако се ко спори са неким за коју ствар, (а има писмено о томе, те га крије, а после му буде на помоћ, те га) покаже, да му се (то писмено) после не прими ни за шта.“ (прев. Б.М.)

²⁵ Чл. 7 Хил: „Ако кога оптуже за блуд или за крађу, или за коју било такву злу ствар и буде окривљен и да мито некеме да га оправда, а после се утврди (да је) крив, којом би казном био кажњен онај лопов, да буде кажњен (и) онај који га је оправдао.“ (прев. Б.М.)

²⁶ Т. Флорински, *Памятники*, 489.

уклапају и надовезују на одредбе из Скраћене синтагме и настали су у Србији као допунски, али потпуно у духу византијског права.²⁷

Треба напоменути да у Јустинијановом закону зајам као основни правни посао уз који се склапа акцесорни уговор о залози није непосредно предвиђен. Из њега се не види какви су били услови за склапање оваквих уговора, каква је била уговорна форма, да ли је било више облика зајма и залоге итд. Помињање зајма, па и посредну потврду да је зајам био уобичајен правни посао налазимо тек у рукописима млађе редакције Кодекса цара Стефана Душана (XVII-XIX в.), одн. у чл. 38 Рав и њему блиским члановима других рукописа.²⁸ Њима се регулише улога сведока у доказном поступку. У ставу 5. се предвиђа број сведока који треба да сведоче о натуралном зајму којим поверилац даје дужнику потрошне заменљиве ствари. Број потребних сведока је зависио од вредности позајмљених ствари, па је за доказивање постојања зајма до 10 мера (вероватно житарица или нечег сличног) било потребно сведочење два сведока, а ако је вредност зајма прелазила 10 мера, било је потребно сведочење три сведока.²⁹

У рукописима старије редакције (XV-XVII в.), међутим, налазимо само чланове који се односе 1. на одређивање рока у коме је могуће повратити заложу ствари (чл. 26) и 2. на одговорност залогопримца за чување заложене ствари (чл. 27).³⁰ У чл. 26 је пружена могућност за откупљивање заложене ствари и одређен је начин на који је договоран рок у коме је то било могуће урадити. Залогопримац је добијао право располагања заложеном ствари тек после истека времена које је нејасно означено као *џри рока*. Све док не протекну *џри рока* залогодавац је могао по исплати дуга узети своју заложу ствар. „Ако ко заложити било коју ствар и каже (залогопримцу) ‘Прими залог до уреченог дана’, (а залогопримац каже њему) ‘Ако си не откупиш залог (до тог рока) да га више не тражиш’,

²⁷ А. Соловјев, *Законодавство*, 123.

²⁸ Соф 42, Борђ 42, Тек 44-46, Стр 42, Ков 42, Паш 40-46, Патр 42, Карл +, Грб 35-39, Врш 45-49, Поп 38, Бог 38-44, Јаг 38-44.

²⁹ Чл. 38 Рав: „Аще ѡ займе сведетелство, до .ѿ. мѣрь два сведетела, пише или три, то (sic) вѣрѡет’ се.“ Тачнија је и потпунија у чл. 42 Ков: „...довлеють два сведетела, више того .г. и ... „Ако (је) сведочење о зајму, до 10 мера (довољна су) два сведока, (а за) више од тога, три (сведока) (и) том (сведочењу) се верује.“ (преп. и прев. Б.М.)

³⁰ А. Соловјев, *Законодавство*, 122-124. Т. Тарановски, *Историја*, 493.

да судија ово не послуша, него да (залогопримац) држи (заложену ствар) до трећег рока, (а) ако му (залогодавац) до трећег рока не откупи залог, да га затим не тражи.“ (прев. Б.М.)³¹ У Раковачком рукопису (око 1700 г.) садржина одговарајућег члана је нешто шири, па се из њега боље може видети како се одвијало уговарање рока - „Ако ко заложити коју ствар и каже му (онај) који је узео залог: ‘До колико дана да чекам, (а) ако не откупиш залог (до тога дана) да је више не тражиш.’ Да га о томе судија не слуша, него да га чека (залогопримац) и други рок и трећи. Ако (пак) не откупи (залог) до трећег рока, да (залог) може узети (залогопримац) за дуг, ако му је драго.“ (прев. Б.М.)³² Из текста се види да није постојао неки законом одређени временски рок који би странке обавезивао, а ни залогопримац није могао одредити рок по својој вољи него га је уговарао са залогодавцем. Заложене ствари су обично имале већу вредност од износа дуга, тако да је залогопримац могао довести дужника у неповољан положај уколико би имао право да сам одреди кратак рок за враћање дуга и откуп залог, надајући се да га дужник не може испунити. Стога се води рачуна о интересима дужника, залогодавца и предвиђа се између две стране договорни рок за откуп залог. Ипак, како је дужник често био у слабијој позицији у оваквом правном односу и тиме принуђен да поступа по условима које је у ствари постављао поверилац, законодавац га је штитио и даље, колико је то било могуће. Одређује се да формално слободно уговорен рок може да се продужи тако што ће поверилац чекати три сукцесивна рока, а то ће се обезбедити уз помоћ суда.³³ Т. Тарановски је мислио да та *три рока* из Јустинијановог закона представљају грациалне, милосрдне рокове у којима је залогодавцу дозвољено да

³¹ Чл. 26 Хил: „Аще кто заложит кою любу вещь и речеть, „Прѣими залогъ до оуѣч<е>ннаго дьне,“ „Аще си не откупиш и залогъ, да га веке не ищтеш“ и да ебдѣла се не послѣшаетъ нѣ да д<р>житьъ его до третѣаго рока, да аще моу до третѣаго рока не откупитъ залогъ, потѣм да го не ищет.“ (прев. Б.М.)

³² Чл. 9 (9) Раг: „Аште кто заложитъ кою вещь и речеть њему кои е оузео залогоу: до колико дне да чекам, аште сје не откоупиши залогоу да ю веке не ищещи. да га зато соудѣа не слуша, нѣ да га чека и другы рокъ и трети. да ако не откупи до ѣтѣаго рока, да га има оузети за доугъ, ако му е драго.“ Т. Флорински, *Памятники, Приложения*, 213.

³³ У литератури је утврђено постојање тзв. *три рока* у неким византијским правним изворима, нпр Патријарх Ефрем је у спору манастира Хиландара против наследника жупана Вукослава, поставио три рока за долазак на

уз одређени поступак дође до своје заложене ствари.³⁴ Према самом тексту није јасно да ли је за продају заложене ствари била увек потребна дозвола судских органа, па је овај поступак пред судом покретао залогопримац тражећи дозволу за продају ствари или је залогодавац покушавао да уз помоћ судске власти спасе своју заложену ствар од продаје. Било како било, чл. 26 је био посвећен искључиво одређивању начина на који се утврђивао рок у коме је дужник могао откупити своју ствар од залогопримца.

Могући, до сада непримећени, узор за увођење формулације о *три рока* у поступак приликом исплате дуга и враћања заложене ствари налазимо у гл. 2, тит. X Еклоге (726. г.) Лава III: „Ako netko dade drugomu zajam i ako dužnik nije platio na vrijeme u skladu s njihovim ugovorom, vjerovnik će ga opetovano opomenuti i ako nakon dvije ili tri opomene i posvjedočenja dužnik ne želi da se javi ili da otplati dug, onaj koji drži zaloge imat će ovlast da ih proda uz točnu javnu procjenu učinjenu pismeno preko notara ili prokuratora, da zadrži od naplaćene cijene ono što mu se duguje, a da višak, razumljivo, vrati dužniku. Ako pravedna prodaja zaloga ne uspije pokriti u cjelini vjerovnika, neka se traži ostatak od dužnika.“³⁵ У Јустинијановом закону је изостављен део текста који се односио на нотара и прокуратора, као и део у коме се наводи начин доказивања

суд - први на Богојављење, други на Благовештење и трећи на Спасов дан. Номоканон св. Саве у судском поступку за црквени суд такође садржи могућност постојања три рока са размаком од по два месеца између рокова. С. В. Троицки, *Како њереба издајти Свеѿносавску Крмчију*, (Номоканон са тумачењима), Споменик САН, СП, Одељење друштвених наука, н. с. 4, Београд 1952, 14.

³⁴ Тарановски повезује ове рокове са бригом владара да сопственици, нарочито земљопоседници, не губе својину због привремених финансијских неприлика. Т. Тарановски, *Исѿорија*, 493.

³⁵ Л. Маргетић, *Еклога*, 69. Грчки текст гласи: „Ἐν τὴν dane;sh tinà kaà kÿtè t³n oike;an Ì mol Êghsin &proqesm² sav Ì crewsthv m³ &pl hrwsh, protrepésqw to0ton &diabas; moy Ì crewsto0menov@kaÀÈn metè d0o kaà treiv protropÿv te kaÀdiamartÿr;av m³ qel ²sh Ì creãstwn parrhsiasq°nai h“tò apÊcreon poi°sai, ayqent;an &étw Ì tÈ &ncÿra katécwn upò akrib° dhmos;an ekt;mhsin eggrÿfw diè taboyl ar;oy h kaÀekd;ko; y aposhmeioyménhn ta0ta diapiprÿskein kaà ek tãn thmhÿtwn tÈ kecrewsthména aytā parakratēin kaà tò wv eikòv peritte0on apokaqistān tē crewsto0nti@ei de # tãn ehec0rwn dika; a diÿprasis oy’swzei t³n èhtel ° to0 creóyv apÊdosin, apaite;tw tòn crewsthñ tò l oipazÈmenon.“ L. Burgmann, *Ecloga*, Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V, Frankfurt am Main, 1983, (tit 10.1.2) 206.

од стране залогопримца да су три опомене, обавезни део поступка, уредно уручене и да се залогодавац не може више позвати на ту околност.³⁶ Према Еклоги је, као што смо видели, опомена морала бити упућена залогопримцу пред сведоцима, а предвиђене су две или три могуће опомене. Када су биле довољне две, а када три опомене није наведено. Могуће је само претпоставити да је вредност ствари утицала на одређивање броја сведока и броја опомена. То је свакако решавано у оквиру судске праксе, па је суд у сваком посебном предмету могао одлучивати о броју опомена и броју сведока. У српској варијанти је формулација нешто измењена тако да залогодавац може уз помоћ суда добити своју заложену ствар уз продужење рока за исплату дуга. По свему судећи, постојала је опасност да поверилац одбије да прими дуговану суму, позивајући се на доцњу дужника за коју, по природи ствари, одговорност пада на дужника, што опет посредно указује на уобичајену праксу да је поверилац приликом уговарања зајма тражио у залог ствар чија је вредност премашивала дуговану суму, на шта је залогодавац пристајао у изнудици. Интерес повериоца је био да дужник падне у доцњу и да не успе да врати дуг на време, како би њему, повериоцу, остала вредна ствар коју даље може продати или задржати. У чл. 26 није предвиђено, за разлику од гл. 2 тит. X Еклоге, на који ће начин дужник доказати да нису прошла предвиђена три рока. Ово је, изгледа, остављено суду, који је имао могућности да испитивањем свих околности случаја дође до довољног броја података за доношење одлуке. Изостављен је и део о начину обрачуна вредности залогe приликом њене продаје за неизмирен дуг.

Задуженост становништва у Србији због вођења послова уз помоћ кредита, али и због пуког преживљавања тешких и неродних година је, можда, била разлог због кога је из Еклоге преузет и прерађен одговарајући члан, са жељом да се дужницима помогне и да се онемогући злоупотреба поверилаца, а место му је нађено баш у Јустинијановом закону као допунском тексту византијског порекла. У самом Душановом законикy се на залогy односи кратко формулисан чл. 90 чија је сврха такође била да заштити залого-

³⁶ О улози прокуратора у правним пословима уп. А. Соловјев, *Књига њрив-илеџија Грбалске жује (1647-1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938, 21-79, 18, 37. И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 143. Ж. Бујуклић, *Правно уређење*, 1988, 63-64. О нотарима и номицима у састављању исправа уп. Ђ. Бубало, *Српски номици*, Византолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 29, Београд 2004.

давца, дужника - *Залоге где се нађу да се ойкуйљују*.³⁷ Овакав оштар тон који не трпи поговор више личи на цареву наредбу него на законску норму са диспозицијом и санкцијом. Санкција се уопште не предвиђа, што не значи да је није било. Полазећи од претпоставке о постојању правне сигурности у средњовековној Србији, М. Вучковић констатује да се чл. 90 односи на време у оквиру *џри рока*, те да је преузимање ствари од трећег лица, коме је у међувремену залого-примац евентуално продао ствар, могло да се одвија само у неком одређеном времену, одн. у предвиђеним грацијалним роковима, али не и пошто би ови рокови протекли.³⁸ Међутим, тешко бисмо доказали да је правна сигурност у данашњем смислу обавезно била присутна као принцип који је поштован и обезбеђиван у средњем веку. У овом случају право дужника да откупи своју заложену ствар није ометало треће лице да тражи надокнаду штете од повериоца, ако је такве штете било и ако је он купио ствар у заблуди.³⁹ Са садржином чл. 26 се слажу сви рукописи старије редакције, а неки рукописи млађе редакције такође садрже формулацију о *џри рока*.⁴⁰ У чл. 24 Паш⁴¹ и чл. 22 Грб⁴² текст се суштински слаже са чл. 26 из

³⁷ Чл. 90 према нумерацији Ст. Новаковића прихваћеној у литератури је чл. 78 према Хиландарском рукопису: „*О залогах - Залогѣ коудѣ се вѣруѣтаю да се втѣкоуѣпоѣю*.“ Д. Богдановић, *Хиландарски џреѣис и џревод Хиландарскоџ џреѣиса*, Законик цара Стефана Душана, II, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, САНУ, Београд 1981, 94 - 95.

³⁸ М. Вучковић, *Законодавство*, 183-186.

³⁹ Исто, 171.

⁴⁰ Таква се формулација налази и у чл. 27 Соф, чл. 30 Тек, чл. 27 Борђ, чл. 27 Ков, чл. 28 Карл, чл. 30 Врш, чл. 27 Страт. Чл. 27 Соф: „Аще кто заложить любо какову вещь и речеть: прими залогъ и поставимъ рокъ, и ако не приидеть да га чека три рока, а потомъ да не има искати, ни судиѣ да му не можеть помощти.“ Т. Флорински, *Памятники, Приложения*, 58.

⁴¹ Чл. 24 Паш: „Ако ко застави кою ствар и рече: "Прими закладъ а метнимо рокъ", и не дође, да га чека до трећег рока. Ако ли не дође, да му прође закладъ и већ да му не може ни судъ помоћи.“ V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu*, *Starine* 43 (1951) Zagreb, 7-27, 15.

⁴² Чл. 22 Грб: „Ако тко завлада кою стваръ и поставе рокъ за вратитъ аспре, и не дође на рокъ тко е дужанъ, да га има чекать тко има имать до три рока, и ако не дође ано (!) да не може нища искать ни судъ да му може помоћ.“ А. Соловјев, *Књиѣа џривилеѣиѣа Грбальске жуѣе (1647-1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938, 21-79, 56.

рукописа старије редакције, мада је реченица мало збркана. Ипак јасно је речено да залогопримац треба да чека залогодавца до *īри рока*. Оваква формулација није била баш сасвим јасна у касније време, па је у неким рукописима млађе редакције рок за откуп заложене ствари уписан као рок одређеног временског трајања, а не као рок који се може уговорати или одредити на други начин. Тако је време утврђено као *īри рока* у чл. 23 Рав преиначено у време од *īри ѓодине*.⁴³ У чл. 22 Бог се види недоумица неког од писара, (свеједно да ли писара самог Бог или његовог протографа), па је та нејасна формулација употпуњена другом могућношћу о трогодишњем року коју налазимо у Рав, да би крају била добијена нејасна алтернатива: *да ѓа чека до īри ѓодине или īри рока*.⁴⁴ Рачунање рока од три године према Рав и делимично према Бог остало је само у та два рукописа.

У чл. 27 рукописа старије редакције регулише се одговорност залогопримца за заложену ствар која је пропала док се налазила код њега. У неким описаним случајевима је залогопримац сматран одговорним за пропаст заложене ствари, а у некима није: „Ако ко(ји залогопримац) залог загуби, да га плати, а дуг(овано) да си узме. Ако ли (заложену ствар) огањ изненада сагори или разбојници уграбе, треба испитати лењост и немар залогопримца. Ако је своје (ствари) сачувао, а оно (туђе) изгубио, крив је.“ (прев. Б.М.)⁴⁵ Тако је, значи, залогопримац одговоран ако загуби заложену ствар и не може да је врати. Залогопримац је тада дужан да надокнади вредност ствари залогодавцу, а задржава право да узме новац којим му дужник враћа дуг. Ако заложена ствар пропадне на неки неочекиван начин и под посебним околностима, тј. ако изгори у пожару или је отму

⁴³ Чл. 23 Рав: „Аще кто заложитъ кою либо вещь и речеть „прими залог“ и поставитъ рокъ и не придетъ, да га чека до .ѓ. године, потомъ да не иматъ искати ни сѣдѣа да мѣ не можетъ нища сътворѣти.“ (преп. Б.М.) „Ако ко заложил било коју ствар и рече: „Прими залог“ и постави рок, и (у року) не дође, да га чека до три године, (а) потом да (залогодавац) не може (заложену ствар назад) тражити, ни судија да му не може помоћи.“ (преп. и прев. Б. М.)

⁴⁴ Чл. 22 Бог: „Аще тко заложитъ либо кою ветщъ и речеть: "прими залог и постави рок" и не придетъ, - да га чека до три године или три рока, потомъ да не иметъ искати, судија да ту не поможетъ.“ V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 28.

⁴⁵ Чл. 27 Хил: „Аще кто залог загубитъ, да га платитъ, а дългъ да си вѣзьметъ. Аще ли га огнь въ незапѣ пожеже или разбоиници вѣсхътетъ, подоваетъ изъвѣстити лѣност и нежданіе прѣемшиемоу. Аще естъ своа съхраниль, а шна погѣбилъ, повиннъ естъ.“ (преп. Б.М.)

разбојници у неком препаду, мора се испитати одговорност залогопримца. Доказивање његове недовољне бриге за заложу ствар се, изгледа, сводило на утврђивање чињенице да ли је залогопримац у оваквим ванредним околностима сачувао своје ствари. Уколико је то успео, постоји правна претпоставка да је могао сачувати и ствари свог дужника, залогодавца. С обзиром на његову обавезу да ствари дате у залогу чува као своје, по закону је сматран одговорним ако није поступио управо тако. Овлашћени органи морали су да испитају сваки посебан случај и да утврде одговорност залогопримца. Вероватно је, иако се то изричито не каже, као и у претходном ставу истог члана, залогодавац добијао исплату у висини вредности заложене пропале ствари, а залогопримац свој новац који је дао на зајам. На овај начин је била искључена и могућност лажне пријаве од стране залогопримца да је ствар пропала, јер је он био дужан да надокнади њену пуну вредност, а тек ако се обе уговорне стране сложе, било је могуће да се обавеза враћања дуга и обавеза враћања ствари сматрају измиреним. Флорински је као извор овога члана означио Прохирон, гр. XVI, гл. 5.⁴⁶ Међутим, у Прохирону се налази формулација која се не поклапа са српском компилацијом. У Прохирону се у првој реченици само кратко налаже: „Ако дужник (залогопримац) без своје кривице изгуби залог није одговоран. Он треба да докаже како је изгубио (залог).“ (прев.Б.М.)⁴⁷ Овом реченицом је, значи, предвиђено само да се залогопримац обавезује да докаже да је остао без заложене ствари на начин који га ослобађа одговорности. Даље се пази да се тиме дужник не доведе у неповољан положај и даје могућност странама да се, уколико се тако договоре, вредност дуга и вредност залогне унесу у поравнање. У Јустинијановом закону се предвиђа да је залогопримац одговоран за заложу ствар, да је мора платити у случају да остане без ње, а да има право да узме износ дуга од дужника. У другом ставу се предвиђају два наведена случаја у којима би залогопримац био

⁴⁶ Т. Флорински, *Памятники*, 485.

⁴⁷ Према издању Н. Дучића у Прохирону гр. XVI, гл. 5. гласи: „Аще дьжнькь не по своени вине погубьтъ залогъ не соудитъ се пьдшбаеть емѣ показати како погубьлъ кестъ. приключивъшаа бо се не въведеть въ вѣдѣ дьжньника не можетъ по прилоучаю погубивы вѣщть. просити тогожде имь же емѣ дьжнькъ кестъ аще же междѣ съвѣщавающима годѣ боудеть. да погубель залога свободитъ дьгь. таковоє иматъ твьдосьтъ.“ Н. Дучић, *Крмчија морачка*, 68.

ослобођен одговорности. У оба случаја залогопримац се ипак сматра одговорним уколико је сачувао своје ствари, а допустио да пропадне заложена ствар.

У Раковачком рукопису је у одговарајућем члану предвиђена само накнада вредности изгубљене ствари уколико је залогопримац изгуби и право на повраћај дуговане суме: „Ако ко залогу изгуби, да (је) плати, а дуг да узме свој.“⁴⁸ Ипак и овде као и у другим рукописима Јустинијановог закона сврха ове одредбе није да се њоме одреди када залогопримац није одговоран, као што је то случај у гр. XVI, гл. 5. Прохирона, него да одреди када залогопримац јесте одговоран. Потпуно је испуштен део којим се регулише да по изузетку и у одређеним околностима залогопримац није одговоран.⁴⁹

Поново у Еклоги налазимо текст који је далеко ближи чл. 27 Јустинијановог закона. Гл. 1, тит. X гласи: „...Ако је zajmoprimac dao zaloge, uzet će natrag u cijelosti ono što mu pripada nakon što je isplatio dugove; onaj koji je bio preuzeo zaloge, neće moći prigovoriti dužniku da ih je izgubio ili dati neki drugi prigovor osim, razumljivo, ako se ustanovi da je došlo do nesreće zbog koje su zalozi propali te da je zajedno sa svojim stvarima izgubio i tuđe, a uostalom o tome će rješavati suci.“⁵⁰

⁴⁸ Чл. 9 (ξ) Рак: „Аште кто залогоу погоубить, да плати, а друугъ (sic) да оузме свои.“ Т. Флорински, *Памятники, Приложения*, 213. У Рак је направљена омашка у преписивању, тако да је написано *друугъ* уместо *доугъ*, али је то препознатљива грешка, па је ипак све јасно.

⁴⁹ Уп. нап. 45.

⁵⁰ Л. Маргетић, *Еклоџа*, 69. Грчки текст гласи: „Ἐἴη τις ἐγγυῖφωv ἢ καὶ ἀγγυῖφωv λογυῖριον ἢ ἀργυῖριον ἢ καλεῖτερον εἰδov τὸ οἴκοv ἐν τῷ γῶ. ἢ καλεῖ τὸ qal Ἰσση dane;shtai, katè tò sto;chma kaλt³n metaxū aytān proqesm;an apol ambanétw ἰ dane;sav tè §dia, m³ eçontov aßeian toθ daneisaménoy eçqtrik³n epidrom³n ἢ nayÿgion qal Ἰshv ἢ καλεῖτεραν t³n οἴκοv af orm³n pròv diastrof³n ἢ ἀναγωγ³n prot;gesqai toθ dane;santov. eèn dé ἰ dane;samenov ehécyra téqeike, kaλ aytòv metè t³n toθ créoyv apopl²rwsin anellipāv apol ambanétw tè idia, m³ dynaménoy toθ tè toiaθta kateschkētov ehécyra légein ti katè toθ daneisaménoy ἢ ἔτι apwlesen aytè ἢ etéran tinè proférein prēfasin, ei' m²pw apodeicq^o toiaθthn wv eikòv epel qeín symforèn kaλ sūn tān id;wn apol esq^onai kaλ tè al l Êtria@ kaλkaqwv l oipòn peràtoθtoy thr²swsin o#akroatai.“ L. Burgmann, *Ecloga*, (tit 10.1.1) 204–206.

Постојање свега неколико чланова о зајму и залози у Јустинијановом закону и Душановом закону је разумљиво ако знамо да о овим правним институтима имамо исцрпну регулативу у другим преведеним и прихваћеним законским текстовима. У Прохирону који је у време законодавне активности цара Душана био присутан у средњовековној Србији већ 130 година, као део Законоправила св. Саве, зајму и залози је посвећено чак четрнаест обимних глава 16. гране.⁵¹ У Скраћеној синтагми, која има своје место у царевом законодавству, је задржан велики део гл. 2. из састава Д, Потпуне синтагме у коме се регулишу зајам и залога и то без скраћивања.⁵² Навешћемо само неколико важнијих примера ове регулативе - Предмет зајма су, сем новца могли бити натурални производи, па се у Синтагми говори о позајмици плодова. Повериоцу се примање плодова од заложене ствари рачуна у отплату главнице.⁵³ Поверилац одговара за изгубљену ствар, сем ако је до губитка дошло без његове кривице.⁵⁴ Видели смо раније да управо ови наводи не постоје у Јустинијановом закону. Из Потпуне синтагме у Скраћену синтагму нису унета ни поједина решења из гл. 2 у којима се регулише могућност залагања женине имовине од стране мужа - Удата жена има повлашћено заложно право потраживања из мужевљеве

⁵¹ Н. Дучић, *Крмчија морачка*, 67-71.

⁵² Т. Флорински, *Памятники*, Приложения, 156-158. А. Соловјев, *Законодавство*, 122.

⁵³ „Иже отъ залога приети бывше плодове причитають се въ дългъ, и аште доволны боудуть къ в'семоу дългоу, раздѣлшашають се вина и въздавають се залогъ; аште ли же и множанши соуть долга плодове, въздавають се излишествоуштин.

Плодове винограда или нивъ или периволь причитають се въ дългъ не т'кмо ихъже приеть нь и ихъже можаше приети, а за невъженіе погоуби; аше ли же и повубди весо отъ нихъ, проу приемають и о сѣмь. С. Новаковић, *Синѣаѣмай*, 215.

„Плодови добивени од залогѣ урачунавају се у отплату дуга, и ако су довољни да подмире цео дуг, дужник се ослобађа дуга и залога се враћа. Ако су плодови веће вредности од дуга, враћају се утолико уколико су већи од дуга.

Плодови винограда или нивѣ или баште урачунавају се у дуг, не само они који су примљени, но и они који су се могли примити, али су због небрежења пропали. Ако би се што од истих повредило, о томе да се води парница.“ Л. Урошевић, *Правосуђе и писано право у средњовековној Србији*, Београд 1939, 59. Т. Флорински, *Памятники*, Приложения, 157-158.

⁵⁴ „Аште заимовавыи не отъ своіеи вины погоубитъ залогъ, несоудимъ јест; подовають же ѣмоу оуказати іако погоуби; приключаштаа во не вѣдствоуютъ заимовав'шомоу, нь можеть по прилоучаю погоубивъ вѣштъ истезати дължною; аште ли по судѣѣ

имовине у висини свог мираза (*dos*), али не и предбрачног дара (*donatio propter nuptias*).⁵⁵ Намирење женине имовине је прече од „царских дугова“, односно пореских обавеза. Није пуноважно залагање имовине удате жене за мужевљев дуг. Законом се забрањује да муж располаже женином имовином, тако да је не може продати нити заложити, чак ни са жениним пристанком. Постоји одмах и објашњење у једној реченици која следи и којом се истиче да је женска природа таква да није у стању да штити своју имовину, те да је могуће да је због тога изгуби. Међутим, ако жена види да муж залаже њену имовину, али хоће да гарантује заједно са мужем у злој намери, „онда јој се не помаже“ (*тогда не помогаемъ естъ*). И даље следе одредбе које нису преузете из Потпуне у Скраћену синтаму, а такође се односе на дугове који се тичу мужа и жене. Као њихов извор С. Новаковић је навео Прохирон,⁵⁶ тако да је могуће да српски редактори нису видели разлог да понављају текст који је већ постојао у Прохирону. У Студеничкој синтагми су такође задржане одредбе о зајму и залози из Потпуне синтагме и имају исти распоред као у Скраћеној синтагми, али постоји и обиман део који је додат из Прохирона.⁵⁷

Ни у једном од ових текстова нема одредби које налазимо у чл. 26 и 27. Јустинијановог закона према рукописима старије редакције. Може се закључити да су чланове 26 и 27 саставили српски редактори ове компилације и да су делови текста Еклоге, блиски и по сврси и по формулацији, послужили као основ и узор.⁵⁸ Њихова улога је

замѣноюштихъ се оугодно бысть да погыбѣль залогъ свеводить дѣлжника, се кѣп'ко ест.“ С. Новаковић, *Синѣаѣмай*, 215.

„Ако зајмодавац буде лишен залог, али не својој кривицом, он не подлеже осуди, али је дужан то доказати (да није крив). За случајну пропаст залог он не може одговарати, али ни он, лишен залог случајем, не може позајмицу тражити. Ако је пак зајмодавцима угодно што губитак залог ослобођава дужника од обавезе, онда нека им тако и буде.“ Л. Урошевић, 59.

⁵⁵ Дубровачки статут такође не дозвољава да муж заложи миразна добра своје жене. У поступку принудне наплате потраживања не може се вршити заплена свих ствари у домаћинству, па се тако издвајају ствари које припадају жени и ћеркама дужника, па и миразна добра жене. Ј. Даниловић, *Залог у старом дубровачком праву, Историјскојравне студије*, Подгорица 2002, 167.

⁵⁶ С. Новаковић, *Синѣаѣмай*, 214.

⁵⁷ V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 69–70.

⁵⁸ Знамо да је Еклога коришћена и за друге чланове Јустинијановог закона, негде уз измене. Флорински налази извор у Еклоги за чл. 28 који се односи

била допунска, па је требало да се уклопе у већ постојећу законску регулативу Прохирона и Синтагме Матије Властара.⁵⁹

У рукописима млађе редакције Јустинијановог закона је задржана одредба из чл. 27 без икаквих важнијих измена.⁶⁰ Мења се само њено место у складу са изменама организације текста.⁶¹ У чл. 41 Рав налазимо и додатну одредбу којом се регулише залагање непокретности, винограда и вртограда и одређује урачунавање плодова у отплату главнице дуга. Овај члан је преузет из Скраћене синтагме која је нестала као посебан зборник византијских правних извора у рукописима млађе редакције царевог законодавства.⁶²

на крају у цркви. У Јустинијановом закону се некада у једном члану налазе текстови из два различита извора. Тако се чл. 31 у свом првом делу ослања на Еклогу, док други део преузима из Прохирона и носи назив *О женама*. Т. Флорински, *Памятники*, 481-482.

Први став чл. 31 Хил гласи: „Ако ко жену узме по закону или с прђијом или без прђије, и умре муж, а жена остане бесчедна, да се дода њој, поред свега њеног и од мужевљеве прђије (мужевљеве имовине), четврти део.“ Други став предвиђа обрнуту ситуацију и сасвим је логичан наставак првог става: „Ако ли муж остане без чеда, а жена умре, да (муж) не узме ништа (од женине имовине), осим онога што му остави жена својом вољом.“ (прев. Б. М.) Овакав начин рада указује на стручног редактора који је у византијским прописима и тражио и умео да нађе погодне одредбе за сврху која му је била предочена.

⁵⁹ Соловјев наводи да таквих одредаба нема ни у Синтагми ни у Прохиرونу ни у Василикама. А. Соловјев, *Законодавство*, 122-127.

⁶⁰ Чл. 24 Рав: „Ище кто залогъ погѣбитъ, да га платитъ, а дагъ да въз'метъ. Ище ли га огнь въ незапѣ съждежетъ или раз'боиници въз'хѣтетъ, а за некое его небрежение, ище ест свое съхраниль, а оно погѣбилъ, повинень ест.“

„Ако ко(-ји залогопримац) заложену ствар изгуби, да је плати, а дуг(овано) да узме. Ако ли (заложену ствар) огањ изненада сагори или разбојници отму, а (то се деси) због неке небриге онога (залогопримца, па) ако је (залогопримац) своје сачувао, а оно (туђе) изгубио, крив је.“ (преп. и прев. Б. М.)

⁶¹ Соф 28, Рав 24, Борђ 28, Тек 30, Стр 28, Ков 28, Паш 25, Патр 32, Карл +, Грб 23, Врш 31, Поп 24, Бог 23, Јаг 23.

⁶² Чл. 41 Рав: „Ище кто заставитъ или виноградъ, или в'ртогъ, плодови въ ценѣ прѣчитаютъ се. Ище ли множайшее бѣдѣтъ плодови да въз'вратитъ се дав'шомѣ залогъ, и тимъ бацина да с'вободитъ се.“

„Ако ко заложити виноград или вртоград, плодови се у износ (дуга) урачунавају. Ако ли буде више(вредности) плода, да се (то) врати залогодавцу и тиме да се баштина ослободи.“ (преп. и прев.Б.М.)

Неки рукописи млађе редакције садрже исту одредбу без било каквих измена или додатака.⁶³ Међутим, у неким је у одговарајућем члану додата могућност залагања вина.⁶⁴ То је, опет, додатак српских редактора, јер се ни у Потпуној, ни у Скраћеној, ни у Студеничкој синтагми не предвиђа могућност залагања вина. По чл. 47 Бог постоји могућност залагања само непокретности, као и у Рав, али је додата још једна врста непокретности: *Аште кто заставитъ башцину или виноградъ или чардинъ*.⁶⁵ Под баштином се овде највероватније подразумева њива. Једнака је садржина и у чл. 49 Паш, као и чл. 42 Грб.⁶⁶ И у овим рукописима се предвиђа урачунавање вредности плода у исплату главнице дуга и јасно се налаже да се на тај начин баштина „ослободи“.⁶⁷

На основу досадашње упоредне анализе византијскосрпских законских извора може се претпоставити да су српски редактори радили на Кодексу цара Стефана водећи рачуна да се већ постојећа регулатива непотребно не понавља, али и да се попуњава из других извора када је то неопходно. Поузданију и прецизнију слику о зајму, као основном правном послу и залози као акцесорном уговору према српском средњовековном законодавству и његовој преради из каснијег времена, имаћемо тек када се детаљно упореде све релевантне одредбе и њихови међусобни односи.

На крају се треба подсетити да нису „каматници“ током протеклих векова зајмовима притицали у помоћ невољнима и показивали разумевање за народне потребе изазване лошим приносима,

⁶³ Чл. 45 Соф, чл. 45 Стр, чл. 45 Ков, чл. 49 Тек.

⁶⁴ Чл. 51 Врш, чл. 47 Карл, чл. 45 Борђ.

⁶⁵ V. Mošin, *Vogišićev rukopis*, 30.

⁶⁶ V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 18. А. Соловјев, *Књиџа ѿривилеџија*, 57.

⁶⁷ По терминологији се види да се дуг осећао као терет кога се требало ослободити. У Србији се за узуру усталила грчка реч *камаџа* која у старогрчком означава рад, замор, напор, а у новогрчком зараду. Вероватно је ова реч и преузета у значењу зараде, као што се и данас у Боки интерес у народу означава као добитак. Слично је и у Бугарској - добитак, фаида, или у Чешком - добитек. Зајам не сме преко залогe (*rustum antichreticum*) да премаше дозвољен износ. Ако се плати више од прописаних камата, вишак ће се урачунати у отплату главнице (*ва џлаву*). Анатоцизам (*лихва лихви*) није дозвољен и кажњава се инфамијом (*да обешчасџивујеџи се*). О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 202–203.

гладним годинама или ратовима, болестима и свим јадима заједно.⁶⁸ Стара је изрека да сит гладноме не верује, а посебно када од гладног треба да извуче и неку корист. Несреће су колико-толико ублажаване бесплатним зајмовима који су давани као пријатељска подршка, без обезбеђивања залогом или јемством, често само у *четири ока*. У народу се одржао обичај бескаматног зајма као врсте међусобног помагања, јер се увек најбоље разумеју они који живе у истим условима и који су жртве сличних невоља. Обичај је налагао да дужник који враћа зајам „пребаци неколико ока више“, иако то није уговорено, јер је осећао моралну обавезу да тако поступи. У Бугарској постоји шаљива примедба, везана за такву ситуацију, па се каже када неко неком препуни чашу: „Шта је препуњујеш? Ниси узео на зајам.“⁶⁹

⁶⁸ Глад је била честа појава и последица недовољне пољопривредне производње, али и харања куге и других заразних болести које су десетковале радно способно становништво. Перманентне ратне операције и сукоби мањих феудалних војски су још више отежавали живот земљорадничког становништва. Пустошење годишњих залиха хране, суше, поплаве и друге невоље су терале становништво на миграције. Људи су се селили у нади да ће наћи боље услове за живот. Српски летописи су забележили велику глад из 1358. г. за коју се сматрало да је била највећа од стварања света. Д. Динић-Кнежевић, *Миграција становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995. Р. Радић, *Из Цариграда у српске земље*, студије из византијске и српске историје, Глад у српским земљама XIII–XV века, Београд 2003, 91-110. О врстама болести и периодима глади у Србији уп. Б. Павловић, *Социјално-еидемијске крилике у области Бранковића средином XV века*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 457-469.

⁶⁹ Треба приметити да је у обичајном праву нашег народа приликом давања зајма са каматом постојала каматна стопа која се није сматрала зеленашком, него је представљала накнаду за употребу туђег новца. Висина овако схваћене каматне стопе је остала очувана онако како је била забележена у средњовековном праву (6 до 12%). О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 205–209.

Biljana MARKOVIĆ

**LOAN AND PLEDGE IN JUSTINIAN'S LAW
AS PART OF EMPEROR DUŠAN'S CODE**

(Summary)

Lending was a frequent legal act in the regions with a developed commercial and monetary economy in the Middle Ages. The taking of interest, the usual concomitant of loans, was looked upon disapprovingly already in the classical times. Persons who took interest were deprecated in later times, too, both in the countries of Catholic Europe and in Eastern Christendom, but in practice, interest was generally charged on loans. The pressure for liquid assets and credit, as well as the interests of the more advanced regions, demanded that the management of economic affairs should be based on the economic logic, and, consequently, usury was quite widespread in various covert forms.

The legal framework within which various lucrative legal business activities were carried out in mediaeval Serbia was similar to that in the neighbouring countries. Money circulated in the usual way, through investment and credit operations. Loans were extended on the basis of contracts, and it was not possible to prohibit completely the charging of interest as a form of profit, although the practice was considered unbecoming a Christian. The questions of loans and taking of pledges were not regulated by detailed legal norms systematized in one place: provisions regarding them were scattered in various legal sources. One of them was Justinian's Law, the second part of the tripartite Code of Emperor Dušan in the manuscripts of the earlier redaction (15th–16th c.), and the first part of the bipartite Code in the manuscripts of the later redaction (16th–19th c.). The Serbian legal provisions called Justinian's Law were compiled mainly from various Byzantine legal documents. They regulated social relations in several legal spheres, so that they comprised civil and criminal law, as well as the judiciary procedure. Each of these spheres was covered by one or a few provisions only, which was far from adequate

for practical application. They had a specific purpose, however, for they supplemented, rendered more precise or modified other provisions not included in the same text. In the manuscripts (8) of the earlier redaction the taking of pledges is regulated by Articles 26 and 27; the former prescribes the period of time within which it is possible to redeem the pledge, and the latter defines the responsibility of the creditor for the safekeeping of the pledge. Some earlier scholars argued that these articles were of Serbian origin. However, the present author suggests that the sources of these articles may have been Chapters 1 and 2, Section X of the *Ecloga* (726) of Emperor Leo III of Byzantium (707–741). The small number of articles which regulate loans and pledges in Justinian's Law and in Dušan's Code can be explained by the fact there existed detailed provisions concerning these matters in the Byzantine legal texts which had been translated and adopted in Serbia. The *Procheiron* (the code of the Byzantine Emperor Basil II, 976–1025), which had been known in Serbia as a part of the *Nomokanon* of St Sava for 130 years, devotes as many as fourteen detailed chapters of its 16th section to loans and pledges. The *Abbreviated Syntagma* (a revised version of the code of Matija Vlastar from 1335), which was incorporated into Emperor Stefan Dušan's legislation, retained a large unabridged portion of Chapter 2, Section D of the *Full Syntagma*, which regulates loans and pledges. It may be concluded that Articles 26 and 27 were composed by the Serbian redactors of this compilation, and that they used the corresponding provisions and formulations of the text of the *Ecloga* as their model. These articles had a supplementary function, and they had to be fitted into the already existing regulation of the *Procheiron* and Matija Vlastar's *Syntagma*. The manuscripts of the later redaction (12) of Justinian's Law retain, with some additions and modifications, the texts of both articles.

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ
Историјски институт
Београд

КАЛИНИК, ИГУМАН МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

За истраживаче српског средњег века питање хронологије хиландарских старешина половином XIV stoleћа представљало је, и још увек представља, велику тешкоћу. Из раздобља 1345/1355. поименично знамо девет особа које су обављале дужност игумана српске светогорске обитељи (Арсеније, Симеон, Кирил, Јевтимије, Калиник, Теодул, Јован, Сава, Доротеј). Недовољност изворних података, међутим, онемогућава да се њихова начелствовања прецизно омеђе, а ни њихов редослед није сасвим поуздано утврђен. Наша је жеља да бацимо извесно светло на наведену проблематику покушавајући да одредимо временске границе Калиниковог управљања Хиландаром.

Једини помен Калиника као хиландарског игумана налази се у грчкој простагми Стефана Душана за манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера. Овај документ најпре је угледао светлост дана у прилично фрагментарном облику у едицији Александра Соловјева и Владимира Мошина, потом га је на исти начин преузео Андре Гију, да би недавно доживео потпуније издање у збирци аката Меникејског манастира коју је приредила Лиза Бену.¹ Како ова издања садрже међу собом неке битне разлике - пре свега када је реч о датовању - и потичу од различитих предлога, подрбно ћемо анализовати свако од њих.

¹ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке њовеле српских владара*, Београд 1936, н° XLIII, 332-334 (= *Грчке њовеле*); А. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955, н° 41, 133 (= *Гију*); L. Bénou, *Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serres) (XIIIe-XVe siècles)*, Paris 1998, н° 199, 393-394 (= *Codex B*).

Соловјев и Мошин располагали су тешко оштећеним одломком Душанове простагме кога је чинила једна недовршена реченица: $\text{\textsc{E}}\text{\textsc{p}}\text{\textsc{e}}\text{\textsc{i}}\text{\textsc{d}}^3 \text{\textsc{I}} \text{\textsc{g}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{d}}\text{\textsc{m}}\text{\textsc{e}}\text{\textsc{n}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{v}} \text{\textsc{s}}\text{\textsc{e}}\text{\textsc{b}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{s}}\text{\textsc{m}}\text{\textsc{c}}\text{\textsc{h}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{v}} \text{\textsc{m}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{n}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{v}} \text{\textsc{t}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{\textsc{h}}} \text{\textsc{C}}\text{\textsc{e}}\text{\textsc{l}} \text{\textsc{a}}\text{\textsc{n}}\text{\textsc{d}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{r}}\text{\textsc{i}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{y}} \text{\textsc{k}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{r}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{v}} \text{\textsc{K}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{l}} \text{\textsc{I}}\text{\textsc{z}}\text{\textsc{n}}\text{\textsc{i}}\text{\textsc{k}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{v}} \text{\textsc{k}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{l}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{m}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{n}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{c}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{t}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{\textsc{h}}} \text{\textsc{t}}\text{\textsc{i}}\text{\textsc{m}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{y}} \text{\textsc{P}}\text{\textsc{r}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{d}}\text{\textsc{r}}\text{\textsc{E}}\text{\textsc{m}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{y}} \text{\textsc{C}}\text{\textsc{n}}^2\text{\textsc{g}}\text{\textsc{g}}\text{\textsc{e}}\text{\textsc{i}}\text{\textsc{l}} \text{\textsc{a}}\text{\textsc{n}} \text{\textsc{e}}\text{\textsc{A}}\text{\textsc{v}} \text{\textsc{t}}^3\text{\textsc{n}} \text{\textsc{k}}\text{\textsc{r}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{l}}\text{\textsc{E}}\text{\textsc{t}}\text{\textsc{h}}\text{\textsc{t}}\text{\textsc{a}} \text{\textsc{m}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{y}} \text{\textsc{I}}\text{\textsc{t}}\text{\textsc{i}} \text{\textsc{k}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{t}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{d}}\text{\textsc{y}}\text{\textsc{n}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{s}}\text{\textsc{t}}\text{\textsc{e}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{n}}\text{\textsc{t}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{i}} \text{\textsc{p}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{r}}\text{\textsc{Y}} \text{\textsc{t}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{\textsc{h}}} \text{\textsc{e}}\text{\textsc{A}}\text{\textsc{v}} \text{\textsc{t}}\text{\textsc{e}} \text{\textsc{s}}\text{\textsc{a}}\text{\textsc{n}}\text{\textsc{d}}\text{\textsc{Y}}\text{\textsc{l}}\text{\textsc{i}}\text{\textsc{a}} \text{\textsc{f}}\text{\textsc{p}}\text{\textsc{e}}\text{\textsc{r}} \text{\textsc{c}}\text{\textsc{o}}\text{\textsc{y}}\text{\textsc{s}}\text{\textsc{i}}\text{\textsc{...}}^2$ Из ње се види да су игуман Калиник и меникејски монаси заједно обавестили *краља* о неприликама које им, због чамаца чија је локација остала непозната услед фрагментарности акта, ствара неутврђена личност. Како датум није сачуван издавачи су, на основу формулације „краљевство ми“, донели логички исправан закључак да простагму треба сместити у време између септембра и децембра 1345. године, јер из тог периода постоје још три краљевске простагме Стефана Душана везане за манастир Светог Јована Претече.³

Оригинал ове простагме није сачуван што, уосталом, важи за све познате документе из Меникејског манастира. Соловјев и Мошин објавили су је на основу преписа из рукописа н^Е 615 Народне библиотеке у Београду, тзв. „Ристићевог рукописа“, начињеног средином XIX века. Овај рукопис бројао је још осам грчких аката Стефана Душана (пет простагми и три хрисовуље) и 11 повеља византијских царева⁴, а поделио је судбину Библиотеке и њене непроцењиве писане баштине у априлском бомбардовању 1941. Иначе, рукопис н^Е 615 био је преписан из тзв. „кодекса А“

² *Грчке повеље*, н^о XLIII, 334, ред. 2-5.

³ Прва у низу је из септембра, индикта XIV (1345. година) за сам Меникејски манастир (уп. *Грчке повеље*, н^о I), а следе још две недатоване простагме које су се чувале у Меникејском архиву: манастиру Свете Анастасије код Зихне и кефалији Рајку (в. *Грчке повеље*, н^{ос} III и IV), а које су обнародоване пре Душановог проглашења за цара крајем 1345. Иако *Гију*, н^о 41, 133, помера крајњу границу свих недатованих грчких краљевских аката на април 1346, тј. на време крунисања, сматрамо то неоправданим јер већ из јануара те године постоји хрисовуља на грчком језику за манастир Ивирон са царском титулом (уп. *Грчке повеље*, н^о VI, 38–40; *Archives de l'Athos XIX. Actes d'Iviron IV*, édition diplomatique par J. Lefort, H. Oikonomidés, D. Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d' H. Métrévéli, Paris 1995, н^о 89, 115–116 Ш= *Ивирон ИВЋ*).

⁴ О рукопису н^о 615 Народне библиотеке и историјату докумената из Меникејског архива в. детаљно у *Грчке повеље*, XXVII–LV; A. Soloviev, *Encore un recueil de diplômes grecs de Menoikeon*, Byzantion XI (1936) 59–80 (= *Menoikeon*).

(познатог још као „криторски кодекс“), сачињеног у годинама између 1344. и 1352⁵, у коме су се налазили најважнији документи Меникејског манастира: на првом месту манастирски устав кога је 1324. потврдио митрополит Зихне, а потом и 10 основних хрисовуља и две проста-гме византијских владара, сигилион васељенског патријарха Исаије, као и златопечатна повеља краља Стефана Душана из октобра 1345. године.⁶

За нашу причу од изузетне је важности постојање још једног зборника аката обитељи Јована Претече на Меникејској гори, тзв. „кодекса Б“, започетог око 1356. и продужаваног до 1800. године, у коме су се налазили бројни приватноправни документи, али и преписи извесних владарских хрисовуља и простагми, као и судских одлука и патријаршијских сигилиона.⁷

Дуго времена су се оба кодекса, А и Б, сматрали заувек изгубљеним за науку. Наиме, крајем I светског рата бугарске оружане снаге опљачкале су манастирску ризницу и чак, према сведочењу грчких монаха, спалиле рукописе.⁸ Истраживања Франца

⁵ F. Dölger, *Die Urkunden des Johannes–Prodromos–Klosters bei Serrai*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–historische Abteilung, Jahrgang 1935, Heft 9, München 1935, 5, нап. 1 (= *Urkunden*), каже: „вероватно 1344“; док *Гују*, 18, тврди: „између 1345. и 1352“.

⁶ *Грчке ѿовеље*, XXVII, LI; *Menoikeon*, 74; *Urkunden*, 5, нап. 1. Према Делгеровом суду, кодекс А представљао је званичну збирку манастирских повеља, тј. веродостојан дипломатар. О Душановој хрисовуљи в. нап. 13 нашег рада. Потпун списак докумената који сачињавају овај картулар в. у I. Dujčev, *L'ancien cartulaire A du monastère de Saint–Jean–Prodrome sur le mont Ménécée*, ZRVI 6 (1960) 176–181; *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*. Facsimile edition with an introduction by Ivan Dujčev, London 1972, iii (= Дужчев, *Cartulary A*).

⁷ *Грчке ѿовеље*, LI; *Menoikeon*, 74–75; *Urkunden*, 5, нап. 1. Упоређивањем садржаја оба манастирска картулара са инвентаром спаљеног рукописа n° 615 Народне библиотеке у Београду, намеће се закључак да су акти Стефана Душана, изузимајући хрисовуљу из октобра 1345, преписани из кодекса Б, будући да се не налазе у кодексу А. Што се фрагмента простагме упућене Калинику тиче, нема га ни у једном од ових картулара, а о његовом предлошку биће речи у даљем излагању.

⁸ *Грчке ѿовеље*, LI, нап. 2; *Menoikeon*, 74. Соловјев је, додуше, био прилично уздржан према монашким тврдњама о паљевини и запитао се: „Није ли то опет њихов обичан изговор и неће ли, ипак, зборници бити пронађени једног дана у Бугарској или у Грчкој?“ (*Грчке ѿовеље*, loc. cit.).

Делгера показала су да су Бугари рукописе из манастира однели у Софију. У складу са одредбама мировног уговора из Неџа, извесна грађа враћена је грчкој страни 1924. године, али се у њој нису налазили кодекси. Приликом посете бугарској престоници 1934. Делгеру је потврђено да никаквих меникејских повеља, ма у ком облику, никада није било у Софији. Шта се онда десило са кодексима? - питао се он и закључио да су вероватно нестали у ратном вртлогу приликом транспорта.⁹

Срећом, испоставило се да је Делгер био обманут, јер је 1957. бугарски византолог Иван Дујчев пронашао картулар А у Универзитетској библиотеци у Прагу¹⁰, а 15 година касније и приредио његово фототипско издање.¹¹ Крајем девете декаде прошлог столећа кодекс Б ненадано се појавио у Центру за словенско-византијске студије у Софији (сигнатура рукописа Д.80), који носи име проналазача старијег меникејског картулара.¹² Светлост дана угледао је 1998. године у париском издању Лизе Бену, захваљујући чему је до нас дошла много потпунија верзија Душанове простагме у којој се помиње хиландарски игуман Калиник.¹³

Будући да ова простагма приповеда понешто другачију причу у односу на оно што нам је познато из одломка који су објавили Соловјев и Мошин, најпре ћемо дати превод текста из кодекса Б и указати на разлике које постоје у поређењу са Ристићевим рукописом.

⁹ *Urkunden*, 4–6.

¹⁰ I. Дујчев, *Ле царџуларе А ду монастиѐре де Саинџи-Жан-Прогроме сур ле монџи Мѐнѐџѐе рѐџроувѐ*, *Ревуе дес ѐтудес бџзантинес ЦВИ* (1958) 169-171; *идем*, *Л'анџиен царџуларе А*, 171-186; *идем*, *Царџуларџ А*, и-ив. Сигнатура рукописа је МС. ЦЦВ-Ц-9 (605).

¹¹ Дујчев, *Царџуларџ А*.

¹² Уп. А. Гуиллоу, *Ле Цодеџ Б ду монастиѐре Саинџи-Жан-Прогроме (Серрѐс)*. *Ун мѐмориал џоур л'хистџоире мѐдиѐвале ѐџи модерне де ла Маџѐдоине (ЦИИИе-ЦИЦе с.)*, *СΥΜΜΕΙΚΤΑ* 9 (1994) 219-238; А. Гуиллоу, Л. Мавроматис, Л. Бѐноу, П. Одорицо, *Ле царџуларе Б ду монастиѐре Саинџи-Жан-Прогроме ау монџи Мѐнѐџѐе (Серрѐс)*. *Рѐџесџџес*, *Бџзантион ЛЦВ* (1995) 196-239.

¹³ *Цодеџ Б*, нѐ 199, 393-394. Поред ове простагме, у кодексу Б сачуване су готово све повеље Стефана Душана Меникејском манастиру (уп. н^{ос} 48, 49, 139, 156, 157, 176 и 217) познате из едиције Соловјева и Мошина (Грчке повеље, н^{ос} X, XXIV, IV, III, XXIII, XXVII и I), са изузетком краљевске хрисовуље из октобра 1345. године (*ибид.*, н^о II), која се налази у кодексу

*** † Друџа ѡпросѡаџма цара кир-Сѡефана о ѡраву на риболов и чамѡима †

† Иџумане часноѡ манасѡиѡира Хиландара кир-Калиниче¹⁴, монаси часноѡ Преѡечече обавесѡиѡиѡе царсѡиво ми¹⁵ да их ѡиѡи уџњеѡаваѡи¹⁶ збоѡ чамѡаца које имају у Ш...±20...Ѣ, али царсѡиву ми ови монаси часноѡ манасѡиѡира Преѡечече Ш...±48...Ѣ да оно шѡѡо им ѡо закону ѡриѡада у меѡѡоу Есфѡѡмену, заједно са рибњаѡима и водоѡаѡама у њему и Ш...±15...Ѣ њеѡовим насељениѡима. Збоѡ ѡѡѡа

*** Желимо да се захвалимо госпођи Мирјани Живојиновић, научном саветнику Византолошког института САНУ, и госпођици Драгани Кунчер, истраживачу Историјског института у Београду, на корисним сугестијама и љубазној помоћи приликом превођења текста простагме на српски језик.

¹⁴ У одломку из рукописа н° 615 (*Грчке ѡвеле*, н° XLIII, 334, ред. 2-3) именице „игуман“, „кир“ и „Калиник“ стоје у номинативу, а не вокативу, док текст почиње речју „пошто“ (*reid*³), па одатле превод Соловјева и Мошина: „Пошто су игуман часне обитељи Хиландара и монаси часног Претече...“ (*ибид.*, 335). Занимљиво је да је преписивач рукописа н° 615 прецртао *reid*³ и све номинативе исправио у вокатив, међутим издавачи се нису обазирали на то, сматрајући да облици у вокативу само подражавају почетак простагме за кефалију Рајка која се налазила на истој страни Ристићевог манускрипта (*ибид.*, 332-333; о Рајковој простагми в. *ибид.*, н° ИВ, 22-23; *Меноикен*, н° ЦИЦ, 67; А. Соловиев, *Лес дѡѡлмес ѓреѡс де Меноикен аѡѡѡрибуѡс ауѡ соѡверѡинс бѡзанѡѡинс еѡѡ сербес*, Бѡзантион ИЦ (1934) н° 22, 311; *Гију*, н° 37, 120-121).

¹⁵ *Codex B*, н° 199, 393-394, ред 3, каже: *ѡн²ggeil an eѡ t³n kral ѢthtѢ моу*; тј. *обавесѡиѡиѡе краљевсѡо ми*, но пошто се, из напомене, види (*ибид.*, 394, нап. 373) да је на том месту текст оштећен и реконструисан на основу претходног издања (*Гију*, н° 41, 133) које се темељи на фрагменту Соловјева и Мошина (*Грчке ѡвеле*, н° XLIII, 334), а да се, потом, доследно јавља израз *basil^aѡа моу* (*Codex B*, н° 199, 394, ред. 3, 10, 11; у 6. реду је извршена правилна реконструкција употребом царске титуле), јасно је да се и овде ради о „царству“, а не „краљевству“.

¹⁶ Дословно: „да су угњетени од тебе“ (*Ѣti katadynasteѡontai parѢ soy*; в. *Codex B*, н° 199, 394, ред. 3). Соловјев и Мошин (*Грчке ѡвеле*, н° XLIII, 334, ред 5) су у рукопису н° 615 прочитали *toѡ* (генитив једнине мушког и средњег рода члана), уместо *soy* (генитив ненаглашеног облика личне заменице за друго лице једнине) и закључили да се члан односи на непознату личност (у свом издању, иза *toѡ* ставили су знак питања), из неког разлога испуштена из текста, која меникејским монасима ствара неприлике због њихових чамѡаца.

царсѣво ми жели и наређује да се одсада оканеш ѿих осам чамаца и да их овај манастир Претеча држи неузнемиравано и неомейано. Ако си ѿи већ усѣо да одеш Ш...±б...Ѣ, враѿи се и ѿо без икаквоѡ објашњавања и изговарања. Али, ако случајно имаш неку ѿримедбу ѿоводом ѿоѡа, дођи ѿред царсѣво ми на суд. Посѣуѣи, дакле, без одлагања онако како наређује ова ѿростаѡма царсѣва ми† Имала је и ѿѡѣѣис црвеним словима: у месецу јануару, индикѣа ѿрвоѡ†

Из едиције Соловјева и Мошина сазнајемо да меникејски монаси, уз посредовање хиландарског игумана, траже од српског владара заштиту својих права.¹⁷ Фрагментарност документа спречава нас да откријемо о каквом нарушавању привилегија се ради (осим да је то везано за неке чамце и канале за наводњавање)¹⁸, ко злоставља братственике Претечине обитељи и шта је Стефан Душан предузео поводом тога. Насупрот томе, верзија из кодекса Б недвосмислено именује Калиника, старешину српског манастира на Светој гори, као особу која је узурпирала осам меникејских чамаца, смештених у близини њиховог метоха Есфагмена¹⁹, налаже му да без оклевања врати пловила грчким монасима и престане да их узнемирава. Битну

¹⁷ Није без интереса да се напомене како је Соловјев приликом првог бављења овим документом био на правом трагу, истакавши да га је Стефан Душан упутио старешини српског манастира „несумњиво зато да би разрешио изванредан спор између меникејских и хиландарских монаха“ (*Menoikeon*, 68).

¹⁸ Документ је насловљен као: %Eteron prĕstagma toŃ basil^awv (!) kyroŃ Stef^ŷnoy. PerĀtān aŃl ak^zwn (kaĀ) tān sandal^zwn (*Грчке ѿвеле*, н^о XLIII, 334, ред 1).

¹⁹ Реч је о добро познатом метоху, смештеном 15-так km на југоисток од самог манастира, 5 km на север од Тахинског језера (Струмине утоке и истоке), око 3 km источно од реке Какаре која се улива у поменуто језеро и мање од 30 km северозападно од ушћа Струме у Егејско море (в. карту у *Гују*, 6-7). У марту 1305. монаси Светог Јована Претече постали су власници једног дела Есфагмена, пошто су га добили на поклон од властелина Симеона Мадаритиса који је, затим, у јануару 1310. продао манастиру и преостали део тог поседа (*Codex B*, н^{ос} 19–20, 55–61). Меникејско власништво потврдио је Андроник II простагмом из септембра 1317. (*ibid.*, н^о 25, 70–71), а метох је, заједно са рибњацима, водовађама, чамцима за пецање и свим правима, споменут као део имања Претечине обитељи у хрисовуљи истог владара из јуна 1321, која је издата на интервенцију његове ћерке и зета, краљице Симониде и краља Милутина, и чије је жеље на византијски двор пренео

разлику у односу на одломак из Ристићевог рукописа чине доследна употреба царске титулатуре и датовање менелогемом (јануар, I индикт). Прва чињеница наводи на помисао да треба кориговати време настанка исправе које су предложили Соловјев и Мошин и померити га у епоху Душановог царевања.²⁰ У комбинацији са податком о индикту и месецу, пошто једини први индикт из времена када је Стефан Душан носио највишу владарску титулу одговара периоду 1. IX 1347. - 31. VIII 1348, добијамо јануар 1348. године као једини могући датум издавања простагме.²¹ Из тога би следило да се једини помен Калиника као првог човека Хиландара не односи на раздобље с краја 1345. године, већ на сам почетак 1348.

Ипак, чињеница да поседујемо две верзије овог документа, где се у првој, фрагментарној, јавља краљевска титула, а у другој царски наслов и менелогем, спречава нас да се, без претходног разматрања ближих појединости, одлучимо за једно од могућих хронолошких решења.

Помен краљевског звања у верзији из рукописа н^о 615 Народне библиотеке не треба олако одбацивати само зато што датум из кодекса Б указује на епоху царства. Како се простагма датује само месецом и индиктом, много је већа вероватноћа да се погрешно

хиландарски игуман Гервасије (*ibid.*, н^о 190, 374, ред. 1-10, 15-18). За владе Андроника III манастир је због Есфагмена имао неприлика са Мадаритисовим синовцем Ризиномом и, напослетку, добио царску простагму која је овоме наређивала да више не омета монахе у њиховом поседу (*ibid.*, н^оs 21–22, 62–65). У Душановој краљевској хрисовуљи из октобра 1345. спомиње се као део меникејског поседа и есфагменски метох са рибњацима, каналима за наводњавање и чамцима (уп. *Грчке ѿвеле*, н^о II, 12, ред. 81-84).

²⁰ За цара се прогласио крајем 1345, док је крунисан на Васкрс 1346. године (в. *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 541-544 (С. Ђирковић - Р. Михаљчић)). Прва забележена Душанова царска хрисовуља на грчком језику је из јануара 1346. (в. нап. 3), док прва простагма потиче из априла исте године (вероватно издата на крунидбеном сабору у Скопљу) и упућена је властелину Ђорђу Фокопулу (F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, V, Vindobonae 1887, н^о XXXI, 129–130; С. Новаковић, *Законски сѿоменици српских држава средњега века*, СКА, Посебна издања, књ. XXXVII, Београд 1912, 304 (= Зак. спом.); *Грчке ѿвеле*, н^о X, 74; *Гију*, н^о 42, 135; *Codex B*, н^о 48, 102-103).

²¹ Сличан је закључак и Лизе Бену (*Codex B*, 393, нап. 372), иако у заглављу публикованог документа преноси само менелогем и датује га крајње широко - XIV веком (*ibid.*).

у индикцијској бројци него да се омашком напише *kral Ēthtÿ* уместо *basil^aian*. Документ из картулара Б, међутим, поседује унутрашњу конзистентност будући да се у њему најдоследније употребљава царска терминологија. Остаје да се види како је дошло до коришћења краљевске титуле у одломку из Ристићевог рукописа.

Већ смо рекли да је овај вредни манускрипт, нажалост, страдао у пожару Народне библиотеке 1941. и да зато сва обавештења о њему црпемо из литературе, пре свега из исказа Соловјева и Мошина.²² Одломак се налазио на 31. страни рукописа, испод преписа краљевске простагме Стефана Душана кефалији Рајку.²³ После фрагмента следила је примедба преписивача: „Од ове две хрисовуље прва има превод сасвим неразумљив и са врло много празнина, а друга, како изгледа, сасвим је упропашћена“.²⁴ Поредиши верзију простагме за кефалију Рајка из кодекса Б²⁵, са оном коју су објавили Соловјев и Мошин²⁶, углавном наслањајући се на рукопис н^o 615,²⁷ види се да ни ова простагма, баш као ни фрагмент документа намењеног Калинику, није у Ристићев рукопис доспела из старог манастирског картулара Б.²⁸ Одакле се онда појавила? Соловјев је сматрао да се радило о оштећеном и тешко разумљивом оригиналном

²² В. нап. 4 овог рада.

²³ *Грчке ѿвелеѣ*, н^o XLIII, 332–335; *Menoikeon*, н^{os} XIX–XX, 67–68.

²⁴ *Грчке ѿвелеѣ*, 335.

²⁵ *Codex B*, н^o 139, 238–239.

²⁶ *Грчке ѿвелеѣ*, н^o IV, 24–26.

²⁷ На странама 94–96, 133 и 134–136 изгорелог рукописа н^o 96 Народне библиотеке у Београду, кога је 1856. сачинио меникејски монах Георгије Јоанидис, постојала су још три преписа Рајкове простагме (уп. *Menoikeon*, 59, 67; А. Soloviev, *Les diplômes grecs de Menoikeon*, 311, 313). Први од њих објављен је у Т. Флоринскій, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя Сербов и Греков. Хрисовулы. Сербскій законник. Сборники Византийских законов*, Киевъ 1888, приложение н^o VIII, а# 216. Будући да је верзија из манускрипта н^o 615 са најмање лакуна, Соловјев и Мошин узели су је за подлогу свог издања, дајући у критичком апарату и варијанте из рукописа н^o 96.

²⁸ У простагми се опширно говори о епископу Ферема кога Ристићев рукопис назива Кипријаном, док његово име недостаје у кодексу Б (уп. *Codex B*, н^o 139, 238, ред 3). Поред тога, у кодексу Б има и једне веће лакуне - због оштећења недостаје крај 8. и читав 9. ред (*ibid.*, 238, ред. 8–9), која не постоји у рукопису н^o 615 (в. *Грчке ѿвелеѣ*, н^o IV, 24, ред. 11–12).

²⁹ *Menoikeon*, 67.

акту.²⁹ С обзиром на то да није познат ниједан оригиналан документ из Меникејског архива, тешко је верификовати такву претпоставку, али је неспорно да су се на истој страници Ристићевог манускрипта нашле верзије двеју простагми независне од њихових других копија.³⁰ Између њих постоји и структурна сличност. Обе простагме познају две врсте дестинатара: непосредне, којима се исправа директно обраћа, у вокативу³¹, наредбодавним тоном (кефалија Рајко, игуман Калиник); и посредне, којима су, делатношћу непосредних дестинатара, узурпирана извесна права (епископ Ферема, манастир Светог Јована Претече), на чије тражење и у чију корист настају акта. Поред тога, оштећени припадају грчком етносу, док су кефалија и игуман Срби, па ове исправе сведоче и о томе како је Стефан Душан осетљив на неправду која погађа његове поданике Ромеје. Вероватно су због те структурне блискости преписане на исто место у рукопису н^о 615, било да је то учињено са оригиналних докумената

³⁰ Ваља указати на примедбу коју поводом Рајкове простагме даје *Гију*, н^о 37, 120–121. Он износи претпоставку да верзија из рукописа н^о 615 потиче из истог извора као и копија из манускрипта н^о 96, с том разликом што се преписивач Ристићевог рукописа потрудио да најпре схвати оно што је прочитао и што је поједине празнине попуњавао речима из модерног грчког језика. Зато у свом издању (*ibid.*, 121-122) покушава да се, што је више могуће, држи текста из рукописа н^о 96. Изражава, такође, сумњу да је постојао препис ове простагме у кодексу Б Меникејског манастира (*ibid.*, 120).

³¹ На јединственост адресе из простагме за кефалију Рајка указао је V. Mošin, *Gab es unter den serbischen Herrschern des Mittelalters eine griechische Hofkanzlei?*, Archiv für Urkundenforschung XIII (1935) 187. Мошину је промакла истоветна инскрипција у фрагменту из рукописа н^о 615, несумњиво зато што је сматрао да је исправан облик у номинативу, а не вокативу. Иначе, оваква инскрипција сасвим је нормална у византијским простагмама које се упућују државним чиновницима (в. Г. Острогорски, *Проспагме српских владара*, Прилози КЈИФ XXXIV (1968) 257).

³² Не чини се превише вероватним да су од свих оригиналних аката из Меникејског архива половином XIX века биле сачуване само две простагме Стефана Душана - документи који нипошто нису били најзначајнији за манастир.

³³ Већ је истакнуто да тај предлог никако није могао да буде картулар Б. Поред наведених разлога, додали бисмо још и то да су у манастирском картулару ови документи прилично међусобно удаљени. Наиме, кодекс Б сачињавају два главна дела: први, где су акта ређана посебно за сваки метох по, не сасвим строгом, хронолошком начелу; и други, где је дато шест хрисовуља Андроника II и његовог унука Андроника III и 22 простагме, од којих неке

та³², било са неке друге врсте заједничког предлошка³³ (што нама делује као прихватљивија могућност). У сваком случају, неспорно је да је тај предлошак био тешко оштећен.³⁴ Отуда и могућност да је преписивач по аутоматизму попунио лакуну у другој простагми, намењеној Калинику, краљевском титулом која се јавља у акту за кефалију Рајка.

С друге стране, и поред тога што се у простагми из кодекса Б доследно користи царска титула, неопходно је да се истражи како стоје ствари са бројем који означава индикт у том документу. Први индикт у простагми за Калиника означен је бројчаним симболом а§³⁵. Слична је ситуација и са другим Душановим исправама из кодекса Б - свуда је индикт написан бројевима. Тако у простагмама за Меникејски манастир из септембра 1345. и за властелина Ђорђа Фокопула из априла 1346. имамо id§ као ознаку XIV индикта³⁶; у простагми за манастир Свете Анастасије из фебруара и хрисовуљи за поменутог Фокопула из маја 1352. године стоји е§ (V индикт)³⁷. Насупрот пракси из кодекса Б, краљевска простагма из октобра 1345, сачувана у картулару А, бележи словима (tessareskaidekÿthv) XIV индикт.³⁸ Судаћи према обавештењима која нам пружа Соловјев, тако је рађено и у спаљеном рукопису нЃ 615 Народне Библиотеке у Београду - у свих пет наведених исправа Стефана Душана индикци-

претходно нису биле познате (А. Guillou, *Le Cogeц B du monastère Saint-Jean-Prodrôme*, 220–221, 223). Простагма за кефалију Рајка налази се у првом делу картулара, на 113. страни (*Codex B*, n° 139, 238), у оквиру серије исправа о Богородичином манастиру у Трилису кога је епископ Ферема поклатио Претечиної обитељи (*ibid.*, n°s 133–138 i n°s 140–141), док је простагма за игумана Калиника смештена у другом делу кодекса, на странама 196–197 (*ibid.*, n° 199, 393).

³⁴ У прилог томе сведочи и чињеница да преписивач није могао да распозна у ком падежу почиње простагма упућена Калинику. Најпре се одлучио за номинатив, а потом се предомислио и одабрао вокатив (в. нап. 14).

³⁵ *Codex B*, n° 199, 394, ред 12.

³⁶ *Ibid.*, n° 217, 420, ред 15 (Меникејски манастир); n° 48, 103, ред 16 (Фокопул).

³⁷ *Codex B*, n° 157, 273, ред 18 (Света Анастасија); n° 49, 104, ред 23 (Фокопул).

³⁸ Дујчев, *Cartulary A*, 247.

³⁹ *Menoikeon*, 62–64, n° I (октобар 1345, XIV инд. = $\hat{\text{A}}\text{ndikti}\hat{\text{a}}\text{nov tessareskaidekÿthv}$), n° III (мај 1352, V инд. = $\text{m}^{\circ}\text{na } \hat{\text{A}}\text{o}\hat{\text{O}}\text{nion } \text{Шsic!}\text{Г t}^{\circ}\text{v nistam}^{\text{a}}\text{niv kt}^{\circ}\text{v } \text{Шsic!}\text{Г } \hat{\text{A}}\text{nd.}$), n° IV (септембар 1345, XIV инд. = $\hat{\text{A}}\text{ndikti}\hat{\text{a}}\text{nov tetÿrthv } \text{Шsic!}\text{Г}$), n° VI (фебруар 1352, V инд. = $\hat{\text{A}}\text{ndikti}\hat{\text{a}}\text{nov p}^{\text{a}}\text{mpthv}$), n° VII (април 1346, XIV инд. = $\hat{\text{A}}\text{ndikti}\hat{\text{a}}\text{nov dekÿthv tetÿrthv}$).

јске бројке написане су словима, а ваља истаћи да су ту начињене извесне омашке.³⁹

Начин на који су писани индикти у кодексу Б сведочи о својој поузданости и доследности. Претпоставимо ли, пак, да је индикт у Калиниковој простагми означен погрешним бројем, дужност нам је да на разуман начин објаснимо како је могло доћи до грешке. Најприхватљивије објашњење било би да је документ обнародован XI (ia\$) индикта, а да је особа која је преписивала простагму у картулар „прогутала“ цифру десетица и тако ia\$ претворила у a\$ Појаве такве природе далеко су од неуобичајених, а могле су се срести и у копијама Душанових аката из Ристићевог рукописа.⁴⁰ Једанаести индикт за владавине Стефана Душана, међутим, одговара једино 6851. години од стварања света, тј. временском раздобљу 1. IX 1342. - 31. VIII 1343. Српски владар у то доба још увек носи наслов краља, што је у најоштријој супротности са експлицитном употребом царске титуле у простагми. Одатле се лако закључује да исправа никако није могла да буде издата XI индикта, већ да треба одабрати бројку која ће одговарати времену Душановог царевања. У ту сврху могу да послуже индикти од XIV (id\$) закључно са IX (q\$). Много је теже, ипак, убедљиво показати каквим је обртом неки од тих бројева (id\$ ie\$ b\$ g\$ d\$ e\$ v\$ z\$ h\$ q\$) постао a\$ Зато нам се и чини да не постоје ваљани разлози због којих би се оспоравала валидност првог индикта и тражило неко хронолошко решење које би датум издавања ове простагме сместило у јануар неке друге, а не 1348. године.

У јануару 1348. српски цар проводи шести месец свог боравка, (који ће се протегнути до априла) на Светој Гори, где је са породицом стигао у августу 1347. тражећи сигурно уточиште од велике

⁴⁰ *Menoikeon*, 63, n° IV.

⁴¹ G. Soulis, *Tsar Stephen Dušan and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies II (1954) 130, nap. 17; Г. Острогорски, *Серска област њосле Душанове смрти*, Посебна издања Византолошког института, књ. 9, Београд 1965, 108 (и у: *Византија и Словени*, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 566); М. Živojinović, *De nouveau sur le séjour de l'empereur Dušan à l'АѠихос (А Ѡројос d'une nouvelle publication: Actes de Lavra IV)*, ЗРВИ 21 (1982) 123-124; Д. Кораћ, *СветѠа Гора Ѡод срѠском влашћу (1345-1371)*, ЗРВИ 31 (1992) 118-119; Ђ. Трифуновић, *Цар Душан о свом боравку на СветѠој Гори*, Источник 31-31 (1999) 18, 20.

најезде „црне смрти“ која пустоши Европу.⁴¹ Душаново бављење у монашкој републици резултовало је, између осталог, издавањем четири хрисовуље на грчком⁴² и једне на српском језику.⁴³ Привремено пребивање на Атону пружило је владару прилику да хиландарском игуману непосредно уручи простагму којом му се забрањује да узнемирава меникејске монахе у њиховом поседу. Да су права Претечиногог манастира на метох Есфагмен и риболов у његовој околини била добро позната Стефану Душану сведочи и његова хрисовуља из октобра 1345. у којој их је потврдио.⁴⁴ Уосталом, из саме простагме се види да су братственици обитељи крај Сера поднели цару доказе о својим власничким правима. Међу тим доказима се, нема никакве сумње у то, налазила и Душанова златопечатна повеља издата у време када је он још био краљ.

Остаје непознаница када су меникејски монаси дошли код

⁴² За манастире Филотеј (септембар 1347; изд.: В. Кравари, Ноувеауц доцументс ду монастѐре Пхилотхѐоу, Травауц ет мѐмоирес, 10, Парис, нѐ 4, 307-308), Есфигмен (децембар 1347; изд.: Т. Флоринскиј, *Афонске акты и фотографическије снимки сѐ нихѐ в собранияхѐ П. И. Севастѐянова*, Санкт Петербургѐ 1880, 85-86 (= *Аф. акты*); L. Petit, W. Regel, *Actes d'Esphigmѐnou*, Византијскиј временник, приложение кѐ XII тому, С. Петербургѐ 1906, нѐ XIII, 29-30; *Зак. сѐом.*, 539-540; *Грчке љовеле*, нѐ XV, 112-114; *Архивес де л'Атхос ВИ. Аџѐес д'Есѓхиѓмѐноу, ѓдитион дипломатиѓуе пар Ј. Лефорѓи*, нѐ 23, 146-147 Ш= *Есѓхиѓмѐноу*Г), Лавру (децембар 1347; изд.: *Аф. акты*, 98-100; *Зак. спом.*, 491-493; *Грчке љовеле*, нѐ XVI, 118-122; *Archives de l'Athos X. Actes de Lavra III (de 1329 à 1500)*, ѓдитион дипломатиѓуе пар П. Лемерле, А. Гуиллоу, Н. Сворнос, Д. Папацхрѓссантоу, Парис 1979, нѐ 128, 37-39) и Ватопед (април 1348; изд.: *ṢArkŸdiov Batop^adinov, #Agioreitikѐ ṢAnŸl ekta k toy ĆrceŸoy t^ov mon^ov BatopedŸoy, GrhgĒriov Ÿ Pal amŸv III (Qessal onŸkh 1919)*, нѐ 27, 218-221; М. Гоѓдав, *Byzantiakѐ ĳgrafa t^ov n ṢA\w ĒerŸv mon^ov BatopedŸoy*, *EEBS* 3 (1926) 234-237; М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935) 174-177 (нѐ 2); *Грчке љовеле*, нѐ XVIII, 140-146).

⁴³ Хиландар добија село Потолоино у долини Струме. Изд.: *Зак. сѐом.*, 424; А. Соловѓев, *Одабрани сѐоменици срѓскоѓ ѓрава од XII до XV века*, Београд 1926, нѐ 66, 132-135. Из онога што сама хрисовуља каже: **И записа се и оѓтврѓди вѓ Хиландарѓ. Вѓ лѓто 6856 индиктиона 1** (А. Соловѓев, *Одабрани сѐоменици*, нѐ 66, 135), следи да је настала на Светој Гори између јесени 1347. и пролећа 1348. године.

⁴⁴ *metĒcion toŸ Ṣesfagn^anoy metѐ tѓn n aŸti, bibarŸwn kaĀ aŸl akŸwn kaĀ sandalŸwn, tѓn te proskaqh^anwn aŸtoŸ, t^ov g^ov kaĀ tѓn n l l wn dikaŸwn*

цара са својим притужбама на игумана Калиника. Вероватно се то одиграло не много пре издавања простагме, дакле, за време Душановог боравка на Светој Гори. У простагми за кефалију Рајка владар наређује да се тај документ уручи епископу Ферема „за сигурност“ (εἰς ἰσχυρίαν).⁴⁵ Такве напомене нема у овој простагми зато што је она, наше је мишљење, обнародована у два примерка, по једном за сваку од супротстављених страна. Следећи аналогiju да су све познате исправе српских владара за Хиландар издаване на српско-словенском, сматрамо да је такав случај био и са простагмом за игумана Калиника. То што она није сачувана у Хиландарском архиву тешко да може представљати изненађење, јер какав би интерес имали српски монаси да је чувају. Насупрот томе, грчка верзија опстала је у картулару Меникејске обитељи, заједно са другим актима Стефана Душана који сви сведоче о његовој пажњи према угледном манастиру крај Сера.

* * *

У претходном разматрању установили смо да је Калиник у јануару 1348. био игуман Хиландара. Непознато је, међутим, када је дошао на ту дужност и колико дуго ју је вршио. Као што је на почетку рада већ истакнуто, у периоду од 1345. до 1355. године на месту првог човека српске атонске обитељи помиње се чак девет различитих особа, а њихова начелствовања готово ни у једном случају нису прецизно омеђена. Пођимо зато редом.

⁴⁵ *Грчке ѿвеле*, н° IV, 26, ред 21. Велико је питање колико је кефалија Рајко владао језиком Хомера и Софокла и није ли, поред простагме коју је требало проследити епископу, добио и пропратну наредбу на српском. Коначно, и текст саме простагме је „најнезграпнији међу свим познатим грчким текстовима произашлим из канцеларије српских владара“ (Г. Острогорски, *Простиагме српских владара*, 257). Острогорски (*ibid.*) није могао да процени шта ваља приписати грешкама доцнијих кописа, а шта спада у „заслуге“ писца оригинала. На основу преписа из картулара Б (*Codex B*, н° 139, 238–239), узимајући у обзир да је учињен недуго по настанку оригинала, могло би се рећи да преписивачка немарност није била пресудна.

⁴⁶ Изд.: *Аф. акты*, 66–68; В. Korablev, *Аџџес де Цхиландар, деуџиџе ѱарџџие*. *Аџџес славес*, Византијскиј временник, приложение къ XIX тому, С. Петербургъ 1915, н° 34, 478–480 (= *Chil. sl.*); *Сѿомениџи за средновековнаџа и ѿноваџа исџориџа на Македониџа*, I, уредник В. Мошин, Архив на Македониџа, Скопје 1975, 359–362 (= *Сѿом. на Македониџа*).

Хрисовуља краља Душана, издата 1. јануара 1345. у Скопљу, којом Хрусијски пирг добија село Гаидарохор у долини Струме⁴⁶, говори о игуману Арсенију, коме је то последњи помен као хиландарског старешине. Арсеније је добро познати хиландарски монах из прве половине XIV столећа који се још 1316. спомиње као манастирски духовник, тј. башта.⁴⁷ На месту игумана наследио је Гервасија, вероватно током 1335⁴⁸, и на тој дужности остао наредних 10 година. Као бивши игуман поменут је у две исправе из 1348: Душановој хрисовуљи за Карејску келију издатој у Чахри код Скопља⁴⁹ и крајње сумњивој одлуци хиландарског братског сабора о аделфатима за башту Антонија.⁵⁰

Акт из јуна 1345. године, којим Карејски савет продаје напуштену келију Калиграфу манастиру Дохијару, садржи ексклузивни помен хиландарског старешине Симеона.⁵¹ Очигледно је у

⁴⁷ У хрисовуљи краља Милутина за Карејску келију светог Саве (изд.: Љ. Стојановић, *Сїиари срїски хрисовуљи, акїи, биографије, леїиоиси, їиїици, їоменици, заїиси и др.*, Споменик СКА III (1890), 15-17; *Chil. sl.*, n° 17, 418-423; В. Мошин, *Акїи браїскої сабора из Хиландара*, Годишњак СФФ 4 (1939-1940) 180-184). О појму „духовник“ уп. Д. Живојиновић, *Акїи хиландарскої браїскої сабора о давању Келије свеїиої Саве Јерусалимскої у Кареји царици Јелени*, ССА 3 (2004) 104, где је дата и шира литература.

⁴⁸ О Гервасијевом старешинству в. М. Живојиновић, *Исїиорија Хиландара I. Од оснивања манасїира 1198. до 1335. їодине*, Београд 1998, 167-208; В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњеїа века*, Скопље 1940, 58-65 (= *Хил. игумани*).

⁴⁹ Изд.: *Зак. сїом.*, 472-474; Ђ. Трифуновић, *Две їовелїе цара Душана*, Источник 31-32 (1999) 7-8.

⁵⁰ Изд.: *Chil. sl.*, n° 41, 505-507; В. Мошин, *Акїи браїскої сабора*, 189-193. О разлозима за неповерење према овом акту уп. С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован (Проблем акаїиа срїске царске канцеларије)*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Научни скупови САНУ, књ. ХCV, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 64-65 (= Ђирковић, *Игуман Јован*).

⁵¹ *Арїивес де л'Аїиос ЦИИИ. Аїїес де Доцхеиариоу, їдितिон дипломатиїуе пар Н. Оикономидїс*, Парис 1984, нї 24, 181, ред 86. Овог Симеона ваља разликовати од познатог хрусијског старешине из епохе краљева Милутина и Стефана Дечанског. О њему в. М. Живојиновић, *Симеон - сїиарац Хрусијскої їирїа*, Зборник Владимира Мошина, Београд

првој половини године дошло до смене на челу обитељи, а о личности новог игумана се ништа не зна. Евентуална идентификација са црковником Симоном кога срећемо у повељи братског сабора од 16. јуна 1332.⁵² није превише извесна.

Недатовани акт прота Арсенија, који је сачуван искључиво у српскословенском преводу⁵³, говори о игуману Кирилу и проигуману Јевтимију. Кирил је иначе непознат, док Јевтимија, такође као проигумана, налазимо у још два документа: акту о спору између Хиландара и Зографа из новембра 1378.⁵⁴ и одлуци братског сабора српске обитељи о помену ктитора од 13. новембра 1382. године.⁵⁵ Издавач исправе прота Арсенија, Корабљов, сматрао је да она припада XV столећу, а за њим су се повели Мошин и Пурковић у монографији о средњовековним старешинама Хиландара.⁵⁶ Дионисија Папахрисанту, међутим, показала је да Арсенија треба сместити у XIV век и то пре 1355/1356, када сигурно више није међу живима.⁵⁷ Ако би се прихватила и њена примедба да се без икаквих потешкоћа Арсенијево начелствовање над светогорском обитељи

⁵² Д. Живојиновић, *Повеља брајског сабора манастира Хиландара о аделфајшима за Карејску келију свейоџ Саве Јерусалимског*, ССА 2 (2003) 45, ред 55. За старија издања уп. *ibid.*, 42.

⁵³ Ради се о купопродајном уговору између манастира Ксенофона и Хиландара. Изд.: *Chil. sl.*, n° 75, 553–554; С. Димитријевић, *Документи хиландарске архиве до XVIII века*, Споменик СКА LV (1922) 20. В. и Д. Синдик, *Српска средњовековна акција у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10, Београд 1998, n°s 109-110, 99-100 (= Синдик, *Акција*).

⁵⁴ Л. Петит, *Аџтес де Цхиландар, ѿрмиѳре ѿарѿше. Аџтес грегс*, Византијској временник, приложение кѳ XVII тому, С. Петербургъ 1911, n° 157, 332, ред. 30-31 (= *Chil. gr.*).

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Сѿари српски заѿиси и најѿѿиси*, III, Београд 1905, n° 5008, 69; В. Мошин, *Акѿии брајског сабора*, 196, ред 44.

⁵⁶ *Хил. игумани*, 80, 87-88.

⁵⁷ Д. Папахрисанту, *Аѿонско монашѿво. Почѳци и орѳанизација*, прев. С. Јакшић, Београд 2003, n° 55, 270 и нап. 112.

⁵⁸ *Ibid.*; *Archives de l'Athos XV. Actes de Xénophon*, édition diplomatique par D. Papachryssanthou, Paris 1986, 23 и нап. 5 (= *Xénophon*). Већ у фебруару 1347. прот је Нифон (уп. *eadem*, *Аѿонско монашѿво*, n° 53, 269).

⁵⁹ Примећује се „велика гужва“ на челу Хиландара у 1345 - Арсеније на почетку, Симеон средином, Јевтимије крајем године. Да су Соловјев и Мошин били у праву при датовању фрагмента Душанове простагме из Ристићевог рукописа, онда би претходној тројници ваљало прибројити у

може ставити у 1346⁵⁸, то би значило да је Јевтимије био игуман крајем 1345⁵⁹, а Кирил током 1346. године.

Хрисовуља цара Стефана Душана којом потврђује Хиландару село Лужац и прилаже град Палеохор доноси једини спомен игумана Теодула.⁶⁰ Златопечатна повеља датована је само 18. јануаром, док су Мошинова истраживања недвосмислено утврдила да је издата 1347. године.⁶¹ Теодул је био дугогодишњи старешина Карејске келије светог Саве⁶², а као бившег игумана спомињу га две Душанове хрисовуље за исту млчалницу објављене 1348. у Прилепу⁶³, након царевог повратка са Свете Горе. Не знамо када је Теодул преузео челну функцију од Кирила, вероватно крајем 1346, а будући да је у јануару 1348. као игуман забележен Калиник, чини се да је некадашњи карејски старац водио манастир мање од годину дана.

Но, Калиник није једини први човек Хиландара кога срећемо у 1348. Две исправе ту функцију приписују Сави, који ће новембра 1354. постати четврти поглавар Српске цркве под тим именом и други патријарх по реду. Један од тих докумената већ је навођен, а реч је о проблематичном акту братског сабора Хиландара поводом аделфата за башту Андонија.⁶⁴ Аргументи

⁶⁰ Изд.: *Зак. сѿом.*, 432-433; А. Соловјев, *Одабрани сѿоменици*, н° 68, 143-144.

⁶¹ В. Мошин, *Повеља цара Душана о селу Лушцу*, ЈИЧ V (1939) 118; Л. Славева, В. Мошин, *Срѿски ѓрамоѿи од Душаново време*, Прилеп 1988, н° 65, 189-190 (= *Срѿски ѓрамоѿи*).

⁶² В. *Хил. иѓумани*, 67-71; М. Живојиновић, *Исѿорија Хиландара*, 181-182.

⁶³ Велика прилепска хрисовуља (Хил. 149) доживела је више публикација: Д. Авраамовић, *Описаније древносѿий србски у Светой (атонској) Гори с XIII литографираны таблица*, Београд 1847, 44-47; F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vienna* 1858, н° CXVII, 136-139 (= MS); Арх. Леонид, *Историческое описаније сербској царској лавры Хиландаря отношенія къ царствамъ сербскому и русскому*, Москва 1868, 56-59; *Зак. сѿом.*, 469-471; *Chil. sl.*, н° 39, 498-501. Мала хрисовуља је, све доскора, сматрана варијантом претходне и тек недавно је објављена у: Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Сѿефана Душана Карејској келији свеѿоѓ Саве Јерусалимскоѓ (Хил. 30)*, ССА 1 (2002) 71-73. О читавом корпусу Душанових исправа за Испосницу светог Саве уп. *idem*, *Карејске хрисовуље Сѿефана Душана*, ИЧ L (2003) 33-51.

⁶⁴ В. нап. 50.

⁶⁵ Ѓирковић, *Иѓуман Јован*, 64-65; *idem*, *Хрељин ѿклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 109.

Симе Ђирковића уверавају нас да је та исправа фалсификат⁶⁵, из чега произилази да се не може поклонити поверење ни њеним тврдњама о томе ко је 1348. управљао Хиландаром. Други помен игумана Сава из исте године припада општој хрисовуљи Стефана Душана којом се пописују манастирска имања у „Србији и Романији“.⁶⁶ Када је реч о аутентичности ове златопечатне повеље, мишљења истраживача су подељена. Мирјана Живојиновић заступа становиште да би јој требало указати поверење⁶⁷, док је Ђирковић убеђен да се ради о прерађеном акту.⁶⁸ Што се Мошина и Пурковића тиче, они нису сумњали ни у општу хиландарску хрисовуљу, нити у документ о аделфатима за башту Андонија.⁶⁹ Следећи (уједно и последњи) спомен Саве као хиландарског игумана јесте у хрисовуљи цара Душана обнародованој под Рудником 10. августа 1354, којом се српској обитељи дарује село Лесковљани у Пологу.⁷⁰ Ако се општа хиландарска хрисовуља третира као веродостојна, онда нема никакве дилеме, баш као што је нису имали Мошин и Пурковић, да Савино игуманство траје у раздобљу од 1348. до 1354. године.⁷¹ Из тога би се могло закључити да је нашем Калинику „истекао мандат“ већ негде пре средине 1348. Ако би се, пак, обавештењима из опште хиландарске хрисовуље приступило с дозом уздржаности, као што то чини Ђирковић, онда би се једино сигурно казивање о игуману Сави односило на август 1354, те би у таквој ситуацији било много теже да се поуздано закључи када је окончан Калиников боравак на челу манастира. Ипак, у даљем

⁶⁶ Изд.: *MS*, 140-141 (део аренге из повеље н° CXVIII и део диспозиције из повеље н° CXIX); P. J. Šafarik, *Památky dřevniho písmenictví Jihoslovanuv*, Praha 1872², 99–103; *Зак. сѿом.*, 418-423; *Chil. sl.*, н° 38, 493–497; *Сѿом. на Македонија*, III, Скопје 1980, 425-446.

⁶⁷ М. Живојиновић, *Власѿелинсѿиво манасѿиѿра Хиландара ѿрема хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Научни скупови САНУ, књ. ХCV, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 49. Мисли и да је исправа издата на Светој Гори (*ibid.*, 35).

⁶⁸ Ђирковић, *Иѿуман Јован*, 65-67.

⁶⁹ *Хил. иѿумани*, 72; В. Мошин, *Акѿии браѿискоѿ сабора*, 176.

⁷⁰ Изд.: *Аф. акты*, 70-71; *Зак. сѿом.*, 426-428; *Chil. sl.*, н° 45, 514–515; *Сѿом. на Македонија*, III, 447-453; С. Бојанин, *Повеља цара Сѿефана Душана о даровању села Лесковљане манасѿиѿру Хиландару*, *ССА* 4 (2005) 119-134.

⁷¹ *Хил. иѿумани*, 72-74.

излагању показаћемо да је Калиник већ следећу, 1349, годину дочекао далеко од Атона.

Царска простагма од 15. новембра неутврђене године приповеда о невољама хиландарског игумана Јована⁷² са суседима, који нису поштовали међе манастирског имања у Кунаранима повише Секирника у Струмичком пољу.⁷³ Александар Соловјев је показао да простагма припада Душану и сматрао је да потиче из времена између 1349. и 1353. године.⁷⁴ Мошин је изнео примедбу да је предложени хронолошки оквир у колизији са подацима о почетку Савине игуманске каријере и да је простагма могла да буде објављена само пошто је Сава постао патријарх.⁷⁵ Будући да се у мају 1355. као игуман помиње Доротеј⁷⁶, резоновао је даље Мошин, Јован је на месту првог човека српске светогорске обитељи провео око шест месеци у периоду октобар/новембар 1354. - март/април 1355.⁷⁷ Ђирковић је овакво решење окарактерисао као „једва вероватно“, јер ако се оно прихвати онда Јованово старешинство бива неприродно кратко.⁷⁸ У тражењу солуције он се најпре потрудио да установи када се најраније јављају поуздане информације о игуману Доротеју. Занемаре ли се мајске повеље са Сабора у

⁷² Његова личност остала је обавијена велом незнања. Мошин је (*Хил. иџумани*, 77) претпоставио да би се евентуално могао идентификовати са старцем Јованом из исправе братског сабора од 16. јуна 1332 (Д. Живојиновић, *Повеља брајског сабора манасџира Хиландара о аделфајџима за Карејску келију*, 45, ред 54), али је то далеко од извесног (уп. *ibid.*, 50).

⁷³ Изд.: *Зак. сџом.*, 436-437; *Chil. sl.*, н° 52, 525; С. Ђирковић, *Хрељин џоклон*, 116-117.

⁷⁴ А. Соловјев, *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву*, Богословље II (1927) 282-283.

⁷⁵ *Хил. иџумани*, 76.

⁷⁶ Реч је о две хрисовуље од 2. и 17. маја којима недостаје година, а пошто се у њима помиње Сабор у Крупиштима, закључено је да су из 1355. Изд.: *Аф. акты*, 73-76; *Зак. сџом.*, 429-432; *Chil. sl.*, н° 46, 516-518; А. Соловјев, *Два џрилоџа џроучавању Душанове државе. I Повеље цара Душана о мейџохији Св. Пејџра Коришкоџ*, Гласник СНД II (1927) 26-29; С. Мишић, *Повеље цара Сџефана Душана манасџиру Свейџџ Пејџра Коришкоџ из 1355. џодине*, ИГ 1-2 (1993) 125-132.

⁷⁷ *Хил. иџумани*, 77.

⁷⁸ С. Ђирковић, *Хрељин џоклон*, 110, нап. 21; *idem*, *Иџуман Јован*, 67.

⁷⁹ О различитим мишљењима уп. А. Соловјев, *Два џрилоџа*, 31-36; *Срџски џрамоџи*, н° 30, 84 и н° 70, 200; С. Мишић, *Повеље цара Сџефана Душана*, 121-124; Синдик, *Акџа*, н° 40, 47 и н° 42, 48-49.

Крупштима, чија традиција није непрекорна⁷⁹, хиландарског старешину Доротеја срећемо већ у, ван сваке сумње оригиналној, Душановој хрисовуљи из јуна 1355. године.⁸⁰ Имајући то у виду Ђирковић закључује „да је секвенца Сава - Доротеј добро зајемчена“, а пошто „нема сумње у Доротеја на крају Душанове и почетку Урошеве владе, Јована треба ставити између Теодула (1347) и Саве (до 1354)“.⁸¹ Питање времена њихове смене аутор оставља отвореним и на крају истиче: „познавање хронологије игумана Јована једва да је унапређено“, будући да се уместо кратког мандата после Саве дошло до, поново кратког, „игумановања пре Саве на почетку Душановог царавања“.⁸² Разматрање о игуману Јовану завршили бисмо изношењем става Мирјане Живојиновић која, као што смо видели, не доводи у сумњу општу хиландарску повељу и сматра да је Сава начелствовао српском обитељи 1348. године. Занимљиво је, међутим, то што прихвата Соловјевово датовање простагме о Кунаранима и предлаже „да је Саву негде између 1349. и 1353. сменио на игуманском положају Јован, у ком случају је Сава поново постао игуман пре 14. августа 1354. године“.⁸³

Примећује се да редослед хиландарских старешина од Арсенија закључно са Калиником не изазива велике тешкоће (под условом да за тренутак оставимо по страни чињеницу да се за три године на игуманском положају измењало шест особа). После Арсенијевог десетогодишњег вођства које се окончало почетком 1345, смењују се један за другим: Симеон, Јевтимије, Кирил, Теодул и Калиник (поменут у јануару 1348). Проблеме почиње да ствара Јованово игуманство које хронолошки може да се омеђи на три различита начина. По Мошиновој и Пурковићевој варијанти Јован је наследио Саву, који врши власт у периоду од 1348 до 1354, и водио Хиландар од јесени 1354. до пролећа 1355. Друга хипотеза (модифико-

⁸⁰ Ради се о исправи која дефинише спорне међе хиландарског села Карбинци у околини Штипа. Изд.: *Аф. акты*, 71-72; *Зак. сџом.*, 428-429; *Chil. sl.*, n° 47, 519–520; А. Соловјев, *Бъци у Душановој ѿовељи њ. 1355.*, Прилози КЛИФ VI (1926) 190.

⁸¹ Ђирковић, *Игуман Јован*, 64, 67. Време настанка овог рада поклопило се са издавањем картулара Б, тако да аутору није била позната Душанова простагма из јануара 1348. која би му омогућила да Јована смести између Калиника (1348) и Саве (до 1354).

⁸² Ђирковић, *Игуман Јован*, 67.

⁸³ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњега века*. Ново издање приредила и допунила М. Живојиновић, Београд 1999, 108.

вана Ћирковићева) ставља Јована после Калиника, а пре Саве (посведочен 14. августа 1354). Напошетку, комбинација Мирјане Живојиновић смешта Јована између два Савина мандата (почетак првог забележен 1348, крај другог 1354), у неодређени временски период из година од 1349. до 1353. Низ хиландарских игумана из епохе која у грубим цртама одговара Душановом царском раздобљу, завршава Доротеј преузимањем дужности крајем пролећа 1355.

Још су Мошин и Пурковић уочили појаву, коју нису могли да објасне, да се од половине XIV столећа убрзано смењују игумани српске обитељи на Светој Гори - по њиховом рачуну најмање 13 лица за 46 година.⁸⁴ Велики део тих промена није наступао услед смрти манастирског старешине, мада је та функција доживотна. Такву појаву, „у средини веома конзервативној и приврженој старим обичајима“, Ћирковић је оценио као неприродну и запитао се колико знамо „о ваљаности наших обавештења, о аутентичности и традицији повеља које садрже помене појединих игумана“.⁸⁵ У нашем случају, иако смо се служили исправама којима се може поклонити поверење, поново се сусрећемо с тим да у кратком временском периоду имамо велики број игумана, а да ни за једног не знамо да је умро на дужности. Но, оваква кадровска вртешка није својствена само Хиландару. Како примећује Дионисија Папахрисанту, током периода српске доминације над Светом Гором (1345-1371) годишње смене игумана уобичајене су у многим атонским манастирима.⁸⁶

* * *

У досадашњем излагању нисмо успели да прецизније утврдимо временске оквире у којима је Калиник вршио игуманску дужност. С једне стране га омеђује помен игумана Теодула у јануару 1347, док је други граничник теже одредити. Под условом да се поклони поверење казивању опште хиландарске повеље о попису манастирских имања, онда би се већ 1348. јавио игуман Сава, што би значило да је Калиник одступио са своје функције недуго пошто је добио царску простагму у јануару исте године. Ако би, пак, зане-

⁸⁴ *Хил. игумани*, 75.

⁸⁵ Ћирковић, *Игуман Јован*, 61.

⁸⁶ *Xénophon*, 22.

марили казивање наведене хрисовуље, онда би граница између краја његовог и почетка Јовановог (или Савиног) игумановања остала отворена.⁸⁷ У сваком случају, извесно је да се Калиник није много задржао на месту игумана, око годину дана или можда нешто дуже.

О његовој личности не зна се готово ништа. Спискови хиландарског братства у исправама с краја Милутинове и почетка Душанове владавине не говоре ни о каквом Калинику.⁸⁸ То су приметили и Мошин и Пурковић, па су закључили да је то зато што он није пребивао на Светој Гори, већ на неком од манастирских метоха.⁸⁹ Један од значајнијих поседа био је и манастир Светог Николе у Каменикији код Сера.⁹⁰ Њега је хиландарски јеромонах Калиник добио на поклон од цара Андроника II, као награду за успешне дипломатске мисије које је обављао између дворова у Византији и Србији.⁹¹ Када је Калиник умро (1327), Свети Никола је постао део хиландарског поседа.⁹² Претпоставка је Мошина и Пурковића да је наш Калиник, пре него што је постао игуман, управљао метохом у Каменикији, што би објаснило његове везе с Меникејским манастиром.⁹³ Подсећамо да је њима био познат само фрагмент простагме из кога се закључивало да хиландарски старешина интервенише код Стефана Душана у корист грчких

⁸⁷ Због општег стања у српском манастиру половином XIV века, када се ниједан старешина не задржава превише на његовом челу, сматрамо да би, чак и ако сумњамо у веродостојност опште хиландарске хрисовуље, требало равноправно третирати могућности да је Јован био игуман пре Саве и да је вршио дужност првог човека обитељи између Саве и Доротеја.

⁸⁸ Реч је о хрисовуљи краља Милутина за Карејску келију из 1317/1318. (в. нап. 47), одлуци хиландарског братског сабора о аделфатима за пирг у Хрусији из 1318-1321. (изд.: Арх. Леонид, *Историјско описаније*, 48; *Зак. сѿом.*, 484-485; В. Мошин, *Акѿи браѿског сабора*, 185-187) и повели игумана Гервасија од 16. јуна 1332. године (в. нап. 52).

⁸⁹ *Хил. иѿумани*, 66.

⁹⁰ О овом метоху уп. М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 218.

⁹¹ *Ibid.*, 176; *Хил. иѿумани*, 66. Даровницу из септембра 1321. в. у: *Chil. gr.*, n° 74, 165-166.

⁹² М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, 178; *Хил. иѿумани*, 66. Хрисовуљу Андроника II из септембра 1327, којом се санкционише власт српске обитељи над манастиром у Каменикији в. у: *Chil. gr.*, n° 113, 237-238. О делатности јеромонаха Калиника уп. V. Mošin, *Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka*, *Istorisko-pravni zbornik 1* (Sarajevo 1949) 117-132.

⁹³ *Хил. иѿумани*, 66.

монаха. Интегрална верзија из кодекса Б разјева сваку илузију о „добрим односима“ Калиника са братственицима Претечине обитељи, али тиме се не руши Мошинова и Пурковићева хипотеза о „посебним односима“, јер они не морају неизоставно да имају позитивно одређење.

Монашко име Калиник много је ређе него што би се у први мах могло помислити. Током XIV столећа свега је неколико светогорских калуђера забележено под тим именом: монах Филотеја (1313/1314)⁹⁴, еклезијарх Ватопеда (1316)⁹⁵, монах Ксиропотама (1331)⁹⁶, игуман Зографа (1378)⁹⁷, велики економ Есфигмена (1378)⁹⁸,

⁹⁴ *Архивес де л'Аџхос ИИ[^]. Аџџес де Куџлдумус*, нувелле едितिон реманиее ет аугментее пар П. Лемерле, Парис 1988, н^е 9, 57, ред 48.

⁹⁵ *Архивес де л'Аџхос ЦЦИ. Аџџес де Ваџоџџи И*, едितिон дипломатиџуе пар Ј. Бомпаире, Ј. Лефорт, В. Кравари, Цх. Гирос, Парис 2001, н^е 47, 277, ред 6; *Есџхиџменоу*, н^е 13, 97, ред 6.

⁹⁶ *Архивес де л'Аџхос ИИИ. Аџџес де Цџроџоџамоу*, едितिон дипломатиџуе пар Ј. Бомпаире, Парис 1964, н^о 24, 182, ред 26.

⁹⁷ *Chil. gr.*, н^о 157, 333, ред 62-63.

⁹⁸ *Ibid.*, ред 59-60; *Esphigmenou*, 31.

⁹⁹ *Iviron IV*, 4, 39; *Архивес де л'Аџхос ЦВИИ. Аџџес џу Панџоџраџџор*, едितिон дипломатиџуе пар В. Кравари, Парис 1991, н^е 10, 102, ред 50.

¹⁰⁰ Нема га у списковима братственика из 1317/1318. и 1318-1321, несумњиво зато што се тада није налазио у манастиру. Више пута се спомиње у хрисовуљама Андроника II и другим грчким актима (*Chil. gr.*, н^оs 35, 74-75, 82-85, 88, 90, 92-94, 98-99, 113). Погрешно је Мошиново мишљење (*Hilandarac Kalinik*, 117) да први податак о њему потиче из 1310. Наиме, у акту од 26. маја, индикта VIII, којим Макарије, игуман Ксиропотама, продаје Хиландару њиву која је претходно била предмет њиховог спора, наилази се на извесног монаха Калиника (уп. V. Mošin, A. Sovre, *Supplementa ad Acta Graeca Chilandarii*, Ljubljana 1948, н^о II, 16, ред. 3-4). На основу помена хиландарског игумана Данила закључено је да се документ мора датовати 1310. Касније је, ипак, утврђено да је Данилово име накнадно дописано и да дотични акт потиче из 1295. године (до тога се дошло на основу хронологије ксиропотамских старешина). Ново и поузданије читање исправе показало је, такође, да је поменути Калиник монах Ксиропотама, а не Хиландара (о свему в. *Архивес де л'Аџхос ЦЦИ. Аџџес де Цхиландар И. Дџс ориџинес à 1319*, едितिон дипломатиџуе пар М. Živojinović, В. Кравари, Цх. Гирос, Парис 1998, н^е 15, 158-162). Зато што се о њему говори у веома сумњивом акту (документ, о коме је већ било речи, о аделфатима за башту Андонија), еклезијарха Калиника (В. Мошин, *Акџи браџсскоџ сабора*, 190,

игуман Ивирина (1384)⁹⁹. У српском манастиру, поред нашег игумана, наилазимо само још на чувеног јеромонаха и дипломату.¹⁰⁰ Питамо се зашто је будући старешина Хиландара приликом избора новог имена одлучио да то буде баш Калиник? Који су му били узорци? Прегледајући *Житија свейих* откривамо да постоје два кандидата: „свети мученик Калиник“, чије се страдање обележава 29. јула¹⁰¹ и „свети свештеномученик Калиник, патријарх Цариградски“, чији помен пада 23. августа.¹⁰² Но, Калиник је, као што смо видели, заиста ретко име, а ови светачки узорци, тако нам се бар чини, можда недовољно атрактивни да би се баш оно изабрало. Стога мислимо да није невероватно да је будући игуман Хиландара одабрао монашко име угледајући се на просвећеног јеромонаха и способног дипломату, човека коме су Андроник II и краљ Милутин поверавали деликатне мисије и који је, сасвим је могуће, био духовник краљице Симониде.¹⁰³

Хиландар је метох Светог Николе стекао захваљујући јеромонаху Калинику. Ако је потоњи игуман боравио у Каменикији, што не би било у нескладу са нашом претпоставком о везама са јеромонахом-имењаком, онда је свакако био у прилици да се чешће сусреће са људима из манастира на Меникејској гори, а сва његова искуства из те учестане комуникације нису увек морала да буду позитивна, што га је, можда, мотивисало да чека погодну прилику како би се „одужио“ грчким монасима. Успостављање Душанове власти над читавом Македонијом и Калиников долазак на чело Хиландара могли су деловати обећавајуће у том смислу. Цар Стефан је, међутим, својом простагмом показао да су му права грчких

¹⁰¹ Пореклом из Киликије, средином III века најпре мучен у Анкири, а потом у Гангри жив спаљен (Ј. Поповић, *Житија свейих. За месец јули*, Београд 1975, 705-708; Владика Николај, *Охридски пролоџ*, Шабац 2001, 537).

¹⁰² Постао црквени поглавар 693, пострадао око 705. зато што није хтео да благослови рушење једне цркве у Цариграду (Ј. Поповић, *Житија свейих. За месец август*, Београд 1976, 403).

¹⁰³ Калиникову опоруку на грчком језику в. у: *Chil. gr.*, n° 94, 200–202. О томе в. и у: V. Mošin, *Hilandaras Kalinik*, 129–130. О Калиниковим односима са Симонидом уп. *ibid.*, 127-128; *Хил. игумани*, 47.

¹⁰⁴ Могуће је да је Душан исправно поступио баш зато што се није радило о крупним питањима. Ако оштећена страна ужива велики углед, добро је бити принципијелан у неважним стварима, јер се тиме на безболан начин прибавља њено поштовање.

поданика преча од ситних интереса најзначајнијег српског манастира и, евентуалних, осветничких порива његовог првог човека.¹⁰⁴

Даљих података о игуману Калинику нема. У архиву руског манастира на Светој Гори постоји, међутим, царска повеља Стефана Душана од 21. маја 1349. у којој се спомиње кир-Калиник, епископ бањски, на чију интервенцију се исправа издаје.¹⁰⁵ На самом акту недостаје година издавања, али се, пошто се на почетку помиње Сабор у Скопљу и праве алузије на законодавну делатност¹⁰⁶, закључује да је реч о 1349, истој години када је донет Законик и јединој када је у мају месецу одржан Сабор у Скопљу.¹⁰⁷ Епархија бањска имала је седиште у Велбужду, а звала се по старом имену овог града - Бањи.¹⁰⁸ Да се епископ без већих потешкоћа може поистоветити са бившим игуманом Хиландара следи већ из тога што име које носи није често. У читавој средњовековној историји Српске цркве, поред Калиника Бањског, позната су још само два истиомена архијереја: епископ рашки који је 1196. замонашио Стефана Немању¹⁰⁹ и епископ будимљански из друге четвртине XIII

¹⁰⁵ Црква Светих Арханђела код Габрова, коју је изградио дијак Драгоје Анагност, ослобађа се намета и поклања јој се извесна земља у околини. Изд.: *Сѣара срѣска ѿсма*, Гласник СУД 24 (1868) 238-241; *Акты русскаго на Святомъ Аѳоны монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона*, Киевъ 1873, n° 49 (Срб. 3), 358-361; *Зак. сѣом.*, 758-760. В. исцрпну анализу у: *Архивес де л'Аѿхос ЦИИ. Аѿѿес де Саинѿ-Панѿѣлѣѣмѣн, ѣдितिон дипломатиѿе пар П. Лемерле, Г. Дагрон, S. Ѓirković*, Парис 1982, нѢ 3, 162-164 (= *Сѿ-Панѿ.*).

¹⁰⁶ Уп. *Акѿѿы русскаѿо*, n° 49 (Срб. 3), 358-359.

¹⁰⁷ *St-Pant.*, 163.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 164.

¹⁰⁹ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*. Предговор, прев. и ком. Љ. Јухас-Георгијевска. Изд. на српскословенском Т. Јовановић, Београд 1999, 50; Доментијан, *Жиѿије свѣѿоѿа Саве*. Предговор, прев. и ком. Љ. Јухас-Георгијевска. Изд. на српскословенском Т. Јовановић, Београд 2001, 66. Уп. и Љ. Стојановић, „Требник“ манастира св. Тројице код Плеваља, Споменик СКА 56 (1922) 25; М. Пурковић, *Срѣски еѿискоѿи и миѿроѿолиѿи средњеѿа века*, Скопље 1937, 5; В. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия*, Византиѿскѿ временник XVII (Москва-Ленинград 1960) 303, n° 51; М. Јанковић, *Еѿискоѿије и миѿроѿолије Срѣске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 15, 139; Сава, епископ Шумадијски, *Срѣски јерарси од девѣѿоѿ до двадесѣѿоѿ века*, Београд - Подгорица - Крагујевац 1996, 271.

¹¹⁰ М. Пурковић (*Срѣски еѿискоѿи*, 7) није приметио да се у синодику право-

столећа.¹¹⁰ Поред тога, Калиниково појављивање у Велбужду током 1349, надовезује се на одсуство података о њему у Хиландару.

То што је бивши игуман дошао на епископску катедру сведочи о поверењу које је цар имао у њега, а указује и на његово властеоско порекло и, вероватно, личне способности. Душан је, попут свих Немањића, водио рачуна о функционисању Цркве у својој држави и били су му потребни квалитетни епархијски администратори. Током дугачког боравка на Светој Гори имао је прилику да се из прве руке упозна са Калиниковим методама управљања. Без обзира на простагму из јануара 1348, којом цар обуздава претерано енергичног игумана, Калиников робустни стил оставио је, по свему судећи, повољан утисак на цара Стефана који је сматрао да ће му овај корисније послужити на неком другом месту. Отуда се и некадашњи први човек српског атонског општежића, недуго пошто Душан напушта светогорски карантин, обрео на важном положају у Велбужду. Да је Калиник уживао поверење моћног владара доказује чињеница да се успешно заузео за цркву дијака Драгоја, о чему сазнајемо из споменуте повеље од 21. маја 1349.

Баш као што не знамо тачне датуме Калиниковог доласка на чело Хиландара, одступања са игуманске дужности и преузимања бањске епархије, није познато ни када је и на који начин окончао епископску каријеру. Наредна информација о архијереју Велбужда долази тек из 6884. године (1. IX 1375 - 31. VIII 1376), када се спомиње бањски епископ Григорије.¹¹¹

Узме ли се у обзир да је Калиник забележен као игуман у јануару 1348, разумно је претпоставити да је могао да буде рођен најкасније почетком XIV столећа. Ако се следи тај ток славља из манастира Свете Тројице, поред Калиника Рашког, спомиње и

истоимени будимљански епископ (в. Љ. Стојановић, „Требник“, 25), за кога се наглашава да је други по реду архијереј у својој епархији (в. *ibid.*, 27, 29; М. Јанковић, *Епископије*, 151). На основу тог податка и чињенице да је следећи епископ, Теофил, потврђен 1252, дошло се до закључка о времену када је Калиник био будимљански јерарх (уп. В. Мошин, *Сербская редакция*, 304, n° 53).

¹¹¹ Константин Дејановић поверава двојици епископа, Данилу Подочком и Григорију Бањском, да пресуде спор између Хиландара и Светог Пантелејмона о границама њихових имања у околини Струмице. Изд.: *Chil. sl.*, n° 59, 533; А. Соловјев, *Одабрани сјоменици*, n° 84, 169–171. Овај акт сачуван је у Хиландарском архиву у два примерка, Синдик (*Акѿа*, n°s 98–99, 92–93) и Соловјев

размишљања, онда не би било необично да је у епископској столици дочекао и почетак осме декаде XIV века, под условом да га није уграбила превремена смрт (као што је снашло првог српског цара) или да га промењене политичке околности епохе обласних господара нису натерале да се повуче са положаја.

Dragić M. ŽIVOJINOVIĆ

KALLINIKOS, HIGOUMÈNE DU MONASTÈRE DE CHILANDAR

Résumé

Ла сеуле ментион де л'хигоумэне де Цхиландар Каллиникос провиент д'ун простагма грецъуе де Стефан Душан поур ле монастэре де Саинт-Жеан-Продроме сур ле монт Мénéцее прэс де Серрэс. Це доцумент а лонгтемпс етэ цонну униљуемент данс ла форме фрагментаире алорс љуе са дате де дэливанце етаит фицее ен 1345. Л'эдитион рэценте д'ун цартулаире ду ЦИВе сиэцле ду монастэре де Меноикеон, јусљу'алорс цонсидэре цомме дэфинитивемент перду, пермет д'еларгир нотре цоннаиссанце ду простагма де Душан. Цет ацте с'й рэвэле авоир етэ ун доцумент аппартенант я л'эпољуе импэриале, авец поур дататион јанвиер, премиэре индицтион - ц.-я.-д. јанвиер 1348. Ил а етэ дэливрэ лорс ду сэжоур де ла фамилле импэриале сербе я л'Атхос ен 1347/1348 ет порте инјонцтион де л'емпереур я л'хигоумэне Каллиникос де цессер д'импортунер лес моинес ду Продроме я пропос де леурс барљуес љу'илс поссэдент ау бассин прэс де леур мэтољуе д'Еспхагмэноу. Лес ноувеллес информатионс аппортéес сур л'хигоумэнат де Каллиникос я Цхиландар цларифиент аусси ла љуестион де ла цхронологие дес хигоумэнес ду цоувент сербе атхоните верс ла моитиэ ду ЦИВе сиэцле, пэриоде ассез пертурбэе лорсљуе, ентре 1345-1355, ле монастэре не цоннаёт пас моинс де неуф супэриеурс диффэренс. Биен љуе ле соувераин сербе аит рэпримандэ Каллиникос ен раисон де сон аттитуде енверс дес грец-

Небојша ПОРЧИЋ
Историјски институт
Београд

О СПОЉНОПОЛИТИЧКИМ МОТИВИМА У ДЕЛИМА ДАНИЛОВОГ ЗБОРНИКА

Спољнополитички мотиви, побуде из којих се власти неке заједнице упуштају у спољнополитичке подухвате, најчешће доспевају у историографију као део политичке историје. Међутим, будући да спољнополитичко деловање захтева од заједнице веома висок степен напрезања, мотиви за предузимање спољнополитичких подухвата могу да послуже и као део одговора на једно питање које пре припада областима друштвене историје и историје идеја - шта је у датој заједници сматрано довољно значајним и вредним да оправда такве подухвате. При том, први инстинкт води историчара у правцу утврђивања онога што се обично назива стварним мотивима, а што би можда исправније било назвати мотивима који се чине оправданим са становишта начела политичког деловања. Такав приступ је наизглед чврсто утемељен, јер само стварни мотиви могу да служе као стварни показатељи онога што је сматрано значајним и вредним. Ипак, нарочито када је реч о старијим историјским раздобљима, постоји опасност да се трагање за стварним мотивима заснује на политичким начелима времена у којем историчар живи, а не оног којим се бави у свом научном раду. Такође, усредсређивање на „стварне“ мотиве може лако да искључи оне друге, „наводне“, губећи при том из вида да су и они у свом историјском тренутку морали да имају некакав стварни значај, иначе уопште не би ни били наведени. Штавише, управо ти мотиви који су имали смисла само у свом раздобљу највише помажу историчару да најпре сам увиди а онда и дочара особености времена које проучава.

Поред захтева за повећаном обазривошћу, али и повећаном отвореношћу, ваљано искоришћавање спољнополитичких мотива

као извора сазнања о идејама које су прожимале неко друштво из прошлости подразумева још два објективна предуслова. Као прво, с обзиром на то да је спољна политика делатност коју у име и испред дате заједнице спроводи њен систем власти, неопходно је располагати основним сазнањима о том систему власти, као и о односу између њега и његове шире заједнице. Други незаобилазан предуслов јесте постојање одговарајућих извора, што у овом случају подразумева изворе који су обавештени о спољнополитичким збивањима, али и репрезентативни у смислу да се њихове речи могу узети као веран одраз схватања владајућих кругова, а онда и заједнице у целини. Ови предуслови донекле ограничавају избор узорака на којима је могуће спровести предложено истраживање, нарочито када је реч о старијим историјским раздобљима. Ипак, случајеви када је такав подухват могућ нису тако ретки. У српској историји он се може предузети већ на узорку средњовековне државе која је трајала од друге половине 12. до друге половине 14. века и којом је владала династија Немањића.

Захваљујући напорима низа научних нараштаја систем власти у немањићкој Србији добро је познат.¹ У светлу тих сазнања она се приказује као држава типа феудалне монархије. На врху система власти налазио владар који је до тог положаја долазио по праву наслеђивања. Испод њега била је сврстана властела, слој слободних земљопоседника који су се владару заклињали на верност и службу док је он њима заузврат омогућавао да врше власт како на својим тако, по потреби, и на владаревим поседима, који су сви заједно чинили државну територију. Најзад, најбројнији део становништва, зависно сељаштво, није имао удела у власти него само обавезу да живећи и радећи на владарским и властеоским поседима обезбеђује привредну основу читавог система. Уз то, главну идејну снагу у немањићкој држави, као уосталом и у целој тадашњој Европи, представљала је хришћанска вера, чије је исповедање подразумевало постојање цркве и свештенства као јединих овлашћених посредника између Бога и људи. У систему власти ова чињеница се одражавала кроз схватање да владар свој положај не дугује само, па чак ни

¹ Синтезу досадашњих научних резултата о овом питању недавно је дао М. Благојевић у првом тому *Историје српске државности* (М. Благојевић - Д. Медаковић, *Историја српске државности I. Од настајанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Нови Сад 2000, стр. 104-112, 127-164, 177-205, 218-225).

првенствено, праву наслеђивања, него божијем избору. Пошто је видљиви израз тог избора било прихватање владара од стране цркве, то је онда и црква постајала један од учесника у власти, и то не само у идеолошком погледу, него и као власник земљопоседа које су јој владари и властела даривали у знак признања њене друштвене улоге. Штавише, у српском случају црква је додатно ојачавала положај врховне државне власти проглашавајући већину немањићких владара за светитеље и постепено успостављајући схватање о светородности немањићке владарске лозе. Такође, српска црква је сразмерно рано током немањићког раздобља стекла, с једне стране, независност према било којој црквеној власти изван српске државе, а с друге, практично потпун надзор над црквеном организацијом на српској територији, што је обезбеђивало велику подударност државних и црквених интереса. На тај начин, између ова два чиниоца била је успостављена посебна блискост која је јасно долазила до изражаја у теорији и пракси немањићког система власти.

На пољу спољнополитичког одлучивања, деловање система приказаног у овој краткој и стога нужно грубој скици имало је два различита лица. Као врховни земаљски господар, божији изабраник и изданак светородног корена, владар је у начелу сам доносио одлуке, без званичне обавезе да за то прибавља нечији пристанак. С друге стране, пошто је у спровођењу својих одлука зависио од других судеоника у систему власти - властеле и свештенства - владар је при одлучивању морао да узме у обзир и њихову вољу. Дакле, упркос теоријском самовлашћу, спољна политика је у пракси тежила да се претвори у компромис између владареве воље и утицаја који су на њега вршили властела и свештенство, а нарочито њихови најистакнутији и њему најблискији припадници. На пољу мотива оваква природа немањићке спољне политике имала је две донекле противречне последице - мотиви су реално били засновани на тежњама ширег круга припадника система власти, али пошто је владар званично био једини одлучујући чинилац, у крајњем исходу иза сваке одлуке стајали су његови мотиви. Другим речима, ако су утицајни властеоски или црквени кругови били мотивисани да предузму неки спољнополитички подухват, они су морали да за тај подухват мотивишу и владара. Додуше, постојала је могућност да се они сами средствима која су им стајала на располагању упусте у остваривање својих спољнополитичких тежњи. Такви поступци били су нарочито својствени блиским владарским сродници-

ма који су у различита времена управљали појединим областима под врховном влашћу својих сродника на српском престолу, али и другим припадницима властеле који су успевали да за себе остваре сличан положај. Међутим, пошто се и у овим случајевима по правилу радило о политичком деловању једне монархијске власти у условима феудалног друштва, начела одлучивања и мотивације остајала су иста, само на хијерархијски нижем и идеолошки мање узвишеном нивоу.

Као што је већ напоменуто, могућност утврђивања позадине мотива који су надахњивали спољнополитичке одлуке у немањихкој средини не би значила много без изворних сведочанстава о самим мотивима. Извори страног порекла, који чине велику већину у фонду извора за спољнополитичку делатност немањихке државе, веома омогућавају да се извуку поуздани закључци о мотивима спољнополитичких потеза, а неретко изричито наводе те мотиве. Међутим, чини се да у овом погледу већу пажњу заслужују домаћи извори, јер једино они, као глас изнутра, могу да буду ваљан одраз схватања немањихке средине. При том посебно место заузимају животописи немањихких владара и њихових савременика на челу самосталне српске цркве - три животописа Немање, родоначелника династије, који добрим делом покривају и владавину његовог сина и наследника Стефана, а које су написали сам Стефан, његов брат Свети Сава, иначе први црквени поглавар, и Савин ученик Доментијан,² затим, два животописа Светог Саве, Доментијанов и Теодосијев, са подацима о владавинама Немање, Стефана и Стефанових синова Радослава и Владислава,³ и, најзад, низ животописа потоњих владара и црквених поглавара обједињен под називом *Животи краљева и*

² Издања Савиног и Стефановог дела са упоредним преводом на савремени српски језик објављена су недавно са другим њиховим списима - Свети Сава, *Сабрана дела* (прир. и прев. Т. Јовановић), Београд 1998, 148-191; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела* (прир. Љ. Јухас-Георгијевска и Т. Јовановић), Београд 1999, 14-107 (даље: Првовенчани). Доментијаново дело на старословенском издао је Ђ. Даничић, *Животи Свеѿога Симеуна и Свеѿога Саве, написао Доментијан*, Београд 1865.

³ Ново издање са упоредним преводом засад је доживео Доментијан, *Житије Свеѿога Саве* (прев. Љ. Јухас-Георгијевска, прир. Т. Јовановић), Београд 2001 (даље: Доментијан), док за Теодосијево дело нема новијег издања старословенског текста него што је Ђ. Даничић, *Животи Свеѿога Саве, написао Доментијан* (= Теодосије), Београд 1860 (даље: Теодосије). Нову редакцију превода садржи Теодосије, *Животи Свеѿога Саве* (прев. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић), Београд 1990.

архиејискоја срїских, чије је писање започео архиепископ Данило II (око 1275-1337) и који се по њему често назива и *Данилов зборник*.⁴ Највећи број домаћих података о спољној политици и њеним мотивима налази се управо у овим делима. Међутим, за ово истраживање много је важнија једна друга њихова особина - пошто су и сами углавном били владари или људи блиски врху власти, њихови аутори су у целини узевши имали врло добра сазнања о процесима политичке мотивације и стога се њихове речи могу сматрати прворазредним сведочанством о мотивима који су у немањихкој средини доживљавани као покретачи спољнополитичких подухвата.

Опредељење да се ово истраживање усредреди на дела *Даниловог зборника* засновано је на више разлога. Већина њих тиче се природе самог извора. Дела која чине *Зборник* настајала су из пера различитих аутора у временском распону од више деценија - према најновијим истраживањима делове данас познате као животописи краљева Уроша, Драгутина и Милутина, затим Урошеве супруге а Драгутинове и Милутинове мајке краљице Јелене, те првог и четвртог Савиног наследника на архиепископском престолу, углавном је написао Данило; један његов именом непознати ученик, поред неких измена у Даниловим списима, приложио је животопис самог Данила и животописе краљева Стефана Дечанског и Душана, који стиже само до 1335. године и са којим се завршава низ дела посвећених владарима; најзад, неутврђен број других, такође именом непознатих настављача извршио је још неке измене у претходним делима и попунио и довео низ животописа црквених поглавара до смрти патријарха Саве IV и устоличења његовог наследника Јефрема у јесен 1375, непуне четири године после изу-

⁴ Једино издање старословенског текста још увек је Ђ. Даничић, *Живоїи краљева и архиејискоја срїских*, написао архиејискоја Данило и друџи, Загреб 1866 (даље: *Живоїи краљева и архиејискоја*). Најновије редакције превода објављене су под насловима Данило Други, *Живоїи краљева и архиејискоја срїских*. *Службе* (прев. Л. Мирковић, прир. Г. Мак Данијел и Д. Петровић), Београд 1988, и Данилови настављачи, *Данилов Ученик, друџи настїављачи Даниловог зборника* (прев. Л. Мирковић, прир. Г. Мак Данијел), Београд 1989. У овом раду, да би се избегло оптерећивање текста великим бројем навода на старословенском, навођење изворника вршено је према поменутих издањима превода, уз измене на мањем броју места где се то чинило неопходним. На старословенском су дати само неки кључни појмови и изрази за које је понуђен нешто слободнији превод.

мирања немањићке владарске лозе.⁵ Ипак, иако осим Данила ниједан од аутора није познат по имену, може се закључити да су и они били црквена лица, па и основано претпоставити да су деловали при седишту поглавара српске цркве у Пећи, што значи да су из сличног положаја и са сличним схватањима и сазнањима опажали спољнополитичке подухвате и њихове мотиве. Такође, обрасцем који је поставио Данило дела су усмеравана на хришћанско прослављање, али и родољубиво величање појединих јунака немањићке историје и саме светородне немањићке династије. У вези са тим обрасцем био је значајан простор посвећен описивању спољнополитичких збивања - Данило је у њих био изузетно добро упућен као један од најповерљивијих сарадника краљева Милутина, Стефана Дечанског и Душана, а ни његови настављачи свакако нису били слабо обавештени. Све то даје *Зборнику* унутрашње јединство које омогућава да се он посматра као један целовит извор узорака спољнополитичких мотива, већи од свих других који су се сачували из немањићког раздобља. У општијем смислу, *Зборник* за овакво истраживање препоручују и историјске околности - док је претходно раздобље било обузето борбом за независност а оно потоње односом према растућем турском притиску, време када је настајао *Данилов зборник* одликовало се највећом слободом спољнополитичког деловања, па самим тим и најширим могућностима за испољавање спољнополитичких мотива. Најзад, није без значаја и једна „негативна“ препорука - упркос свему што му иде у прилог, *Данилов зборник* још није подвргнут оваквом истраживању. Аустријски слависта Станислав Хафнер, додуше, у својој студији о немањићкој династичкој историографији дотиче поједине спољнополитичке мотиве, али се њима бави као делом књижевне топике,⁶ док се радови Милоша Благојевића о државним интересима и мотиву „бола за отацством“, који су по основној

⁵ Г. Мак Данијел, *Прилози за историју „Живоша краљева и архиепископа српских“ од Данила II*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 46 (1980) 42-52, и исти, *Генеа и састављање Даниловог зборника*, „Архиепископ Данило II и његово доба“, Београд 1991, 217-224. Уп. такође предговоре истог аутора издањима превода *Даниловог зборника* из 1988. и 1989. године (видети нап. 4).

⁶ S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964. Занимљиве напомене и запажања садржи и његов рад *Данило II као средњовековни историограф*, „Архиепископ Данило II и његово доба“, 131-138.

замисли најближи ономе што се овде жели постићи, ослањају пре-
васходно на животописе Светог Саве.⁷

Пре упуштања у потрагу за спољнополитичким мотивима на страницама *Даниловог зборника* потребно је одговорити на још два методолошка питања - како препознати такве мотиве и како их разврстати. Препознавање само по себи не би требало да буде проблем, јер се мотиви врло често изричито наводе или бар наговештавају у описима спољнополитичких збивања, али зато није увек лако одредити која су збивања спољнополитичка. Наиме, степен самосталности који су поједини поданици немањићких владара повремено остваривали у управљању деловима државне територије могао је да постане толики да је њихова стварна потчињеност владару долазила у питање. Пошто је деловање према таквим чиниоцима подразумевало мере својствене и спољној и унутрашњој политици, мотивима из ових случајева треба приступати опрезно, користећи их више у циљу потврде сазнања стечених на основу примера чији је спољнополитички карактер неспоран. Исто тако, проблем би могао да буде однос према прилично бројним местима у *Зборнику* где се наводе мотиви спољнополитичког деловања страних власти са којима су немањићки владари долазили у додир. На први поглед, ти мотиви немају шта да траже у приказу спољнополитичке мотивације у српској средини. Међутим, пошто писци *Зборника* нису настојали да верно прикажу страна друштва него пре свега да збивања у њима уклопе у своје приповедање о јунацима српске средине, и то на начин близак оновременом српском читаоцу, чини се оправданим да се овим мотивима приђе са подједнаким уважавањем као и мотивима који се везују за српску страну. У ствари, с обзиром на родољубиву пристрасност *Зборника* у описивању спољнополитичких збивања, разматрање мотива који се приписују страним властодршцима од пресудног је значаја за успостављање уравнотежене слике о овој појави у самој немањићкој средини.

У очекивању да ће овако широк захват избацити на површину велики број примера спољнополитичке мотивације, питање њиховог разврставања има посебан значај. Најсигурнији путоказ у том послу је понављање сличних или истих појмова у

⁷ М. Благојевић, *О националним и државним интересима у делима Доментијана - Срби изабрани народ*, Историјски гласник 1-2 (1994) 15-28; М. Благојевић, *Свети Сава и „бол за ошчасивом“*, „Казивање о Светој Гори“, Београд 1995, 47-65.

различитим приликама - мада *Зборник* није саставио један аутор, споне које га повезују у једну целину дају основа за претпоставку да су чак и различити писци сличне појаве називали сличним именима. Опет, иако ово јесте добар начин да се обележе и прате појединачни мотиви, право разврставање подразумева да се код различитих мотива пронађе нека основна особина према којој се може установити међусобна сродност и извршити некакво груписање. Утисак је да тој сврси најбоље може да послужи сила која је стајала иза датог мотива, која је, дакле, представљала његово исходиште. При том, ово није само згодна подела која треба да олакша сналажење у широком истраживачком пољу - приказујући силе које су мотивисале спољнополитичко деловање у немањихкој средини, та подела уједно открива и шта је то сматрано довољно вредним и значајним да покрене тадашње властодршце на предузимање одређених спољнополитичких потеза.

Прва скупина мотива који се могу уочити у *Даниловом зборнику*, а које би данашња политичка теорија без оклевања сврстала у наводне и одрекла им сваки стварни значај, јесу они чије је порекло било у области натприродног. У средњовековном хришћанском свету веровало се да у тој области делују две силе - добра, оличена у Богу и његовим светитељима, и зла, коју је представљао ђаво. Обе те силе испољавале су се и у овоземаљским збивањима подстичући појаве које су им биле драге - мир, ред и слогу са стране добра, а рат, метеж и раздор са стране зла. Према званичном црквеном учењу, те две силе нису могле бити једнаке, то јест, ђаво није био тако моћан као Бог. Па ипак, ни црква, а још мање њени верници, нису оспоравали ђаволу способност да створи озбиљне невоље, као ни то да су се две речене силе налазиле у сукобу чији исход у сваком појединачном случају није био унапред познат. У спреси са етичким својствима која су придодавана тим силама, чињеница да мотивација политичког деловања божијим или ђаволовим подстицајем није у средњем веку доживљавана као метафора, него као још један део стварности који није био мање стваран зато што је био невидљив људском оку, давала је мотивима натприродног порекла дубље значење - навести Бога као извор мотива сопствене делатности или ђавола као силу која мотивише деловање противника значило је представити себе као заточника добра и противника зла. При том не треба сумњати да су овакве тврдње имале одређену тежину - ако је чинилац који их је износио био довољно убедљив, веровање у

њихову стварност могло је да буде исто толико јако као и веровање у постојање самих натприродних сила.

Када се имају у виду све ове особине натприродних мотива, није нимало необично што су они веома добро заступљени у немањићким животописима, па и у *Даниловом зборнику*. Ипак, *Зборник* по том питању показује неке особености. У мотивационом деловању натприродних сила добра на пољу спољне политике, особеност се састоји у томе да се ова појава врло ретко везује за појединачне догађаје. Наиме, док други животописи нуде приличан број таквих примера,⁸ у *Зборнику* је ова врста мотива наведена само у случају византијског цара Андроника II, за којег се каже да је „Бог удахнуо у његов ум“ мисао да од српског краља Милутина затражи помоћ у борби против Турака.⁹ Насупрот томе, силе добра као исходиште спољнополитичких мотива немањићких владара помињу се само уопштено - Драгутин се успешно супротстављао изазовима околних владара „јер ум његов беше просвећен од божанствене благодати“, а Душан је „силом Светог духа и помоћу силе Господње вођен и подучаван од своје младости“.¹⁰ Штавише, у овом другом примеру нема ничега што би мотивацију ограничило на спољнополитичку делатност, него се она протеже на целокупно деловање владара. Утисак који одају ови примери о постојању разлике између трајне мотивације силама добра, својствене немањићким владарима, и ограничавања те мотивације на појединачне прилике у случају страних властодржаца могао би да се повеже са схватањем о посебној божијој наклоности према Немањићима и Србији, уобличеним већ у животописима

⁸ Код Стефана Немањића његов покојни отац, који се као светитељ сврстао међу натприродне силе, „претвара“ непријатељство угарског краља Андрије II према српском владару у пријатељство (Првовенчани, 102). Код Доментијана сам Бог „заповеда“ папи да у Србију пошаље краљевску круну, „саветује“ Саву да затражи од васељенског патријарха самосталност српске цркве, „налаже на срце“ краљу Владиславу да замоли бугарског цара да му дозволи да пренесе Савине посмртне остатке у Србију, а онда и „слаби“ цареву „вољу срца“ тако да Владислав добије оно што жели (Доментијан 194, 248, 410, 416). Најзад, и код Теодосија је Савин захтев за црквеном самосталношћу учињен „по божијем савету“, док убеђивање бугарског цара да дозволи пренос Савиних моштију обавља „анђео божији“ у лику самог Саве (Теодосије, 126, 206-207).

⁹ *Живойи краљева и архиејискоја*, 146.

¹⁰ *Живойи краљева и архиејискоја*, 22-23, 220.

претходног нараштаја.¹¹ Међутим, расположиви узорак је превише мали да би се извео тако далекосежан закључак.¹² У ствари, једини неспоран општи закључак о појављивању натприродних сила добра као мотива спољнополитичке делатности у *Даниловом зборнику* могао би да се односи на реткост ове појаве. То, наравно, не значи да су писци *Зборника* оклевали да вежу спољнополитички наступ немањићких владара за деловање у служби сила добра, него само да се то могло учинити и на друге, префињеније начине.

Најмање префињен, али зато не мање употребљаван начин за постизање наведеног циља било је приписивање потеза страних властодржаца уперених против немањићких владара подстицају ђавола. Бугарски великаши Дрман и Куделин ковали су планове против краља Драгутина „од ђаволског дејства наведени“, њихов земљак Шишман напао је Милутина „ђаволским навођењем“, а татарски кан Ногај зато што му је „ђаво ушао у срце“.¹³ Исти натприродни „непријатељ“ покренуо је нападе Турака на територије Милутиновог пријатеља Андроника II, а бугарски и византијски цар напали су Србију 1330. године „подстакнути ђаволском ревношћу“, баш као што се и напад угарског краља Карла Роберта из 1335. године догодио „по наговору старог начелника злобе, ђавола“.¹⁴ Ипак, иако је ова појава уочљива и у ранијим животописима, *Зборник* опет не стоји у потпуној сагласности са њима. Наиме, ђаво се у њему у два случаја појављује као мотивациона снага иза спољнополитичких подухвата божијих изабраника на

¹¹ Уп. М. Благојевић, *О националним и државним интересима*, где се на узорку Доментијанових дела истражује присуство у немањићкој средини схватања о Србима као „изабраном народу“.

¹² Осим тога, мада је поље спољне политике без сумње било најпогодније да се кроз мотиве владарских поступака изразе схватања о немањићкој и српској посебности у божијим очима, не могу се занемарити примери у *Зборнику* када се силе добра појављују као мотиви одређених поступака који нису спадали у спољнополитичку делатност - тако је Христ „просветио срдачни разум“ краља Милутина, наводећи га да подиже и обнавља цркве, и „положио у сведобро срце“ истог владара и „целог сабора“ да се приликом избора новог архиепископа 1317. године определе за Хиландарца Никодима (*Животии краљева и архиепископа*, 128, 152).

¹³ *Животии краљева и архиепископа*, 115, 117, 119-120.

¹⁴ *Животии краљева и архиепископа*, 142, 177, 227.

престолу државе Немањића.¹⁵ Ови случајеви везани су за најпознији део *Зборника* настао у времену расула немањићке државе и растуће турске опасности, догађаја које је значајан део српске средине, нарочито црквених кругова, доживљавао као божију казну због Душанове одлуке из 1346. године да супротно дотадашњој српској државној традицији и увреженим схватањима о хијерархији земаљских власти прогласи себе за цара а свог архиепископа за патријарха. Као представник те покајничке струје, непознати писац последњег дела *Зборника* најпре на једном месту каже да је ђаво 1354. године, „подигао рат између“ Душана и угарског краља Лудвика из а на другом, да је српски владар донео одлуку о свом царском крунисању пошто се „ухватио у замку (запинаят же се) општег непријатеља“.¹⁶ Ниједан од ових навода није, додуше, тако одсечан као они ранији у којима је ђаво подстицао стране владаре - у првом случају реченица је уобличена тако да испада да је ђаво подједнако подстакao и српског и угарског владара, док се у другом за Душана налази оправдање у његовој људској слабости. Промена је ипак била очигледна - неколико деценија раније, у опису Душановог ратовања са Карлом Робертом, ђаволом је био мотивисан само угарски краљ, а божија помоћ, захваљујући којој је српски владар тада однео победу, недвосмислено је указивала на његову припадност силама добра. У ствари, може се рећи да је једино што се није променило било је схватање о натприродним силама као мотиву спољнополитичке делатности - оне су и даље биле присутне и способне да покрећу овоземаљска збивања.

Нешто ближа данашњим схватањима спољнополитичке и уопште политичке мотивације јесте она скупина мотива који су потицали из личних осећања доносилаца одлука. Без обзира на сва теоретисања о политичкој делатности као послу чији вршилац подређује своје субјективно ширем интересу, обртање односа између ова два чиниоца јавља се често и у нашим данима. Међутим, док се данас сматра непожељним, у средњем веку, у којем је власт била појединчево лично добро, такво понашање је доживљавано

¹⁵ Подстрекачка улога ђавола везује се за поједине припаднике немањићке династије, укључујући и владаре, још много раније, у описима њихових међусобних сукоба, али у тим збивањима овај мотив везан је за област унутрашње политике.

¹⁶ *Животии краљева и архиепископа, 378-379, 380.*

као очекиван, разумљив и сасвим допуштен састојак владања. Чак су узајамна осећања властодржаца била синоним за односе између политичких целина којима су они владали - ако су владари гајили узајамну наклоност између њихових држава био је мир. Наравно, у пракси власт средњовековних властодржаца нигде није била потпуно лична, али где год је одлучивање званично било искључива надлежност владара, његовим личним осећањима могла се објаснити свака одлука, без обзира на то да ли је заиста донета на основу њих. Тај поступак такође је имао дубљи смисао, и то двострук. Прво, одлучивање на основу личних осећања појачавало је утисак о моћи владара унутар сопственог система власти. Друго, лична осећања имала су свој етички призив, а он је опет, у складу са хришћанским погледом на свет, повезиван са служењем натприродним силама добра или зла. На тај начин, лична осећања улазила су у круг спољнополитичких мотива и својом видљивом улогом у процесу одлучивања и као вишезначни симболи, што им је обезбеђивало битно већи значај од оног који имају данас.

Најплеменитије лично осећање наведено у својству спољнополитичког мотива на страницама *Даниловог зборника* јесте љубав (љубовь). Овај појам био је испуњен хришћанским значењем љубави према ближњем као темељном претпоставком богоугодног стања земаљских послова. Стога се као мотив није појављивала само љубав која је већ постојала - на пример, када је Милутин послао војску да помогне Андронику II против Турака „због безмерне љубави“ коју су двојица владара „имали међу собом“¹⁷ - него и тежња да се она постигне. Тако су „околни“ владари „желели да буду у љубави“ са Милутином, а њихови наследници су се „трудили како би им било могуће да у љубави живе“ са његовим унуком Душаном.¹⁸ Слично су поступали и немањићки владари - када је бугарски цар Михаило 1330. године запретио да ће напасти Србију, Стефан Дечански га је позвао да „дође у разум истините Христове љубави“ и да се „приволи (приложи) првашњој љубави“.¹⁹ Вишеструко занимљив пример који одсликава обе ове могућности, али и сложене процесе спољнополитичког одлучивања, пружа опис одласка Милутинове супруге Симониде у посету Кателини, супрузи Милутиновог брата Драгутина,

¹⁷ *Живойи краљева и архиејискоја*, 147.

¹⁸ *Живойи краљева и архиејискоја*, 106, 215-216.

¹⁹ *Живойи краљева и архиејискоја*, 179-180.

а уједно и самом Драгутину и његовом двору око 1315. године²⁰ - пошто се Симонида најпре сама „уразумила именом Господњим и његовом љубављу срдачне вере“, а онда за своју намеру затражила Милутиново допуштење, доказујући да је „достојно“ да и она и Кателина „учине дужну љубав међу собом“, те да ће на тај начин и „љубав“ која је недавно пре тога успостављена међу браћом постати већа, Милутин је дао свој пристанак као „ревнитељ сваке праве љубави“ али и зато што је „ово дело било по његовом науку“.²¹ На крају, значај владаревих личних осећања можда понајбоље показују примери када је владар доносио спољнополитичке одлуке на основу осећања која се уопште нису тицала страних властодржаца - доносећи за средњовековне услове изразито спољнополитичку одлуку да ожени свог „љубљеног“ сина страном принцемом, Милутин се према сведочењу *Зборника* руководио осећањем „оца који ваистину љуби децу (тако въ истинѣ чедолюбивѣи отъць)“, а Дечански је „хотећи учинити крепост и помоћ“ својој „љубљеној“ сестри Ани одлучио да њој преда власт над Бугарском, коју је задобио после потпуне победе над Аниним бившим мужем, бугарским царем Михаилом Шишманом, 1330. године.²²

Поред „љубави“, историју односа немањићке Србије са страним државама у великој мери испуњавала су и спорења и сукоби. Мотиви за њих такође су могли да потекну из личних осећања властодржаца. Једно осећање које је производило такве последице била је осветољубивост или, тачније, спремност на одмазду (*мъсть въздати*). Помало неочекивано, тај се мотив у *Даниловом зборнику* одлучно везује за немањићке владаре, и то не за Душана виђеног очима позног настављача него за ликове који представљају највиши владарски идеал - Милутина, за ког се каже да 1282. године „пође на државу грчког царства у намери да одмазди што су (Грци) војевали на његову државу“, и младог Душана, чији је основни мотив на

²⁰ Драгутин је у то време већ пуне три деценије практично самостално владао пространом облашћу на северу немањићке државе, а од око 1300. године па до не много пре Симонидине посете између њега и Милутина владало је непријатељство, тако да је Милутинов наступ према њему често, па и у овом случају, носио обележја спољне политике. Уп. М. Динић, *Однос краља Милутиина и Драгутиина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1956) 49-82.

²¹ *Живѣиѣи краљева и архиеѣискоѣа*, 96.

²² *Живѣиѣи краљева и архиеѣискоѣа*, 124, 191, 195.

почетку владавине изражен намером да „у животу своје одмазди свима својим непријатељима, који су некада имали злу мисао и лукаво савешање“ против њега и његовог оца.²³ Већ из овога је јасно да одмазда, без обзира на то што је произвођила разорне последице које су везиване за деловање зле силе, није била у њеној служби. Напротив, разорна моћ одмазде била је уперена против тих сила - „зла мисао и лукаво савешање“ Душанових противника сврставају их међу ђаволске слуге. Штавише, завршавајући опис Милутиновог похода Данило постигнуте војне успехе објашњава тиме да је српски владар имао „успешан царски изговор (извѣтъ), увек истичући божанствени закон“ и „разгарајући се божанском љубављу“. Дакле, ово осветничко војевање било је оправдано, а његов извршилац, иначе бранилац божијег закона и поклоник његовог учења у чијем је средишту љубав, па и љубав према непријатељу, деловао је у служби добра. Захваљујући томе, одмазда је могла да буде уздигнута на место начелног мотива Душанове спољне политике, једнако као што је Милутин био „ревнитељ сваке праве љубави“. Ако се некаква разлика уопште може повући, чини се да би она могла да се састоји само у томе да је мотив љубави био оруђе новозаветног Бога-човекољупца, док је одмазда била подстицај који је спољно-политичкој делатности давао старозаветни Бог-осветник.

Постојала су, међутим, и лична осећања за која није било оправдања и која су могла да служе само као мотив за зла дела. У *Даниловом зборнику* таква је мржња (*ненавистъ*), супротност божанској љубави и стога јасно одређена као ђаволска - тиме што је 1330. године „подигао велику мржњу“, а онда, мотивисан њом, и рат против Стефана Дечанског у чијој држави „цветаше истинита љубав, божији мир и неисказана тишина“, Михаило Шишман деловао је, како се мало затим и изричито саопштава, у служби ђавола.²⁴ За мржњу је везан и усамљени пример навођења једног негативног осећања као мотива деловања неког немањихког владара - у опису Душановог сукоба са угарским краљем Лудвиком каже се да је ђаво између двојице владара, уз рат, „подигао“ и „мржњу“.²⁵ Ипак, у

²³ *Живойи краљева и архиејискоја*, 112-113, 221.

²⁴ *Живойи краљева и архиејискоја*, 177-178.

²⁵ *Живойи краљева и архиејискоја*, 379-380. Додуше, на први поглед чини се да исти реципроцитет кривице постоји већ у причи о сукобу између Дечанског и Шишмана, када се објашњава да је разлог за „мржњу међу њима“

Зборнику се у овој улози много чешће јавља друго лично осећање - завист (*завистъ, завида, завидѣнкѣ*). Његова веза са ђаволом наглашава се редовно и изричито. Тако је старији Шишман покренуо рат против Милутина зато што му је „завидео ђаволским наговором“, његов син Михаило кренуо је против Стефана Дечанског пошто му „ђаво испуни срце великом завишћу“, а и мотив за поход угарског краља Карла Роберта била је завист пробуђена „наговором“ ђавола.²⁶ Разлог за овако велику заступљеност мотива зависти великим делом лежи у томе што је његово присуство у мотивационим процесима везаним за делатност немањићких противника подразумевало да су Немањићи имали нешто на чему су им остали завидели. У два међу претходно поменути случајевима то се отворено и каже - и Шишман и Карло Роберт завидели су својим српским супарницима на њиховом „отачаству“, то јест, држави којом су владали.²⁷ Међутим, у случајевима Карла Роберта и Шишмановог сина Михаила мотивациони процес отишао је још корак даље - осим из зависти, они су своје походе покренули и из „неситости“ (*несѣтост, несѣтъство*). Разлика је била значајна - док је завист остајала на нивоу личног осећања које је могло бити везано и за неку политичку вредност, као што је „отачаство“, неситост је већ подразумевала свест владара о томе да му политичка вредност коју тренутно има није довољна. У тој тачки владар се, дакле, није више руководио осећањем. Уместо тога, његово деловање било је производ политичке процене.

Иако су им дубоко уврежена веровања дозвољавала да подстицаје за своје поступке „примају“ од Бога или ђавола, а недостатак институционалних ограничења њихове власти да започињу рат и закључују мир руковођени мржњом и љубављу, средњовековни властодршци су своје одлуке ипак превасходно доносили на основу политичке процене. При том, сходно природи

било то што је Шишман отерао Стефанову сестру са којом је био ожењен и узео за жену једну византијску принцезу (*истио*, 192). Ипак, шири контекст јасно указује да о томе не може бити речи и да је ђаво у овом случају подстицао само бугарског цара, док је Дечански био заточник добра.

²⁶ *Живоїи краљева и архиейискоїа*, 117-118, 178, 227.

²⁷ С овим у вези треба напоменути да постоје и случајеви када се завист не помиње као мотив него искључиво као одраз српске моћи у очима страних чинилаца. Тако је Милутин узео у своју службу одред високо цењених турских најамника „на похвалу и на част и на завист своје владичанству од околних царева“ (*Живоїи краљева и архиейискоїа*, 143).

власти у феудалној монархији, владар је у својим политичким проценама морао да води рачуна о интересима других чинилаца у систему власти. Та пракса не само да није била незапажена од савременика, већ је имала и своју теоријску основу у идеалу добре управе. Распрострањен широм средњовековне Европе, идеал добре управе био је присутан и у немањићкој средини - у самом *Даниловом зборнику* млади Душан ступајући на престо изражава одлучност да се угледа на своје претке који су „добро управљали“ (*добрѣ строкшѣ*), а и краљица Јелена упућује синове на узор прародитеља који су „управљали (*строкштѣ*) смислено и разумно“, док се за Милутина користи омиљена хришћанска метафора „доброг пастира“ својих поданика.²⁸ Овако идеализовано, вршење власти у интересу заједнице постајало је владарева дужност, при чему је додатни подстицај за то давало схватање да владар на тај начин може себи да обезбеди вечно спасење - прародитељи Јелениних синова су се својом добром управом „удостојили да на висинама живе с анђелима“, а и Душанови преци су тако „уграбили небеско царство“. У том смислу, могло би се рећи да је само остварење идеала добре управе било мотив спољнополитичких поступака. Међутим, садржај тог идеала био је толико сложен да би остајање на таквом закључку било превише уопштено. У ствари, из идеала добре управе произлазио је већи број појединачних мотива. Ти мотиви, које је с обзиром на њихово заједничко порекло из суштине политичке делатности можда најбоље назвати управо политичким, сачињавају последњу, трећу скупину спољнополитичких мотива заступљену на страницама *Даниловог зборника*.

На почетку потраге за политичким мотивима у немањићкој средини из времена Данила и његових настављача стоје два појма - богатство и слава. Изузетно често употребљаване у описима политичких збивања у *Зборнику*, ове уобичајене речи имале су у том контексту нарочито значење. Богатство (*богатѣство*), понекад појачавано или замењивано појмовима имање и благо, означавало је скуп материјалних вредности које су чиниле основу политичке моћи. Садржај тог скупа саопштава један одломак из Милутиновог животописа у којем се прича како је овај владар на богоугодна дела давао „имање и богатство много: злато и сребро безбројно, и скотове који пасу, и светле и драгоцене ризе, и многоплодне њиве“²⁹ - тешко

²⁸ *Живойи краљева и архиејискоја*, 216, односно 72 и 105.

²⁹ *Живойи краљева и архиејискоја*, 129-130.

да се може замислити вернија слика онога што је могло да буде сматрано вредним у једном превасходно пољопривредном друштву захваћеном снажним полетом новчане привреде, какво је била не само Србија, него највећим делом и Европа тог доба. Други појам, слава (слава), такође је био везан за политичку моћ и представљао је њено спољашње признање - када се уз набрајање Милутинових блага каже како је он располагао „славом и богатством“, то значи да је, поред материјалних вредности, српски владар поседовао и одређену признату моћ. На први поглед, овакав садржај појма славе није могао да има значај упоредив са опиљивим и пресудним значајем богатства. Па ипак, мада је богатство било довољно да се моћ изгради, да би стварно заживела она је морала да стекне признање, то јест, да се „прослави“. Стога се може рећи да су ова два појма, сједињујући најпре сваки за себе а онда и кроз међусобну повезаност основне садржаје политичке моћи, представљали предуслов који је био неопходан да би нека друштвена појава могла да постоји и делује као политички чинилац.

Упознавање сложеног значења појмова богатства и славе није довољно за њихово пуно разумевање без упознавања по много чему особеног начина на који су они употребљавани. Наиме, као људи из цркве, писци *Зборника* видели су у богатству и слави пролазне овоземаљске вредности које нису доприносиле постизању вечног блаженства. Они су без устезања давали одушка том осећању и у својим радовима - Стефан Дечански је на једном месту приказан како се пита: „Која ће ми корист бити души од славе коју имах и од богатства које стекох?“³⁰ Штавише, овим појмовима приписивана је и штетност упоредива са ђаволским делима - закључујући излагање о једном унутрашњем сукобу, Данило пише: „Видиш ли, о мили, како свршава слава и земаљско богатство? Зар не разорава прво закон, а подиже распре и ратове и све зле немуре?“³¹ Природно, било је неумесно да хришћански јунаци каквима је *Зборник* желео да представи немањићке владаре маре за тако нешто. Опет, у делима која су се тако радо упуштала у описе политичких збивања њихов значај није се могао сакрити. Тај проблем писци *Зборника* превази-

³⁰ *Животни краљева и архиепископа*, 200. Скоро истоветно питање поставља и краљица Јелена, размишљајући о судбини владара: „Хотећи славе и сабирајући богатство, какву ћеш корист имати од тога?“ (*истио*, 20-21).

³¹ *Животни краљева и архиепископа*, 18.

лазили су на различите начине. Код владара-јунака другог реда, попут Драгутина и Стефана Дечанског, значај који су они придавали слави и богатству јасно је исказиван, чак у врло снажном облику - замерајући оцу што му није дао део државе на управу, Драгутин каже: „Господару мој, лишаваш ме земаљског богатства, жалостећи ме. Боље ти је да ме предаш смрти, него да ме лишиш давања у љубави и имања твоје славе“, а и Дечански је у изгнанству у Цариграду, „удаљен од части и славе царске коју је пре имао“, више волео „да има смрт него такав живот“.³² Ипак, ови случајеви нису доводили у питање неповољну оцену поменутих појмова, него су је, чак, појачавали - управо Драгутинов сукоб са оцем послужио је Данилу као повод за осврт на погубне последице тежње за славом и богатством, а очајање Стефана Дечанског било је део заслужене казне због његове побуне против оца.

Насупрот томе, код јунака првог реда, Милутина и младог Душана, тежње богатству и слави уопште нема, али се зато ови појмови обилато користе у значењу заслужене награде коју поменути владари уживају од Бога због својих хришћанских врлина - Милутиново богатство и слава били су „праведни плодови“ који су му „Богом даровани“,³³ а када је Душан збацио оца који се против њега распаљивао ђаволском мржњом и гневом, „узео је у своје руке све његово богатство и славу, као даровано му од Владике свију Христа“.³⁴ Ова рехабилитација појмова богатства и славе била је далекосежнија него што се у први мах чини. Мада је због прилагођавања њихове употребе схватањима писаца *Зборника* велики део њиховог пуног значења тешко долазио до изражаја, упадљив недостатак неког другог појма са политичком садржином који би попунио ту празнину јасно указује да су богатство и слава били основни појмови којима је у немањићкој средини описиван делокруг политике. У ствари, може се рећи да су они, употребљени заједно, били нешто најближе појму државног интереса, одређујући оно чему је државна власт требало да тежи у свом деловању и што је, сходно томе, било главно исходиште политичких, па и спољнополитичких мотива.

³² *Животни краљева и архиепископа*, 16, 163.

³³ *Животни краљева и архиепископа*, 129-130. Такво порекло Милутинових земаљских благодети омогућава Данилу да на овом месту са поносом истакне како у том погледу српском владару није било равних међу околним властодршцима.

³⁴ *Животни краљева и архиепископа*, 213.

Спољнополитички мотиви у чијој су се основи налазили садржаји обухваћени појмовима богатства и славе могу се сврстати у три скупине, према томе да ли се радило о њиховом стицању, очувању или увећању. Стицање, које је подразумевало оно што се данас назива процесом политичког осамостаљења, у доба настанка *Даниловог зборника* већ није било толико актуелно. С друге стране, очување, то јест, заштита постојећег богатства и славе од крњења или потпуног уништења било је увек на уму немањићких властодржаца. Основни начин да се то постигне на спољнополитичком плану - и једини који долази до изражаја у *Даниловом зборнику* - било је спречавање губитка територије. У феудалном друштву територија је била „земља“, главни привредни потенцијал који даје плодове, напаса стоку и пружа могућност за убирање разних прихода, али и „држава“, посед на основу којег је успостављана веза између владара и властеле као главних чинилаца система власти, и „отачаство“, владарево наследство које су му оставили претходници и које је он имао дужност да сачува за своје потомство. Због тога је њена заштита била снажан мотивациони чинилац - речи приписане Драгутиновој властели треба да дочарају првенство које су овај владар и његови поданици придавали том задатку: „Ко ли је такав као ти, који нас може бранити, нас и целу земљу отачаства твога, од навале непријатељских народа? Јер нећеш ти дати другоме славе своје, нити туђем народу својих корисних.“³⁵ Сходно свом значају овај мотив имао је и неку врсту посебног књижевног назива у изразу „бол за отачаством“, који је повезивањем личног осећања са политичким појмом сјајно одражавао положај средњовековног владара - када је Татарин Ногај кренуо на Србију, Милутин је, „осећајући бол за отачаство своје“ због претећег страдања, пожурio да закључи мир.³⁶

Још једна значајна особина мотива заштите огледа се у његовој примени код страних властодржаца. За разлику од немањићког владара који не одступа од своје дужности да „болује за отачаством“, они су могли да изгубе додир са вишим интересом и предају се личном осећању, попут страха - када је Андроник III, који

³⁵ *Животни краљева и архиепископа*, 41.

³⁶ *Животни краљева и архиепископа*, 120. „Бол за отачаством“ јавља се у истом значењу већ код Доментијана и Теодосија, код којих се везује за њиховог главног јунака, Светог Саву. Уп. М. Благојевић, *Свети Сава и „бол за отачаством“*.

је упао на српску територију, чуо да Стефан Дечански креће против њега „поче бежати обузет толиком тежином страха и ужаса да није имао смелости ни посланством да му јави неке речи, јер му срамота покри лице“.³⁷ Међутим, у начелу мотив заштите са свим примесима политичког садржаја био је присутан и код њих - када је Милутинов поход из 1282. године постигао велике успехе, византијска властела је наводно саветовала свог цара да „брзо учини одмазду и јачином силе“ одагна нападача „од предела државе своје“,³⁸ а када су 1334. године „сва земља грчке државе и сви градови и сви силни те земље“ почели да се предају Душану, византијски цар Андроник III је „видећи се у великој скрби и жалости“ затражио мир.³⁹ Наравно, у обради ових случајева постојала је приметна разлика - услови Милутиновог мира са Ногајем вероватно су били неповољнији за Србију него што су то били услови мира Андроника III са Душаном за Византију, али Милутинов мир је приказан као српски успех а Андроников као византијски неуспех. Па ипак, чињеница да је исти мотив заштите отворено приписиван и немањићким и непријатељским властодршцима, те да је његово изневеравање сматрано срамотом, јасно указује да је тај мотив у етичком смислу схватан као „добар“ без обзира на то коју је страну подстицао.

Приступ писаца *Даниловог зборника* трећем виду старања о богатству и слави - оном који се састојао у њиховом увећању - био је сасвим супротан. Опет тесно везана за територију, ова тежња у пракси је подразумевала завојевачке походе и освајања. Када се испољавала у виду завојевачких подухвата страних владара против државе Немањића, она је сликана најцрњим бојама, а о томе посебно речито говоре изрази којима се означавају њени мотиви. Поред већ помињане неситости, запажено место има мотив озлобљења (*озлобити*) - Дрман и Куделин ковали су планове против Драгутина „хотећи озлобити њега и његову државу“, Михаило Шишман је „подигао рат“ на Дечанског „хотећи озлобити његово отачаство“, а и Карло Роберт

³⁷ *Животни краљева и архиепископа*, 197-198.

³⁸ *Животни краљева и архиепископа*, 109. Помињање одмазде у склопу спољнополитичке мотивације Милутиновог непријатеља није у нескладу са раније изнесеним запажањима о везаности тог мотива за немањићку, то јест, „добру“ страну, јер се овде ради о препричавању саветовања међу Византинцима, а они су наравно сматрали да су правда и право на одмазду на њиховој страни.

³⁹ *Животни краљева и архиепископа*, 223.

„хтеде озлобити државу отачаства“ Душановог.⁴⁰ Једнако непожељно звучао је и трећи чест мотив - узимање наследства (*достојаник, наслеђство*). Византијски цар Михаило Палеолог хтео је да „наследи туђе“ када је 1282. године кренуо на Милутина, а и Ногај је свој поход против истог српског владара покренуо „хотећи уграбити његово наследство“, док је смисао савеза Михаила Шишмана и Андроника III против Дечанског изражен познатим стихом из псалама и јеванђеља који је свакако био великим делом заслужан за књижевно уобличавање и распрострањеност овог мотива: „Отићи ћемо и убићемо га и наше ће бити наследство“.⁴¹ Најзад, о похлепи и отимачини који су се подразумевали под овим мотивом најјасније проговара опис похода старијег Шишмана, где се каже да је он свој напад усмерио према седишту српске архиепископије у Пећи „хотећи да узме тамошње велико наследство цркве дома Спасова“.⁴²

Не треба посебно ни наглашавати да су на слику немањићких владара какву је настојао да створи *Данилов зборник* спољнополитички мотиви попут неситости и озлобљавања били непримењиви.⁴³ Међутим, ако би се у тексту *Зборника* тражили „добри“ називи за политичке подстицаје који су наводили владаре на освајања туђих територија, потрага би остала јалова, јер освајање туђих територија као такво није сматрано „добрим“. Пошто је у време настанка *Зборника* држава Немањића била главна освајачка сила на Балкану, ова чињеница представљала је за његове писце озбиљан проблем на пољу исказивања спољнополитичких мотива - требало је достојно похвалити велике успехе немањићких владара у увећању богатства и славе, не каљајући при том њихов лик добрих хришћана недоличним побудама. Решење које је

⁴⁰ *Живојши краљева и архиејискоја*, 115, 178, 227. Посебну пажњу појму „озлобљење“ са становишта етимологије и књижевне топике посвећује Hafner, *Studien*, 118-121.

⁴¹ *Живојши краљева и архиејискоја*, 107, 120, 178.

⁴² *Живојши краљева и архиејискоја*, 117.

⁴³ У унутрашњим сукобима губитничка страна, дакле, она коју Бог није изабрао, могла је да понесе неки од ових епитета, но тиме се само потврђивао њихов негативан призив. У спољној политици постоји пример када је Стефану Дечанском приписан мотив озлобљења, али ту се опет ради о речима приписаним противничкој страни - бугарски великаши после битке код Велбужда поручују српском краљу да су чули да је кренуо на њих „хотећи да их озлоби“, па га моле за милост (*Живојши краљева и архиејискоја*, 195).

примењено било је исто оно које је послужило за начелно оправдавање употребе појмова богатства и славе - успешни походи Немањића у непријатељске области и њихово освајање приказани су као Божији дар. Из примера у пример понављао се сличан образац - српски владар, који је у миру и љубави живео у свом отачаству задовољан оним што има, постао би без икаквог повода жртва напада или, у најмању руку, злих намера, суседних властодржаца, подстакнутих неким од „ђаволских“ мотива; узвраћајући на претњу он је онда, мотивисан „божанском“ одмаздом и уживајући, као заточник добра, божију помоћ, покретао противнапад који је доводио до завојевања и освајања противничких територија. У свему томе није било ни неситости ни злобе, а очигледна чињеница да се радило о узимању туђег наследства није скривана - Данило јасно каже да су Милутин и Драгутин „прогнали“ Дрмана и Куделина „са њиховог наследства“⁴⁴ - него је оправдавана схватањем да је губитак свог наследства заслужена казна за онога ко је посегнуо за туђим.⁴⁵

Када се овај образац сагледа са становишта спољнополитичких мотива, произлази да се све сводило на одмазду, мотив који је одрицао постојање било каквог политичког предумишљаја и омогућавао да се присвајање туђих вредности представи као узредна последица. Ипак, описи последица освајања на страницама *Даниловог зборника* јасно указују да ради о подухватима изразито политичке природе. Тако Милутин „земље“ заузеле у свом првом походу против Византије 1282. године „приложи ка држави отачаства свога, и славу и богатство њихово измени у богатство и славу своју, велможа и народа свога“, а и Душан у рату против Андроника III „узе многе градове и земље и додаде њихово богатство и славу ка богатству и слави свога отачаства и у славу велможа и народа свога“.⁴⁶ Штавише, сличне изјаве приписиване су самим учесницима догађаја - описујући победу над војском Михаила Шишмана у бици код Велбужда Стефан Дечански, између осталог, каже да је „уграбио“ од непријатеља „многа њихово богатство и славу“, а и бугарски великаши су му признали да се „царство бугарско и сва његова

⁴⁴ *Животни краљева и архиепископа*, 116.

⁴⁵ *Животни краљева и архиепископа*, 107, 178, 187.

⁴⁶ *Животни краљева и архиепископа*, 109, 222-223. Овај опис има дугу традицију у српским животописима - први га користи Првовенчани, 38, а за њим и Доментијан, 23. Уп. Hafner, *Studien*, 106-107.

држава и градови и имање и сва њихова слава и богатство данас налазе у твојој руци“.⁴⁷ Политичка природа збивања описаних у овим примерима огледала се у чак три ставке. Прво, припајање туђих „држава“, „земаља“ и „градова“ сопственој „држави“, то јест „отачаству“, као чин промене власти на одређеној територији имало је чисто политичка обележја. Друго, употреба појмова богатство и слава овде је недвосмислено подразумевала њихово политичко значење, изражавајући чињеницу да је у руке српских владара доспео сав политички потенцијал освојених области или потученог непријатеља.⁴⁸ Најзад, упадљиво помињање српских „велможа“ и „народа“, пре свега без сумње „политичког“ народа оличеног у властели, као оних који такође убирају плодове освајачких успеха снажно подсећа на улогу властеоског сталежа у систему власти - управо је властела, најпре у својству војника који стичу плен, а онда вршилаца власти који добијају поседе и положаје у новоосвојеним

⁴⁷ *Животни краљева и архиепископа*, 190, 195. Описи неких других освајања мање су разрађени, али су истоветни по смислу. На пример, освојивши 1283. године од Византинаца „земље“ дебарску, кичевску и поречку, Милутин „додаде њихове државе ка држави отачаства свога“, док је Дечански 1330. године заузеле грчке градове „заједно са њиховом државом и славом“ предао „неким од верних својих“ (*истито*, 114, 199).

⁴⁸ На овакво прецизно значење израза „богатство и слава“ упућује поређење са описима завојевачких похода који нису имали за последицу трајно освајање или потпуно уништење непријатеља, него пре свега пљачку. У тим случајевима присвојено је само непријатељско богатство, док је слава, ма колико окрњена, ипак остајала другој страни, заједно са територијом или војном силом који су је баштинили - Милутин је у пљачкашком походу кроз византијске области у југоисточној Македонији крајем 1282. године „узео све имање њихово и богатство“, а из похода у Тесалију 1283. године вратио се „све неисказано богатство одузевши“ (*Животни краљева и архиепископа*, 113, 114). У ово се наизглед не уклапа пример када је Милутин послао свој одред да помогне византијском цару у борби против Турака - иако су Срби наводно тако потукли непријатеља да се „ни душа није избавила на слободу“ и да су његови градови „до основа искорењени“, као добит од похода помиње се само присвајање „многог богатства“ (*истито*, 145). Ипак, објашњење даје наставак приче - пошто се испоставило да је од поменутих Турака „још нека грана њихова остала“, Милутин је поново послао војнике који су онда „сасвим уништили њихов спомен“, присвојивши овога пута „све богатство“, али и „славу њихову“ (*истито*, 148).

областима, обично била највећи добитник при територијалном ширењу феудалних држава.⁴⁹

Ограничен осетљивошћу појмова богатства и славе, сам текст *Даниловог зборника*, без употребе других извора и додатних домишљања, најчешће не дозвољава да се из ових ставки изведе политичка мотивација освајачких подухвата у немањићкој спољној политици. То се само понекад може постићи читањем између редова, као у случају преговора о миру између Душана и Андроника III на крају ратовања из 1334. године, у којима се као једини предмет споразумевања појављују „земље и градови“, што посредно, али недвосмислено указује на мотиве са којима су обе стране ушле у преговоре, а пре тога и у рат.⁵⁰ Ипак, када су, упуштајући се у шире приповедање о појединим спољнополитичким епизодама, искорачивали из сплета појмова везаних за богатство и славу, писци *Зборника* давали су понекад такве описе мотивационих процеса који, ако се остави по страни архаичност језичког израза, подсећају на праве политичке анализе. Тако, на пример, опис почетка Драгутиновог сукоба са Дрманом и Куделином практично говори о мотиву превенције - пошто је „чуо“ да двојица бугарских великаша „почеше да се носе злом мишљу“ против њега, српски владар „сакупивши сву силу своје државе, пође у област њихову хотећи их прогнати, да ови не би некако, мислећи зло из дана у дан, испунили вољу своју“.⁵¹ У наставку исте приче, лична осећања љубави и бола повезују се са политичким појмом дужности да би се дочарали мотиви који произлазе из обавезе владара да помогне поданику или

⁴⁹ У случају државе Немањића, сличне добитке остваривала је и црква. О томе отворено проговара последњи настављач када каже да је Душан после великих освајања на рачун Византије „одагнао цариградске митрополите који су по градовима његове области“, свакако подразумевајући да их је заменио српским високим свештенством (*Животи краљева и архиепископа*, 380).

⁵⁰ Најпре Андроник признаје Душанову власт над „земљама и градовима“ које су Срби дотад освојили, а Душан затим у знак добре воље враћа византијском цару „део земље и градова“, док „остале градове и земље грчке“ припаја „земљи отачаства свога“ (*Животи краљева и архиепископа*, 223-226).

⁵¹ *Животи краљева и архиепископа*, 115. Занимљиво је да се у наставку каже како су браћа, „видевши“ Драгутиново „насиље“ (*насиљство*) против њих, узвратили напад, што делује као негативна квалификација Драгутиновог потеза. Међутим, реч „насиље“ овде је само синоним за употребу силе и није етички обојена. Напротив, Дрман и Куделин су се први „понели злом мишљу“ и кривица за рат је несумњиво приписана њиховој страни.

савезнику угроженом спољном претњом - молећи Милутина за помоћ, Драгутин каже: „Дужност ти је, љубљени брате да осетиш бол због моје скрби и да ми помогнеш, као што сам и ја у прошло време помогао теби“.⁵² За приказ Душановог похода против Андроника III може се, пак, рећи да спаја мотив превенције са осећајем за повољност тренутка - после првих успеха, „видећи да благодат Владике све свршава по вољи и хтењу срца његова“ Душан је поставио нови циљ, да „овога цара, који му је зло мислио, прогна из царства његова“.⁵³ Овакве оцене могле су се са још више слободе давати о освајачким подухватима страних чинилаца - византијску офанзиву против Србије на почетку Милутинове владавине Данило тумачи тиме што је „овом царству расла снага, тако да је хтело узети целу област отачаства“ Милутиновог, „па чак и њега самог да има као послушнога слугу“.⁵⁴

Најзад, поред политичких мотива из подручја покривеног појмовима богатства и славе, било је и оних засебних који су са тим подручјем били само у посредној вези. Такав је, на пример, био мотив спољнополитичког деловања у интересу хришћанске вере, веома пожељан са становишта кругова из којих су потицали писци *Зборника*, али очигледно ретко испољаван, јер је забележен само у једном примеру, када Андроник II моли Милутина да му помогне против Турака и на тај начин „освети хришћанство од насиља ових поганика“.⁵⁵ Далеко значајнији засебни мотив по својим политичким последицама било је напредовање владара у хијерархији земаљских власти. Олично у узимању више владарске титуле, ово напредовање представљало је својеврсну надоградњу богатства и славе, њихов видљиви израз којим је сам владар желео да обзнани своју моћ. Ранији немањићки животописи већ су имали прилике да забележе један такав подухват, када је Стефан Немањић 1217. године дотадашњу титулу великог жупана заменио краљевском. Под том титулом, која је стекла међународно признање и тако постала део њихове „славе“,

⁵² *Животи краљева и архиејискоја*, 116.

⁵³ *Животи краљева и архиејискоја*, 223.

⁵⁴ *Животи краљева и архиејискоја*, 107.

⁵⁵ *Животи краљева и архиејискоја*, 145. У овом смислу упечатљиви делови у *Зборнику* где се говори о Драгутиновим настојањима на ширењу правоверја у Мачви и деловима Босне (*истио*, 28, 41), земљама које је добио од Угарске и које су са становишта православне немањићке средине великим делом биле неправоверне, ипак се односе на унутрашњу политику овог владара.

немањићки владари пожњели су велике спољнополитичке успехе, забележене и у њиховим животописима у склопу *Даниловог зборника*. Међутим, 1346. године, Душан, којег је *Зборник* пре тога стигао да представи само као младог владара испуњеног свим врлинама, предузео је други хијерархијски скок у немањићкој историји. За разлику од првог, овај је убрзо по Душановој смрти 1355. почео да губи подлогу у богатству и слави немањићког отачаства који су убрзано опадали, да би до 1371, када је умро последњи изданак светородне лозе, потпуно нестали у вртлогу унутрашњих сукоба и налета страних завојевача. У таквим околностима последњи Данилов настављач, пишући животопис патријарха Саве IV, савременика тих несрећних збивања, забележио је како је Душан, „муж велик и силан у крепости“ заузео „не мало градова и крајева грчких“, али онда се „ухвати и он у замку од општег непријатеља, узвиси се срцем, и оставивши прародитељску власт краљевства, зажеливши царско достојанство, венча се на царство“.⁵⁶ Дакле, за разлику од узимања краљевске титуле, схватаног као повратак „Богом благословеног венца“ који је припадао немањићком „првом отачаству“, српској држави с краја 11. века чије је средиште било у Дукљи,⁵⁷ Душанов чин био је последица недопустиве жеље за нечим што му не припада. Додуше, даље се приповеда како се српски владар, пошто је његов поступак изазвао раскол између српске и византијске цркве, „покајао и заискао разрешење за ово зло“, али закључак да до тога није дошло „ради достојанства и градова“, опет непожељних мотива, само је запечатио осуду Душановог чина.

Са овим последњим случајем када се на страницама *Даниловог зборника* наводе спољнополитички мотиви из немањићког раздобља, прича о њима и сама стиже до својеврсног расплета. Бележећи вредности које су подстицале тадашње властодршце на предузимање спољнополитичких подухвата, *Зборник* их је одражавао у складу са својом мешовитом верско-родољубивом природом и сврхом. Из тог свог угла посматрања, мотиве овде разврстане у три целине према пореклу писци *Зборника* су практично делили на две групе, добре и лоше, чврсто их повезујући са својим хришћанским виђењем света као попришта борбе између божанског и ђаволског, али и са својим родољубљем - добрим

⁵⁶ *Животи краљева и архиепископа*, 380.

⁵⁷ Доментијан, 248.

мотивима надахњивали су се немањићи владари и њихови пријатељи, а лошим њихови противници. Овај образац најјасније је могао да дође до изражаја код мотива натприродног и личног порекла - Немањићи су деловали подстакнути Богом, љубављу или жељом за праведном одмаздом, док су њихови противници били задојени мржњом, завишћу или, једноставно, самим ђаволом. Ови мотиви који данас делују необично, нестварно или, чак, неозбиљно, имали су одређену опипљиву улогу у оновременом политичком процесу. Ипак, и сами писци *Зборника* били су свесни да су главни мотиви у том процесу такође политички. Код њиховог описивања постојао је, међутим, проблем - главни политички мотиви средњовековног друштва, богатство и слава, нису сматрани пожељним са хришћанског становишта, а нарочито се тежња за њиховим увећањем опасно приближавала ђаволском. Решење је пронађено у идеолошком обрасцу према којем су такве тежње немањићких противника слободно приказиване и при том необуздано осуђиване, док су код самих Немањића оне прећуткиване, а њихово успешно остваривање, које је било честа појава у доба настајања *Зборника*, приказивано је као божија награда за живот испуњен хришћанским врлинама. Чак и када се излазило из оквира обрасца да би се поједини сложенији догађаји описали језиком политичке анализе - а управо постојање таквих примера најбољи је доказ да су писци *Зборника* имали способност политичког промишљања - његове основне поставке нису кршене. Ова идеолошка конструкција била је одржива само док је немањића држава ишла путем успона, то јест док се, према тумачењу савременика, на њу изливала божија благодат. Када се та држава за непуне две деценије са врхунца моћи суновратила у потпуну пропаст, верско-родољубиви калуп се распао и Данилов последњи настављач изричито је приписао најмоћнијем Немањићу, Душану, спољнополитичке мотиве који су до тада придавани противницима светородне династије. Преведен са речника *Даниловог зборника* тај чин може се сматрати спознајом и признањем да је Душан, баш као и његови непријатељи и други савременици на европским престолима, па и његови „светородни“ претходници, на крају ипак био само политичар у несавршеном свету средњовековних међународних односа.

Nebojša PORČIĆ

ON THE MOTIVES OF FOREIGN POLICY IN THE WORKS OF DANILO'S ANTHOLOGY

Summary

In attempting to establish the motives of foreign policy in medieval Serbian society and, consequently, contribute to the better understanding of that society's values and ideas, one can well turn to *Danilo's Anthology* – the 14th century compilation of biographical works on Serbian monarchs and heads of church, covering the period 1233–1375, during which Serbia, ruled by the Nemanjid dynasty, reached its political and in many ways cultural heyday. Written by clergymen possessing very good insight into political events, the *Anthology* is also illustrative of the contemporary ideological climate, dictated, like elsewhere in the Middle Ages, by the rulers' court and, especially, the church hierarchy.

As the only official decision-making authority in matters of foreign policy, the subject of the process of motivation were the Nemanjid monarchs. Their motives presented in the *Anthology* can be divided into three groups. First, there were motives originating from the supernatural forces of good and evil, personified by God and the devil. Although at best metaphorical to the modern eye, in medieval times these motives were as real as was the belief in the forces that generated them. The second group were personal feelings, primarily love, vengefulness, hate, and envy, which again had a much greater significance than today, due to the personal character of medieval government. Finally, the largest group of motives came from the field of politics itself. Practically all of these were in some way connected with what the *Anthology* termed as "wealth", the material basis of political power, and "glory", the recognition necessary for a potential power to become real. Individual political motives usually also bore such specific designations, but at times the authors of the *Anthology* departed from this somewhat misty jargon, describing the processes of motivation with the approach of a political analyst.

Still, the specific terminology was there for a purpose. The writers of the *Anthology* were not trying to produce an objective history, but to celebrate the individuals they wrote about as both Serbian and Christian heroes, and the Nemanjid dynasty itself as a "tree of holiness", transmitting Christian virtue

from generation to generation. For them, the motives were only good, characteristic of the Nemanjid rulers, and bad, reserved for their foreign opponents. Thus, among supernatural and personal motives, God and love moved the Nemanjids, the devil, hate and envy worked on the other side. Only vengefulness was something of a surprise, being ascribed to the Nemanjid rulers much in the vein of the sin-smiting God of the Old Testament. The reason for this lay in the treatment of political motives. Their basic concepts of temporal wealth and glory were not approved by Christian teaching and while the motive of defending them was tolerated, their enlargement through conquest bordered on devil's work. As a result, the motive of defense was recognized in principle and ascribed to both Nemanjid and hostile rulers, with fine differences to favor the Nemanjids, such as dubbing their defense motive "ache for the fatherland". The motive of conquest, however, when attributed to enemies was sharply condemned as "insatiability", "wrongdoing" and "robbing of inheritance". But when the numerous Serbian conquests of the time were described, there was no political motive at all. Instead, the Nemanjid rulers, after being wronged, responded with justified vengeance, acquiring the wealth and glory of their wrongdoers as God's reward.

In spite of numerous hints pointing to true political motives, this Christian-patriotic mold dominated the *Anthology* as long as Nemanjid Serbia seemed to enjoy God's favor. However, only two decades after reaching the high point of power in the mid-14th century, the state collapsed and the dynasty became extinct. In such circumstances the last author of the *Anthology* finally broke the mold, confessing that Dušan, the greatest conqueror among the Nemanjids, had been motivated by the taking of "cities and titles" and that he had been "ensnared by the devil". What this confession really meant was that Dušan, just like his enemies and other contemporaries on European thrones, and even his "holy" Nemanjid predecessors, was in fact a politician in the imperfect world of the Middle Ages.

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

СЕОСКА НАСЕЉА У ПОДУНАВЉУ И ПОСАВИНИ СРБИЈЕ И ЈУЖНЕ УГАРСКЕ У 15. И ПРВОЈ ТРЕЋИНИ 16. ВЕКА

Током бурног раздобља које је започело пребацавањем средишта српске државе у Београд 1403/4. године, а завршило се османским освајањем Будима и запоседањем највећег дела панонског басена 1541. године, знатно је промењена етничка и демографска слика подунавских и посавских крајева Србије и јужне Угарске. Ове територије су у назначеном периоду имале готово непрекидно улогу крајишта и биле поприште ратовања и четовања.¹ С друге стране, географске карактеристике Подунавља и Посавине: претежно равничарски и жупски предели и побрђа, велике реке Дунав и Сава и њихове бројне притоке, укрштање значајних копнених и водених комуникационих праваца, пружале су повољне могућности за живот људи. Покушаћемо зато да утврдимо како су се ови значајни

¹ Преглед ратних и политичких догађања између 1402. и 1541. године: К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1988, 327-420; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања јошиско-јоморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 7-155; *Историја српског народа (=ИСН) II*, Београд 1981, 64-99, 205-17 (Ј. Калић), 218-29, 241-67, 289-313 (М. Спремић), 314-29, 373-89, 431-90 (С. Ђирковић); *ИСН III-1*, 1993, 117-57 (Р. Самарцић); *Историја Османског Царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 62-133, 172-83; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 131-40, 150-200; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 82-268; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, Београд 1974, 29-87; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365-1526)*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 33 (1979) 65-110; М. Спремић, *Десетих Бурђа Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

историјски процеси и природни услови одражавали на насељеност, распрострањеност и трајање насеља у три историјско-географске области (*земље*) средњовековне Србије - Мачви, Кучеву и северним деловима Браничева, као и у њима наспрамним крајевима Срема и данашњег југозападног Баната. Посматрани предели јужне Угарске су у Срему обухватили Сремску и источни део Вуковске жупаније, а у Банату Ковинску и јужни део Крашовске жупаније.² Разматрање ових проблема омогућавају први османски пописни дефтери³, угарска дипломатичка грађа⁴ и малобројне, али драгоцене српске повеље.⁵

² О Мачви, Кучеву и Браничевској земљи: М. Динић, *Зајадна Србија у средњем веку, Браничево у средњем веку, Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 44-54, 84-112, 270-84; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и њихово сръско - угарске границе*, Ваљево - постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994 (= Ваљево), 78-89; С. Ђирковић, „Црна Гора“ и проблем сръско - угарског граничног подручја, Ваљево, 59-77; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV/2-3 (1997) 133-46; А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, Историјски часопис (= ИЧ) 49 (2002) 139-61. О Сремској, Вуковској, Ковинској и Крашовској жупанији: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 93-123, 228-384.

³ Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1476: Ваџбаханлик Арџиви, *Тарихи тахрир дефтерери* (=BVA TTD) No. 16; Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1516: BVA TTD No. 1007; Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1528/30: BVA TTD No. 978; Опширни дефтер вилајета Браничево из 1467: М. Стојаковић, *Браничевски дефтер*, Београд 1987; делови дефтера из 1528, 1530, 1536. који се односе на околину Београда: Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I-I, каталогски пописи Београда и околине 1476-1566*, Београд 1964, 5-411; Сумарни попис Зворничког санџака из 1533: А. Handžić, *Dva prva popisa zvořničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986, 79-211.

⁴ Иако је до данас објављено веома много угарске архивске грађе, ова издања углавном покривају период до средине 15. века, док су многобројне повеље, писма и остала разноврсна акта из друге половине 15. и првих деценија 16. столећа на жалост још непубликована. За сеоска насеља у јужној Угарској података има у збиркама: G. Wenzel, *Árpádkori új okmánytár VII*, Pest 1869; I. Nagy, *Anjoukori okmánytár I-VII*, Budapest 1878-1920; I. Nagy - F. Deák - G. Nagy, *Hazai oklevéltár (1234-1536)*, Budapest 1879; I. Nagy и др, *Hazai okmánytár VI-VII*, Budapest 1876, 1880; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III-XI*, Budae 1829-1844; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorsyagon X-XII*, Pesten 1853-1857; T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije III-XVIII*, Zagreb 1905-1990; *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281-1375*, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I-1,

Како су ратна разарања, убијања и робљења, те несигурности, глад и болести које су пратиле ратове, изазивали депопулацију и масовне, често принудне миграције становништва⁶, планским колонизационим мерама османских и угарских власти у другој половини 15. и првим деценијама 16. столећа поново су насељаване опустошене пограничне области. Колонизација својих и депопулација непријатељских територија била је трајно стратешко опредељење обеју супротстављених држава, па је зато и разумљиво да су процеси расељавања, насељавања и поновног расељавања били непрекидни.

Budapestini 1887; E. Mályusz - I. Borsa, *Zsigmondkori oklevéltár I-V*, Budapest 1951–1997. Преглед свих познатих средњовековних насеља у жупанијама које нас овде интересују на основу објављених и необјављених извора доноси већ наведено капитално дело Д. Чанкија о историјској географији Угарске у време Хуњадија.

⁵ Повеље кнеза Лазара манастирима Раваница и Ждрело и монаха Доротеја манастиру Дренча: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: ѿекси, коменѿари, снимци*, Београд 2003, 28-33, 52-5, 91-5, 180-81, где су наведена и ранија издања; повеље деспота Стефана Лазаревића, краља Жигмунда и Јована Хуњадија влашким манастирима Тисмени и Водици (потврде даровница кнеза Лазара): Р. Р. Panaitescu - D. Mioc, *Documenta Romaniae Historica*, В. Тага Românaescă I (1247–1500), București 1966, 67–8, 118–20, 168–70; повеља деспота Ђурђа великом челнику Радичу: Љ. Стојановић, *Сѿари срѿски хрисовуљи, акѿи, биоѿрафије, лейѿоѿиси, ѿѿиѿици, ѿоменици, зайѿиси и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3-4; повеља деспота Лазара ризничару Радославу: М. Lascaris, *Actes serbes de Vatoпédi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935–1936) 183–84; повеља краља Стефана Томаша логотету Стефану Ратковићу: F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, *Rad JAZU* 1 (1867) 156–58.

⁶ Љ. Стојановић, *Сѿари срѿски родослови и лейѿоѿиси*, Београд-Сремски Карловци 1927, 113, 219, 231, 237, 240, 248, 251, 253, 257-9; *ИСН II*, 248-50, 320-1, 431-5, 466-8; С. Ђирковић, *Сеобе срѿскоѿ народа у Краљевину Уѿарску у 14. и 15. веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристагодишњици сеобе Срба, Београд 1990, 38-9, 42-3; D. Dragojlović, *Migrations of the Serbs in the Middle Ages*, *Migrations in Balkan History*, Belgrade 1989, 63-4; Ј. Калић-Мијушковић, *Беоѿрад*, 262-4; Ф. Бабингер, *Мехмед*, 94, 272-3; М. Спремић, *Десѿоѿи Ђураѿ*, 212, 220-2, 439-44; Ф. Емеѿен, *Исѿорија једне миѿрације с ѿочѿѿика 16. сѿолећа. Сремски изѿнаници на Галиѿољу*, *ИЧ* 42-43 (1995-96) 237-55; Д. Динић-Кнежевић, *Миѿрације сѿиановниѿѿива из јужнословенских земаља у Дубровник ѿоком средњеѿ века*, Нови Сад 1995, 239-52; В. Нрабак, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, *IG* 1-2 (1957) 19-37; *Лексикон срѿскоѿ средњеѿ века*, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, s. v. *Глад* (Р. Радић).

Тако се у пограничним крајевима Подунавља и Посавине, и са једне и са друге стране границе, становништво током друге половине 15. и првих деценија 16. века измењало више пута. Староседелачка популација угарских пограничних жупанија, мађарска, словенска (хрватска и српска) и влашка (тј. румунска) повлачила се дубље у унутрашњост земље, уколико није уграбљена и одведена у робље, а њу је замењивала новопридошла српска из Србије и Босне. Српски живаљ је већ у првој половини 15. века имао велики удео у популацији Срема и југозападног Баната, а крајем истог и првих деценија наредног столећа Срби су доминантно становништво Срема, и све су бројнији у читавом Банату, Поморишју, Бачкој и другим, често удаљеним деловима Угарске.⁷ На пограничне територије Смедеревског и суседних санџака које су се празниле, Османлије су из унутрашњости земље доводили становништво са влашким статусом. Ступивши колективно у турски феудални систем и укључивши се у његову војну организацију, власи су задржали своју самоуправу, што је био подстицај да прихвате османску колонизациону политику.⁸

На основу заиста штурих података из времена државе српских деспота не може се утврдити величина и број насеља нити број становника посавско-подунавских предела Мачве, Кучева и Браничева. Тиме је изворни значај података који пружају први приступачни османски пописни дефтери још већи. Највећи број

⁷ О сеобама српског становништва преко Саве и Дунава и његовом насељавању у Угарској видети: *ИСН II*, 314-21, 431-44 (С. Ћирковић), где су наведени и сви релевантни извори и литература. Уп. и С. Ћирковић, *Сеобе*, 40-6; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Лужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју (= ЗМСИ) 37 (1988) 9-14, 28-31, 37; F. Szakály, *Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit, Ethnicity and Society in Hungary*, ed. F. Glotz, 2, Budapest 1990, 22-6; М. Благојевић-Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 303-8; З. Ђере, *Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526-1910. године*, Истраживања 15 (2004) 106-8.

⁸ Д. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 12-3, 15-6, 27, 30, 33; Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ 18 (1971) 255-68; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 170-6; В. Ђурђев, *О насељаванју Влаха – стоџара и сјеверну Србију у другој половини 15. вијека*, *Godišnjak društva istoričara VİN (= GDIBIN)* 35 (1984) 9-34; *ИСН III*, 65-81 (Р. Самарџић); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак (1476-1560). Земља. Насеља. Становништво*, Београд 2004, 229-33.

насеља која се јављају у пописима Браничевског субашилука из 1467. и Смедеревског санџака из 1476/8. године морао је постојати и пре пада Србије под турску власт. Османска ратовања уништавала су насеља и разгонила становништво, али је потом долазило до обнављања напуштених села и њиховог поновног насељавања, или се бар увидом у пописане мезре (селишта, односно, сејалишта) може стећи представа о насељима која су се некада налазила на тим местима. Изнету тврдњу доказује пример територије Браничева, о коме имамо релативно највише податка и из средњовековних повеља и из првих дефтера. Са простора коју је обухватала Браничевска земља (односно потоњи Браничевски субашилук) позната су нам из извора друге половине 14. и прве половине 15. века укупно 163 сеоска насеља.⁹ Од њих је у пописима из 1467. и 1476. године убележено 110 са статусом села и 21 као мезра, док 32 нису уопште унета ни у један од ова два дефтера. То значи да је 68% познатих средњовековних насеља у Браничеву наставило да живи и после османског освајања 1458/9. године, да је скоро 13% напуштено, али се очувао траг њиховог постојања, а да је нешто више од 19% насеља нестало. Иначе, у читавом Браничевском субашилуку било је 1476. године 368 села, од тога девет без становника.¹⁰

У подунавском делу Браничевске земље простирале су се средњовековне жупе Браничево и Пек, које су потом наследиле османске нахије Лучица и Пек. У попису из 1467. године године у нахији Пек убележено је 57, а у нахији Лучица 81 село, док је 1476. у Пеку било 58, а у Лучици 77 села. У тих десетак година између два пописа уочава се лагана тенденција пораста величине села. То се најбоље може илустровати табелом која приказује расподелу насеља према њиховој величини.¹¹

⁹ Многа од ових насеља у повељама су поменута само узгред, при одређивању међа дарованих села: А. Младеновић, *Повеље*, 28-33, 52-5, 91-5, 180-1; Р. Р. Panaitescu – D. Mioc, *Documenta I*, 67-8, 118-20, 168-70; Љ. Стојановић, *Сџари српски хрисовуљи*, 3-4; Lascaris, *Actes*, 183-4. Уп. М. Николић, *Власџелинџиво манасџира Ждрела (Горњака)*, ИЧ 20 (1973) 149-55; Ђ. Симоновић, *Тојоно-масџика Раваничкоџ власџелинџива са џосебним осврџом на џоседе у околини манасџира*, Гласник Етнографског института 29 (1980) 97-112; Г. Шкриванић, *Власџелинџиво великоџ челника Радича Посџујовића*, ИЧ 20 (1973) 125-37; Idem, *Раваничко власџелинџиво*, ИЧ 16-17 (1970) 235-54.

¹⁰ М. Stojaković, *Braničevski tefter*, ВВА ТТД 16 (1476).

¹¹ М. Stojaković, *Braničevski tefter*, ВВА ТТД 16 (1476).

број кућа	1467.		1476.	
	Пек	Лучица	Пек	Лучица
1-5	8 (14%)	7 (8.6%)	8 (13.8%)	5 (6.5%)
6-20	35 (61.5%)	33 (40.7%)	30 (51.7%)	18 (23.4%)
21-30	7 (12.3%)	21 (25.9%)	8 (13.8%)	19 (24.7%)
31-40	4 (7%)	7 (8.6%)	5 (8.6%)	8 (10.4%)
41-60	3 (5.3%)	7 (8.6%)	2 (3.4%)	18 (23.4%)
61-80		5 (6.2%)	4 (6.9%)	3 (3.9%)
81-100		1 (1.2%)	1 (1.7%)	3 (3.9%)
више од 100				3 (3.9%)
укупно села:	57	81	58	77

Уколико прихватимо поделу сеоских насеља према величини на *патуљаста* (до пет кућа), *мала* (шест до 20 кућа), *села средње величине* (21 - 80 кућа) и *велика* (више од 80 домаћинстава)¹², можемо видети да су у нахији Пек у ово време преовладала мала, а у нахији Лучица насеља средње величине. У нахији Пек је 1467. године 61.5% села спадало у категорију малих, а само једна четвртина њих била је са више од 20 домаћинастава. Ниједно село у тој нахији није имало тада више од 60 кућа. Деценију касније, трећина насеља била је средње величине, смањено се и број малих села за 14%, а број патуљастих насеља остао је исти. Највеће село у Пеку било је Клење у коме су живеле 84 породице, од тога шест удовичких и три муслиманске. Села у нахији Лучица била су у просеку нешто већа него у Пеку, али се и у овој области бележи значајан пораст њихове величине: смањивао се број патуљастих и малих, а растао број средњих и великих. Док је малих села 1476. године било скоро упола мање него 1467, два и по пута се повећао број оних која су имала од 40 до 60 домаћинстава, а јављају се и три села са више од сто кућа. Била су то Доње (данашње Мало) Црниће са 127 мушких старешина кућа, седам самаца и две удовице, Петка (117 потпуних и девет удовичких домова) и Пожаревац са 123 куће, од чега 20 удовичких.¹³

¹² М. Мацура; *Насеља и насељеност*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001 (= Насеља), 196.

¹³ М. Stojaković, *Bраничевски тефтер*, ВВА ТТД 16 (1476). Карте Браничевског субашилука са свим убицираним насељима: М. Stojaković, *op. cit.*, 308-9, и Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, у прилогу.

Први дефтер који доноси податке о сеоским насељима у нахији Кучево је из 1476/8. године. Тада је у овој нахији било пописано 134 села и 10 мезри.¹⁴ Иако је у питању знатан број села, насељеност Кучева почетком последње четвртине 15. столећа није била нарочито велика: 13 села (9.6%) било је потпуно празно, 44 (32.6%) имало је од једне до пет кућа, у 63 села (46.6%) било је између шест и 20 кућа, од 21 до 30 домова било је у 12 села (9%), док је у свега три села (2.2%) било више од 30 кућа.¹⁵ Разлоге слабе насељености Кучева треба тражити у несрећеним приликама услед турско-угарских сукоба на граници. Не треба изгубити из вида да је управо у време када је спровођен овај попис, у јесен 1476. године, угарска војска оперисала у северној Србији и безуспешно опседала Смедерево.¹⁶

Убедљиво највеће насеље у ово време, не само у Кучеву, већ у читавом санџаку, био је Милошевац, североисточно од Смедеревске Паланке, са 242 потпуна и два удовичка домаћинства. Иако је током читавог 16. века био велико насеље, понекад и са 300 кућа, све време је задржао статус села.¹⁷ Старо насеље било је на Селишту, на обали речице Бистричине, источно од данашњег села. Негде поред овог водотока налазила се и мезра Бистрица, коју су сејали житељи Милошевца. На оближњем локалитету Ђелије налазио се некада манастирски комплекс.¹⁸ И друга два велика села у Кучеву

¹⁴ ВВА ТТД 16 (1476). Реални број је нешто већи, пошто је за нека села убележено само да припадају кадилуку Смедерево, а највероватније су се налазила у нахији Кучево. За нека суседна села заједно је уписан број кућа, па су она овде посматрана као једно село. Уп. А. Крстић, *Кучево*, 151-2.

¹⁵ ВВА ТТД 16 (1476). Ови подаци одударају од статистике за читав Смедеревски санџак, у коме је исте године 40% села имало до 10 кућа, 27% између 10 и 20 кућа, 17% од 20-30 кућа, а више од 30 кућа имало је свега 16% села.

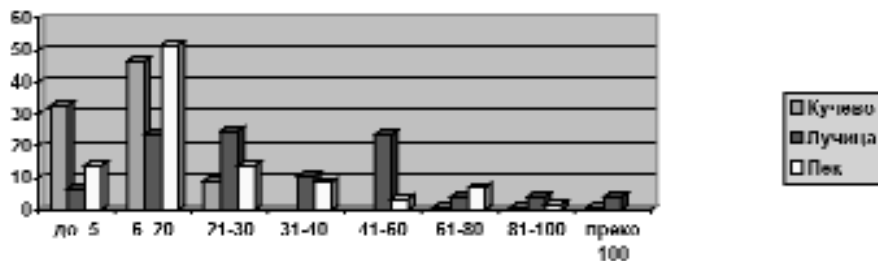
¹⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и леџописи*, 250-1; V. Frankó, *Matyas kiraly levelei I*, Budapest 1893, 356, 359-60; И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 47 (1879) 213-5; К. Јиречек, *Историја I*, 411; А. Ивић, *Историја*, 21-2; Ф. Бабингер, *Мехмед*, 301; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбеџ Али-беџ Михалоџлу*, ЗМСИЗ (1971) 18; Eadem, *Турско војно уређење*, 70-72; *ИСН II*, 384 (С. Ђирковић); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 202-3.

¹⁷ ВВА ТТД 16 (1476); О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 133.

¹⁸ Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, Насеља и порекло становништва 19 (1925) 343.

лежала су поред Мораве, у суседству Милошевца, нешто јужније од њега. Трновче, које постоји и данас, имало је тада 69 кућа и два удовичка дома, а Ливађе са пазаром и панађуром, 85 кућа, као и три удовичке и три муслиманске.¹⁹

**Упоредни преглед величине села у нахијама
Кучево, Лучица и Пек 1476. године**

Демографска ситуација у северној Србији додатно се погоршала услед ратовања 1480-1481. године, када је, према процени краља Матије Корвина, преведено у угарске крајеве око 100 000 људи. Томе треба додати да је и поход на Босну из 1480. године праћен великим пресељењима становништва, али бројеви нису познати.²⁰ С. Ћирковић је посумњао у наведене цифре, сматрајући да би то значило да је у северној Србији опустело око 1000 села и угасило се 20.000 домаћинстава, односно да је испражњено шест нахија на простору који је био захваћен операцијама угарске војске. У сваком случају, ако је реални број пресељених био и упола мањи, то је значило огромне промене на обе стране границе, закључио је овај аутор.²¹ Сумњивост наведених бројева илуструје и тврдња из

¹⁹ ВВА ТТД 16 (1476); А Крстић, *Кучево*, 151-2. Сва убицирана насеља у Кучеву 1476. приказана су на картама у: А. Крстић, *op. cit.*, 161, и Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, у прилогу.

²⁰ V. Frankó, *Matyás király levelei II*, Budapest 1895, 76-80; 190, 195-7; К. Јиречек, *Историја I*, 412; А. Ивић, *Историја*, 23; Ф. Бабингер, *Мехмед*, 325-7; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 27-8; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбеџ*, 19-20; *ИСН II*, 385-6 (С. Ћирковић).

²¹ *ИСН II*, 433-4; С. Ћирковић, *Сеобе*, 44-5.

краљевог писма да је 1480. године из северне Србије преведено становиштво око 150 села, што, опет, не би никако могло да износи 50-60.000 људи, како год процењивали просечну величину села у Србији у 15. веку. И 1494. године, за време похода Павла Кињижија из Кучева и околине преведено је у Угарску мноштво људи²², а слично је било и током ратовања 1500-1502. године, када је, изгледа, нарочито страдало Браничево.²³ Ове сеобе наносиле су штету османској држави, па су Турци 1495. године пред Кињижијем житеље Посавине евакуисали иза планина (ваљевске) Црне Горе.²⁴

На велике миграције и демографске промене у Подунављу и Посавини Србије током последњих деценија 15. века указују и подаци до којих се може доћи анализом првог наредног сачуваног дефтера Смедеревског санџака, из 1516. године. Треба одмах истаћи да пописни дефтер влаха Смедеревског санџака из те године није сачуван (или пронађен). То, наравно, знатно ограничава могућност доношења прецизних закључака, али се опште тенденције насељености и миграционих кретања могу сагледати. Наиме, од 134 села у Кучеву 1476. године њих 59 или 44% није уписано 1516. године. Од 19 села која су 1476. године припадала санџакбеговом хасу, њих пет није убележено 1516. године, а Колари и Горње, Средње и Доње Петрово су опустели. Села Бадрик, Доња и Средња Трстеница, Иванча, Предовица, Рашанац, Церчинци и Удовице насељена су власима, што упућује на закључак да су у претходном периоду такође била запустела.²⁵ Власима су 1516. године колонизована и кучевска села Стахори, Водице и Полатна, која су

²² А. Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades*, quatuor cum dimidia, Lipsiae 1771, 731-732; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 209-10; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег*, 22-3; *ИСН II*, 451-2 (С. Ђирковић).

²³ Marino Sanuto *Világkrónikájának Magyarországot illeto tudósításai I*, ed. G. Wenzel, *Magyar Történelmi tár* 14 (1869) 135; II, 24 (1877) 9-10, 22-3, 71; В. Макушев, *Историјски сџоменници Јужноџа Словенсџва и околних народа I*, Варшава 1874, 256, 317-319, II, Београд 1882, 59-61; К. Јиречек, *Историја I*, 414; А. Ивић, *Историја*, 41-5; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 224-6; *ИСН II*, 459-60 (С. Ђирковић).

²⁴ А. Bonfini, *Rerum*, 740-1; С. Ђирковић, „*Црна Гора*“, 59.

²⁵ Подаци о власима у овим селима 1516. године сачувани су у рајинском дефтеру: ВВА ТТД 16 (1476), ТТД 1007 (1516). Уп. Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 163.

почетком последње четвртине 15. века била празна.²⁶ Док се у селима Бадрик, Иванча, Черчинци и Удовице број кућа услед досељавања влаха повећао, у осталим наведеним селима тај број се смањило, тако да је укупан број кућа у кучевским селима негдашњег санџак-беговог хаса био мањи за 27%.²⁷

У браничевској нахији Лучица убележено је 1476. године 77 сеоских насеља, а на истом простору су 1516. године пописана свега 23 села. У Пеку је та разлика још драстичнија: 58 села 1476. године према свега три села 1516. године.²⁸ Уколико и претпоставимо да је већина осталих насеља 1516. године била убележена у изгубљеном влашком дефтеру, то опет упућује на нове таласе влашких сеоба у наведене области, којима су претходила и даља исељавања, првенствено преко Дунава. У том смислу, илустративан је пример Пожареваца и његове околине. За време своје управе Смедеревским санџаком од краја 1521. до краја 1523. године, Бали-бег Јахјапашић добио је мулк (добро у пуној приватној својини) који је обухватао влашко село Пожаревац и мезре Кленовник, Кочић, Ђуриковац и Брежане. Мулк је био додељен Бали-бегу да би могао да насели тај простор, а његови приходи били су намењени издржавању бегових задужбина.²⁹ Напредак Пожареваца, који је седамдесетих и осамдесетих година 15. века припадао санџакбеговом хасу, био је у то време знатан: док је 1467. године у њему било 49 домова, већ 1476. године имао је 123 куће. Село је, међутим, крајем 15. или почетком 16. столећа престало да постоји, па је све до новог насељавања 1521-23. године било „изван дефтера“. Мезре Кочић, Кленовник и Ђуриковац исти статус имале су и 1476. године, али је зато мезра Брежани у то време била село, додуше у опадању: 20 кућа 1467. године свело се 1476. године на седам.³⁰

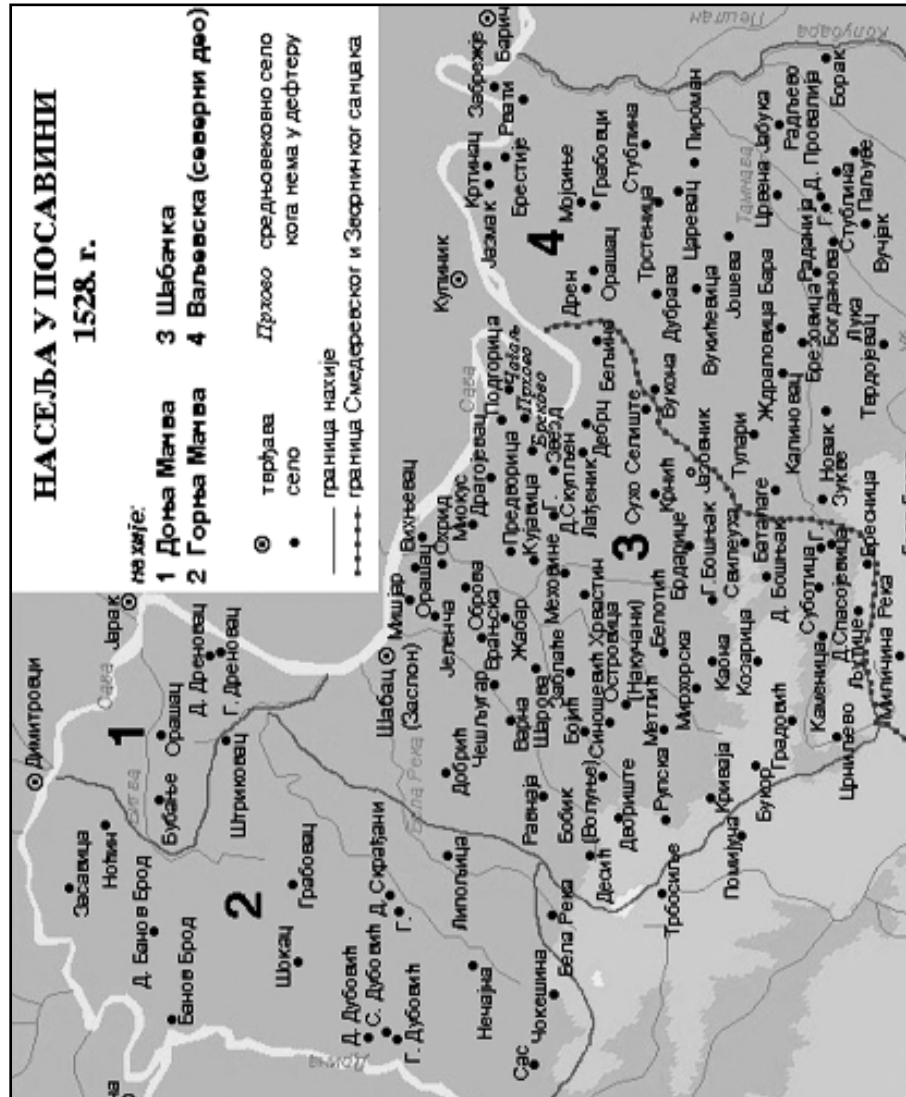
²⁶ У селу Полатна уписана је 1476. године једна удовица, али су земљу обрађивали становници суседних села. Село Дреновац је те године такође било без становника, а 1516. године живели су у њему војнуци (четири породице, сваки са по четири јамака) и раја (10 кућа и четири нежењена): ВВА ТТД 16 (1476), ТТД 1007 (1516). Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 177.

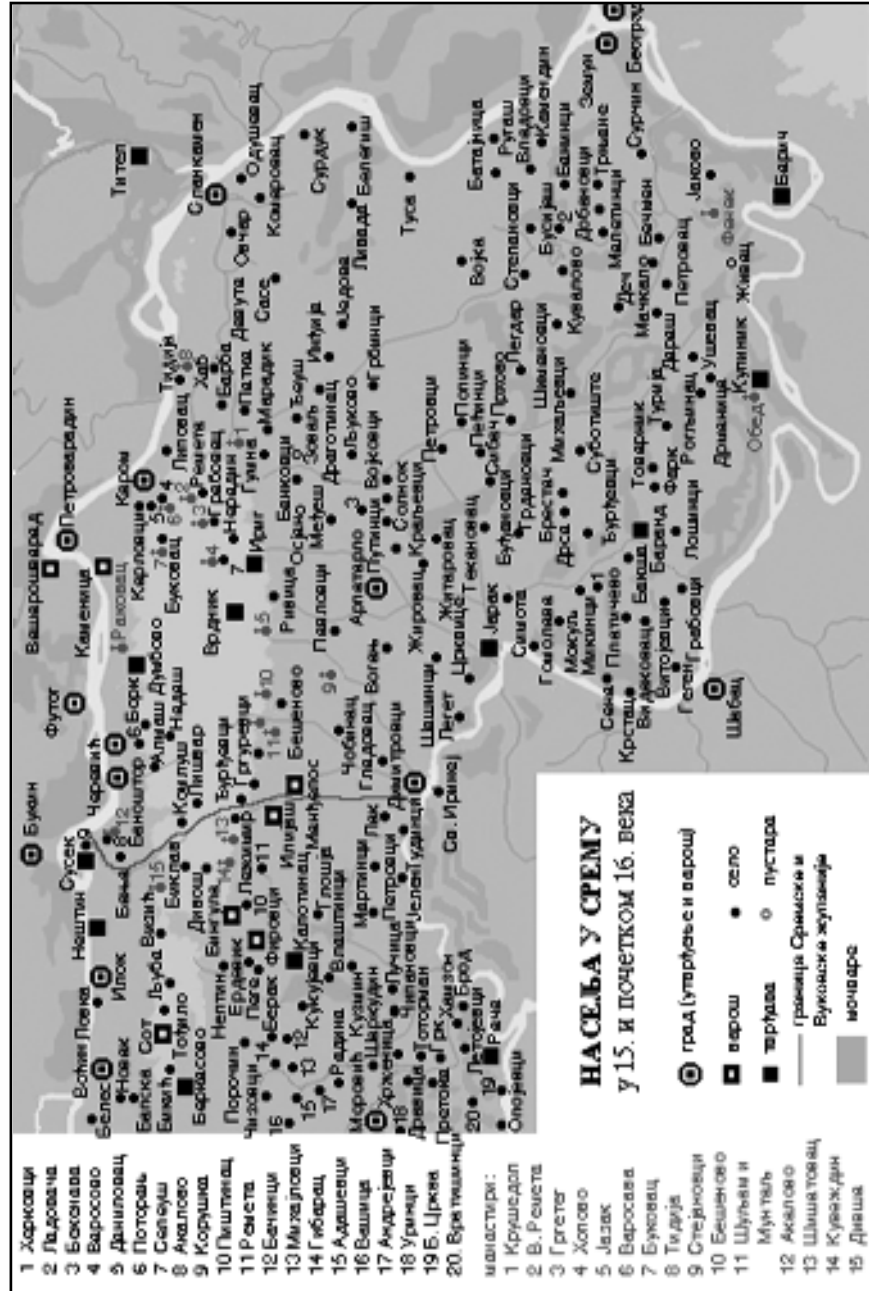
²⁷ ВВА ТТД 16(1476); ВВА ТТД 1007(1516).

²⁸ М. Стојковић, *Bраничевski teftter*, ВВА ТТД 16 (1476), ТТД 1007 (1516).

²⁹ Д. Бојанић, *Пожаревац у 16. веку и Бали-бег Јахјапашић*, ИЧ 32 (1985) 49-50.

³⁰ М. Стојковић, *Bраничевski teftter*, 70-1, 125, 245; ВВА ТТД 16 (1476); Д. Бојанић, *Пожаревац*, 49. Мезре Кленовник и Ђуриковац, данашње село Ђуриковац, припадале су 1476. године хасу смедеревског санџакбега, а мезра Кочић (Кочица)

Од 26 села у Лучици и три у Пеку која су 1476. године припадала санџакбеговом хасу, само 12 је уписано четири деценије касније. Док је Храм прерастао у варош у међувремену подигнуте тврђаве, село Пругово је запустело. Промену броја и структуре становништва у осталих десет села приказаћемо путем табеле.³¹

	1476.	1516.
село	број кућа	
Кличевац	21	21 (2 муслиманске)
Гложан	3	2
Кленичка	70	65
Браничево	87	48
Петка	126	63
Костолац	83	71 (50 муслиманских)
Дубравица	39	137
Кисељево	50	83
Лучица	44	82
Тополовник	46 (18 муслиманских)	117 (82 муслиманске)

Док је у Гложану и Кленички забележен благи пад броја домаћинства, у Браничеву, Петки и Костолцу тај пад био је значајан. Са друге стране, у селима Дубравица, Кисељево, Лучица и Тополовник дошло је до пораста броја становника, па је у раздобљу од 40 година, у наведених 11 села нахије Лучица (не рачунајући Храм) укупан број кућа ипак порастао са 569 на 689, односно за 21%. Уочљива је појава исламизације, која се у случају Тополовника, јединог места са значајнијом муслиманском насеобином 1476. године, може довести у везу са његовим статусом пазарног места (трга).³²

је 1467-76. уписана заједно са селом Калиште, али није наведено да је у питању сејалиште овог села.

³¹ ВВА ТТД 16(1476); ВВА ТТД 1007(1516); Ради прегледности, сабран је број потпуних и удовичких домаћинства

³² У читавом Браничевском субашилуку 1476. године џемат муслимана убележен је поред Тополовника још само у Ждрелу (42 куће), које је такође имало статус трга. У овом месту санџакбег је имао и своју резиденцију:

За крајеве уз Саву и Дрину биле су све до регулације речних корита у прошлом веку карактеристичне периодичне поплаве. Оне су односиле стара насеља и границе њихових атара, а нова села dizана су на новим локацијама, са новим међницима. То је главни разлог што на територији данашње Мачве скоро да нема трагова средњовековних насеља, а садашња села у Мачви су углавном из 18. и 19. века. Чак 19 села у жупи Битва забележених 1381. године у Раваничкој повељи, не јављају се у османским пописима из прве трећине 16. века. Слично је и у делу тока Саве на подручју данашње општине Обреновац, од ушћа Вукодража до ушћа Колубаре, где нису сачувани стари топоними, што је сигуран знак да је река мењала ток.³³ Број и величина насеља на простору нахија Шабац, Горња и Доња Мачва, према подацима које пружа сумарни попис Зворничког санџака из 1533. године, први сачувани за ове крајеве, може се такође показати табелом.³⁴

број кућа	Шабац	Горња Мачва	Доња Мачва
1-5	11 (17.2%)	4 (14.3%)	6 (35.3%)
6-20	42 (65.6%)	21 (75%)	11 (64.7%)
21-30	7 (10.9%)	3 (10.7%)	
више од 30	4 (6.2%)		
укупно села:	64	28	17

После заузимања Београда и Шапца и њихових подручја у Посавини 1521. године, Османлије су и на тим просторима насељавале становништво са влашким статусом. Према попису из 1528. године, у Шабачкој нахији Зворничког санџака власима је насељено 66 села која су први пут уписана у дефтер. Ако се има у виду да је у истој нахији 1533. године било укупно 68 села и 14 мезри,

ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Прилози проучавању њочешака исламизације у Браничеву 1467-1476. године*, ЗМСИ 47-48 (1993) 125-32; А. Крстић, *Чилук Али-бега Михалоџуа у Ждрелу*, Браничевски гласник 1 (2002) 50-2.

³³ А. Младеновић, *Повеље*, 54, 94; А. Handžić, *Prva dva popisa*, 107-11, 159; М. Благојевић, *Насеља у Мачви*, 81, 86.

³⁴ А. Handžić, *Prva dva popisa*, 106-99, Idem, *Шабац и његова околнина у 16. вијеку*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 174-243.

онда је јасно да је највећи део шабачке Посавине после османског освајања био насељен власима, односно да је претходно становништво у великом броју напустило своје домове, или било одведено из њих.³⁵ Уочљиво је да је и после спроведене влашке колонизације највише насеља у све три нахије имало мање од 20 кућа. Број патуљастих насеља сразмерно је највећи у нахији Доња Мачва, која је обухватала источни део некадашње жупе Битва. У овој малој нахији није било ниједног села са више од 20 кућа, а највеће је било дербенцијско село Томчићи са 17 домаћинстава. Свега четири насеља на проматраном подручју имала су више од 30 домова, и сва су се налазила у Шабачкој нахији: Миховина и Добрић са по 35 кућа, Подгорица (53 куће) и Метлић (41 кућа).³⁶

У посавском делу суседне Ваљевске нахије, која је припадала Смедеревском санцаку, било је могуће поуздано убицирати 41 село, пописано 1528/30. године. Од тог броја, три села (7.3%) била су патуљаста, 28 села (68.3%) припадало је категорији малих, а преосталих 10 категорији села средње величине. Ниједно од тих 10 села, међутим, није имало више од 40 домова, а највеће је било село Калиновац (37 домаћинстава), северозападно од Уба. Ово село спадало је међу два највећа у читавој нахији (не рачунајући Ваљево).³⁷

Величина влашких насеља у Смедеревском санцаку 1476. године варирали су од једне до 50 кућа, тако да је у просеку, влашко село имало 13 кућа. Слично је било и пола века касније, када је у Београдској нахији просечна величина влашког насеља износила 12 кућа. Од 159 села ове нахије њих 17 имало је до пет кућа, од шест до 20 кућа било је у 127 насеља, до 30 кућа у 13, а више од 30 кућа само у Мирановцу, данашњем београдском насељу Миријево. Из ове слике издвајао се једино рударски Железник, у коме је живело 148 влашких домаћинстава.³⁸ Већ од седамдесетих година 15. века

³⁵ А. Ханџић, *Шабача*, 162-5; *Idem*, *Prva dva popisa*, 106 и даље.

³⁶ А. Handžić, *Prva dva popisa*, 106-9, 148-9, 197; *Idem*, *Шабача*, 179, 190-1, 198, 208.

³⁷ ВВА ТТД 978 (1528). Расподела села према величини на нивоу читаве Ваљевске нахије била је унеколико другачија: од 216 села 2.3% било је напуштено, 13.4% спадало је у патуљаста, 74.5% у мала, а 9.7% у села средње величине (до 40 кућа, док је Ваљево имало 98 кућа). Уп. Е. Миљковић-Бојанић, *Ваљевски крај у њрвим деценијама џурске власи*, Ваљево, 153.

³⁸ ВВА ТТД 16 (1476); Х. Шабановић, *Турски извори*, 31-112; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 159. Карта убицираних насеља у Београдској нахији, непотпуна и са мањим грешкама: *Историја Београда I*, Београд 1974, 288.

очигледна је тенденција преласка влашког становништва на земљорадњу, и њиховог везивања за земљу. То се види не само из чињенице да ће им на крају тог процеса бити укинута повластице и они сведени на ниво раје, већ и из тога што се власи у северној Србији насељавају у места која су у више од 90 одсто случајева на надморској висини испод 300 метара.³⁹

Врло је тешко проценити број становника по селима. У историјској демографији постоје различита схватања о величини домаћинства у средњем веку: док неки истраживачи рачунају да је породица просечно имала 3,5 члана⁴⁰, други сматрају да је тај број износио око пет глава по кући.⁴¹ Постоје мишљења да је у нашим крајевима под османском влашћу овај број већи, чак и двоструко. Тако, на пример, Д. Бојанић множи потпуна домаћинства са 8, удовичка са 4, и њиховом збиру додаје број неочењених.⁴² Чини се да је коефицијент 5 ипак реалнији и прихватљивији за наше прилике, док би за удовичке куће он износио 2,5.⁴³ Удовичка домаћинства пописивана су посебно из фискалних разлога, пошто је породица на чијем се челу налазио мушкарац плаћала 25 акчи харача, а удовичка кућа свега шест акчи. Таквих домаћинства је у Браничевском субашилуку 1467. било 0,42%, а 1476. године 2,7%. Пораст броја удовица за више од шест пута треба, по свему судећи, везати за угарско ратовање у северној Србији те 1476. године.⁴⁴

Још теже и несигурније је процењивати укупан број становника неке области, не само зато што не постоје прецизни критеријуми за одређивање просечне величине породице, него и зато што се у дефтерима, и у случајевима да су у целини сачувани,

³⁹ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 172.

⁴⁰ J. C. Russel, *Population in Europe 500–1500*, The Fontana Economic History of Europe, vol. 1, sec. 1, London 1969.

⁴¹ T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, New York 1969, 326–7.

⁴² *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 108 (Д. Бојанић); М. Стојковић, *Bраничевski tefter*, 12.

⁴³ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник 23 (1983) 215; М. Васић-О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. године*, Споменик 131, Београд 1992, 98; М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, Насеља, 425-30, залаже се за коефицијенте 4.4 за потпуна и 2.5 за удовичка домаћинства.

⁴⁴ М. Стојковић, *Bраничевski tefter*; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 202.

често не уписује све становништво. То важи првенствено за разне повлашћене групе исламског, али и хришћанског становништва, јер су дефтери превасходно израђивани у фискалне сврхе. Приближни бројеви житеља одређених области које доносе поједини аутори морају се зато узети са великом резервом, али они ипак омогућавају да се уоче неке тенденције кретања величине становништва. По М. Стојаковићу, у Браничевском субашилуку било је 1467. године између 37-42.000 житеља, од тога у нахији Лучица 15-17.000, а у нахији Пек 6-7000 људи. Према процени Еме Миљковић-Бојанић, у читавом Смедеревском санцаку живело је 1476. године између 180.000 и 220.000 становника, од тога 80.000 до 100.000 са влашким статусом. До 1560. године насељеност се смањила за око 40%, будући да је, према истом аутору, у санцаку те године живело између 120.000 и 130.000 људи.⁴⁵

У Београдској нахији 1528. године убележене су у дефтер 2142 старешине влашких домаћинстава, као и 2367 придодатих чланова. Придружени (*tabi*) су поименично пописани мушки чланови који припадају одређеном домаћинству, синови и браћа старешине куће, који са њиме живе у истој кући, али су могли имати и своје уже породице.⁴⁶ У односу на попис из 1476. године, уочава се пораст броја придодатих чланова домаћинстава. У време

⁴⁵ М. Стојаковић, *Braničevski teftler*, 12; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 196. Колико су процене несигурне, показују закључци о насељености Смедеревског санцака бугарских историчара Николаја Тодорова и Аспаруха Велкова. Они су одређивали приближан број становника Балканског полуострва крајем 15. и почетком 16. века на основу харачких дефтера, што искључује муслимане, влахе и део других повлашћених хришћана. Према њиховим истраживањима, Смедеревски санцак је у другој половини 15. века био релативно слабо насељен (0,51 кућа на 1 km² 1491. године), да би двадесетих година 16. века био једна од најгушће насељених регија Османског царства (5,74 куће на 1 km²): N. Todorov–A. Velkov, *Situation demographique de la Peninsule balkanique (fin du 15. – debut du 16. s.)*, Sofia 1988, 28-9. Њихови резултати потпуно су супротни закључку да се од 1476. до 1560. године становништво санцака смањило за 40%, који се намачине реалнијим, имајући у виду чињеницу да је Смедеревски санцак био у том периоду не само територија интензивног насељавања, већ и великог расељавања становништва.

⁴⁶ М. Васић, *O knežinama Bakića pod turskom vlašću*, GDIBIH 9 (1957) 233. Према томе, треба их разликовати од нежењених који се пописују међу рајом. Придружени су могли, али нису морали бити самци.

првог сачуваног пописа Смедеревског санцака на једног табију долазио је 1,4 старешина домаћинства, док је 1528. године на једног табију долазио 0,9 кућних старешина. То је показатељ одмаклог процеса формирања сложених породица задружног типа. Тако је 1528. године међу власима Београдске нахије било 28.7% инокосних породица, 28.6% очинских задруга, 39.4% братских заједница и 3.3% заједница другачијег типа.⁴⁷ На формирање задружних породица, првенствено код влаха, утицали су како фискална политика, плаћање филурије - дуката по кући, уместо харача који се плаћао по мушкој глави, тако и њихов начин живота. Не само због бављења сточарством, већ и због војне службе коју су у османској држави обављали, власима је одговарала проширена породица са што више мушких глава, како би се све наведене обавезе лакше извршиле.⁴⁸

На основу података који пружају средњовековни извори, у првом реду угарске повеље, може се закључити да је, за разлику од Срема, територија данашњег Баната била прилично слабо насељена. Док је на простору Сремске жупаније, према истраживањима Д. Чанкија, током средњег века забележено 17 тврђава, 14 вароши и 223 села, у Ковинској жупанији, која је територијално била већа од Сремске, било је свега 66 села, уз три вароши и три утврђена града.⁴⁹ Наведени бројеви не представљају стање насељености ових жупанија у одређеном тренутку, већ *укупан* број познатих насеља у раздобљу од више стотина година, иако је највише података из 15. и првих деценија 16. века. Да оваква слика није последица неравномерно сачуване изворне грађе, или прилика које су владале само у једном специфичном, овде проучаваном раздобљу, већ појава дужег трајања, условљена у великој мери географским факторима, показаће поређење података османских пописа из друге половине 16. века. То је време када је, као последица турских освајања и колонизационих

⁴⁷ ВВА ТТД 16 (1476); Х. Шабановић, *Турски извори*, 31-112; М. Бобић, *Куће, породице и задруге*, Насеља, 384-9; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 193-4.

⁴⁸ М. Vasić, *О knežinama*, 232, Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 188-92; О задругама код Срба у средњем веку: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 147; *Лексикон*, s. v. *Задруга* (С. Ћирковић).

⁴⁹ D. Csánki, *Magyarország*, 117-21, 231-56. Ове цифре треба узети оријентационо, будући да су каснијим истраживањима откривена нека нова села, а нека села се могу идентификовати са другим, код Чанкија посебно наведеним. Ипак, овакве корекције су мале, па горњи бројеви јасно показују велику несазмеру у насељености Сремске и Ковинске жупаније.

мера, етничка и демографска слика Срема и Баната у односу на претходни период знатно промењена. Ипак, не само пропорционална разлика у насељености, већ и број насеља на проматраним просторима био је врло сличан ономе из 15. и почетка 16. века. Према попису Темишварског санџака из 1579/80. године, у Панчевачкој нахији, која већим делом одговара територији раније Ковинске жупаније, било је 46 насељених места и око 50 мезри. Десетак година раније, у источном делу Сремског санџака, на подручју који је некада обухватала Сремска жупанија, постојала су 223 села и 194 мезре.⁵⁰

Дакле, насељеност на просторима југозападног Баната достигла је свега 30% насељености Срема у позном средњем веку, односно 20% у последњој четвртини 16. столећа (ако рачунамо укупан број топонима, села и мезри, онда је то 23%). Уколико имамо у виду да су мезре често трагови ишчезлих насеља, што се добро види упоредном анализом средњовековне грађе и сремског дефтера из 1566/70. године, можемо да претпоставимо да међу оних педесетак мезри у Панчевачкој нахији има и некадашњих средњовековних села која нису остала забележена у очуваним угарским повељама. То би у извесној мери повећало густину насељености равничарског дела Баната у периоду од 14. до првих деценија 16. века, али нипошто не би променило закључак да су природни услови, Делиблатска пешчара и бројне мочваре, утицали на далеко мању насељеност него што је то био случај у суседном Срему. Колико се може судити на основу убицираних села, подручје пешчаре, *Camprus Maxons*, било је у средњем веку ненасељено. Стара насеља у јужном делу Ковинске жупаније налазила су се делом између пешчаре и мочварних обала Дунава, а делом северно од пешчаре, између ње и велике Иган (касније Алибунарске) мочваре. Гушће је био насељен јужни део Крашовске жупаније, између пешчаре, Дунава, Вршачких и Банатских планина, где су природни услови за живот били повољнији. Врло је слична и каснија, па и данашња слика насељености ових крајева.⁵¹

⁵⁰ В. Mc Gowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983; Т. Halasi-Kun, *Keve County and the Ottoman Paçova Nahiyesi, Between the Danube and the Causasus, A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, Budapest 1987, 105-51, цитирано према приказу О. Зиројевић у ЗМСИ 37 (1988) 201-2.

⁵¹ D. Csánki, *Magyarország*, 98-109; 117-21; за историју насеља у јужном Банату у 17. и 18. веку: Д. Поповић, *Срби у Банату до краја 18. века, Историја насеља и сџановнишиџа*, Београд 1955, и карта у прилогу.

На начин живота људи и положај њихових насеља одувек су утицали природни услови: плодна земља, пијаћа вода, шумски покривач, земљишта погодна за испашу, надморска висина, клима, мрежа путева. Услед међусобне зависности природних ресурса и људских потенцијала, ти фактори условљавају тип привредне делатности у насељу, и доприносе његовим карактеристикама и друштвено - културолошком моделу коме припада.⁵²

Ритови, баре и мочваре, углавном исушени мелиорацијама изведеним крајем 18. и током 19. века, простирани су се дуж обала Дунава, Саве, Тисе, Тамиша, Караша, Бегеја, Брзаве и Босути.⁵³ То је уз честе, понекад и катастрофалне поплаве, опредељивало људе да у доњем Срему, Мачви и јужном Банату насеља стварају углавном на сувим и оцедним местима, као на неким острвима (која су у време поплава често заиста то и постајала). Тако је, на пример, средњовековно насеље у Бољевцима било смештено на релативно сувом појасу земљишта правца исток - запад, ширине до 1 km, обликованом ритовима Саве на југу и Фенечком баром на северу. Док се насеље на јужној ивици лесне терасе Саве налазило на надморској висини од око 78 метара, ритови су били на висини од 72 метра.⁵⁴ Сличан положај имала су и многа друга средњовековна села у Срему и јужном Банату: Гомолава (Gomol) код Хртковаца, насеље на десној обали Дунава северозападно од Чортановаца⁵⁵, затим

⁵² Ј. Мргић-Радојичић, *Доњи Краји, Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 167; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 171. Уп. С. Georgieva, *La structure de l'habitat bulgare au 15.-17. siecle*, Etudes balkaniques, Academie Bulgare des sciences, Institut d'etudes balkaniques 1-2, Sofia 1998, 144-54.

⁵³ Карта Панонско-карпатског басена пре мелиорација: Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад 1996, 10-1.

⁵⁴ Д. Мркобрад, *Село Бољевци код Земуна - средњовековно и праисторијско насеље*, Археолошки преглед (=АП) 23 (1982) 28-32; Idem, *Село Бољевци код Земуна, словенско насеље*, АП 25 (1986) 63-6; Н. Станојев, *Средњовековна насеља*, 75.

⁵⁵ У питању је, по свему судећи, насеље које се може довести у везу са средњовековним прелазом преко Дунава Tuderew, односно селом Тидија из друге половине 16. века, које се налазило на истоменом потесу код Чортановаца: D. Csánki, *Magyarország*, 140; В. Mc Gowan, *Sirem*, 206; Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7, Историја насеља и сѐиановнишћива*, Београд 1959, 106, 112; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у 16. и 17. веку*, Нови Сад 1976, 95; П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и његовим притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 165-6.

насеља на локалитету Црвенка код Вршца, код Долова на југозападном рубу Делиблатске пешчаре и код Панчева, да наведемо само нека археолошки испитана.⁵⁶ У Мачванској Митровици су манастир Светог Иринеја, пространа некропола и насеље били смештени на три повезана узвишења, док је околни нижи терен био плавлѐн. Тако је величина насеља морала да буде прилагођена површини простора погодног за становање, али и ограничена некрополом и црквеним грађевинама.⁵⁷ Име Заслона и откривени остаци насеља указују да се оно налазило на уздигнутој заравни на простору данашњег шабачког доњошорског гробља. Ово узвишење, површине око 15 ha, до пре око 70 година било је са свих страна опкољено ритовима и Беглук-баром.⁵⁸

Још већи број насеља налазио се, наравно, изван мочварних области, на равним или валовитим подгоринским теренима, погодним за земљорадњу, у близини изворске или текуће воде. То важи како за Срем и Мачву, тако још и више за Кучево и Браничево. Најслабије могућности за живот и привређивање пружали су нископланински, али шумовити предели Фрушке Горе, Банатских планина, Цера, Космаја, обронака Северног Кучаја и Хомољских планина, што је условљавало и малу густину насељености или потпуно изостајање насеља у тим крајевима. Неупоредиво највећи број села налазио се у жупским пределима, не вишим од 300 метара надморске висине. Према нашим истраживањима, у читавој Браничевској земљи 1476. године чак 91% насеља било је надморској висини до 300 метара, док су остала села, углавном она у Хомољу, лежала на висини до 500 метара. Само је хомољско село Поникве било на висини између 500 и 700 метара.⁵⁹

⁵⁶ Н. Станојев, *Средњовековна насеља*, 90, 96, 123, 143, 152.

⁵⁷ В. Поповић, „*Методијев*“ *гроб и епископска црква у Мачванској Митровици*, *Старинар* 24-25 (1973-4) 265-70; С. Ерцеговић-Павловић, *Сиритијаграфија на комплексу некропола у Мачванској Митровици*, *Годишњак града Београда (=ГГБ)* 25 (1978) 59-64; Eadem, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*, *Sirmium* 12 (1980) 61-9; D. Minić, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica*, *Sirmium* 11 (1980) 73-80.

⁵⁸ М. Јевтић-М. Васиљевић, *Шабачка њврђава и њосџанак града*, *Шабац у прошлости* I, 405-6. Реч „заслон“ означава заклон, преграду, заузимање положаја од непогоде: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика VI*, Београд 1969, 401-2, s. v. Заслон; С. Новаковић, *Белешке к историји Шайца и шабачке владичанске сџолице*, *Годишњица Николе Чупића (=ГНЧ)* 9 (1887) 6, претпоставио је да је Заслон име брега, земљане греде, односно села.

⁵⁹ Детаљније о томе: Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 171-2.

О изгледу села на просторима Подунавља и Посавине Србије и јужне Угарске и начину живота у њима у средњем веку остало је мало трагова, како у писаним и ликовним изворима, тако и у археолошком материјалу. Разлози за то леже, са једне стране, у чињеници да је свакодневни живот обичних људи био углавном изван интересовања средњовековних писаца, а са друге, да су куће подизане од материјала који нису трајни. Ипак, на основу спроведених археолошких истраживања, може се рећи да су на подручју данашње Војводине, али и у крајевима јужно од Саве и Дунава, полуукопани објекти (полуземунице) били у употреби до позног средњег века, па и касније.⁶⁰ Ови објекти су приземни, најчешће четвороугаоне, ређе овалне основе, зидова изграђених од хоризонталних брвана или талпи, или од вертикално побијених стубаца са испуном између њих. Ова испуна могла је бити од брвана, талпи, плетера облепљеног блатом или трске. Надземне куће се од 14. и 15. века јављају све чешће, и по типу одговарају брвнарама или бондручарама. Унутрашњост свих ових кућа је једноставна, са подом од набијене земље и и са по једном до две пећи или огњиштем у углу, на нивоу пода или на банку.⁶¹

Као илустрација изгледа позносредњовековног села у Подунављу могу да послуже остаци једног већег насеља са некрополом

⁶⁰ Путописци 17. века наводе да се по сремским селима становало у колибама од трске и у кућама укопаним у земљу, да су се над земљом видели само кровови и да се у станове силазило степеницама до огњишта: Е. Fermeđzin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752, Zagrabiae 1892*, 349-50; Ј. Богичевић, *Пушовање царског њослансџива у Цариград*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду (=ГИДНС) 4 (1931) 442; В. Поповић, *Пушойис др Брауна*, ГИДНС 6 (1933) 351; М. Марковић, *Један француски пушойисац у нашој земљи 1658*, ГИДНС 7 (1934) 313; Д. Поповић, *Војводина у њурско доба*, *Војводина I*, Нови Сад 1939, 276-9.

⁶¹ Такву слику позносредњовековних станишта пружају резултати ископавања на локалитетима Мало Кувалово код Крњешеваца (средњовековно насеље Kuwalu), Просине код Пећинаца, Жировац код Руме (Sygoch), Хумка код Врцалове воденице, такође код Руме, Кудош код Шашинаца, Селиште код Лаћарка (Lak), Гомолава код Хртковаца (Gomol), Бољевци, Долово, Црвенка код Вршца, Најева Циглана код Панчева, Рудине код Костолца, Винча, Михајловац, Мачванска Митровица, Београдска тврђава, Рибница код Доњег Милановца: Д. Гачић, *Средњовековна налазишта*, Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем, Нови Сад 1995, 233-240; Н. Станојев,

на ушћу Поречке реке у Дунав, које се оквирно датује од 13. до прве половине 15. века. Четвороугаоне надземне дрвене куће груписане су и смештене на малим међусобним растојањима, распоређене изгледа дуж обале у низовима. На слободном простору између кућа налазиле су се житне и отпадне јаме, отворена огњишта, те једна кружна калотасто пресведена пећ. Село је било густо насељено и дуго се задржало на истом месту. Од покретног археолошког материјала пронађени су керамичко посуђе (неглеђосани лонци, зделе и црепуље локалне производње; фрагменти глеђосаних тањира, здела, бокала и крчага у мањем броју, који су из градских средина доспели трговином), пршљенци за вретена, игле, ножеви, највише пољопривредне алатке и оруђе употребљавано за обраду дрвета и прераду коже. Има и налаза стрела, мамуза и делова коњске опреме, новца. Знатно ређи материјал из 16/17. века казује да се живот наставио и после половине 15. века, али у много мањем обиму, можда у свега неколико кућа. У продужетку насеља пружа се истовремена некропола, која заузима источни део локалитета. На врху брда Царетина, 250 метара североисточно од насеља, у 14. веку саграђено је утврђење које доминира читавим ушћем Поречке реке и знатним делом дунавске обале.⁶² Утврђење је имало изузетан стратешки положај, изграђено је на једној од крајњих североисточних тачака српске државе, и под његовом заштитом одвијао се живот у многим околним отвореним насељима. С. Новаковић је на овом простору тражио град Вишесав.⁶³

* * *

Средњовековна насеља, 75-6, 90-100, 123-6, 143-6; Д. Минић, *Манасџир - ђраисџиоријско, античко и средњовековно налазиште*, *Старинар* 33-34 (1982-83) 153-7; Eadem, *Рибница - ђраисџиоријско и античко налазиште, средњовековно насеље са некрополом*, *Старинар* 33-34, 259-63; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997; *Лексикон*, s. v. *Кућа* (Г. Милошевић).

⁶² Д. Минић, *Поречка река, средњовековно насеље и некропола*, *Старинар* 33-34 293-6.

⁶³ С. Новаковић, *Град Вишесав и Видинска област*, ГНЧ 5 (1883) 157-64; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, *Историјски гласник* 1-2 (1987) 53-4. Према М. Јанковић-Ђ. Јанковић, *Цоммуницатџион сур лес реџерџес антиџриеурес данс ла вилле Вишесав ђрес де Текија*, *Balkanoslavica* 7 (1978) 155-67, град Вишесав био је источније, код Текије.

Појава напуштених насеља, селишта, присутна је током читавог средњег века, и касније, све до наших дана. О разлозима замирања насељених места, нарочито у овде проматраном раздобљу испуњеном ратним разарањима, већ је било речи. Селиште (лат. *predium*, мађ. *puszta*) је не само напуштено, бивше село, већ и потенцијално будуће насеље. Оно има свој атар и своје правине, и у погодном тренутку, доласком новог становништа, често бива обновљено.⁶⁴ Интерес за обнављање напуштених насеља имали су, природно, првенствено њихови феудални господари, који су од њих убирали приходе. Тако је, на пример, 1412. године ковинској општини признато право на поседовање пустара Баваништа и Скореновца, које су затим, до 1428. године, биле насељене и обновљене као села.⁶⁵ Исти је случај био и са селима Јаково, Сурчин, Добановци, Белегиш, Владовци, Степановци, Мохаровци и Трњане у околини Земуна, која су запустела и као пустаре пре 1488. године дарована Димитрију Потречићу. Он је потом населио и обновио бар део тих селишта: у Добановцима је имао своју курију, а Јаково, Сурчин и Белегиш постоје и данас.⁶⁶

Османски пописни дефтери пружају врло сличну, али унеколико издиференциранију поделу напуштених насеља на пуста села и мезре. Као пуста убележена су привремено напуштена села, углавном она која су се налазила на правцима кретања војних похода. Она села која су запустела и тако на дужи рок или трајно постала селишта, уписивана су у дефтерима као мезре. Иако су појмови селиште и мезра у значајној мери подударни, они се ипак не могу потпуно изједначавати. Мезра у оквиру османских односа на земљи представља површину обрадиве земље која је остала изван сеоских атара, и која се сеје извана, углавном од стране житеља околних села. Она је могла настати и крчењем новог обрадивог земљишта.⁶⁷ Тако је 1476. године мезре Речицу и Вучји Дол у Лучици обрађивала

⁶⁴ Р. Михаљчић, *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник Филозофског факултета 1 (1967) 172-224; *Лексикон*, s. v. *Селиште* (Р. Михаљчић).

⁶⁵ Г. Витковић, *Прошлост, усџанова и сџоменици уџарских краљевских шајкаша*, ГСУД 67 (1887) 3-4, 7; *ИСН II*, 320 (С. Ђирковић); Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 26-8.

⁶⁶ З. Симић - Д. Димитријевић - С. Ђирковић, *Почеци манасџира Фенека*, Саопштења 27-28 (1995-6) 88, 93.

⁶⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 180.

„раја санцакбега“, а мезру Винци у Пеку становници оближњег села Устје. Исту мезру су 1467. године обрађивали житељи села Белотино. У нахији Лучица мезра Орашје на обали Дунава код ушћа Мораве била је сејалиште села Брежани, а Голожац сејалиште села Затон на Дунаву. У Пеку је мезра Снеготин(ов)а, данашње село Снеготин јужно од Голуца, била сејалиште суседног села Двориште. Мезре Бобреже, Дебељава (Кобиље), Мрчковац и Покоје у Пеку обрађивали су сами тимарници хришћани, на чијим су се тимарима налазиле. Све ове мезре доносиле су низак приход од 50 до највише 500 акчи.⁶⁸

Иако наведени подаци приказују мезру као сејалиште, има много других који чине очигледном њену везу са селиштем. Више пута је наведено да су нека средњовековна села у првим османским пописима уписана као мезре. Такав је случај са селима Тупшинци, Бикињ, Гареве и Српци у Пеку, и Вучидол и Дабар у нахији Лучица.⁶⁹ На простору некадашње угарске Вуковске жупаније, 25 села Моровићког властелинства и 17 села властелинства Шаркудин из последње трећине 15. века имало је статус мезри 1548, односно 1570. године.⁷⁰ И у осталим деловима Сремског санцака бројни су случајеви да средњовековна насеља запусте и постану мезре, као што је то било са селима Јаково 1548. године и Трњани, Ругаш, Микула и Михаљевци 1566/70. године.⁷¹ У Кучеву, нарочито изложеном ратним дејствима током последњих деценија 15. и почетком 16. века, било је више села која су у раздобљу од 1476. до 1516. године запустела и сведена на положај мезри. То се десило селима Кршљани, Лалићи, Доњи Шемчин, Пожеговац, Кошарна, Жрнован и Колари. Индикативно

⁶⁸ М. Stojaković, *Braničevski teftar*, 78 (чита Вршије уместо Орашје), 155, 204, 212 (чита Подбрежина уместо Бобреже), 220, 245; ВВА ТТД 16 (1476); Наведени су само неки примери од 40 мезри у Пеку и 27 мезри у Лучици колико их је уписано у периоду од 1467 до 1476. године.

⁶⁹ Село Вишница манастира Раванице у Пеку идентично је, по свој прилици, са мезром Виташицом. У дефтерима из друге половине 15. века Српци су убележени као мезра Српчић: Љ. Стојановић, *Сџари српски хрисовуљи*, 3-4; М. Lascaris, *Actes*, 183-4; А. Младеновић, *Повеље*, 180-1; М. Stojaković, *Braničevski teftar*, 75, 209-10, 216; ВВА ТТД 16 (1476).

⁷⁰ P. Engel, *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája*, Századok 134/2 (2000) 300-2, 308-9.

⁷¹ X. Шабановић, *Турски извори*, 406, 590-4.

је, међутим, да су изузев Жрнована, које је 1476. године имало девет потпуних и једно удовичко домаћинство, сва остала наведена села бројала између једне и четири куће.⁷²

Мезра је ипак могла бити и насељена, ређе рајом, или власима, што је био чешћи случај. Мезра Српчић у Пеку била је 1467. празна, а 1476. на њој су живела три домаћинства. Исти случај био је и са мезром Орахово (Ракова) на обали Мораве, у близини села Лучице. Године 1467. била је ненасељена, сејалиште села Селце, а девет година касније живело је на њој осам породица. У попису из 1467. године уписана је мезра Брајишница у Пеку, на којој су живела три хришћана-тимарника.⁷³

Овакве мезре су могле да прерасту у села. Тако је мезра Курузи у Лучици убележена као празна, изван дефтера 1467. године, потом насељена власима и прерасла у село до 1476. године.⁷⁴ Године 1516. већина уписаних мезри била је насељена влашким становништвом. Тако је било у поменутих кучевским селима Лалићу, Кошарни, Жрновану. Доњи и Горњи Шемчин (Шемџин) прерасли су у села до 1528. године, када су били насељени власима. Село Шепшин и данас постоји северно од Младеновца. Колари су двадесетих година 16. века насељени муслиманским становништвом. Муслимани су до краја 16. столећа били искључиви житељи овог места.⁷⁵ О прерастању мезре Трбушнице у село сликовито говори белешка у попису из 1536. године: „из раније̄ ѿо̄йиса види се да је ӯйисана као сејалишӣѿе̄ горе наведено̄г села С̄ѿублине. Међӯѿим, с̄ѿоменӯѿо село С̄ѿублине има одређене и јасно ӯѿврђене г̄ранице (sinor) и нема везе са с̄ѿоменӯѿом мезром Трбушницом, која истӣо ѿ̄ако има свој одређен и јасан синор, ѿ̄а ѿо̄шӣѿо је сада дошла нека раја извана и ѿ̄у се населила, ѿ̄о је она ӯйисана као село“.⁷⁶ Мезре

⁷² ВВА ТТД 16 (1476); ВВА ТТД 1007 (1516); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 181.

⁷³ М. Стојакović, *Vraničevski tefter*, 61, 213, 216; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 182.

⁷⁴ М. Стојакović, *Vraničevski tefter*, 247; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 181.

⁷⁵ ВВА ТТД 1007 (1516); Х. Шабановић, *Турски извори*, 99, 216, 318; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије*, 149; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 181.

⁷⁶ Х. Шабановић, *Турски извори*, 182, 366. Село Трбушница налази се између Лазаревца и Аранђеловца.

које нису касније насељене, ушле су временом у атар села чији су их житељи обрађивали, и од многих се изгубио сваки траг на терену, тако да их је данас немогуће убицирати.

Aleksandar KRSTIĆ

RURAL SETTLEMENTS IN THE SERBIAN AND SOUTH HUNGARIAN PARTS OF THE DANUBIAN AND SAVA REGIONS IN THE FIFTEENTH CENTURY AND THE EARLY DECADES OF THE SIXTEENTH CENTURY

Summary

The Danube and Sava rivers formed the border between Serbia and Hungary until 1459, and, subsequently, between the Ottoman Empire and Hungary (1459–1526). As a result of the frequent wars and of the policy, pursued by both contesting states, of the colonization of proper territories and the depopulation of the enemy territories, the population in the frontier zone along both sides of the Danube and the Sava changed several times in the course of the latter half of the fifteenth century and the early decades of the sixteenth century. On the other hand, the geographical features of the Danube and Sava regions, consisting predominantly of flat, lowland or undulating terrain, the big rivers Danube and Sava and their numerous tributaries, as well as the network of important overland and river communications, offered favourable conditions for human life. The Serbian and Hungarian diplomatic records and the earliest Ottoman censuses make it possible for us to reconstruct the distribution of and the duration of habitation in the villages in the Danubian and Sava regions in Serbia (Macva, Kucevo, Branicevo) and in southern Hungary (Srem and southern Banat). The Ottoman censuses also provide information on the number of households in individual villages, which makes it possible to estimate the total number of inhabitants in a particular village or region. Thus it can be established that a number of villages in northern Serbia continued to exist after the Ottoman conquest in 1459 (68% of the villages in the Branicevo district). The density of population and the size of the villages varied from one area to another, and were determined, at least in the case of northern Serbia, by war operations rather than natural conditions. Generally speaking, small and medium-sized villages (6–20 and 20–40 households respectively) predominated. The area of Lucica was the only one in which as many as a fourth of the villages consisted of 40 to 60 households in 1476. The number of very small villages (1–5 households) varied, depending on the region, between 6.5% and 33%. There were only four villages with more than 100 households in the entire Serbian part of the Danubian region. In the

Serbian stretch of the Sava region, the majority (65% – 75%, depending on the area) of the villages existing in 1528–1533 belonged to the category of small villages. The population density in the territory of southwestern Banat amounted to a mere 30% of the population density in Srem in the late Middle Ages. That was mainly due to the natural conditions, i.e. numerous marshes and a large expanse of sandy soil. Archaeological evidence shows that the inhabitants of the late mediaeval villages in the Serbian parts of the Danubian and Sava regions lived in partly sunken or above-ground dwellings made of wood or wattle and daub and covered with reeds.

Драгана АМЕДОСКИ
Историјски институт
Београд

ЗЕМУН И ЗЕМУНСКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ

Историја Земуна и његове околине, у времену од пада под османску власт 1521. године до краја XVI века, односно до Дугог рата (1593-1606), до сада није била предмет исцрпнијег истраживања. Изузетак чини турско освајање града које је, у оквиру проучавања историје Београда, добро обрађено у домаћој литератури.¹ Један краћи рад о Земуну у XVI и XVII веку верским и трговачким објектима и броју, конфесионалном саставу и занимању становника, објавила је Олга Зиројевић.² Њен чланак, урађен на основу османских катастарских пописа³ и савремених путописа⁴,

¹ Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци после више ојсада заузели Београд*, Београд, 1956, у даљем тексту *Како су Турци*; G. Škrivanić, „*Turski pohod protiv Ugarske i osvajanje Beograda 1521. godine*“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 (1967), 143-175, у даљем тексту „*Turski pohod*“; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, у даљем тексту *Београд*; Иста, „*Борбе Турског Царства и Угарске око Београда*“ у *Историја Београда*, 1, Београд 1974, у даљем тексту „*Борбе Турског Царства*“.

² „*Земун, период турске владавине до Бечког рата (1683)*“, *Годишњак града Београда*, XXX (1983), 21-26, у даљем тексту „*Земун*“. Касније је исти аутор објавио исправљену и допуњену верзију овог рада „*Период турске владавине до Бечког рата (1683)*“, *Земун*, Земун, Скупштина општине, 1987, 67-71.

³ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, 1, 1, Катастарски пописи Београда и околине 1476-1566, Београд 1964, у даљем тексту *Турски извори*; *Istanbul Vaşbakanlık Arşivi (BVA)*, TD 549 (1566/7).

⁴ О путописној литератури детаљније у тексту који следи.

као и одговарајуће литературе⁵, послужио нам је као полазна тачка за даља истраживања земунске нахије.⁶

Темељ за бављење поменутом темом поставио је Хазим Шабановић, који је објавио прве, најстарије пописе Земуна и околних села, из 1546. и 1566/7. године.⁷ Брус Мекгоуан је нешто касније објавио целокупан попис Сремског санџака из 1566/7. године, односно попис Земуна и земунске нахије.⁸ Остали сачувани пописи ове области, која је после 1521. године дошла под управу смедеревског санџакбега⁹, а од 1541-1543. године се налазила у саставу новооснованог Сремског санџака¹⁰, за сада још увек нису објављени. Потичу из 1578/9¹¹, периода после 1588.¹² и 1614. године.¹³

⁵ О историји Земуна написано је неколико монографија на које је О. Зиројевић скренула пажњу у напоменама уз свој рад: I. Sopron, *Povesni nacrt grada Zemuna i njegove okoline*, Zemun 1890; М. Дабижић и Ж. Шкаламера, *Сџапо језгро Земуна, историјска-урбана целина*, Земун 1967. итд. С обзиром да оне не доносе релевантне податке за нашу тему, овде их нисмо посебно наводили.

⁶ Посебно се захваљујем мр Татјани Катић на великодушној помоћи и корисним саветима које ми је давала током рада.

⁷ Х. Шабановић, *Турски извори*, 400-411, 581-601.

⁸ В. W. McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, Ankara 1983, 386-404, у даљем тексту *Sirem Sancağı*. Делови пописа Сремског санџака (*Тају дефтер* 549, у даљем тексту TD 549) који се односе на Земун и земунску нахију се код ова два аутора углавном поклапају. Међутим, постоји и једна важна разлика која се тиче начина дешифровања једне дажбине. Наиме, Шабановић је преводи као „ушур од белог и црног лука“, дакле чита као „*дџр-и сџр ве њийџ*“, док Мекгоуан то чита као „*дџр-и бибер ве њийџ*“, што би се преводило као „ушур од паприке и црног лука“, што је мање вероватно. Остале разлике међу њима своде се на распоред пописаних имена и начин њиховог дешифровања, што може значити да аутори нису радили на истом примерку, односно препису дефтера. Мекгоуан је овај дефтер датирао у прве године владавине султана Селима II (1566-74) (*Sirem Sancağı*, lii–liii). Х. Шабановић као време настанка дефтера узима 1566/7. годину (*Турски извори*, 581). За Б. Ђурђева то је време између 1566-69. године. („*Prodaja crkava i manastira za vreme vlade Selima II*“, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine IX*, 1957, 242, нап. 13).

⁹ Х. Шабановић, „*Београд као војно-ујравно и привредно средиште у XVI-XVII веку*“ у *Историја Београда*, 1, Београд 1974, 327-328.

¹⁰ Према неким ауторима, Сремски санџак се први пут помиње 1543. године („*Срем, Бачка и Банат*“, *Историја народа Југославије*, књ. II, Београд 1960, 172, у даљем тексту „*Срем*“; McGowan, *Sirem Sancağı*, lx). Х. Шабановић је такође

У Архиву Србије налазе се фотокопије необјављених дефтера из 1578/9. године¹⁴ и из времена Мурата III, после 1588. године¹⁵, које смо користили у раду.¹⁶

Поред катастарских пописа, ослонили смо се и на дела османских хроничара: Печевије¹⁷ и Селаникија¹⁸, као и на објављену документарну грађу из архивске серије *Mühimme defteri*.¹⁹

сматрао да је наведени санџак основан између 1541 и 1543. године (*Турски извори*, 401), да би нешто касније навео да је Сремски санџак основан кад и Пожешки, тј. најкасније почетком јуна 1538. године са седиштем у Осијеку, па се зато дуго звао Осјечким санџаком. („Град као војно-ујравно и привредно средишње у XVI и XVII веку“, Историја Београда I, Београд 1974, 330). Према наводима О. Зиројевић најстарији помен Сремског, односно Осјечког санџака је 1540. године (*Ујравна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*“, Зборник за историју Матице српске 1, Нови Сад 1970, 13).

¹¹ ВВА, TD 571.

¹² ВВА, TD 673.

¹³ У поседу Јана Рејцмана, Универзитет у Варшави (према McGowan, *Sirem Sancağı*, lvi). Данас су, поред поменутих, познати и јавности доступни и следећи пописи: TD 245, сумарни попис који представља листу тимара у Сремском санџаку, чији је један део датиран 953/1546. године и TD 429, недатиран сумарни попис северне Србије у који је укључен и попис Срема с почетка владавине Сулејмана I.

¹⁴ Архив Србије TD 571 (3819-4000). Фотокопија дефтера није комплетна јер недостају завршне стране, али је потпун попис земунске нахије. У даљем тексту пагинација Архива Србије.

¹⁵ Архив Србије TD 673 (3635-3818). У даљем тексту пагинација Архива Србије. Б. Ђурђев је објавио канун-наму која се налази на почетним страницама овог дефтера, „Сремска канун-нама из 1588-9 године“, Гласник Земаљског музеја, св. IV-V, Сарајево 1950, 269-283. У даљем тексту „Сремска канун-нама“.

¹⁶ У Архиву се налазе фотокопије објављеног сремског дефтера TD 549 (987-1183). Упоредили смо читање Мекгоуана са турским текстом и видели да се поклапају, са изузетком појединих личних имена и једног погрешно прочитаног топонима (Буњавци, уместо Бућавци).

¹⁷ Ибрахим Печеви, *Пезеви Тарихи*, бугјнкј ифадейе щевирен Мурат Ураз, Истанбул 1968. У даљем тексту *Пезеви Тарихи* (Постоји и превод Печевијине историје: Реџевија, Ibrahim Alajbegović, *Historija 1520–1576*, Сарајево 2000).

¹⁸ Селаники Мустафа Ефенди, *Тарих-и Селаники*, хазирлајан М. Ипџирли, Истанбул, 1989. У даљем тексту *Тарих-и Селаники*.

¹⁹ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), (*Özet ve İndeks*), Баџбаканлик Девлет Арџивлери Генел Мјадјрлјгј, Османли Арџиви

Вредна запажања о Земуну и насељима у саставу земунске нахије оставили су европски путописци XVI и XVII века: Ханс Дерншвам²⁰, Антун Вранчић²¹, Штефан Герлах, Саломон Швајгер²², Рајнхолд Лубенау²³ и Евлија Челебија, османски путописац из друге половине XVII века.²⁴

У средњем веку Земун се развијао у сенци оближњих, јачих тврђава, пре свега Београда. У поређењу са овим и другим суседним, већим градовима био је готово анониман.²⁵ У време првих продора Турака његов значај је порастао, као и значај других тврђава на Сави и Дунаву. Све оне су крајем XIV и почетком XV века обнављане и интензивно изграђиване.²⁶

Средњовековно земунско утврђење налазило се на Гардошу, брежуљку на обали Дунава. Било је малог обима, опасно бедемима са кулама међусобно повезаним зидом. Изван бедема се налазио дубок жарак. Остаци ове тврђаве, која је касније била само део земунског града који се развио у подножју тврђаве, задржали су се до данас.²⁷

²⁰ М. Влајинац, „Из њујоркског Ханса Дерншвама 1553-55.“, Братство, XXI, Београд 1927, 56-104. У даљем тексту „Из њујоркског“.

²¹ Р. Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putovanje Antuna Vrančića g. 1553“, Rad JAZU, LXXI (1884), 18. У даљем тексту „Putovanje Antuna Vrančića“.

²² Исти, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, XIII. Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera ili opisi putovanja carskih poslanstava u Carigrad, naime Davida Unganda od god. 1573. do 1578. i Joach. Sizendorfa od god. 1577“, Rad JAZU, CXVI (1893), 1-112. У даљем тексту „Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera“.

²³ О. Зиројевић, „Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године“, Годишњак града Београда, XIII (1966), 49-63. У даљем тексту „Рајнолд Лубенау“.

²⁴ Evlija Čelebija, *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama; preveo, uvod i komentar napisao Nazim Šabanović*, Sarajevo 1967, у даљем тексту *Putopis*.

²⁵ Ј. Калић, „Земун у XII веку“, Зборник радова Византолошког института, XIII (1971), 27.

²⁶ М. Дабижић, „Земунске утврде на Гардошу и однос према београдској тврђави у прошлости, садашњости и будућности“ у Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, Научни скупови 36 (1988), 182.

²⁷ *Истито*, 52-55.

Још од краја XIV века тврђава је била изложена ударима турске војске, а зна се да су је Турци први пут разорили 1397. године.²⁸ Земун је вероватно био мета напада и током вишемесечне турске опсаде Београда 1440. године, када је шира градска околина била изложена пустошењу.²⁹ У време друге опсаде Београда, 1456. године, турске лађе биле су укотвљене на Дунаву код Земуна. И баш на том месту, у непосредној близини земунског утврђења дошло је до одлучујуће битке између Угара и Османлија, која се завршила турским поразом и потпуним повлачењем.³⁰

Током треће опсаде Београда, 1521. године, Земун је коначно пао у руке Османлија. Стратегија освајања Београда овог пута се доста разликовала их од на претходних. Град је требало опколити са свих страна, како би био одсечен од угарског залеђа и зато је требало прво заузети земунску тврђаву. Њу су 1521. године чинила два зидна појаса полигоналне трасе са отприлике 17 кула. Простор између спољњег и унутрашњег бедема био је преграђен зидовима како би се ограничило ширење непријатеља у случају упада. На једном делу спољњег зида био је ров. Око тврђаве су се простирали виногради и баште, испод којих је било поље. Западно од земунске тврђаве налазиле су се куће.³¹

²⁸ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 158. Турски хроничар Уруц помиње опсаду Београда 1390. године која је трајала месец дана; међутим о овоме угарски извори не говоре, па се вероватно ради о мањим пљачкашким четама. У литератури има наговештаја да је Бајазит I напао ове крајеве и Београд 1391. године; међутим не можемо са сигурношћу тврдити да су борбе из 1391. године захватиле и Земун, јер постојећи подаци о овоме нису довољно прецизни и јасни. (F. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14–15 Jahrhundert)*, München 1944, 97, према Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци*, 20-22).

²⁹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 114; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, Београд 1974, 44.

³⁰ Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци*, 28-29.

³¹ *Истио*, 15-16. Ово је опис на основу карте коју су Г. Елезовић и Г. Шкриванић дали у раду *Како су Турци* која приказује Београд са околним утврђењима око 1521. године. Карту је пронашао Г. Елезовић 1936. године, међутим прве вести о њој је дао С. Пауновић априла 1937. године поводом изложбе турске књиге у Београду, када су приређивачи изложбе донели оригинал из Токапу Сараја. Карта није датирана, па су Г. Елезовић и Г. Шкриванић посредним путем утврдили време њеног настанка. (*Како су Турци*, 5). Исту карту помиње и А. Дероко у свом раду *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 58.

Подаци о начину и времену освајања Земуна сачувани су код Целалзаде Мустафе и Хајдер Челебија, аутора два дневника похода султана Сулејмана Величанственог.³² Они доносе скоро идентичан опис заузимања града, а ретке разлике своде се на детаље и више или мање прецизно датирање. Хајдер Челебија је прецизнији у датирању, док је Целалзаде Мустафа сликовитији у описивању догађаја.³³

Према овим османским хроничарима, војска на челу са смедеревским санџакбегом Хусрев-бегом, кога је позвао Пири-паша, велики везир, опколила је град и почела да бомбардује тврђаву. У тврђави је било мало војника, па је командант био принуђен да се са посадом повуче у кулу и колико може одговара на нападе.³⁴ Испод земунске тврђаве налазило се острво са малим утврђењем, одакле је нападана турска флотила.³⁵ После сукоба који је трајао три до четири дана Земун је освојен - кула је запаљена и срушена, а браниоци нису имали другог излаза осим предаје.³⁶ У тим борбама је погинуло око 300 угарских војника. Султан није поштедео ни остале, иако су се предали, већ је наредио да се заробљени војници погубе, становништво тврђаве одведе у робље, а тврђава сруши.³⁷

Вест о заузећу града султану је донео гласник Пири-паше, који је стигао у његов логор код Шапца 12. јула.³⁸ Султан је из освојеног Шапца кренуо у Земун и улогорио се у његовој близини 29. јула.³⁹

³² Дуго времена се није знало ко су аутори ова два дневника. Идентитет Целалзаде Мустафе први је утврдио Ф. Тауер у делу *Histoire de la campagne du sultan Suleyman I er contre Belgrade en 1521*, Prague 1924, 43, у даљем тексту *Histoire*, а његово мишљење су касније потврдили и Х. Шабановић и Г. Шкриванић. Други дневник је објављен као анониман текст у Феридун-беговом зборнику (Феридун-бег, главни секретар великог везира Мехмед-паше Соколовића) *Меџмуа-и мунџеатџ-џ Феридун бегџ*, који је издат у Цариграду 1848. године у две књиге (поход на Београд је описан у првој књизи, стр. 455-463). Као анониман извор наводи га и Хамер (*Хисторија Турског (Османског) царства*, 3, Загреб 1979), тек је Х. Шабановић установио да се ради о Хајдер Челебији.

³³ G. Škrivanić, „*Turski pohod*“, 148.

³⁴ J. Калић-Мијушковић, „*Борбе Турског Царства*“, 267.

³⁵ Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци*, 8-9.

³⁶ F. Tauer, *Histoire*, 43; G. Škrivanić, „*Turski pohod*“, 163.

³⁷ J. Калић-Мијушковић, „*Борбе Турског Царства*“, 267.

³⁸ Г. Елезовић и Г. Шкриванић, *Како су Турци*, 71-73, саопштили су писмо великог везира Пири-паше којим он обавештава султана да је освојен Земун.

³⁹ *Истџо*, 34.

Према неким изворима, у Земун је стигао последњег дана јула одакле је посматрао ток борби око Београда.⁴⁰

О освајању Земуна податке доноси још и Печевија, који није био савременик ових догађаја. Начин на који он описује освајање тврђаве се поклапа са описом поменутих османских хроничара.⁴¹

Обавештење о паду Земуна налазимо и у писму које је сам султан 10. септембра из Београда упутио дубровачком Сенату, а у коме осим победе над Београдом помиње и освајање осталих сремских градова (Беркасова, Митровице, Купиника, Барића, Земуна, Сланкамена и Карловаца) које је до темеља разорио.⁴² Материјал од ових тврђава је искоришћен за поправку београдске тврђаве.⁴³

Већ почетком следеће године земунска нахија је, као и читав будући Сремски санџак у који ће бити уврштена, постала поприште честих сукоба турских и угарских чета. Све до мохачке битке 1526. године турске акције се своде углавном на пљачкашке упаде. После победе на Мохачу, султан је ушао у Будим, али је због побуна у Малој Азији морао да се повуче из Угарске. Ипак, Турци су и даље задржали посаде у освојеним сремским градовима.⁴⁴ У јуну 1529. Сулејман је кренуо на Беч и том приликом запосео читав Срем и део источне Славоније, који су и после овог похода остали под турском влашћу, а њима је управљао смедеревски санџакбег. И после 1537. године, ситуација је остала иста.⁴⁵ Године 1541. Сулејман

⁴⁰ Ј. Калић-Мијушковић, „Борбе Турског Царства“, 267, 269.

⁴¹ Према Печевији, угарски краљ је у помоћ Београду послао око 300 војника. Међутим, пошто су они стигли касно, када је Београд већ био опкољен, склонили су се у земунску тврђаву. На то је велики везир послао Хусревбега, смедеревског санџакбега, да опседне Земун. После краће борбе тврђава је запаљена, угарски капетан заробљен, а његови људи су се предали уз услов да им животи буду поштеђени. Међутим, султан Сулејман није прихватио њихов услов и наредио је да се сви заробљени војници убију. (*Пезеви Тарихи*, 43).

⁴² Марино Санудо, *Одношаји скуйовладе млејачке према јужним Славеном*, Продужење од г. 1517. до г. 1525. Архив за повјестницу југославенску књ. XVIII, Загреб 1863, 136, према О. Зиројевић, „Један век турске владавине у Сланкамену (1521-1621)“ *Историјски часопис*, XIV–XV (1965), 32, у даљем тексту „Један век“.

⁴³ О брзом и лаком освајању Земуна и других сремских градова (Сланкамен, Купиник и Барић), и њиховом разарању говори и Катиб Мухамед Заим (О. Зиројевић, „Један век“, 31).

⁴⁴ „Срем“, 169.

⁴⁵ *Исио*, 170.

је поново кренуо на Будим и освојио га. После овог похода, основан је Будимски пашалук у чији је састав ушао и новоформиран Сремски санџак, чије је седиште тада било у Осијеку, а који је образован од Срема и источних делова Славоније.⁴⁶

Сремски санџак је у време оснивања, 1543. године, имао 24 нахије, од којих је једну чинио Земун са околином. За време владавине Селима II (1566-74) број нахија се смањио на 16. Највећа је била илочка, а најмања нахија Рача. У односу на остале, земунска нахија је спадала у мање. Око 1578/9. године број нахија је остао исти.⁴⁷ Земун је био седиште истоимене нахије, а у XVII веку је постао и седиште кадилука.⁴⁸ Пре тога је, (1578/9.) малобројно муслиманско становништво земунске нахије било под јурисдикцијом београдског кадије.⁴⁹

Карта преузета из
В. W. McGowan, *Sirem Sancađi mufassal tahrir defteri*, карта бр. 1.

⁴⁶ *Исџо*, 171.

⁴⁷ *Исџо*, 172-173. Године 1543. имао је пет кадилука, у периоду од 1566-74. 4, а око 1578/9. такође пет кадилука.

⁴⁸ О. Зиројевић, „Земун“, 22.

⁴⁹ TD 571, 3970.

Године 1546. земунску нахију је чинило девет насеља. Село - варош Земун и следећа села: Кумша, Живац, Бежанија, Добановци, Батајница, Биљарица, Сурчин, Буђавци и Камендин.⁵⁰ Пописано је искључиво хришћанско становништво, тако да не знамо да ли је у то време становништво земунске нахије било етнички једнолико или муслимани једноставно нису ушли у овај попис. Двадесетак година касније се види да је дошло до пораста броја насеља у нахији, има их 16.⁵¹ Нова села су: Грабовац, Кизил Килисе (Црвена Црква), Тврдењава, Кумша и Бигавац, који је само у овом попису убележен као ненасељено село, а иначе је мезра, као и Јаково које је у претходном попису уписано као мезра. Овај дефтер је уједно и први поуздани извор о муслиманима у Земуну. У осталим насељима земунске нахије нема муслиманског становништва. Број становника нахије је увећан отприлике за трећину у односу на претходни попис.

У следећа два пописа која су нам била на располагању структура ове нахије постаје стабилна и број насеља је увећан једино за село Врбас које није новоформирано, већ је раније припадало нахији Купиник⁵², а почев од 1578/9. налазило се у саставу земунске нахије. У попису из 1578/9. године број кућа земунске нахије је увећан за 52.⁵³

У попису насталом после 1588. године уочава се опадање броја становника на нивоу целе нахије, што се огледа у укупном броју кућа који је умањен за 125.⁵⁴

Земун је 1546. године уписан као село-варош.⁵⁵ Пописано становништво је искључиво хришћанске вере и има статус дербенџија јер се брине о безбедности путника који, путујући Цариградским друмом, прелазе Дунав код Земуна. Дербенџијски статус подразумевао је смањене износе неких дажбина. Хришћани Земуна плаћали су смањену филурију од 60 акчи, 30 акчи на име осталих ресмова, а свака кућа давала је још по две мерице пшенице, две мерице јечма, ушур од шире и ресум на ситну рогату стоку, кошнице и свиње.⁵⁶ Године

⁵⁰ Х. Шабановић, *Турски извори*, 400-411.

⁵¹ *Исџо*, 579-601.

⁵² В.В. McGowan, *Sirem Sancağı*, 383-384.

⁵³ *TD 571* (3819-4000).

⁵⁴ *TD 673* (3635-3818).

⁵⁵ Х. Шабановић ово објашњава тиме да је ова стара варош у то доба имала статус села, а касније је опет добила статус вароши (*Турски извори*, 403).

⁵⁶ *Исџо*, 404.

1566/7. ове повластице су потврђене, с тим што им је још придодато и ослобађање од ванредних терета и диванских намета, данка у крви, давања хране за војску, давања џерахора и кулука.⁵⁷ У овом попису становници Земуна су уписани као мензилџије, што значи да су се бринули о броју и исхрани коња, намењених путовању државних службеника (гласника, поштоноша и других).⁵⁸ Каснија два пописа сведоче да су становници Земуна задржали свој повлашћени статус.⁵⁹

Само насеље остављало је на европске путописце лош утисак. Половином XVI века (око 1553/55) Х. Дерншвам пише да је то насеље које „није равно ни рђавом селу“ и напомиње да је раније на брду постојала тврђава, са околним јарковима, која је сада порушена и у њој нико више не станује.⁶⁰

А. Вранчић је пролазио кроз Земун отприлике у исто време кад и Дерншвам, 1553. године. Он наводи да се ово насеље налази близу Београда и да је тврђава разорена, а да је варош Земун постала село.⁶¹

Године 1566/7. Земун је уписан као варош. У овом попису се може видети да је у њему већ формиран и муслимански џемат. Ако се има у виду да еуфемизам „син Абдулаха“ означава преобраћеника, онда су шест од уписаних муслиманских старешина кућа конвертити.⁶²

У следећем попису из 1578/9. године, становништво је такође подељено у два џемата. Број хришћанских домаћинстава скоро да се није променио, само је порастао број муслиманских кућа. Међу хришћанима је убележено 15 досељеника. Од уписаних становника осам је исламизираних, судећи по имену Абдулах.

⁵⁷ *Исџо*, 585.

⁵⁸ *Исџо*. О земунском мензилу и задацима које су обављали његови становници као мензилџије, говоре и документа у 5 *Numaralı Mûхимме Дефџери*, хякјам. но. 1626, 1747, 1784, 1788, 1790, 1830, 1835, 1976, 1977, 1980, 1981, 1984, 1987. Поред тога, о повољном положају Земуна за коначење и о његовој улози мензила сведочи и *Тарих-и Селаники*, 21.

⁵⁹ Према попису из 1578/9. године свака кућа даје по 45 акчи на име џизије и увећања царског ступања на престо и дају по једну и по мерицу пшенице и по једну и по мерицу јечма. У последњем од пописа који су нам били доступни, свака кућа даје по две мерице пшенице и две мерице јечма, док све остале дажбине остају исте као у претходном попису.

⁶⁰ М. З. Влајинац, „*Из џуџоџиса*“, 101.

⁶¹ Р. Matković, „*Putovanje Antuna Vrančića*“, 18.

⁶² Овде је уписан и један Циганин. Ово је уједно и једино место у сва четири коришћена пописа да се помиње ознака Циганин.

Без обзира на статус вароши, Земун је за путописца С. Герлаха 1578/9. године био „мало српско село“, изнад кога се на брежуљку налази порушено утврђење четвороугаоног облика, дебелих зидова од опеке са четири куле, које окружује невелика ограда и три јаруге. Према Герлаху, Земун има малу оронулу цркву и каравансарај. У његовој околини су житна поља и виногради.⁶³

У последњем попису Земун је уписан као касаба, што указује на преовладавање муслимана у насељу, које је претходно заведено као варош.⁶⁴ Убележен је само један досељеник међу хришћанима. Значи, број становника се у односу на претходни попис није променио, али је очигледан убрзани процес исламизације. На основу еуфемистичког имена Абдулах може се видети да има 12 преобраћеника.⁶⁵

Рајнхолд Лубенау 1587. године пише да Земун има једну сасвим порушену тврђаву на обали Дунава, у чијем подножју лежи неколико дрвених кућа, једна грчка црква и једна џамија. Такође помиње и постојање каравансараја на води.⁶⁶

Џамија датира највероватније из времена када је султан Сулејман Величанствени боравио у Земуну 1521. године. Наиме, било је уобичајено да се одмах по освајању највећа црква у месту претвори у џамију како би нови господари могли да обављају своје верске потребе.⁶⁷

⁶³ Р. Matković, „*Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera*“, 61. О. Зиројевић, „*Земун*“, 23.

⁶⁴ У турској терминологији „*varos*“ означава насеље градског типа које је искључиво или претежно насељено хришћанским становништвом, док је „*касаба*“ муслиманско насеље које поседује грађевине које му дају муслиманско обележје: џамију, мектеб, хамам итд. Његово становништво се претежно бави градском привредом. (О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, Нови Сад 1976, 178, 180).

⁶⁵ *TD 673* (3811–3812).

⁶⁶ О. Зиројевић, „*Рајнхолд Лубенау*“, 49-63. Ако се узме у обзир податак да је број кућа у Земуну 80-их година XVI века износио 100, а да Лубенау говори о неколико кућа, стиче се утисак да његов опис није најпоузданији у овом делу.

⁶⁷ На Прандштетеровом акварелу из 1608. године приказан је минарет џамије, што потврђује да је у Земуну у ово време постојала џамија. Џамија је била саграђена од тесаног камена, њене димензије су биле 10x10 метара, имала је три реда прозора, а купола јој је била покривена оловом. Џамија се налазила на месту данашње католичке цркве (www.zemun.co.yu/crkve/index.htm).

Објектима који су обележили Земун тога доба свакако треба додати и мост који га је повезивао са Београдом. Овај мост је лежао на стубовима и био је дугачак око 4000 корака.⁶⁸

Од осталих насеља земунске нахије, као најзначајнија, по броју кућа и приходима, истичу се Бановци, Бежанија, Камендин (данас потес између Земуна и Батајнице), Добановци, Батајница и Кизил Килисе (данас Црвенка). Најстабилнија села су Бежанија и Добановци и она одржавају континуитет у развоју током целог XVI века; број домаћинстава у њима половином и крајем века је скоро исти. Бановци и Кизил Килисе су као села први пут пописана 1566/7. године и тада су међу најнасељенијим селима у нахији, да би касније број њихових кућа постепено почео да опада. Најнестабилније од наведених села је Камендин и број кућа у њему се од пописа до пописа неочекивано мењао. Становници овог села су имали статус мензилџија и због тога су имали извесне пореске олакшице, као и становници Земуна. Напомена којом им се додељује овај статус први пут се помиње у попису из 1566/7, а у следећа два пописа је само потврђена.⁶⁹

Сва ова насеља у попису из 1578/9. године достижу врхунац насељености у XVI веку и међусобно се донекле изједначавају по броју домаћинстава. Број домаћинстава остаје уједначен и у последњем попису XVI века, али је у свим селима знатно умањен.

Из претходно наведеног може се закључити да се у периоду између 1546 и 1566/7. године број насеља у земунској нахији доста изменио, порастао је са девет на 15. У периоду који следи те промене се могу свести само на прикључење села Врбас земунској нахији и на промене у статусу мезре Јаково која постаје село и Бигавца који добија статус мезре.

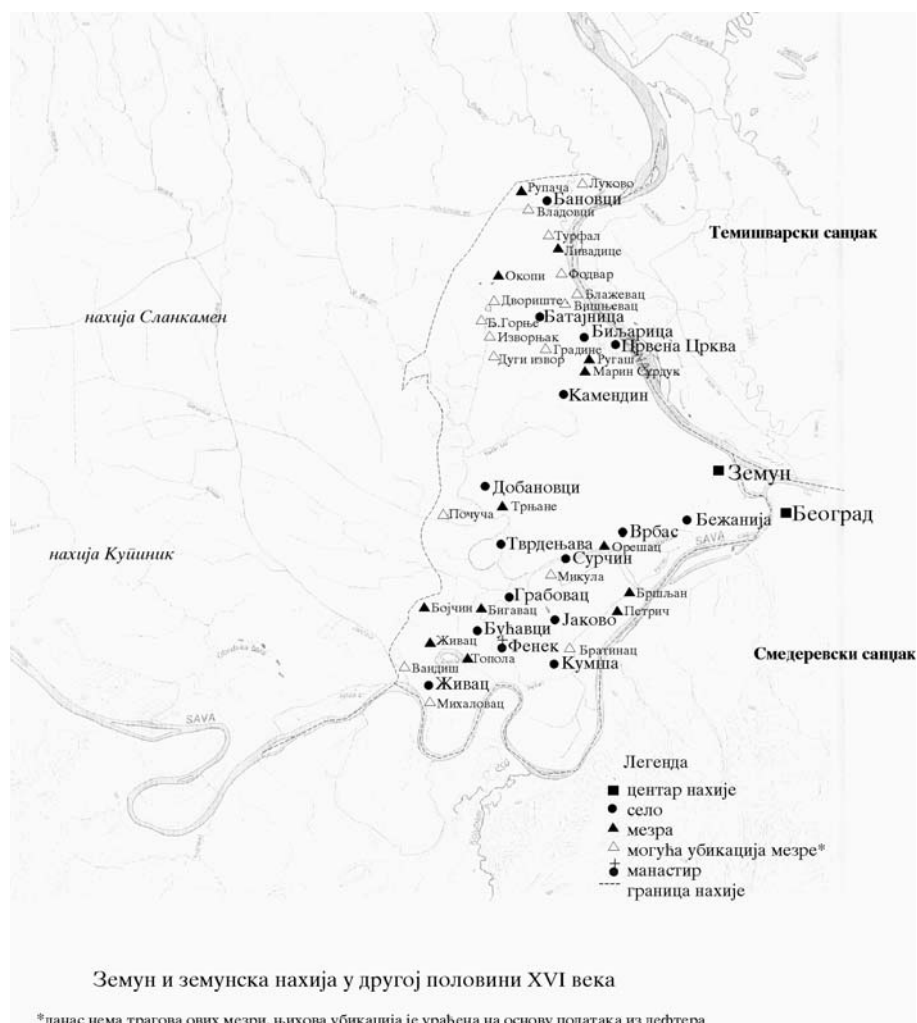
Што се тиче промена у самој структури сваког од ових насеља, ови пописи не указују ни на једном месту да је дошло до наглог пораста или смањења броја становника у насељима земунске нахије. Наиме, велике миграције на овим просторима којим је обележен период од 1566 до 1568. године, у овим пописима једва да су препознатљиве. Тада раја из крајева јужно од Дунава масовно прелази у Банат како би била уписана у нови попис санџака вилајета Темишвар. Основни разлог је то што су се у вилајету Темишвар спенца и џизја

⁶⁸ О. Зиројевић, „Земун“, 23.

⁶⁹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 594; TD 571, 3977; TD 673, 3818.

ЗЕМУН И ЗЕМУНСКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ

плаћале по кући, а у Срему и другим санџацима по глави.⁷⁰ Трагови ових миграција се у поменутом пописима тешко могу уочити. Наиме, број домаћинстава у насељима земунске нахије у периоду између два старија пописа, 1546 и 1566/7. године, расте и очигледно је

⁷⁰ С. Катић, „Кнежевачко Пописје под њурском влашћу“ у Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац 2003, 150-151. У даљем тексту „Кнежевачко Пописје“. Наредбе на које аутор указује у поменутом раду, а које се односе и на Срем, врло сликовито говоре о овим миграцијама и мерама које је Порта предузела како би спречила даље масовно досељавање.

Број домаћинстава у селима земунске нахије 1546, 1566/7, 1578/9. и после 1588. године⁷¹				
Место	1546.	1566/7.	1578/9.	после 1588.
Земун	88	95 ⁷²	103 ⁷³	100 ⁷⁴
Бановци	-	55	59	31
Батајница	25	29	45	41
Бежанија	42	59	55	41
Бигавац	-	-	мезра	мезра
Биљарица	36	25	29	26
Буђавци	30	36	33	20
Јаково	мезра	24	21	17
Камендин	0	32	60	47
К. Килисе	-	50	47	31
Кумша	25	35	35	25
Сурчин	30	35	34	28
Тврдењава	-	8	12	12
Врбас	-	16	16	16
Живац	17	24	21	9
Укупно	343	581	633	508

да се овде ради о нормалном демографском расту насеља, у смислу природног прираштаја. Познији период, између 1566/7 и 1578/9. године, одликује се стагнирањем броја домаћинстава у већини насеља ове нахије, са изузетком Батајнице, Камендина, Тврдењеаве и Врбаса у којима број домаћинстава расте.⁷⁵ Дакле, из овога се може видети да миграције нису драстично утицале на демографску структуру насеља земунске нахије.

У времену од 1578/9. па све до периода после 1588. године демографска слика се мења и те промене се огледају у смањивању броја домаћинстава скоро у свим насељима. Број становника стагни-

⁷¹ У укупан број кућа су урачуната и удовичка домаћинства.

⁷² 21 муслиманска и 74 хришћанске куће

⁷³ 28 муслиманских кућа, 75 хришћанских кућа

⁷⁴ 59 муслиманских кућа, 41 хришћанска кућа

⁷⁵ У Батајници је број домаћинстава порастао за 16, у Камендину за 28, у Тврдењави за 4, а у Врбасу за 8.

ра у Земуну, Добановцима, Грабовцу и Врбасу, док пад у броју домаћинства бележе Бановци, Бежанија, Буђавци, Камендин, Кизил Килисе и Живац.⁷⁶

Становништво насељено на територији земунске нахије је, као и становништво насељено у осталим деловима Османског царства, имало право пуне својине на својим кућама и окућницама. Међутим, за обрадиво земљиште које је користило, а које је припадало држави, било је дужно да плаћа годишњу ренту, односно ушур (десетину) од производа са земље.⁷⁷ Поред ушура, у XVI веку раја Сремског санџака, чији је део била и земунска нахија, уместо личног пореза, односно главарине (харача, џизје) који је давао сваки одрастао мушки члан домаћинства, плаћала је на Ђурђевдан филурију (*ресми филури, hâne филурици*) од куће, без обзира на то колико чланова има домаћинство. Циљ ове повластице је био да се раја охрабри како би убрзано населила и обновила разорени Срем. Османлије су ове мере примењивале и у другим санџацима и оне би важиле док се не испуни постављени циљ, а затим би се ова повластица укидала. У Срему је она важила до половине XVI века.

Битна разлика у односу на друге санџаке је то што раја у Срему није давала спенцу (*исџенце*), дажбину коју је плаћао свом спахији сваки за рад способан хришћански рајетин, нити порез на капију (*ресм-и кају*) који је био еквивалент спенци у областима бивше Угарске. Муслиманска раја је давала дажбину од чифта⁷⁸ (*ресм-и зифти*).⁷⁹ Ова дажбина је уписана заједно са осталим само у дефтерима из 1566/7. и 1578/9. године и износи 22 акче.⁸⁰ Остале обавезе и дажбине раје према држави, односно султану, у Срему биле су мање-више сличне онима у другим земљама у европском делу

⁷⁶ Највеће промене у броју становника имали су Бановци где се број кућа смањио за 28 и Живац где је број кућа умањен за 12.

⁷⁷ С. Катић, „Кнежевачко Појисје“, 142.

⁷⁸ Чифт је комад земље који обрађује једно сељачко домаћинство (Д. Бојанић, *Турски закони и законски пројиси из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску обласи*, Београд 1974, 137. У даљем тексту *Турски закони*).

⁷⁹ „Срем, Бачка и Банат“ у *Историја народа Југославије*, књ. II, Београд 1960, 179, у даљем тексту „Срем“.

⁸⁰ Х. Шабановић, *Турски извори*, 584; *TD 571*, 3971.

⁸¹ „Срем“, 179.

Царства у то време.⁸¹

Врло важну улогу у насељавању земље и одржавању насељености, као и у разрезивању и прикупљању пореза по кућама, имали су кнезови и примићури. Кнезови су били на челу села и, заједно са примићурима, представљали су га пред званичним властима. За време рата су учествовали у походима. У надокнаду за службу били су ослобођени пореза, а њихове баштине нису биле оптерећене дажбинама, што је све презицирано канун-намама за Срем.⁸²

Године 1546. кнежинска организација је у земунској нахији била слабије развијена, што је било у складу са мањим бројем села које је имала у то време. Само три насеља су имала кнеза: Земун, Биљарица и Сурчин.⁸³ Након двадесет година, са развитком нахије узнапредовала је и ова организација, па кнезови постоје у Јакову, Кизил Килиси, Сурчину, Батајници и Бановцима.⁸⁴ Исти број кнезова је уписан и у следећем попису: у Сурчину, Бановцима, Врбасу, Јакову и Кизил Килиси.⁸⁵ У последњем попису, насталом после 1588. године уписана су само два кнеза у целој нахији: у Сурчину и Бановцима.⁸⁶ У пописима нема примићура.

Подаци о новчаним и натуралним дажбинама у дефтерима које смо користили дају нам вредне податке помоћу којих је могуће реконструисати привредне прилике у земунској нахији у XVI веку. Приликом разматрања ових података, прво што се намеће као закључак јесте да је основна привредна грана била пољопривреда. Њом се бавило како сеоско, тако и становништво Земуна. Уочљиво је да су имућнији становници Земуна, па и суседног Београда, у овом случају назире и често јаничари, куповали поседе ван града. Они су поседовали чифлуке или друге врсте појединачних имања, попут ливада, њива, винограда, воћњака са којих су убирали приходе, па су зато имали и обавезу да плаћају годишњу ренту,

⁸² Б. Ђурђевић, „Сремска канун-нама“, 281-282; „Срем“, 184-185; В. W. McGowan, *Sirem Sancakı*, 5.

⁸³ Х. Шабановић, *Турски извори*, 404, 409, 410.

⁸⁴ Исто, 578, 591, 592, 597, 600.

⁸⁵ *TD 571*, 3972, 3973, 3974, 3976.

⁸⁶ *TD 673*, 3813, 3814.

⁸⁷ Тако Редеп-бег поседује чифлук на граници Земуна. Он није међу пописаним муслиманима Земуна, што значи да је из околине, вероватно из Београда. (*TD 571*, 3971). Јаничар Махмуд из Београда поседује ливаду, а земунски јаничари Шахман и Ахмед чифлук, односно воћњак. Сви ови поседи налазили су се у близини Земуна (*TD 673*, 3812).

одређени износ на име ушура, као и остало становништво.⁸⁷

Становници земунске нахије су у великој мери гајили житарице и то: пшеницу, јечам, раж, просо, оvas и зоб. Као што се може видети из анализираних дефтера, највише се производила пшеница. Приходи од ове културе су били двоструке и више пута већи од укупне производње осталих житарица у сваком селу ове нахије. Следи производња јечма⁸⁸, са којим је некад заједно уписана и раж, затим просо и на крају зоб, која се користила за стоку, али и у људској исхрани.

О томе у којој мери је била развијена производња житарица, говори и број воденица на Дунаву. У попису из 1546. године није уписана ниједна, док 1566/7. године у Земуну постоји млин са две жрвња и млин код села Кизил Килисе такође са два жрвња.⁸⁹ У следећем попису у земунској нахији су уписане воденице на Дунаву са укупно 16 млинских каменова и то код Земуна и у близини Батајнице, односно преко пута села Црвена Црква (Кизил Килисе).⁹⁰ Десетак година касније број жрвњева је порастао на 33. Највише воденица било је смештено преко пута села Црвена Црква.⁹¹ Износ млинарине по једном камену је био 50 акчи.⁹² Ова дажбина се давала ономе на чијем поседу се налазила воденица.

Према износима дажбина може се видети да је у земунској нахији врло значајна пољопривредна култура била винова лоза и да је она заузимала значајне површине земљишта. О великим приходима од виноградарства говори и чињеница да је у другим деловима Царства порез на дунум⁹³ (*ресм-и дунум*) износио једну, две, три акче, а у Срему пет акчи.⁹⁴ Од хришћанских винограда узиман је ушур од шире

⁸⁸ У Бежанији је 1578/9. године је уписана дажбина на јечам заједно са ражи, али је уписана и посебна дажбина не јечам - *ресм-и цев*. То је једино место на коме се јавља ова дажбина у овом облику (*TD 571, 3975*).

⁸⁹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 584, 592.

⁹⁰ *TD 571, 3971, 3973*.

⁹¹ *TD 673, 3812, 3814, 3817*.

⁹² В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 2.

⁹³ Дунум је мера за површину која је износила отприлике 1/10 хектара, а користила се за њиве, винограде, ливаде, поља. Он се мерио на више начина: корацима, аршином, количином семена која је потребна да се засеје, па када се каже дунум не зна се прецизно на који од ових се мисли (Д. Бојанић, *Турски закони*, 142).

⁹⁴ Б. Ђурђев, „Сремска канун-нама“, 277.

⁹⁵ Пинта је стара угарска мера која се није користила само за вино, већ и за мерење житких и топљивих ствари, а понекад и жита. Она није свуда била

(*oşp-u şıra*), притом је као мера за ширу узета пинта.⁹⁵ Године 1546. ова дажбина је уписана само код Земуна, а двадесет година касније виноградарством се бави и већина села ове нахије.⁹⁶ Поред десетине од шире, уведен је и порез на винску бурад (*ресм-и фџџи*). Према канун-нами из 1566/7. године овај порез се не наплаћује ако становници бурад користе за вино које сами пију, међутим ако неко продаје произведени вишак вина, онда плаћа осам акчи од једног бурета.⁹⁷ Уколико га износи из града, тада му се наплаћује четири акче од сваког бурета. У канун-нами из 1588. године дошло је до извесних промена. За вино које сам проивођач користи и даље се не плаћа никаква такса, док је такса за продавање произведеног вишка вина повећана на 12 акчи од једног бурета, а ако се вино износи из града, тада се и даље наплаћује четири акче по бурету.⁹⁸

Према попису из 1578/9. године, судећи по приходима, виноградарство је било најзаступљеније у Тврдењави, Грабовцу, Живцу и Буђавцима.⁹⁹ Што се тиче пореза на винску бурад, он се наплаћује у свим селима, с тим што је износ изразито велик у Земуну, што указује на развијену трговину вином у овом месту. У попису насталом после 1588. године виноградарство је као привредна грана најзаступљеније у Буђавцима, Тврдењави и Батајници.¹⁰⁰ У овом попису је порез на винску бурад обједињен са порезом на Божић и порезом на свиње. Највећи износ на име ових дажбина дају Живац и Тврдењава.¹⁰¹ У два последња пописа у Кизил Килиси и Кумши

поједнака. Варирала је од 1,4 л до 4 л. (М. Влајинац, *Речник наших сџарих мера*, Београд 1974, 717-721). Што се тиче сремске пинте, Н. Моачанин прихвата Мекгоуаново мишљење да је она одговарала смедеревској пинти (5,6 l/kg) уз цену од 10 акчи за пинту. Поред тога, Моачанин наводи да је у XVI веку сремска пинта износила осам ока, дакле око 10l, а касније и 12 ока, као и то да је у Срему пинта вредела до око 1560. године пет, а затим 10 акчи (Nenad Močanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001, 160-161. У даљем тексту *Slavonija i Srijem*).

⁹⁶ Бежанија, Јаково, Грабовац, Сурчин, Камендин, Живац, Буђавци, Тврдењава, Кумша. (Х. Шабановић, *Турски извори*, 583-601).

⁹⁷ В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 6.

⁹⁸ Б. Ђурђев, „Сремска канун-нама“, 282.

⁹⁹ Тврдењава је плаћала по кући 166,6, Грабовац 136,4, Живац 119, а Буђавци 106 акчи (*TD 571, 3972, 3970, 3975, 3973*).

¹⁰⁰ Буђавци су плаћали 180, Тврдењава 150 и Батајница 132,8 акчи (*TD 673, 3814, 3814, 3813*)

¹⁰¹ Живац плаћа 50, а Тврдењава 41,6 акчи (*TD 673, 3816, 3814*).

није уписана дажбина од шире.

У вези са виноградарством је и порез који се плаћао за запуштање винограда (*ресм-и сејетѝ*), који износи две акче по винограду.¹⁰² Ова дажбина први пут се помиње 1566/7. године. Тада највећи износ на име овог пореза плаћа село Тврдењава, што говори да је ту било највише запуштених винограда, тачније 12.¹⁰³ Ситуација остаје иста до краја века.¹⁰⁴

Поред гајења житарица и винове лозе, становници земунске нахије бавили су се и сточарством: овчарством, свињогојством и пчеларством, у мањој мери. Порез се плаћао само за ситну стоку, а не и за крупну, па је зато тешко утврдити у којој мери је она гајена, јер није уношена у пореске књиге. На основу ознака које у деферима стоје уз нека имена, а представљају занимање, може се приметити да је било мало говедара, што може указати на релативно мали сточни фонд ове врсте.¹⁰⁵

Бављење овчарством било је географски условљено, али је свакако и тржишни фактор, односно близина Београда, битно утицао на његов развитак. За овце које су старије од годину дана, (у њихов број су биле уврштене и козе), плаћала се овчарина (*'ādetī-и агнām*) и торовина (*ресм-и аџл*). Ови намети су били значајан извор прихода државној благајни, која је за њих водила и посебне дефтере (*агнām дефџтери*).¹⁰⁶ У дефтеру из 1546. ови порези егзистирају као један и на основу њихових износа може се видети да је гајење ситне рогате стоке, односно оваца, углавном било уједињено у селима

¹⁰² В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 1. X. Шабановић *ресм-и сејетѝ* погрешно преводи као порез од јабука.

¹⁰³ Тврдењава просечно по кући плаћа три акче (X. Шабановић, *Турски извори*, 597)

¹⁰⁴ Живац плаћа 2,85 акче, а Тврдењава 2,5 акчи. (*TD 571, 3977, 3972*); Тврдењава даје 4,16 акчи по кући (*TD 673, 3814*).

¹⁰⁵ Године 1546. нема уписаних говедара, 1566/7. уписан је један говедар у Земуну и један у Буђавцима (X. Шабановић, *Турски извори*, 583, 596). У следећа два пописа, из 1578/9. и после 1588. године уписан је само по један говедар, у Буђавцима (*TD 571, 3973*) и у Сурчину (*TD 673, 3813*).

¹⁰⁶ О томе у којој мери је био развијен систем који се бринуо о овој дажбини говори и чињеница да је у време Селима I, Сулејмана Законодавца и Ахмеда I постојала посебна канцеларија за овчарину - *'Ādet-i agnām kalemi*, која је водила рачуна о дефтерима за овчарину. (X. Хадибегић, „Порез на сийну сѝоку и коришићење исѝааша“, *ПОФ VIII–IX/1958–59* (1960), 93).

¹⁰⁷ Село Буђавци је плаћало по кући 8,5 акчи, Батајница шест, Биљарица пет и по и Добановци пет акчи. (X. Шабановић, *Турски извори*, 399-411).

земунске нахије, док су Буђавци, Батајница, Биљарица и Добановци имали већи сточни фонд.¹⁰⁷ Двадесетак година касније уз порез на ситну стоку, који износи од две овце јенду акчу¹⁰⁸, иде и порез на торове, за који се даје једна акча на сваких 10 оваца (ако бораве на том месту у току целе године).¹⁰⁹ У то време водеће место у гајењу ситне стоке заузимале су Биљарица и Бановци, а поред њих и Буђавци и Добановци.¹¹⁰

Године 1578/9. овчарством се највише баве становници Бежаније, са око 180 оваца по кући, Бановаца и Кумше, са око 90 оваца, Живца и Биљарице, са око 70 оваца, док је у осталим селима

Број оваца у земунској нахији према пописима из 1546, 1566/7, 1578/9, и после 1588. године				
место	1546.	1566/7.	1578/9.	1588.
Земун	124	3.000	4.600	4.434
Грабовац	-	500	704	834
Батајница	300	1.600	1.600	5.500
Сурчин	200	1.500	1.140	1.154
Тврдењава	-	300	540	834
Бановци	-	4.800	2.850	1.974
Буђавци	514	2.650	1.210	1.166
Врбас	-	480	290	450
Јаково	-	260	540	750
Биљарица	400	2.400	2.000	1.950
Живац	112	910	1.408	915
Бежанија	100	2.600	10.000	2.584
Добановци	500	3.000	2.842	4.166
К. Килисе	-	1.100	280	1.000
Камендин	-	1.000	1.878	1.065
Кумша	100	700	3.000	2.500
Укупно	2.350	26.800	34.882	31.276

¹⁰⁸ В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 3.

¹⁰⁹ *Исџо*.

¹¹⁰ Биљарица је плаћала 48, Бановци 43,6, Буђавци 36,8 и Добановци 34,8 акчи. (Х. Шабановић, *Турски извори*, 583-601).

¹¹¹ Просечни износи ових дажбина по кући су били: у Бежанији 90,09, Кумши 45,45, Живцу 35,2 и Биљарици 34,4 акчи. (*TD 571*, 3975, 3977, 3975, 3974).

¹¹² Кумша је давала просечно по кући 9,09, Живац 8, Бежанија 7,27 и Биљарица 5,8 акчи (*Исџо*).

заступљеност овчарства знатно мања.¹¹¹ Иста села су плаћала и највеће износе на име торовине.¹¹² Из канун-наме која претходи дефтеру насталом десетак година касније може се видети да се износ дажбине није променио у односу на претходне пописе.¹¹³ У том попису су ове две дажбине опет сједињене. Највише оваца се гајило у Батајници која је имала у просеку око 160 оваца по кући, Живцу са 122, Кумши са 120 и Добановцима са просечно 100 оваца по домаћинству.¹¹⁴

Поред оваца становници земунске нахије су гајили и свиње за

шта се

Број свиња у земунској нахији према пописима из 1546, 1566/7, 1578/9. године¹¹⁷			
место	1546.	1566/7.	1578/9.
Земун	-	329	837
Грабовац	-	58	216
Батајница	100	220	199
Сурчин	120	140	168
Тврдењава	-	446	88
Бановци	-	500	280
Буђавци	200	538	208
Врбас	-	70	70
Јаково	-	27	77
Биљарица	100	225	70
Живац	100	132	93
Бежанија	100	225	276
Добановци	240	520	180
К. Килисе	-	270	134
Камендин	-	58	143
Кумша	200	360	118
Укупно	1.160	4.118	3.157

¹¹³ Б. Бурђев, „Сремска канун-нама“, 280.

¹¹⁴ Батајница је плаћала 80,4, Живац 61, Кумша 60 и Добановци 50 акчи по домаћинству (TD 673, 3813, 3816, 3818, 3817).

¹¹⁵ В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 2.

¹¹⁶ *Исџо*.

¹¹⁷ Нисмо узели у обзир TD 673, зато што је у њему порез на свиње обједињен са још два пореза (порез на Божић и порез на винску бурад) и на основу укупног новчаног износа ове три дажбине није могуће утврдити тачан број свиња. У укупан број свиња за 1566/7. и 1578/9. годину урачунате су и свиње на које се плаћао порез на Божић.

плаћао намет на свиње (*bida't-i hanāzir*). Ова дажбина је износила једну акчу за две свиње.¹¹⁵ Поред ње постојао је и порез на Божић (*ресм-и бојик*) који је износио две акче за клање једне свиње.¹¹⁶ Према попису из 1546. год. највише свиња се гајило у Кумши и Бућавцима. У овом попису нема пореза на Божић. Двадесет година касније свињогојство је најразвијеније у Тврдењави.¹¹⁸ Према попису из 1578/9. највећи сточни фонд је имало село Грабовац, затим Земун и Тврдењава, док је код осталих села свињогојство заступљено у мањој мери.¹¹⁹ Што се тиче пореза на Божић, који је у сразмери са претходно наведеним порезом на свиње, највећи износ на име ове дажбине давала су села која су имала највише свиња, а то су Грабовац и Живац, а остала знатно мање.¹²⁰

У последњем од коришћених пописа ове две дажбине су обједињене и додат им је порез на винску бурад.

У вези са гајењем стоке је и дажбина по имену пољачина (*полазина*).¹²¹ Давали су је становници сваког села ради чувања усева на пољима од стоке која је у њих улазила. У Сремском санџаку она је зависила од тога о којој се врсти стоке ради. У дефтеру из 1546. ова дажбина није забележена, док је већ у попису из 1566/7. године има. Највећи износи ове дажбине су у Бућавцима и Земуну.¹²² У следећем попису највиши просечни износ ове дажбине по кући дају Живац, Земун и Тврдењава, сва остала села плаћају знатно мање износе.¹²³ Десетак година касније овај порез је обједињен са порезом на тапију и тада су Земун, Бежанија и Бућавци издвајали највише новца за плаћање ове дажбине.¹²⁴

Села земунске нахије су се у мањој мери бавила и гајењем пчела. За приходе од пчеларства давала су десетину од кошница (*ошп-и кеваре*). У најстаријем од четири пописа може се приметити

¹¹⁸ По кући плаћа 26,7 акчи на име пореза на свиње (Х. Шабановић, *Турски извори*, 596-597.)

¹¹⁹ Просечна новчана давања Грабовца су била 7,07, Земун 3,8, Тврдењава 3,25 акчи (ТД 571, 3971, 3970, 3972).

¹²⁰ Грабовац је плаћао 2,5, а Живац 2,25 акчи по кући (*Исџо*, 3971, 3977).

¹²¹ На неким местима *'ādet-i deştibāne*.

¹²² Х. Шабановић, *Турски извори*, 596, 584.

¹²³ Живац 5,9, Земун 4,3 и Тврдењава 3,75 акчи по кући (ТД 571, 3977, 3971, 3972).

¹²⁴ Земун је издвајао 7,5, Бежанија 6,09, Бућавци 6 акчи (ТД 673, 3811, 3816, 3814).

¹²⁵ Бућавци су плаћали 6,6 акчи по кући (Х. Шабановић, *Турски извори*, 411).

да су овој привредној грани највећу пажњу поклањали становници Буђаваца, док су остали у то време гајили пчеле искључиво за личне потребе.¹²⁵ Већ 1566/7. године пчеларство постаје уносна делатност готово у свим селима, најпре у Биљарици, али и у Живцу, Земуну и Добановцима.¹²⁶ Године 1578/9. Биљарица и даље заузима најистакнутије место у пчеларству, за њом следе Земун, Тврдењава и Буђавци.¹²⁷ Крајем века у свим селима је донекле замрло интересовање за бављење овом делатношћу, њиме се озбиљније баве само Живац и Добановци.¹²⁸

Иако је риболов у Срему, због близине река, био развијен, у земунској нахији он није представљао значајнију привредну делатност. У складу са тим, 1566/7. године је само Бежанији, Кумши и мезри Бигавцу уписана десетина на уловљену рибу (*ôşp-и māhī*). Ова дажбина се у Бежанији узимала од риба уловљених у језеру код поменутог села¹²⁹, а у Кумши од риболова на реци Сави. У Кумши се узимао и ресум од рибара на Сави (*ресм-и сайг-и māhī*).¹³⁰ Ушур од рибе са мезре Бигавац наплаћиван је од рибе коју су становници оближње Кумше ловили у бари Живац.¹³¹ У следећем попису порез на приходе баре Живац плаћају становници истоименог села.¹³² Године 1578/9. раја из Земуна, Бежаније, Врбаса, Сурчина, Јакова, Кумше и Барича који је припадао нахији Купиник плаћала је порез за риболов и квашење лана и конопље у барама између Саве и Дунава.¹³³ Напомене о дажбинама везаним за риболов из дефтера из 1578/9. године су потврђене и у следећем попису.¹³⁴

У попису из 1546. уписани су приходи од пореза на сено

¹²⁶ Биљарица 23,12 акчи, Живац 20,8, Добановци 19,25 и Земун 15,45 акчи (Х. Шабановић, *Турски извори*, 590, 595, 589, 584).

¹²⁷ Биљарица 37,93 акчи, Земун 29,12, Тврдењава 24,16 и Буђавци 20,6. (TD 571, 3974, 3970, 3972, 3973).

¹²⁸ Живац је по кући плаћао 33,3 акче, а Добановци 32,84 акчи (TD 673, 3815, 3817).

¹²⁹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 587; В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 389.

¹³⁰ Код Х. Шабановића је уписан порез од 10 рибара (*Турски извори*, 599), док је код Мекгоуана уписано 20 рибара (*Sirem Sancağı*, 401).

¹³¹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 599; В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 401.

¹³² TD 571, 3975.

¹³³ *Исџо*.

¹³⁴ TD 673, 3816.

¹³⁵ Поставља се питање зашто је толико велики износ ове дажбине. Д. Бојанић сматра да се овде не ради о обичној слами, већ о крупној слами од ражаних

(*рesm-и žийāх*). Према износу дажбине која је у свим селима уједначена и износи око седам акчи, може се видети да је приход од сена спадао у значајније приходе.¹³⁵ У осталим пописима ова дажбина је обједињена са наметом на дрва (*рesm-и хIме*) и бостан (*рesm-и босīāн*).¹³⁶ Године 1566/7. новчани износи на име ове обједињене дажбине су изједначени у свим насељима и износе око 12 акчи.¹³⁷ Године 1578/9. износи су поново у свим насељима уједначени, али сада су прилично високи, у просеку око 50 акчи по кући са мањим одступањима.¹³⁸ Према подацима које доноси последњи од коришћених пописа, ситуација остаје иста и крајем века, с тим што се издвајају Бежанија, са највишим износом, и Земун, са најмањим износом ове дажбине.¹³⁹

У Земуну се одвојено плаћао намет на бостан, поред тога што се давао и заједно са наметом на сено и дрво.¹⁴⁰

Године 1566/7. уведена су новчана давања за различите повртарске културе. У земунској нахији наплаћивана је десетина на: бели и црни лук, купус, сочиво, боб, грах, репу, воће, као и на индустријске биљке лан и конопљу. Врло ниски порески износи на име ових култура показују да су узгајане искључиво за личне потребе и да се њима није трговало; свако домаћинство је производило онолико поврћа колике су биле његове потребе.

Индустријске биљке лан и конопља су гајене као неопходна сировина за производњу текстила у сваком домаћинству. Постојали су повољни природни услови, близина језера и река, који су били неопходни у одређеној фази њихове прераде. Међутим, судећи по

и овсених стабилки која се користила за покривање кровова помоћних зграда или за покривање зидова око дворишта, као и за везивање снопова (Д. Бојанић, „Крупан и Рађевина у XVI и XVII веку“, Рађевина у прошлости 1, Београд, 1986, 154).

¹³⁶ Такса на узгајање диња и лубеница.

¹³⁷ Уписана је као порез од сена, бостана и дрва (*рesm-и žийāх ve бostāн ve hī me*).

¹³⁸ *TD 571*, 3970–3977.

¹³⁹ Бежанија 73,95 акчи, а Земун 21,84 акчи по кући (*TD 673*, 3816, 3811).

¹⁴⁰ *TD 571*, 3970; *TD 673*, 3812. Године 1566/7. забележено је да Бежанија даје десетину на бостан који на месту званом Грета узгајају муслимани и хришћани Београда (Х. Шабановић, *Турски извори*, 587; *Siret Sancağı*, 389).

¹⁴¹ Живац плаћа 9,16, а Тврдењава 5,62 акчи (Х. Шабановић, *Турски извори*, 595, 597).

износима дажбина, количина ових производа је била у оквирима реалних потреба сваке породице, ништа више од тога. У попису из 1566/7. издвајају се Живац и Тврдењава¹⁴¹, 1578/9. године производња лана и конопље је заступљена само у Буђавцима и Добановцима¹⁴², вероватно због близине мочваре која је обезбеђивала повољне услове за гајење ових култура. Десетак година касније лан и конопљу највише производе Живац и Буђавци.¹⁴³

Производња воћа у земунској нахији је била незнатна, скоро занемарљива, па је и порез који се плаћао на приходе од воћа (*resm-i meйve*) био врло мали. Становници ове нахије су га производили искључиво за личне потребе, као што је био случај и са поврћем.

Поред поменутих природних дажбина, становници земунске нахије су плаћали и младарину (*resm-i 'arūs*) и бадухаву (*bāq-i хавā*). Младарина је разрезивана на цело село, према броју склопљених бракова.¹⁴⁴ Према сремској канун-нами из 1566/7. године на име младарине за девојке се узимало 60 акчи, а од жене 30 акчи, од сиромашних се узимала половина овог износа. Према износу ове дажбине, може се видети да се у периоду обухваћеном дефтерима, у другој половини XVI века удавало највише девојака у Биљарици, Тврдењави, Грабовцу и Живцу.¹⁴⁵ Што се тиче бадухаве, она се плаћала како би се одржала безбедност у крају, гонили и кажњавали преступници, надокнађивала причињена штета и друго. Износ бадухаве је одређиван у складу са трогодишњим просеком учињених кривичних дела.¹⁴⁶ Средином XVI века највећа новчана давања за бадухаву су имали становници Буђаваца¹⁴⁷, 1566/7. године Тврдењава¹⁴⁸, 1578/9. године Бежанија и Тврдењава¹⁴⁹, а крајем века Тврдењава,

¹⁴³ Живац 16,6, а Буђавци 7,5 акчи (TD 673, 3815, 3814).

¹⁴⁴ С. Катић, „Кнежевачко Пописје“, 144.

¹⁴⁵ Према пописима из 1578/9. највише износе младарине је плаћао Грабовац 10,7 акчи по домаћинству, а после 1588. године је највећу младарину плаћало село Живац 18,8 акчи (TD 571, 3971; TD 673, 3816).

¹⁴⁶ С. Катић, „Кнежевачко Пописје“, 143.

¹⁴⁷ Плаћали су 5,16 акчи по кући (Х. Шабановић, *Турски извори*, 411).

¹⁴⁸ Плаћа 6,25 акчи по кући (*Исџо*, 597).

¹⁴⁹ Просечни износ бадухаве по кући у Бежанији је био 11,81, а у Тврдењави 10,8 акчи (TD 571, 3975, 3972).

¹⁵⁰ Тврдењава је давала 32,58, Батајница 17,07, а Живац 16,8 акчи (TD 673, 3814, 3813, 3816).

Батајница и Живац.¹⁵⁰

Сва насеља земунске нахије су плаћала и порез на тапију (*рesm-и т̄аий̄*). Године 1546. је износ ове дажбине уједначен и у просеку износи једну акчу по кући. Иста је ситуација и 1566/7, издваја се само Бежанија.¹⁵¹ У следећем попису највећа новчана давања по кући на име пореза на тапију има Живац, а у последњем попису Земун, Бежанија и Бућавци, с тим што је овде обједињена са пољачином.¹⁵² Закон тапије је био такав да ако рајетин неоправдано три године не обрађује земљу и на тај начин учини штету спахији, може му се одузети посед и дати другоме. Ако земљиште није за обрађивање не може се одузети, а такође се један до два дунума земље могу искористити као пашњак.¹⁵³

Овде ћемо поменути још једну од дажбина која није натурална и није карактеристична за сва села земунске нахије, а то је порез на удовице (*рesm-и б̄џве*). Овај порез се јавља само у попису из 1566/7. године и то у Земуну, Бежанији, Кизил Килиси и Камендину.¹⁵⁴

Поред пољопривреде и сточарства у земунској нахији је била развијена и трговина. Сходно томе насеља која су била средишта ове делатности морала су да плаћају и дажбину на име прихода од тржишних такси седмичног сајма, ихтисаба и ихзарије (*махс̄л-и б̄аџ-и баз̄р-и хаф̄ша ве ихт̄ис̄аб ве ихз̄арий̄е*).¹⁵⁵ Године 1546. Бежанија је била трговински центар нахије и зато је плаћала на име прихода од тржишних такси (*б̄аџ-и баз̄р*) 600 акчи годишње. Х. Шабановић ово објашњава тиме што је ту постојало тржиште на коме су наплаћиване тржишне таксе.¹⁵⁶ У другој половини XVI века Земун постаје центар трговине у земунској нахији и то остаје до краја века. У складу са тим, порез за обављање трговине плаћа само

¹⁵¹ Бежанија плаћа 3,70 акчи по кући (Х. Шабановић, *Турски извори*, 586).

¹⁵² Живац просечно по кући плаћа 6,19 акчи (*TD 571*, 3975); Земун 7,5, Бежанија 6,09, Бућавци шест акчи (*TD 673*, 3812, 3816, 3814).

¹⁵³ Б. Ђурђев, „Сремска канун-нама“, 281.

¹⁵⁴ Х. Шабановић, *Турски извори*, 584, 587, 592, 594.

¹⁵⁵ *Ihtisāb* је означавао тржишну инспекцију, али и тржишне таксе и глобе које је наплаћивао исти орган, док је *ihzāriyya* означавала таксе које су наплаћиване за позивање и привођење оптужених и осуђених лица власти (Х. Шабановић, *Турски извори*, 618).

¹⁵⁶ *Ис̄то*, 407.

¹⁵⁷ *Ис̄то*, 584.

¹⁵⁸ *TD 571*, 3971; *TD 673*, 3812.

ово насеље и то 1566/7. у износу од 1500 акчи¹⁵⁷, док је касније ова дажбина увећана на 4000 акчи.¹⁵⁸ Овај податак указује на то да је Земун у време последња два пописа имао велике приходе од трговине, па је на име тога морао и држави да плаћа увећане износе.

* * *

У XVI веку на територији земунске нахије постојао је само манастир Фенек. У најстаријем дефтеру Сремског санџака овај манастир није убележен, што би могло значити да је настао после 1545/58, а пре 1563. године.¹⁵⁹ Фенек је, као и остали манастири у Сремском санџаку, плаћао одређени износ уместо ушура, али је поред тога плаћао и бадухаву.¹⁶⁰ После ступања Селима II на престо, 1566. године, наплаћени су врло велики износи од већих манастира на име тапијских такси. Од Фенека је наплаћено 3800 акчи, а поред тога су повећани и износи дажбина.¹⁶¹

Наплаћивање речених износа од манастира на име тапије познато је под именом „продаја цркава и манастира“. Ова фискална мера предузета је по налогу Селима II и значила је конфискацију црквених и манастирских имања које су касније манастири, уко-

¹⁵⁹ В. Ђурђевић, „*Prodaja crkava i manastira za vreme vlade Selima II*“, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, IX, 1958, 244–245. У даљем тексту В. Ђурђевић, „*Prodaja crkava*“.

¹⁶⁰ „*Срем*“, 191.

¹⁶¹ *Исџо*, 191.

¹⁶² Александар Фотић, „*Конфискација и продаја манастира у доба Селима II*“, *Balkanica*, XXVII, Београд 1996, 45, 48, 49. „*Продаја цркава и манастира*“ подразумева узимање великих сума новца на име тапије за имања манастира, под изговором да је они нису платили приликом фетха, ни после тога. Манастири који нису могли да плате захтеване дажбине били су одузимани од калуђера. (Б. Ђурђевић, „*Још један податак о 'продаји цркава и манастира' за време султана Селима II*“, *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине*, X, Сарајево 1959, 385). Ова мера је послужила за попуњавање државне касе, али и у доста случајева када се радило о порушеним и напуштеним црквама и манастирима, као и о онима који нису могли платити високе таксе дала је прилику да други великаши дођу до јефтине грађе за своје задужбине (В. Ђурђевић, „*Prodaja crkava*“, 247). „*Продаја цркава и манастира*“ је окончана тек у последњој или претпоследњој деценији XVI века, с тим што је већина цркава откупљена у 1566. години.

лико су имали средстава, могли да откупе. Овом мером је био захваћен читав европски део Османског царства, па и Сремски санџак, и она је спроведена у време вршења пописа.¹⁶²

Фенек је први пут регистрован у попису из 1566. године. Уз њега стоји напомена да је свештеницима овог манастира издата тапија на винограде, баште, ливаде, њиве, Дуге Њиве, језеро поред манастира, место Курмадин и шуму у близини манастира, пошто су их досада користили без тапије, као и да треба да плаћају одсеком 300 акчи годишње уместо ушура.¹⁶³

Приликом наредног пописа, износ, који братство манастира Фенек треба да плаћа господару земље на име надокнаде за ушуре и намете, повећан је на 600 акчи годишње.¹⁶⁴ Према последњем попису који смо имали на располагању иста годишња надокнада увећана је још за 100 акчи.¹⁶⁵

Поред Фенека, на подручју Сремског санџака пописано је 212 цркава, од тога 13 у земунској нахији.¹⁶⁶ Иако нигде у дефтери-ма није експлицитно наведено да постоје цркве, о томе поуздано говори чињеница да су у сва четири пописа регистровани попови. Њихов број је уједначен, што говори о релативно стабилној црквеној организацији.¹⁶⁷ Поред тога, о постојању цркава сведоче и порези на црквено земљиште које су давала одређена насеља у земунској нахији. У дефтеру из 1566/7. код Земуна је уписан порез на тапију за црквено земљиште у износу од 100 акчи. Порез на тапију је те године наплаћен и у Бежанији, 80 акчи, Јакову 50 акчи, Грабовцу 40, Добановцима 80, Биљарици 60, Кизил Килиси 80, Сурчину 60, Камендину 60, Живцу 40, Бућавцима (изостављен износ).¹⁶⁸ Овај намет се не помиње у последња два пописа.

¹⁶³ Х. Шабановић, *Турски извори*, 600; *Sirem Sancağı*, 401.

¹⁶⁴ *TD 571*, 3977.

¹⁶⁵ *TD 673*, 3818.

¹⁶⁶ О. Зиројевић, „Сремске цркве и манастири у турским пописима из друге половине XVI века“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 25, 1989, 23-24.

¹⁶⁷ Године 1546. у земунској нахији има укупно 12 попова, 1566/7. 16 попова (Х. Шабановић, *Турски извори*, 403-411); 1578. је било 11, а после 1588. године 12 попова (*TD 571*, 3970-3977; *TD 673*, 3811-3818). Највећи број попова земунска нахија има 1566/7. године, а у остала три пописа њихов број је уједначен, што говори о релативно стабилној црквеној организацији.

¹⁶⁸ Х. Шабановић, *Турски извори*, 585-601.

* * *

Крајем XVI века, односно за време Дугог рата, Земун и земунска нахија су, као и остали делови Сремског санџака, доживели велика разарања. Борбе су се одразиле на град, његову околину, па и на целу приведну ситуацију. Хроничар Печевеја, говори о томе да је у првим годинама Дугог рата запаљена свака тврђава и касаба од Београда до Будима, као и то да је Земун тада запаљен једном или два пута.¹⁶⁹ Према наводима османског хроничара Наима Мустафе-ефендије, хајдучке дружине у Срему спалиле су Земун 1594. године. Том приликом су опљачкале и друга места у Срему, а наочиглед београдских Турака узимале су данак од воденичара из околине.¹⁷⁰

Што је рат дуже трајао ситуација је била све тежа, расли су ванредни ратни порези, трошкови за коначење војске, а вршен је и принудни откуп намирница.¹⁷¹

Изгледа да су борбе у Банату утицале на Османлије да у извесном обиму обнове земунску тврђаву и сместе у њу посаду која је требало да штити становништво од нових хајдучких похара. То потврђује једна заповест Порте издата по окончању Дугог рата, тачније 1608. године. Земун је тада припадао хасу Сремског санџак-бега, чије су војводе убирале порезе од грађана, вршећи при том бројне злоупотребе. Због тога се један број становника иселио, па је Порта одлучила да се приходи Земуна дозначе као део плате посади земунске тврђаве. Ова мера требало је да допринесе обнови касабе.¹⁷²

И заиста, судећи према сведочењу Евлије Челебије из 1663. године, до ове обнове је и дошло. Средином XVII века Земун је имао градског заповедника, градску посаду, субашу и тржишног надзорника. Насеље се састојало од око 400 кућа, џамије, шест месџида, мектеба и текије.¹⁷³

Ово говори о томе да је Земун, упркос ратним страдањима крајем XVI века, која су претила да угрозе његов даљи развој, успео да се опорави и у XVII веку израсте у важан трговински центар и

¹⁶⁹ *Пезеви Тарихи*, 357.

¹⁷⁰ С. Катић, „*Кнежевачко Пошисје*“, 177.

¹⁷¹ *Исџо*, 179.

¹⁷² 81 *Numarah Mühimme Defteri*, hüküm. no. 160 према: N. Моаџанин, *Slavonija i Srijem*, 102.

¹⁷³ *Евлија Челебија*, *Putopis*, 110.

Драгана АМЕДОСКИ

значајно муслиманско насеље.

Александар ФОТИЋ
Филозофски факултет
Београд

**ИНСТИТУЦИЈА АМАНА И ПРИМАЊЕ ПОДАНИШТВА
У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ:
ПРИМЕР СРЕМСКИХ МАНАСТИРА 1693-1696**

У сјомен професорки Душанки Бојанић-Лукач

Велики бечки рат, или Рат Свете лиге (1683-1699), по много чему је преломан период у историји Османског царства. Исцрпљујуће војевање на неколико фронта довело је царство на ивицу катастрофе, изазвало велику економску и политичку кризу, огромна померања становништва и коначан губитак дела територија. Током прве половине тог дугог рата Османлије су трпеле поразе. Међутим, 1690. године реорганизована војска је кренула у офанзиву. Османске трупе су прешле Саву и Дунав после освајања Београда, 8. октобра 1690. Наредних година, све до 1697, када су Османлије претрпеле одлучујући пораз код Сенте, територија Срема била је поприште ратних дејстава. Разарање, злостављање и пљачка, дело разних регуларних и нерегуларних одреда обеју страна, уносили су страх и неизвесност међу становништво, терајући га у збегове и привремене или неповратне сеобе.¹

У том ковитлацу, од септембра 1693. до јула 1696, један број сремских манастира поново је затражио и примио османско подаништво. Неки су то учинили више пута, и не знајући колико је таква заштита привремена. Поделом Срема, према одредби мировног споразума склопљеног у Карловцу 1699, већина манастира остала је на хабзбуршкој страни. Према неким подацима, у Београду је султан током августа 1695. раји из Срема и околине Панчева издао 47 нишана о поштеди. Међу онима који су затражили аман (милост), с тим да

¹ С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979, 17-21.

се врате у статус зимија и тако стекну право на државну заштиту од зулума, били су и монаси манастира Гргетега, Шишатовца и Раковца. У молбама се истиче да се османско подаништво тражи по трећи пут.²

Међу османским документима који се чувају у Музеју Српске православне цркве налази се и десет аман-нама, султанских заповести у форми берата, издатих појединим сремским манастирима у раздобљу од 1693. до 1696.³ Докумената те врсте морало је бити више, судећи по регестима који су објављени најпре на немачком 1899, а потом и на српском језику. Регести су настали 1772. године, као прилог извештају о стању православних манастира у Срему, написаном на захтев Хрватског краљевског намесничког већа. Један део, свега 67 од 150 тада прегледаних докумената фрушкогорских манастира, пронашао је свој пут до Музеја Српске православне цркве.⁴

Регести су сумарни, површни, често сасвим непрецизни, укључујући и датуме, тако да не задовољавају захтеве савремене науке. Документи о давању амана (милости, заштите) због потчињавања муслиманима и прихватања подаништва називају се аман-наме (*amānpāme*), или аман-кагиди (*aman kağidi*). Како царске наредбе те врсте до сада нигде нису објављене и коментарисане, одлучио сам се да их овде представим у преводу, с транскрипцијом и факсимилима. На тај ће начин бити предочена само два документа, будући да је форма осталих готово истоветна. Због могућих неспоразума биће идентификовани и остали документи те врсте, уз упозорење у чему се огледа разлика у тексту (адреса, тј. одредница на кога се документ односи, датум и тугра).

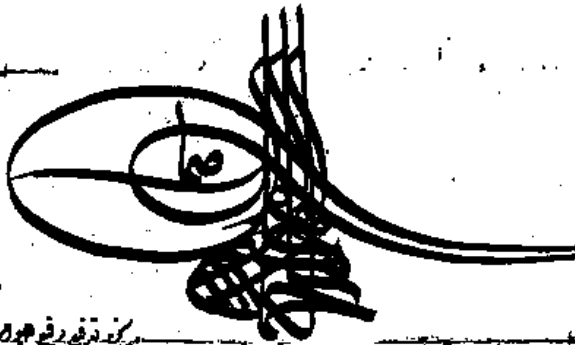
Потом ће бити потанко објашњено вишеструко значење кључних појмова. Сврха читавог поступка тражења амана и прихватања подаништва, како у правној теорији тако и у пракси, постаће умногоме јаснија после кратког осврта на шеријатске и обичајне правне оквире који су одређивали опште услове живота, нарочито живота немуслимана, у Османском царству.

² Р. Тричковић, *Београдски њашалук 1687-1739. године*, докторска дисертација одбрањена 1977. године на Филозофском факултету у Београду, 164.

³ Музеј Српске православне цркве (даље МСПЦ), 8414/46, 8415/47, 8416/48, 8147/49, 8418/50, 8419/51, 8420/52, 8421/53, 8422/54, 8428/60.

⁴ В. Матић, „Фрушкогорски манастири на основу турских докумената из XVI и XVII века“, *Грађа за истраживање сџоменика културе Војводине XI–XII* (1982/83) 53-69. Већина регеста и оригиналних докумената коришћена је у књизи О. Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992.

Документ бр. 1

بر کینه ترفی رقیه مهره لنگر
لمر لکمه شمع و کرم تپه از نکره شمشیر و بر اوزن بده از امرایه نوق لایق
از زده لایه در یکین باره و کس سرج تفتن را اقرایه شمشیر را بعد از امر لکمه
تا بهر دوزن قبول ابر در کس تپه از تپه و به مشرود از زده شمشیر و در اوزن
بده از امرایه نوق لایق از زده لایه و بر لنگر جور و در کس زور لایه لکمه
تا بهر دوزن قبول ابر در کس از نکره شمشیر و بر اوزن بده از امرایه نوق
نوق لایق در کس و بهر لایه و شمشیر و بهر لایه کس زبق از نکره شمشیر لکمه
سنه شمس و مایه و کما

Сигнашюра: МСПЦ, 8414/46
Реґесий: Матић, 66, највероватније бр. 114

Превод:

ШТузџра:Ћ Шах Ахмед, син Ибрахим-шах хана, увек победник
Разлог писању узвишеног царског знака је следећи:

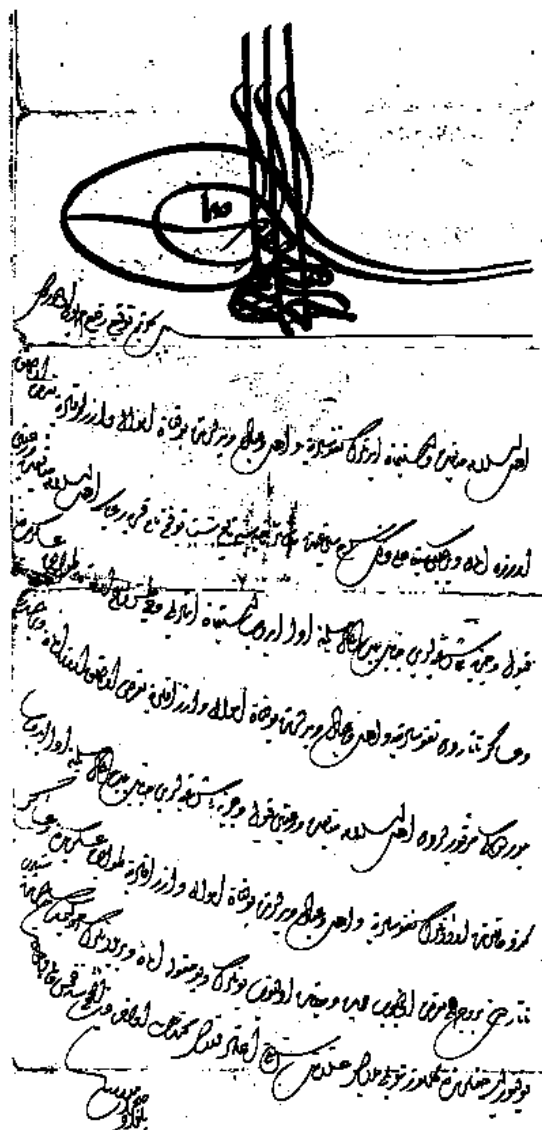
Пошто се даје аман да се не узнемиравају лица која су се потчини́ла муслиманима и затражи́ла заштиту, као ни имовина што се налази у њиховим рукама, монаси манастира Раковца у Сремском санџаку потчини́ли су се муслиманима, прихватили статус зимија и затражи́ли заштиту. ШНа основу тогаЋ на поменути начин дат им је аман да не буду узнемиравани они лично нити имовина што се налази у њиховим рукама. Наредио сам да поменуте, који су се потчини́ли муслиманима и прихватили статус зимија, чувају и штите и да их, ако су мирни, ни на који начин не узнемиравају, ни лично нити имовину што се налази у њиховим рукама. Тако да знају и да се ослоне на часни знак. Написано у последњој декади светог мухарема године хиљаду сто пете Ш12-21.9. по старом / 22.9-1.10.1693. по новом календаруЋ.

У логору на пољу код Београда

Транскрипција:

ШТузџра:Ћ Şāh Aḥmed bin İbrāhīmşāh Ḥān el-muẓaffer dā'imā
Ш1Ћ Sebeb-i taḥrīr-i tevķi'-i refi'-i hümāyūn oldır ki Ш2Ћ ehl-i İslāma mütāba'at ve istīmān ēdenleriñ nüfūslarına ve yedlerinde bulunan emvāllarına ta'arruẓ olunmamaķ Ш3Ћ üzere amān vērilmegin bināen 'alā-zalik Sirem sancağında Rāķovāçi manāstırı rāhibleri ehl-i İslāma Ш4Ћ mütāba'at ve zīm-met қабул ēdüb istīmān ētmelerile vech-i meşrūh üzere nüfūslarına ve yedlerinde Ш5Ћ bulunan emvāllarına ta'arruẓ olunmamaķ üzere amān vērilmişdür buyurdumki mezbūrlardan ehl-i İslāma Ш6Ћ mütāba'at ve zīm-met қабул ēdüb kendü ḥāllarında olanlarıñ nüfūslarına ve yedlerinde bulunan emvāllarına bir vechle Ш7Ћ ta'arruẓ olunmayub ḥimāyet ü şiyānet olunalar şöyle bileler 'alāmet-i şerīfe i'timād kılalalar. Taḥrīren fi evāḥir-i Muḥarrem ül-ḥarām Ш8Ћ sene ḥams ve mi'e ve elf.

Be-yurt-i šahrā-yi Belḡrād

Документ бр. 2

Сиџнајура: МСПЦ, 8417/49

Реџесџи: Матић, 66, бр. 119

Најомена: Документ је исте врсте, али је текст мало разрађенији.

Сви наредни документи припадају овом типу.

Превод:

ШТуџра:Ћ Шах Ахмед, син Ибрахим-шах хана, увек победник
Разлог писању узвишеног царског знака је следећи:

Пошто се даје аман да се не узнемиравају лица која су се потчинила муслиманима и затражила заштиту, њихова домаћинства и заједнице, као ни имовина и залихе хране што се налазе у њиховим рукама, раја села по имену Шишатовац што припада манастирској нахији у Сремском санџаку потчинила се муслиманима, прихватила подаништво, предала своју шеријатску џизју муслиманском бејт ул-малу и затражила заштиту. ШНа основу тогаЋ на поменути начин дат јој је аман да од стране војске и татарске војске не буду узнемиравани они лично, њихова домаћинства и заједнице, као ни имовина и залихе хране што се налазе у њиховим рукама. Наредио сам да поменуте, који су се потчинили муслиманима, прихватили подаништво и предали своју шеријатску џизју муслиманском бејт ул-малу, чувају и штите и да их, ако су мирни, ни на који начин не узнемирава војска и татарска војска, ни њих лично, ни њихова домаћинства и заједнице, нити имовину и залихе хране што се налазе у њиховим рукама. У чијим год рукама да се пронађу њихове ствари и ШствариЋ оних из те категорије којима је дат аман, да се такви казне а ствари врате. Тако да знају и да се ослоне на часни знак. Написано у последњој декади ШмесецаЋ зилхице године хиљаду сто пете Ш3-11.8. по старом / 13-21. 8. 1694. по новом календаруЋ.

У логору на пољу код Београда

Транскрипција:

ШТуџра:Ћ Şāh Aḥmed bin İbrāhīmşāh Ḥān el-muẓaffer dā'imā
Ш1Ћ Sebeb-i taḥrīr-i tevķī'-i refī'-i hümāyūn oldır ki Ш2Ћ ehl-i İslāma mütāba'at ve istīmān edenleriñ nüfūslarına ve ehl ü 'ayāl ve yedlerinde bulunan emvāl ve erzāklarına ta'arruz olunmamaḵ Ш3Ћ üzere amān vèrilmegin bināen 'alā-zalīk Sirem sancagında manāstır nāḥiyesine tābī' Şiṣātōfçe nām ḵārye re'āyāsı ehl-i İslāma mütāba'at ve ra'ıyyeti Ш4Ћ ḵābul ve cizye-i şer'ıyyelerin cānib-i Beyt ül-māl-i Müslimīne eda édüb istīmān étmelerile vech-i meşrūh üzere ṭavāyif-i 'askerīden Ш5Ћ ve 'asākir-i Tātār'dan nüfūslarına ve ehl ü 'ayāl ve yedlerinde bulunan emvāl ve erzāklarına ta'arruz

olunmamağ üzere amān vērilmışdür Ш6Ң buyurdumki mezkūrlardan ehl-i İslama mütāba‘at ve ra‘iyyeti қабул ve cizye-i şer‘iyyelerin cānib-i Beyt ül-māl-i Müslimīne eda edüb Ш7Ң kendü hāllarında olanlarıñ nüfūslarına ve ehl ü ‘ayāl ve yedlerinde bulunan emvāl ve erzāklarına tavāyif-i ‘askerīden ve ‘asākīr-i Ш8Ң Tātār‘dan bir vechle ta‘arrūz olunmayub hīmāyet ü şiyānet olunub ШveҢ bunlarıñ ve bu maқūle amān vērilenleriñ her kimiñ yedШlerҢinde şeyleri Ш9Ң bulunurise haққlarından gelinür şöyle bileler ‘alāmet-i şerīfe i‘timād kılalalar. Tahřiren fi evāhır-i Zi-l-ħicce sene hams ve mi’e ve elf.

Be-yurt-i şahrā-yi Belğrād

*

Сачуване аман-наме односе се на манастире Раковац (1693, 1695, 1696), Бешеново (1694, 1695, 1696), Шишатовац (1694, 1695) и Хоново (1694, 1695). Из текста докумената види се да су у некима од њих употребљени изрази „раја села по имену Шишатовац ШБешеново, Хоново, РаковацҢ“ (док. бр. 2, 3, 4, 9, 10) уместо уобичајених и очекиваних израза „монаси манастира Шишатовац ШБешеново, Хоново, РаковацҢ“. Нема никакве сумње да се ти изразе односе само на манастирска братства, а не на читава села. Шишатовац, Раковац и Хоново у то доба, а највероватније никад раније ни доцније, нису постојали као села. Манастир Шишатовац се налазио између синора села Велика Ремета, Лежимир, Дивош и Ремета. Сличан је случај био и с Раковцем и Хоновом.⁵

У три документа у којима се монаси бележе као „раја села по имену Шишатовац ШБешеново, ХоновоҢ“ наведено је и то да та „села“ припадају „манастирској нахији у Сремском санџаку“ (док. бр. 2, 3, 4). Манастирска нахија као управна јединица, колико се зна, никада није постојала у Сремском санџаку.⁶ Да поменути израз не треба схватити као одраз неке, усред рата, извршене територијално-управне реорганизације, упозоравају други документи из исте

⁵ О. Зиројевић, „Имање манастира Шишатовца у турским изворима XVI и XVII века“, *Манасџир Шишатовац. Зборник радова*, ур. Д. Давидов, Београд 1989, 327-332; иста, *Поседи*, 59-60, 90-91, 105-114; М. Јачов, *Срем на прелому два века (XVII–XVIII)*, Београд 1990, 28, 75, 82.

⁶ О. Зиројевић, „Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака“, *Зборник за историју 1* (Матица српска 1970) 13-16; В. W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara: ТТК 1983.

групе, издати истим манастирима, само годину дана доцније. У њима пише да, овога пута правилно именовани, манастири „по имену Бешеново ШХопово, ШишатовацЋ“, припадају одговарајућим, одавно познатим и утврђеним нахијама „Гргуревци ШИриг, ГргуревциЋ“ (док. бр. 5, 6, 7).⁷ Овако употребљен појам нахије има смисла једино ако се разуме у свом основном, општем значењу „крај“, „околина“, „предео“, „област“, а не у значењу најмање административне територијалне јединице.

Именовање монаха као раје села, манастира као села, помен манастирске нахије, требало би сагледати у оквиру издавања вероватно стотина сличних аман-нама раји и селима на подручјима која је Османско царство повратило од Хабзбурговаца. Није онда необично што је један образац, свакодневно коришћен за села, у једном тренутку и без много размишљања, примењен на категорију која је донекле одступала од уобичајене формулације. У османској администрацији дешавале су се такве непрецизности, које углавном не мењају суштину документа. Сада постаје јасно са колико опрезности истраживач треба да приђе анализи текста сваког документа, па и оног неспорно оригиналног, издатог у званичној канцеларији. Такође, ово је прави пример како један, или неколико документа исте врсте, може да наведе на погрешне закључке. Што се на већи број извора ослонимо, што се боље упознамо с начином рада канцеларија и историјским околностима у којима су документи настали, то ћемо поузданији резултат добити.

*

Шта је у шеријатском (правном) смислу подразумевала институција давања амана и на који начин се стицало подаништво османске државе? Да би се на та питања јасно одговорило и приложени документи у потпуности разумели, неопходно је претходно разјаснити неке од термина који су коришћени у шеријатској теорији и сагледати околности примене шеријата у пракси, нарочито у османској држави.

У свим ранијим исламским државним творевинама, па и у Османском царству, шеријат је, теоретски, представљао једини верски исправан начин живота. То се пре свега односило на исламски

⁷ Зиројевић, *Поседи*, 109; McGowan, 105, 197, 229 (Бешеново се у овом попису, састављеном између 1566. и 1570. године, смешта у нахију Черевих).

верски закон, најважнији чинилац шеријата. Ипак, знатно више него у другим дотадашњим исламским државама, у Османском царству је знатан део правних области био уређен кануном, другачије речено султанским обичајним правом да издаје законе. Канун је каткад, најчешће из државних разлога, у пракси могао бити супротстављен и надређен шеријату, мада се то негирало вештим правничким спекулацијама. Према шеријату, свеколики свет је подељен на дар ул-ислам (*Dār ül-İslam*, насељено подручје, област, земља ислама) и дар ул-харб (*Dār ül-ḥarb*, насељено подручје, област, земља рата). Дар ул-ислам је подручје у коме неспорно доминира ислам, исламска држава у којој се живи према муслиманским законима. Немуслиманци могу бити стално насељени у дар ул-исламу једино ако се потчине муслиманима и прихвате одређену врсту „уговора“ који гарантује заштиту (*zimma*). Тада постају „људи под уговором Шили обавезом“ (ар. *ahl al-zimma*; осм. *ehl-i zimmet*). Добијају статус „зимије“ (*zimmi*) тј. „заштићеног немуслиманског поданика“ у муслиманској држави. Такав статус подразумева право на заштиту живота и имовине, као и одређене слободе, укључујући и ону вероисповести, уколико се безусловно поштују сви они шеријатски ставови који одређују услове живота немуслимана. Већина услова, веома рестриктивна, израсла је из схватања о апсолутној подређености немуслимана у свим видовима јавног живота. Дар ул-харб, или „подручје рата“, чине све оне земље и области које не спадају у дар ул-ислам. Тамо живе „неверници“, непријатељи муслимана и исламске вере. Схватање дар ул-харба нераскидиво је повезано с развојем идеје цихада. Идеја цихада једним делом, оним које се на хришћанском Западу нарочито наглашава, подразумева вечну, непрекидну борбу против незнабожаца и неверника као вид одбране, ширења и учвршћивања ислама, све до коначног потчињавања читаве територије дар ул-харба. Пре него што нападну непријатеља, муслимани обавезно морају да му упуте позив на предају, што подразумева прелазак у исламску веру или прихватање (наметање) статуса зимије. Смисао ове шеријатске одредбе јесте да се непријатељу предочи да није нападнут пљачке ради и из других

⁸ A. Abel, "Dār al-ḥarb", *Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, v. 1.0, Leiden: Brill 1999 (даље: *EI*); исти, "Dār al-Islam", *EI*; Cl. Cahen, "Dhimma", *EI*; E. Tyan, "Djihād", *EI*; A. Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958; R. Peters, *Islam and Colonialism. The Doctrine of Jihad in Modern History*, The Hague-Paris-New York: Mouton Publishers 1979, 9-37.

„приземних“ побуда, него из узвишених верских разлога.⁸

Такву борбу (или проглашени рат) прати узимање робља, пљачка, уништавање храмова и свих других симбола који би на било који начин могли „вређати“ осећања муслимана. Током рата није дозвољено намерно убијање жена и деце, изузев уколико се боре. Они чине део ратног плена – сматрају се покретном имовином муслимана. По освојењу, целокупна имовина непријатеља постаје имовина муслимана. Непокретна имовина може и мора бити спаљена и уништена уколико би непријатељ доцније од ње могао имати користи. Покретна имовина се односи као плен. Оне „невернике“, мушкарце, који нису убијени у ратним дејствима, треба заробити. Од тога су изузети стари, немоћни, инвалиди и монаси – они који ни у ком случају не могу допринети непријатељској војној снази и за које се не може добити откуп. Извори шеријата у већини правних школа протумачени су тако да поглавар муслимана може да побије одрасле мушке заробљенике, ослободи их по плаћању откупа или претвори у робље. С друге стране, може да им поклони живот, слободу, па и да им врати имовину, уколико затраже аман (поштеду, милост), а потом или приме исламску веру или прихвате „уговор“ (зиму) и постану поданици муслиманске државе.⁹

Територија која је једном спадала у дар ул-ислам, па потом била освојена од немуслимана, сматрала се дар ул-харбом. Укидањем исламских закона на тој територији, њени житељи су губили статус зимија. Тиме су постајали легалан ратни циљ. Теоријски гледано, правни статус непријатеља (*ḥarbī*) није зависио од тога да ли је становништво учествовало у побуни или рату с оружјем у руци или није. Међутим, од његовог понашања је и те како могло зависити да ли ће му бити подарена „милост“ (аман).¹⁰

Све што је досад речено јесу теоријски оквири које намеће шеријат. Сасвим је јасно да су историјски развој и различите политичке околности још у доба раних средњовековних арапских држава, а поготово у османској држави, наметали јачу законодавну улогу државе, обичаје и праксу који нису увек били у складу са шеријатом.

Срем, као и друге области, хабзбуршке снаге освојиле су у првој фази рата. Тиме су после више од једног и по столећа житељи Срема

⁹ Peters, 18–24, 26–28.

¹⁰ Abel, "Dār al-ḥarb"; Peters, 12.

од поданика постали, у правном смислу, непријатељи Османског царства. Контраофанзива Османлија 1690. године довела је сремски живаљ у незавидну ситуацију. Желећи да избегну ратна разарања колико год је то могуће, становништво неких села и братства појединих манастира затражили су „милост“ и османско подаништво чим се регуларна војска појавила. Тих година свакако није било битно да ли ће и који део Срема мировним уговором доцније припасти Османлијама.

Даривање милости се у османском језику изражавало појмом „аман“ (*amān*). Тај термин је арапског порекла, са основним значењем: „милост“, „поштеда“, „заштита“, „сигурност“, „безбедност“, „поверење“, „мир“. Турци га изговарају и као „еман“ (*emān*).¹¹ Према исламском верском праву, аман означава временски ограничену заштиту „неверниковог“ живота. Заштита је обавезујућа за све муслимане. Разликују се две ситуације у којима се дарује аман. О једној ће бити речи нешто доцније. Друга врста амана састоји се у даривању милости, опроштаја, појединцу, неколицини, или свим припадницима непријатељске војске, посади утврђења, становништву насеља или читаве области. Такву врсту колективног амана може даровати само поглавар државе или главни војни заповедник на лицу места. Реч је о тренутној поштеди или поштеди која траје колико траје и ратни поход. Међутим, „милост“ не подразумева обавезно заштиту имовине, а по већини правних школа чак ни право на слободу, ако је дарована по окончању борбе. Неретко, аман је даван и муслиманским побуњеницима, иако такав чин није сагласан са строгим тумачењем верског права.¹²

Употреба појма аман у овом смислу веома је честа у осман-

¹¹ F. A. M. Meninski, *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum ...*, I, Viena 1780 (друго допуњено издање речника из 1680); J. T. Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, Hildesheim 1967 (фототипско издање речника из 1866); Sir J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1978 (фототипско издање речника из 1890); *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük (New Redhouse Turkish-English Dictionary)*, İstanbul 1984⁷; M. Z. Pakalm, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1983³; A. Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, I, İstanbul – Wien: Simurg 2002, 161–162. О употреби појма аман у свакодневном говору, пре свега у разним узвицима, вид. у поменутих речницима.

¹² J. Schacht, "Amān", *EI*; Peters, 29–30.

ским изворима. Најчешће се среће у следећим изразима: „дати аман“, „даривати аман“ (*amān vérmek, amān ihsān étmek*) или „молити за аман“ (*amān dilemek*), мада има и другачијих, сличних синтагми (*ṭaleb-i amān, ricā-yi amān*).

Неколико примера може послужити као илустрација. Приликом предаје града Килије 1484. године, на молбу опсађених, падишах је „наредио да им се поштеде главе“ (*başlarına amān buyurdu*) – посведочио је хроничар Турсун-бег. У делу где описује опсаду Будима 1529. године, поуздани историчар Ибрахим Печеви забележио је да су непријатељи „после поднева, повикавши ‘aman’, затражили поштеду“ (*ba’d ez-zuhr "El-amān" déyü istimān étdiler*). У другом поглављу своје *Исџорије*, Печеви је приказао освајање Стоног Београда 1543. године: „Неверници из унутрашње тврђаве затражили су поштеду. Срећни падишах је аустријским и другим западњачким неверницима даровао милост, а за домаће мађарске невернике наредио је да нема поштеде“ (*iç kal’ede olan kefere dahî istimān étdiler. Se’adetlü pâdişāh Nemçe ve Frenk’den olan küffāra amān ihsān édüb yerlü olan Macār keferesine amān yoğdur*). Описујући гушење побуне у Мајни на Мореји 1673. године, дефтердар Сари Мехмед-паша је у својој хроници навео: „Из села у Мајни узето је нешто робова и пошто су они који су дошли под сабљу посечени, онима који су се потчинили и прихватили стање какво је било и раније и затражили аман – аман је дат“ (*Mayna қaryelerinden bir miqdār esir alınur, қılıca gelenler қаtl olunмағла, ke’l-evvel itā’at ü inқıyād ve ṭālib-i amān olmaları ile amān vérilüp*). У истој хроници забележена је и сцена опсаде утврђења Лаждин у Пољској 1674. године: „Неколицина неверника је поново, као посланици, изашла из ШтврђавеЋ с молбом за аман“ (*tekrār recā-yi amān ile içerüden elçi nāmı ile birқаç kefere çıқub*), тврдећи како су они султано-ва раја, а да су Немци који се налазе унутра криви за све, на шта им је велики везир одговорио да предају разбојнике „иначе им аман неће бити дат“ (*yoқsa size amān vérilmez*).¹³

Користила се и глаголска именица изведена из истог корена – *istimān*: „тражење милости“, „тражење заштите“, „молба за поштеду (живота)“, што се види и у документима сремских манастира. Уз

¹³ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü’l-feth*, Hazırlayan: Dr. A. Mertol Tulum, İstanbul: Baha Matbaası 1977, 202; *Tarih-i Peçevi*, I, İstanbul 1283, 134, 260; Defterdar San Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât. Tahlil ve Metin (1066–1116/1656–1704)*, Hazırlayan Dr. A. Özcan, Ankara: TTK 1995, 39, 53.

већ поменути пример из Печевејеве историје, ево и два навода из описа освајања Ниша и Голупца 1690. године, из хронике дефтердара Сари Мехмед-паше: „Нека дођу, ако ће се муслиманским газијама у нападу обратити с молбом за поштеду“ (*hücum-ı güzât-ı muvahhidinden istimāna mürāca‘at ederler ise gelsünler*); „стигла је отворена понуда неверника с молбом за поштеду“ (*küffārîñ istimānı ile peyām-i infitāhı gelüb*).¹⁴

У изворима се помиње и „аман барјак“, тј. „застава којом се тражи аман“ (*amān bayrağı*). Она несумњиво има исто значење као и много чешћи термин „барјак којим се тражи вера“ (*vère bayrağı*). Истицање аман-барјака могло је подразумевати како безусловну тако и условну предају, после преговора. Преговарачу који носи барјак гарантовала се безбедност. Када је османска војска 1737. године стигла до Ниша – пише у једној османској хроници из XVIII века – „неверници су без борбе подигли аман барјак и потом предали тврђаву и све оружје“ (*küffar bilā-ceng amān bayrakların diküp, cümle alâtı ile kal‘eyi teslim eyledi*).¹⁵ Аман барјак је највероватније био беле боје, мада се засад то не може тврдити с великом сигурношћу. Обичај истицања аман-барјака Османлије су могле преузети од Мамелука, код којих је тај појам забележен као „марама“, па и „кошуља“ (*mandil al-amān, kamis al-amān*), непознате боје.¹⁶

Прота Матија Ненадовић је својим речима описао догађаје што су претходили предаји Србије 1813. године. Прво је стигла „бујурунтија“ од босанског везира и писмо од Хаџи-бега с понудом: „да народ предамо на царски образ, да се не роби и не пропада“, што у шеријатском смислу јесте понуда да се дарује аман. Потом је сам прота саставио „молебна писмо“, тј. молбу за даривање амана, коју је, углављену у процеп на „великом пруту“ тако да се види издалека, један старац однео у турски логор. Прота Матија не вели да ли је добио неки документ о аману, али сведочи да је везир

¹⁴ Deftardar San Mehmed Paşa, 370, 372.

¹⁵ *Şem‘dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi Târihi. Mür‘it-Tevârih*, Hazırlayan Prof. Dr. M. M. Aktepe, I, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası 1976, 75.

¹⁶ D. Bojanić, *Turske vojne zastave u cetinjskim muzejima*, Beograd – Cetinje 1981, 108; D. Ayalon, "Harb, III. – The Mamlük Sultanate", *EI* Шоделњак: "The Kerchief of Safe Conduct" Ћ.

¹⁷ *Мемоари проџе Маџије Ненадовића*, приредио Љ. Ковачевић, Београд: СКЗ 1893, 240-244.

заповедио да војска престане пљачкати и палити.¹⁷

Аман је, као турцизам, нашао своје место и у српској књижевности, и то не само као узвик, него и у значењу „поштеде“, „милости“ Ш, „излаз“, робе, на аман“ (М. Миљанов), „Један другом не чине амана, / Но се бију и сијеку главе“ (Његош)Ћ, поготово у народним песмама („Турц’ у књаза аман заискаше“, „Турцима су аман допуштили“).¹⁸

Документ који је у султаново име издаван као потврда о дарованом аману у изворима се назива „аман-нама“ (*amānnāme*) или „аман кагиди“ (*amān kağıdı*). Додатак *наме* и *кагид* означава „писмо“, „документ“, „потврду“, „поруку“, „књигу“, „папир“, „лист“, „хартију“, и чини део назива многих врста докумената. Називи таквих докумената преузети су директно из османских извора (хроника). Њих нема у постојећим приручницима османске дипломатике. Колико је мени познато, одредница *amānnāme* постоји једино у старом Пакалиновом речнику османских појмова.¹⁹ Аман-наме сремских манастира састављене су у форми себеб-и тахир берата, мада су лишене неких дипломатичких обележја карактеристичних за тај тип берата (не садрже фразу у којој се помиње појам берат).²⁰ Документ неспорно истог типа може се препознати и у изразу „истиман фермани“ (*istīmān fermāni*), који се у изворима ређе среће.

¹⁸ Примери из одредница за „аман“: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I, Београд: САН, Институт за српскохрватски језик 1959. Уп. и исту одреднице у: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево: Svjetlost 19855; *Етимолошки речник српског језика*, I, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2003.

¹⁹ J. Reychman and A. Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman–Turkish Diplomats*, The Hague – Paris: Mouton 1968; M. Guboglu, *Paleografia și Diplomatica Turco-osmana*, Bucurest 1958 Шпомен *amānnāme* (стр. 55) односи се на „спроводно заштитно писмо“ (такође *salvus conductus*), о чему ће доцније бити речиЋ; Б. Недков, *Османотурска дипломатика и палеографија*, I, Софија 1966; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994 Шу овом, иначе досад најисцрпнијем, приручнику у одељку *Nāme-i humāyūn*, у попису докумената који носе наставак *-nāme*, уписана је и аман-нама (стр. 146) без додатних објашњења. Највероватније је ту реч о врсти ахд-наме, а не о врсти документа која нас овде интересујеЋ; Pakalın, I, 55. Код Менинског и Ценкера се помиње термин *amān kağıdı*, протумачен као *salvus conductus* (Meninski; Zenker).

²⁰ J. Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymāns des Prächtigen*, Wiesbaden 1974,

Р. Тричковић помиње „фермане о помиловању“ и „нишане о помиловању“ издаване становништву Србије у јесен 1690. године. Доцније, када су Османлије 1738. поново освајале делове Србије који су били под аустријском влашћу, велики везир је кнезовима, од којих су неки заступали и по десетак села, издавао „аман-бујурулдије“. Живљу и кнезовима посебно, гарантовала се заштита живота и имовине пошто су изразили жељу да приме поданство и опет постану султанова раја.²¹

Будући да документ о аману по садржини може бити веома разнолик, јер се аман давао и појединцима и групама, под различитим условима и у разне сврхе, није чудо што се јавља у форми неколико различитих дипломатичких типова османских докумената: берата, фермана, бујурулдије. Исто онако као што су, на пример, итк-нама (документ о ослобађању роба), разне изин-наме и иџазет-наме (дозволе) издаване у форми кадијског хуџета. Дакле, појам аман-наме, или аман кагида, одређен је садржином, а не дипломатичком формом документа.

Неколико цитата из османских хроника приказаће када се и на који начин помињу документи о давању амана. У време похода на Темишвар 1552. године, локално становништво се сакрило у околним брдима, шумама и мочварама. „Пошто су посредством крајишничких заповедника међу њих послати неки од раје, Шпоменутић су се потчинили и покорили и до 30.000 рајинских кућа узело је потврде о аману“ (*Serhad ümerâsı vesâyetile mâ-beyn-lerinden re'âyâ gönderüb itâ'at u inkiyâd eylediler ve otuz biñ hâne kadar re'âyâ amân kağidın aldılar*), написао је Ибрахим Печеви у својој *Историји*. У хроници дефтердара Сари Мехмед-паше више пута се помиње аман кагиди и бар једанпут истиман фермани. На позив да се предају, браниоци Ада-Калеа на Дунаву 1690. године одговорили

²¹ Тричковић, *Београдски њашалук*, 74-76, 147, 164, 529, 544-547, 556, 561; иста, „Ђуприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка“, *Бој на Иванковцу 1805. године*, САНУ, посебна издања DXXII, Одељење историјских наука 6, Београд: САНУ 1979, 126, 143; иста, „Велика сеоба Срба 1690. године“, *Косово и Мейхохија у српској историји*, Београд: СКЗ 1989, 136-137 Р. Тричковић је термин *аман кагиди* на једном месту превела као „хартија милости“ (иста, „Османска прича о одмазди у Нишу 1690. године“, *Историјски часопис XLV-XLVI* (1998-1999) 308. Фотографија аман-бујурулдије дате кнезу Атанасију Рашковићу 1737. године објављена је у: М. Ристић, *Сџари Влах до ослобођења од Турака*, Београд 1963, 179.

су: „Само ако нам дате заштиту до Београда, предаћемо вам поменуто аду“ (*ancağ bize Belğrād’a dek istīmān vērirseñiz ada-yı mezbūru size teslim ederiz*). „Молба им је прихваћена и дата им је потврда о аману до Београда“ (*recāları hayyız-i kabūlde vāki olup kendülere Belğrād’a varınca amān kağıdı vērilüp*). Овде се види да аман кагиди може имати и веома ограничен рок важења. Истиман фермани је дат делу побуњене раје у Ливадији код Лепантског залива која је затражила аман 1696. године (*istīmān fermānları vērilüp*).²²

Следећи пример из анонимне османске хронике показује да су се и код Османлија аман и аман-нама давали не само непријатељима неверницима и побуњеним зимијама него и побуњеним муслиманским поданицима. Пошто је угушена побуна шејха Манија у Басри 1700. године, „шејх Мани и други су дошли и затражили аман“ (*Şeyh Mani ve şairleri gelüp emān talebinde oldular*). „Сердар – обележје победе – написао им је аман-наме и оне који су дошли обдарио милошћу и оденуо почасним огртачима“ (*Serdār-ı zafer-şi’ār tarafından emān-nāmeler taħrīr ve gelenlere müsā’ade ve ilbās-i hil’ağ olundu*).²³

Колико се дати аман поштовао? Вероватно једнако као и на супротној страни. После дуге и тешке опсаде и многих губитака није увек било лако спречити војску да у победничком заносу не побије непријатеља који се предао пошто му је обећан аман и предате аман-наме. У таквим тренуцима, поготово ако главни заповедник османске војске није имао довољно ауторитета и сопствених људи да спроведе своје обећање, обична војска није много марила да ли ће прекршити шеријат или не. У напетом атмосфери није ни било тешко пронаћи изговор. Историчар Ибрахим Печеви забележио је неколико случајева „предавања сабљи“ готово целокупних посада тврђава које су се предале с аманом. Међутим, како је био образован човек и како је држао до части, није се поносио тиме што његови саборци не поштују шеријат. Покушао је да такав чин оправда туђом грешком или неразумевањем. Описујући друго освојење Будима 1529. године, на основу османских хроника, навео је како су се „душмани“ предали затраживши аман. Док су једни излазили у групама, други су се с оружјем сакрили у сандуке с одећом у намери да изненаде Османлије. Међутим, откривени су и

²² *Tarih-i Peçevi*, I, 294–295; *Defterdar San Mehmed Paşa*, 53, 371, 379, 585.

²³ *Anonim Osmanlı Tarihi (1099–1116 / 1688–1704)*, Yayına Hazırlayan A. Özcan, Ankara: TTK 2000, 155.

потом су сви одреда побијени. Занимљиво је да Печеви у наредном поглављу даје приказ истих догађаја преводећи делове „неверничке историје“. Без предрасуда, па чак и без коментара, пренео је део текста у коме се каже како су „Турци веру Шуслове предајећ погазили“ и противнике предали сабљи. Другом догађају, предаји јегарске тврђаве 1596. године, Печеви је лично присуствовао. Преговарачи су пред султаном даровани почасним огртачима и аман-кагидима. Ту Печеви одмах, пре описа покоља, упозорава, да не би било забуне, како је у њиховим потврдама о датом аману јасно написано да се аман односи само на племиће и њихове синове. И додаје да је то ограничење он лично „више пута“ видео. Тек потом почиње опис саме предаје. Пошто су племићи и њихови синови безбедно напустили тврђаву, уследио је излазак осталих „неверника“, њих готово 5.000, само у кошуљама. Војска је побила мушкарце, а жене и децу поделила као робље. Печеви додаје да су неки официри безуспешно покушали да спрече покољ. Наводи и стих из народне песме, певане у крајини, који слави кршење вере (услова предаје) дате „Егрелијама“. Заробљени племићи су одведени у београдску тврђаву.²⁴

Не треба мислити да је у османским изворима предаја османских војника хабзбуршким или венецијанским снагама описивана неким другим терминима. Наравно, значење термина аман и истиман у таквим случајевима је општег карактера. Несумњиво је да онда када се термини користе на такав начин у њима не треба тражити шеријатска значења. На пример, дефтердар Сари Мехмед-паша употребио је изразе истиман и аман приликом описа предаје Книна Млечанима 1688. године. Османска посада се предала и, добивши милост, кренула је напоље (*istimān ile taşra çıkar*). Међутим, пашу и друге војнике зауставила је „неверничка раја“ (у другом рукопису: „хајдуци – разбојници“), која је због његових зулума раније пребегла непријатељу. Раја је рекла да због тих зулума неће пусти пашу, те да он није добио „поштеду“ од њих него од Млечана (*seniñ istimānıñ Fireng tã'ifesiyledir*). Није дала аман (*amān vérmeyüp*) и све је муслимане претворила у робље. Очигледно, хроничар је сма-

²⁴ *Tarih-i Peçevi*, I, 134, 142; II, 194.

²⁵ *Defterdar San Mehmed Paşa*, 283-284. Извесно је да никаква раја није могла одлучивати шта ће бити с посадом која се предала. Условне предаје гарантовао је венецијански заповедник. По венецијанским изворима, то је била безусловна предаја (Г. Станојевић, *Јужословенске земље у млејачко-турским рајонима XVI-XVIII вијека*, Београд: Историјски институт 1970, 386).

трао да су услови предаје били такви да су подразумевали слободан одлазак на османску територију.²⁵

Неопходно је рећи и неколико речи о појму „в(ј)ера“ или „вира“ (*vére, vīrā*), будући да се значење тог термина умногоме подударно с неким значењима појма аман. У доба османске владавине на Балкану широко је коришћено једно изведено значење, изгледа до тог доба непознато, које је прерасло у технички термин с одређеним правним последицама. У питању је значење „предавања на веру“, „условне предаје“, „капитулације под одређеним уговореним условима“, најчешће утврђења. Оно је на Балкану посведочено у летописним белешкама из XVI–XVIII века.²⁶

Овај славизам је рано ушао у османску лексику. У речницима се наводи значење: „предаја“, „капитулација“, и то под одређеним условима (*vira ile teslīm*), „капитулирати“, „предати на веру“ (*vére vérmek, vére étmek*) и, у складу с тим, изрази попут „барјак предаје“, тј. „барјак којим се тражи вера“ (*vére bayrağı*) и „потврда о давању вере“, тј. „документ о условима предаје“ (*vére kağıdı*).²⁷ Иако се у речницима то не напомиње, извори потврђују да су појмови „вере“ и „аман“ постали готово синоними, ако не још у XVI веку, онда у XVII сигурно. Такође, османски извори недвосмислено показују да документи познати као вере кагиди и аман кагиди могу подразумевати исту садржину. Занимљиво би било утврдити када су Османлије почеле да употребљавају славизам „вера“ у смислу условљене предаје, другачије речено, када је тај израз у том значењу постао синоним за османски термин „аман“, са свим шеријатским, правним последицама.

Споразумна, условна предаја, на пример тврђаве, подразумева претходно давање амана. Веродостојни хроничар XV века, Ашикпаша-заде, овако је укратко описао предају тврђаве, коју су Угри подигли на Дунаву, у зиму 1476. године: „Предвече су неверници замолили за милост. Милост им је дата. Своју тврђаву су споразумно предали (*Aḥsamın kāfirler amān dilediler. Amān vérdiler.*

²⁶ Употреба појма вера у таквом значењу није забележена у средњовековним изворима (С. Ђирковић, „Вера“, *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge 1999, 76). Овим изведеним значењем појма „вера“ на Балкану и његовим продором у османски турски језик и војну терминологију намеравам да се позабавим у посебном чланку.

²⁷ Meninski; Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*; Zenker; Pakalın, III, 595.

²⁸ *‘Aşıkpaşa-zāde Tarihi*, İstanbul, 1332, 186–187.

Hişārları ‘ahdla teslim ёtdiler).²⁸ Појам аман је каткад употребљен скупа с термином ахд (*‘ahd*: „споразум“, „уговор“, најчешће „мировни уговор“). Управо тако хроничар Солак-заде приказује покорвање неких важних градова током рата Османлија с Мамелуцима 1484. године: „Мисис, Адану и Тарсус узели су споразумно и уз поштеду из јерменских руку“ (*Misis’i ve Ađana’yı ve Tarsūs’i Ermeni řā’ifesiniñ elinden ‘ahd u amān ile alub*).²⁹ Таква употреба указује на то да су ти појмови у овом смислу сматрани готово синонимима, тј. да је термин аман у себи садржао и значење „споразума“. Значење овако употребљене синтагме *‘ahd u amān* није истоветно са значењем које та синтагма има у међудржавним уговорима, када би је требало преводити као „мировни уговор и гаранција безбедности“ (вид. даље у тексту).

Поред амана, вере и ахда, Османлије су користиле и друге термине са истоветним или веома сличним значењем. Поменућу још један: *ёл-сāп* (мир и гаранција живота), који је изразито ретко коришћен, и то само у изворима из XV века, због чега је у историографији изазивао недоумице.³⁰

*

Појам аман има још нека значења, како општег тако и правног карактера. Она су изведена из основног значења. На њих се овом приликом мора указати како би се разјаснила употреба тог појма код Османлија и отклониле могуће недоумице које код истраживача неретко изазива вишезначност одређених термина.

Посебан вид амана у правном смислу јесте јемство сигурности немуслиманима, појединцу или неограниченом броју припадника одређене заједнице који намеравају да уђу на територију дар ул-ислама (*salvus conductus*). Такав аман укључује обавезну и потпуну заштиту живота и имовине и гарантује слободу. Не зависи од тога да ли је муслиманска држава у рату с „неверничком“ државом којој ти појединци припадају или није. Носиоци таквог амана називају се мустемини (*muste‘min*). Термин који означава сам чин даровања

²⁹ *Solak-zāde Tarihi*, İstanbul 1297, 296.

³⁰ V. L. Ménage, "Seven Ottoman Documents from the Reign of Meħemmed II", *Documents from Islamic Chanceries. First Series*, Ed. S. M. Stern, Oriental Studies III, Oxford: Bruno Cassirer 1965, 96–99.

заштите у пракси је више означавао сам „уговор“, тако да се под појмом аман у овом смислу подразумева „заштитно писмо“, „спроводно заштитно писмо“. Иако је носилац „заштитног писма“ могао бити било који појединац, оно се понајпре издавало званичним представницима немуслиманске државе: посланицима, амбасадорима, конзулима, као и трговцима, ходочасницима и монасима. Исто право уживали су сви припадници домаћинства, као и послуга носиоца амана. Право давања амана појединцу имао је сваки слободан пунолетан муслиман, мушкарац или жена, а по неким правним школама чак и роб. Право давања колективног амана неименованој групи, трговаца на пример, или становништву неке територије или државе, имао је само поглавар муслиманске државе. Његова је дужност била је да гарантује сва права која подразумева аман, дат појединцу или групи. Правни статус мустемина, носиоца амана, знатно се разликовао од статуса зимије. Мустемин ужива много веће слободе. Те повластице су углавном јасно назначене у документима који им се издају. Аман у смислу „заштитног писма“ даје се на ограничен период, никад дужи од годину дана. По истеку рока важења амана, његов носилац је дужан да напусти територију дар ул-ислама или да прихвати другу врсту заштите, тј. да прихвати статус зимије, немуслиманског поданика дотичне муслиманске државе. Институција амана с овим значењем прилично је разрађена у исламском верском праву.³¹

Негде од XII века, с наглим развојем међународне трговине на Медитерану, институција амана у смислу „заштитног писма“ све је више уступала место посебним међудржавним уговорима. Такав начин обезбеђивања права несумњиво је странцу пружао већу сигурност. Међудржавни уговор је нешто сасвим различито од „заштитног писма“. Међутим, будући да је у међудржавном уговору била садржана већина одредаба амана, разне арапске канцеларије су, осим осталих назива (*marṣūm, ṣurūṭ*), неретко и за њега користиле исти термин - аман (*amān, kitāb amān*).³²

Правно значење амана као „заштитног писма“ и правно значење „мировног уговора“ (*‘ahd, sulḥ*) међусобно се преплићу у османској дипломатској канцеларији. Код Османлија је, слично

³¹ Schacht; Peters, 29–30; J. Wansbrough, "The Safe-conduct in Muslim Chancery Practice", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXXIV, 1 (1971) 21–35.

³² Schacht; Wansbrough, "Imtiyāzāt", I, *EI*.

познијим арапским искуствима, султан потврђивао аман, на основу којег се закључивао уговор ('*ahd*). Садржај уговора уобличавао се у документу који је у османској дипломатици познат као ахд-нама ('*ahdnāme*). Ахд-нама је општи појам за сваки међудржавни уговор, мировни споразум или потврду трговачких привилегија, али и за споразуме с одређеним друштвеним групама у оквиру Царства. Трговачке привилегије (*imtiyāzāt*) гарантоване од Османлија, у форми ахд-нама, у тадашњим европским хришћанским државама називане су *кайиџулацијама*. У османским ахд-намама које садрже и трговачке привилегије, одредбе су засноване на шеријатом одређеном правном статусу мустемина. Ипак, ништа се није подразумевало, него је свака одредба и свака привилегија јасно приказивана. Дакле, код Османлија је институција амана у смислу „заштитног спроводног писма“ углавном била уграђена у ахд-наме.³³

Међутим, каткад су издавани и посебни документи у смислу „заштитног писма“. Називани су истим термином као и већ помињани документи чији је садржај потпуно другачији (даривање милости). Тако, на пример, за Менинског (1680, 1780), као и за Ценкера (1866), *amān kağıdı* је искључиво *salvus conductus, passaporto*. Истим речима Менински дефинише и израз вере кагиди (*vére kağıdı*). У извештају османског агента писаном крајем осамдесетих година XV века, султански акт којим се гарантује сигурност странцу означен је управо изразом вера кагиди (*verā kağıdı*). Документ исте садржине је у XV веку називан и ел-џан мектубу (*él-cān mektūbu*) или ел-џан-наме (*él-cānnāme*). Таква „заштитна писма“ названа *él-cān mektūbu*, или у османским документима писаним српским језиком: „листъ вервбани“, „вкробани листъ“, издавана су дубровачким трговцима у XV веку и пошто су постали османски поданици, на основу повластица утврђених ахд-намом. (Таква пракса настављена је и доцније, током XVI и XVII века, документима у форми фермана

³³ Н. Inalcik, "Imtiyāzāt, II, The Ottoman Empire", *EI*; Н. Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomats: The 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents", *Electronic Journal of Oriental Studies* I (1998) no. 2, 24-50; V. Panait, "The Status of Trade and Merchants in the Ottoman-Polish 'Ahdnames (1607-1699)", *Essays on Ottoman Civilization. Proceedings of the XIIth Congress of the Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Praha 1996, Archiv Orientální. Supplementa VIII (1998) 282-285.

на османском језику.) Пре него што су постали поданици, Дубровчани су по царству трговали „с вером великог цара“ и „вером и милошћу“ локалног обласног господара. Аман-кагидом (*amān kağıdı*) је могао бити назван и *salvus conductus* који би издао неки европски владар: тај израз је османски повереник Барак употребио за пасош који му је потврдио војвода од Савоје 1483. године. Доцније, у XVIII веку, са снажењем провинцијских власти, „заштитна писма“ су добијала облик бујурулдије. Истим термином, аман-бујурулдијом (*amān buyruldusu*), у интерном правилнику о раду луке својеручно састављеном нешто после 1778, означио је валија Циде (Црвеног мора) документ којим се европским бродовима дозвољава укотвљавање.³⁴

У османским ахд-намама и документима који су се тицали међудржавних односа, термин аман се среће у његовом општем значењу „гарантовања сигурности“ припадницима дотад непријатељске државе. Појмови ахд и аман у документима те врсте често стоје један уз други (*‘ahd u amān*), чинећи јединствену фразу која се може превести као „Шмировнић уговор и гаранција безбедности“. Таква употреба показује да су Османлије термине (царски) ахд и (царски) аман посматрали готово као синониме, слично пракси у ранијим арапским канцеларијама. Примери сведоче да се у многим ситуацијама појам аман употребљавао да означи оно што се на другом месту у истом документу, или на истом месту у другом сличном документу, обележавало појмовима ахд и сулх (мировни споразум, примирје итд.).

Дубровачки посланици су 1587. године издејствовали ферман којим се забрањује да их било ко у Силистријском санџаку

³⁴ Meninski; Zenker; Ménage, 88–89, 96–99; İ. H. Uzunçarsılı, "Cem Sultan'a Dair Beş Orijinal Vesika", *Belleten* XXIV, 95 (1960) 462, 476; Г. Елезовић, *Турски споменници*, I, 1, 1348-1520, Београд: СКА 1940, 42. Шиако је Елезовић у преводу написао само „лист“, Менаж је према факсимилу (Elezović, *Turški spomenici*, I, 2, Београд: SAN 1952, 5) утврдио да пише *el-cān mektūbı* (Ménage, 97)Ћ; Ѓ. Truhelka, „Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXIII, 1–2 (1911) 12, 40; Љ. Стојановић, *Сџапе српске њовеље и њисма*, I, 2, Београд - Ср. Карловци: СКА 1934, 217-236; Д. Бојанић, „Султанска акта издата на захтев Дубровачке републике (1627-1647)“, *Miscellanea/Мешовиџа зрађа* X (1982) 123-124, 161, 166-167 итд; Ђ. Turan, "Barak Reis'in, Şehzade Cem Mes'eleleriyle İlgili Olarak Savoie'ya Gönderilmesi", *Belleten* XXVI, 103 (1962) 547; İ. H. Uzunçarsılı, "Elfevaid-ül Muadde Li Nizam-ı Hükûmet-ı Bender-i Cidde", *Belleten* XXVI, 101 (1962) 154.

омета у трговини противно ахду и аману који им је дат. У ферману султана Сулејмана упућеном 1550. сегединском санџак-бегу и будимском кадији с наредбом да се испитају сви случајеви пограничног кршења мировног споразума, на једном месту је употребљена фраза „од времена амана“ (*amān zemānından berü*), док је неколико редова даље употребљена шира формулација: „од времена ахда и амана“ (*'ahd u amān zemānından berü*). У ферману сличне садржине упућеном будимском беглер-бегу 1553. године, та два термина се такође употребљавају засебно, али у истом смислу: „противно царском аману“ (*amān-ī hümāyūna muḥālif*) и „противно ахду“ (*'ahda muḥālif*). У Сулејмановом писму краљу Фердинанду из 1549. године стоји да „даровани аман Шизвесно „мировни споразум“Ѣ треба чувати срцем и душом и да је народ државе такође задовољан аманом“ (*iḥsān olunan amāni dil u cāndan ḥifz édüb, memleket halkı daḥi amāndan ḥazz édüb*). Један документ из 1547. говори о „даривању часног амана с роком важности од пет година“ (*beş yıla deġin amān-ī şerifüm iḥsān olunub*) и „поштовању царског ахда“ (*'ahd-ī hümāyūnum ri'ayet oluna*), да би нешто ниже та два појма била повезана у изразу којим се „потврђује царски ахд и аман с роком важности од пет година“ (*beş yıla deġin size 'ahd u amān-ī hümāyūnum muḥarrer ola*), што доводи до издавања „царске ахднаме“. Сличне фразе се срећу и у ахд-намама издатим Пољској краљевини и Венецији.³⁵

Појам аман се у османским изворима често среће заједно са синонимом емн (*emn ü amān*: „мир и сигурност“, „сигурност и безбедност“), творећи фразе својствене османском начину изражавања, како у књижевном тако и у бирократском језику. Та фраза се користи у документима из XVI века, било да је реч о узнемиравању пограничног подручја: „да границе с обе стране буду мирне и безбедне“ (*tarafeyndan serhādlar emn ü amān üzere olub*), „да поданици ШрајаѢ с обе стране ШграницеѢ уживају у миру и сигурности“ (*tarafeynüñ re'āyāsı emn ü amānda olalar*); о умиривању неких области у

³⁵ N. H. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575–1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*, The Hague – Paris: Mouton, 1967, 88; A. C. Shaendlinger (unter Mitarbeit von Cl. Römer), *Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Vasalen, Militärbeamte, Beamte und Richter. Transcriptionen und Übersetzungen*, I, Wien 1986, 15, 47–48; isti, *Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. Transcriptionen und Übersetzungen*, I, Wien 1983, 12–16, 20–21; Panaite, 278; Theunissen, 258, 292, 488, 495, 526, 528 итд.

унутра-шњости где има побуна: „поводом мира и безбедности у држави и области и спокоја и обиља раје и бераје Шстановништво ван статуса раје“ (*memleket ü vilâyetüñ emn ü amân ve re'âyâ vü berâyânüñ refâhiyyet ü i'tmînâni huşuşlarında*); о активностима упереним против разних разбојничких дружина, или о слободној трговини: „ШдаѢ трговци поменутог краља стигну у наведену тврђаву да мирно и безбедно тргују“ (*krâl-i mezbûr tarafından tâcirleri emn ü amân ile ticâret ecliiçün kal'e-i mezbûreye varup*).³⁶

*

Аман-наме сремских манастира показују како су Османлије у пракси давале аман којим се пружала потпуна заштита свима који су га затражили, укључујући и њихова целокупна домаћинства, имовину и залихе хране. Таква заштита подразумевала је прихватање подаништва османске државе и правног статуса „људи под уговором“, тј. зимија. Све што је у оба овде приказана документа написано дословце прати шеријатом прописане услове. У првом документу пише да су монаси затражили и добили заштиту пошто су се „потчинили ШпокорилиѢ муслиманима“ (*ehl-i İslama mütâba'at*) и „прихватили статус зимија“, тј. немуслиманских поданика (*zîmmet kabul édüb*). У другом је тај став нешто разрађенији: наглашено је да су заштиту затражили и добили пошто су се „потчинили муслиманима, прихватили подаништво и предали шеријатску цизју муслиманском бејт ул-малу“ (*ehl-i İslama mütâba'at ve ra'iyyeti kabul ve cizye-i şer'iyelerin cânib-i Beyt ül-mâl-i Müslimîne eda édüb*). У правном смислу нема никакве разлике. Прихватање статуса зимије је исто што и прихватање подаништва и подразумева безусловно плаћање цизје царској хазни. Једно без другога не иде. Зато се у изворима најчешће наводи само један чин. Све остало се једноставно подразумева.

Слични изрази употребљени су у аман-бујурудѢи (названој вире кагиди) издатој житељима словачког села Камењеца током рата 1664. године: „Раја села по имену Камењец сада се покорила нашем величанству, славном и моћном падишаху – нека му Алах

³⁶ 6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564–1565) <Özet – Transkripsiyon ve İndeks>, Ankara 1995, I, бр. 201, 785; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978–979 / 1570–1572) <Özet – Transkripsiyon ve İndeks>, Ankara 1996, I, бр. 182, 319, 492, 542, 593; Shaendlinger, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Vasalen*, 8.

продужи живот, и постала је његова раја што плаћа харач“ (*Qamenec nām karyenüñ re‘āyāları şevketlü ve azametlu Pādişāhimiz iṭale–llahu baqahu ḥazretleriniñ ḥāliyə iṭā‘at etmiş ḥāracgüzār re‘āyālarından olub...*). Пошто је уједно добила и потврду о поштеди (вире кагиди), стекли су се услови да буде у потпуности заштићена. У другој бујурулдији, изда-тој тих дана локалном алајбегу, такође пише: „Пошто је раја села по имену Камењец дошла, прихватила харач и подаништво, и покорила се и потчинила“ (*Qamenice nām karye re‘āyāları gelüb ḥarāc ve ra‘iyyet қаbul edüb iṭā‘at ü inḳiyād etmelerile...*), затражила је да је нико због тога не узнемирава.³⁷

У хроникама које описују ратна збивања, писци су се обично задовољавали тиме да кратко наведу како се нека скупина потчинила или покорила. Ретки су шири описи. Ибрахим Печеви се у својој *Исџорији* нешто више задржао на освајању Стоног Београда 1543. године. Већ сам навео како је султан дао аман аустријским и другим западњачким неверницима, али не и побуњеним домаћим Мађарима. Ипак, напослетку је, после њихових молби „да постану поданици срећног падишаха и предају џизју, и њима дарован аман“ (*Se‘adetlü Pādişāh'a ra‘iyyet olur ve cizyeye қаbul ederüz dēyü iltimās etmekle anlara daḥī amān iḥsān olunub*).³⁸

Прихватање подаништва на исти начин као у аман-намама сремских манастира, и у исто време, приказао је у својој хроници дефтердар Сари Мехмед-паша на примеру побуњене хришћанске раје у Ливадији, код Лепантског залива, 1696. године. Када је стигла војска да је умири, „неколико неверника од поменутих проклетника дошло је наведеном паши с молбом за аман; покоривши се и потчинивши се, прихватили су подаништво...“ (*melā‘im–i mezkūreden birkaç nefer keferе amān talebiyle Paşa–yi mūmā–ileyhe gelüb iṭā‘at ü inḳiyād ra‘iyyeti қаbul...*). Потом им је послато 200 харачких листића.³⁹

У случајевима када је постојала прека потреба да се избегла раја врати својим кућама и поново почне да обрађује напуштену или ратом опустошену земљу, нарочито када су у питању биле

³⁷ J. Rypka, "Čtyři turecké listiny z Dolného Kamence na Slovensku", *Průdy* XI, 6–8 (1927) 7–8.

³⁸ *Tarih–i Peçevi*, I, 260.

³⁹ Defterdar San Mehmed Paşa, 585.

⁴⁰ Тричкович, *Београдски пашалук*, 192–193.

читаве области, султан је себи узимао право да немуслиманску рају, уз друге мање или веће дажбине, привремено ослободи и плаћања цизје. Хришћанским поданицима београдског и темишварског серхата опроштена је цизја по потписивању Карловачког мира, и то на три године (1699-1702).⁴⁰

Један од неколико термина којима се османска канцеларија служила да означи припадност некој држави, био је термин „раијет“ (*ra'iyet*), на Балкану неупоредиво познатији по арапском плуралу „реаја“ (*re'āyā*), у вулгарном изговору „раја“ (*raya*). То значење свакако је изведено из првобитног значења појма раја: „стадо стоке које се напаса“. Већ у првим годинама ислама, и у теолошком и у секуларном смислу, семантички је развијена слика народа као „пастве“ и владара као „пастира“. Током средњег века, нарочито позног, на подручју Блиског и Средњег истока, термин раја се све више употребљавао да означи најнижи друштвени сталеж, као укупну политичку и економску категорију, сталеж који је дужан да плаћа порезе. То је најчешће било сељаштво. Управо у том значењу је овај појам ушао у употребу и у Османском царству. У тај сталеж нису улазили само сељаци, иако су они чинили огромну већину, него сви они који нису спадали у војни сталеж (аскер), колико год да су били богати. Појам раја дуго је означавао читаву популацију оптерећену порезом, без обзира на вероисповест. Од XVIII века све више је коришћен да означи само хришћанске пореске обвезнике.⁴¹

Поред означавања сталешке припадности, исти термин је коришћен и у свом општем значењу „становништва“, „популације“, „поданика“, „држављана“, и у том смислу „народа“, „припадника“ једне државе, или неке ниже административне целине, па и оне немуслиманске. То најбоље показују примери из међудржавних уговора (ахд-нама) и докумената који се односе на пограничне проблеме: 1559, 1595. и 1641: „Венецијански поданици Шрајаџ“ (*Venedik re'āyāsı*); 1549: „поданици Шрајаџ поменутог краља ШФердинанда Хабзбуршкогџ“ (*Ḳıral-ı müşārün-ileyhüñ re'āyāsından*). Султан Сулејман Величанствени је 1552. године издао ферман ерд-ељском племству према којем нико не сме да их узнемирава уко-

⁴¹ С. Е. Bosworth, "Ra'iyya, 1. In the medieval Islamic world", *EI*; S. Faroqhi, "Ra'iyya, 2. In the Ottoman empire", *EI*. У *EI* се не помиње опште значење поданика и подаништва, иначе наведено у неким речницима (Meninski; Redhouse; Pakalın).

лико буду испуњавали своје обавезе и буду његови „поданици и ‘слуге’ као раније“ (*evvelden ra’iyyetüm ve kullarum édüñüz*). Ахд-нама издата краљу Максимилијану 1565. године садржи неколико параграфа у којима се термин раја помиње у том значењу: „ваша раја нека се обраћа вама, а наша нама“ (*sizüñ re’âyāñuz size ve bizüm re’âyāmuz bize mürāca’at edeler*), „да држава и области и поданици Шрајађ који припадају вама и сва места и границе који су под вашим тронем никако не буду узнемиравани и нападани“ (*size müte’allik memleket ü vilāyete ve re’âyāya bi-l-cümle taht-i hükümetiñüzde olan yerlere ve uçlara ve ašlā dahl ü ta’arruz olunmayub*). И становништво Дубровачке републике неретко је називано рајом. Када је посада туниских бродова отела неколико Дубровчана, беглер-бег Туниса је 1592. године добио ферман с наредбом да испита случај и ослободи заробљенике. Није било дозвољено да се Дубровчани узнемиравају будући да је „дубровачка раја иста као и остала раја Богом штићених земаља Штј. Османског царствађ“ (*Dübravnik re’âyası Memālik-i Maħrūsem’de olan sāyir re’âyā gibidür*), што ће рећи да ужива исту заштиту. Такође, у мировним уговорима склопљеним у Карловцима 1699. године с Хабзбурговцима, Венецијанцима, Пољацима, и доцније с Русима, живаљ тих држава је на више места означен термином раја.⁴²

Исти смисао појам је задржао и почетком XIX века. Термин раја у значењу „османски поданици“ забележен је више пута у ферману издатом битолским ајанима 1813. године, о потреби гушења српског устанка после турског договора с Русијом: „Пошто је поменути народ, који је од давнина раја мог узвишеног султаната што даје харач, на овај начин упорно у стању устанка, потребно је да се уз помоћ и покровитељство Бога Ствараоца, оружјем и силом, приведе у положај раје“ (*millet-i mezküre min-el-kađim Sałtanat-i Seniyye’miñ cizyegüzār re’âyası iken bu vechle şüret-i işyānda inādları ‘avn ve ināyet-i hazret-i Bārī ile ĥarben ve cebren taht-i ra’iyyete idhāllarını icāb eyledigi*). И реченице из мемоара проте Матије Ненадовића

⁴² 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968 / 1558–1560) <Özet ve Transkripsiyon>, Ankara 1993, бр. 439; Theunissen, 570, 630; Shaendlinger, *Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Vasalen*, 10, 39; 6 Numaralı Mühimme Defteri, бр. 796; Biegan, 82; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 654–670, 692–699.

⁴³ *Турски документи за македонската историја 1809-1817*, III, превод, редакција и коментар П. Џамбазовски, Скопје: Институт за национална

везане за преговоре из 1806. године - „да они не иду да Србе поробе, но само иду да Србе цару у *рајалук* натерају, и да царева тескере које они са собом носе приме и цару арач даду“ и, потом, нешто доцније, „ако примимо ШарачкеЋ тескере и *рајалук* окабулимо“ - треба схватити искључиво као понуду поновног прихватања поданства, како је то, уосталом, и Љ. Ковачевић разумео приређујући издање 1893. године.⁴³

У овом раду је учињен покушај да се разјасни и протумачи институција амана у шеријатској теорији и околностима које је наметала пракса током дуговеке историје Османског царства. У оном виду у коме се односи на даривање поштеде током ратних дејстава, институција амана се никако не може посматрати засебно, ван ширег контекста који чини шеријатско схватање рата, склапање мира, прихватање поданства и статуса зимије. Све те институције и појмови везани за њих, који се користе у исламском верском праву, нераскидиво су повезани у једну целину насталу из исламског схватања поделе света и односа према немуслиманима, како поданицима, тако и онима настањеним у непријатељским државама. Исти теоријски оквири важали су и у Османском царству, мада су неретко тумачени веома широко како би се прилагодили потребама једне огромне државе, по много чему потпуно јединствене у историји исламског света.

ДОДАТАК:

ДОКУМЕНТ БР. 3

Сигнајџура: МСПЦ, 8415/47

Реџесџи: Матић, 66, највероватније бр. 116

Најомена: У 3. реду је адреса: „...раја села по имену Бешеново што припада манастирској нахији...“ (*manāstır nāhiyesine tābi‘ Bešenova nām karue re‘āyāsı*). Датум је исти као у документу бр. 2 (3-11.8. по старом/13-21.8.1694. по новом календару). Да не бих непотребно оптерећивао текст, а то важи и за све наредне документе, нисам уносио небитне разлике типа *mezbūrlardan/mezkūrlardan* (поменути/наведени), изостављања множине при набрајању, очигледне мање писарске

историја 1955, 54-56, 96-97, 106-108; *Мемоари њројше Маџије Ненадовића*, 176-177, 197-198, 302-303 (Речник непознатијих речи). Разматрање значења појма „раја“ овим никако није закључено. То ће бити предмет посебног чланка.

грешке и сл.

ДОКУМЕНТ БР. 4

Сиџнајџура: МСПЦ, 8416/48

Реџесџи: Матић, 66, бр. 117

Најџомена: У 2. реду је изостављено „и залихе хране“ (*ve erzâklarına*). У 3. и 4. реду је адреса: „...раја села по имену Хопово што припада манастирској нахији...“ (*manâstır nâhiyesine tâbi‘ Ħorôva nâm qarue re‘âyâsi*). Датум је исти као у документу бр. 2 (3-11. 8. по старом / 13-21. 8. 1694. по новом календару).

ДОКУМЕНТ БР. 5

Сиџнајџура: МСПЦ, 8418/50

Реџесџи: Матић, 66, бр. 120

Најџомена: Тугра: „Шах Мустафа син Мехмед-шах хана, увек победник“ (*Şâh Muştafâ bin Meĥmedşâh Hân el-muẓaffer dâ‘imâ*). У 3. и 4. реду је адреса: „...монаси манастира Бешеново што припада нахији Гргуревци...“ (*Ğ ürgürefçe nâhiyesine tâbi‘ Beşenova manâstır râhibleri*). Датум: 23.7-1.8. по старом / 2-11.8.1695. по новом календару (*Tahrîren fi evaĥir-i Zî-l-ĥicce sene sitt ve mi‘e ve elf*).

ДОКУМЕНТ БР. 6

Сиџнајџура: МСПЦ, 8419/51

Реџесџи: Матић, 66, бр. 121

Најџомена: Тугра је иста као у документу бр. 5. У 3. и 4. реду је адреса: „...монаси манастира по имену Хопово што припада нахији Ириг...“ (*İriĝ nâhiyesinde Ħorôva nâm manâstır râhibleri*). Датум је исти као у документу бр. 5 (23.7-1.8. по старом / 2-11.8.1695. по новом календару).

ДОКУМЕНТ БР. 7

Сиџнајџура: МСПЦ, 8420/52

Реџесџи: Матић, 66, бр. 118

Најџомена: Тугра је иста као у документу бр. 5. У 3. реду је адреса: „...монаси манастира Шишатовац што припада нахији Гргуревци...“ (*Ğ ürgürefçe nâhiyesinde ŞişâtovŞaliye’î manâstır râhibleri*). Датум: 2-11.8. по старом / 12-21.8.1695. по новом календару (*Tahrîren fi eva‘il-i Muĥarrem sene seb‘ ve mi‘e ve elf*).

ДОКУМЕНТ БР. 8

Сиџнаџура: МСПЦ, 8428/60

Реџесџи: Матић, 67, бр. 122

Наџомена: Тугра је иста као у документу бр. 5. У 3. и 4. реду је адреса: „...монаси манастира Раковац што припада нахији Ириг...“ (*İriğ nāhiyesinde Rākōfiçe manāstırı rāhibleri*). Датум је исти као у документу бр. 7 (2-11.8. по старом / 12-21.8.1695. по новом календару).

ДОКУМЕНТ БР. 9

Сиџнаџура: МСПЦ, 8421/53

Реџесџи: Матић, 67, бр. 126

Наџомена: Тугра је иста као у документу бр. 5. У 3. и 4. реду је адреса: „...раја села по имену Раковац што припада кадилуку Шнеупи-саноџ...“ (Ш...џ *ḳāzāsına tābi‘ Rākōfiçe nām ḳarye re‘āyāsı*). Датум: 21-30.7. по старом / 31.7-9.8.1696. по новом календару (*Tahrī ren fī eva‘il-i Muḫarrem sene semān ve mi‘e ve elf*).

ДОКУМЕНТ БР. 10

Сиџнаџура: МСПЦ, 8422/54

Реџесџи: Матић, 67, бр. 128.

Наџомена: Тугра је иста као у документу бр. 5. У 3. и 4. реду је адреса: Ш...неуписаноџ *ḳāzāsına tābi‘* Ш...џ. Датум је исти као у документу бр. 9 (21-30.7. по старом / 31.7-9.8.1696. по новом календару).

Aleksandar FOTIĆ

THE INSTITUTE OF AMĀN AND THE ACCEPTANCE OF
SUBMISSION IN THE OTTOMAN EMPIRE:
THE EXAMPLE OF MONASTERIES IN SREM 1693–1696

Summary

Amān (mercy, quarter) could be granted to individuals or groups in a variety of occasions and under different conditions. A distinct type of *amānnāme* guaranteed mercy and protection to the non-Muslim inhabitants of newly-conquered territories. During the War of the Holy League, between 1693 and

1696, a few monasteries in the region of Srem repeatedly pleaded with the Ottoman authorities for *amān*. Documents known as *amānnāmes* are central to understanding the legal status of non-Muslims in the Ottoman territory that had been temporarily held by the enemy during a war. In legal terms, there was no distinction between such territories, and their inhabitants, and those newly-conquered. *Amān* covered only those portions of the population who had accepted to "submit to Muslims" (*ehl-i Islāma mütāba'at*), i.e. had accepted the status of *zimmīs* (*zimmat kabul edüb*) thereby officially becoming "subjects", i.e. "*re'āyā*" (*ra'iyet kabul edüb*) of the Ottoman state. Therefore the meaning and use of all terms relevant to understanding the legal status of such populations has been analyzed in the context of the Shari'ah. In order to clarify the ways in which the term *amān* was used by the Ottomans and to remove some possible uncertainties, the text has pointed to a few of its specific meanings such as the "letter of protection" or a sense almost synonymous to that of a peace treaty. Attention has also been drawn to the little studied use of the term *re'āyā* to denote a population's citizenship or allegiance to a state.

Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

ТИМОЧКА ЕПИСКОПИЈА ПО ПОПИСУ ИЗ 1836

У нововековној историји Балкана, почетак XIX века обележила је српска национална револуција, прва под османском влашћу на том полуострву. Из те револуције проистекло је стварање модерне српске државе. Два српска устанка, 1804. и 1815, а потом стрпљива дипломатска активност кнеза Милоша Обреновића, вођена до 1830, довели су до настанка аутономне Кнежевине Србије, државе под врховном влашћу султана и заштитом Русије, са готово потпуном унутрашњом самоуправом.¹

Једно од најзначајнијих питања које су новостворене српске националне власти тежиле да реше, било је уређење црквено-административне структуре. Конкордатом склопљеним са Васељенском патријаршијом 1831, црква у Кнежевини Србији организована је као аутономна Српска митрополија, на челу са својим митрополитом и сабором архијереја. Српска црква сачувала је канонско јединство

¹ Хатишерифом издатим 1830. од султана Махмуда II, који је проистекао из одредби руско-турског Једренског мира 1829, Кнежевина Србија формирана је као аутономна држава под врховном влашћу султана, али и под заштитом Русије. Међутим, иако је имала готово потпуну унутрашњу самоуправу, Кнежевина није располагала неким од значајних елемената потпуног суверенитета. Тако није имала *Иус цонџрахеи* (право склапања међудржавних споразума) *Иус леџанди* (право на дипломатске представнике у иностранству) и *Иус белли џеренди* (право објаве рата). О правној основи аутономије Кнежевине Србије опширније Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 2004, 1-21; Владимир Стојанчевић, *Национална аутономија 1830-1839*, Историја српског народа V/1, Београд 1981, 120-129.

са Патријаршијом у Цариграду, али је имала право да самостално решава проблеме унутрашњег устројства. А то право подразумевало је и могућност реорганизације броја епархија у њеном саставу, и одређивање њихових црквено-административних граница.²

² Стварањем аутономне цркве у Србији, административне везе са Васељенском патријаршијом нису прекинуте. Српски митрополит формално је био члан Сабора архијереја Велике цркве, и то као високо рангирани митрополит (у истом рангу као митрополит Ефеса), а у српским црквама је приликом богослужења прво помињано име цариградског патријарха. Избор српског митрополита потврђиван је од васељенског патријарха, али он због тога није морао путовати у Цариград. За избор и посвећење митрополита, Патријаршија је добијала 300,00 дуката. Патријаршији у Цариграду је од српских епархија годишње давано 6.000,00 гроша, а од 1836. тај износ је, због припајања Шест нахија, порастао на 9.000,00.

Српско инсистирање на стварању аутономне цркве било је добрим делом условљено и државним разлогом. Тиме је пресечена могућност посредног османског утицаја преко Фанара на прилике у Кнежевини Србији, јер се Васељенска патријаршија налазила под непосредном османском влашћу, а самим тим и снажним утицајем на њено унутрашње устројство и деловање. Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском њашалуку под ујравом Васељенске патријаршије 1766-1831*, докторска дисертација, у рукопису, 160-163; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, Београд 1991, 314-316; Радош Љушић, *наведено дело*, Београд 2004, 21-23.

Први српски митрополит био је Мелентије Павловић (1831-1833), предходно архимандрит манастира Враћевшнице, администратор Београдске митрополије (1815-1816), духовник кнежевског дома и председник прве Конзисторије (духовног суда). Сава Вуковић, *Српски јерарси од IX до XX века*, Београд -Подгорица-Крагујевац 1996, 314.

На челу Шабачке епископије налазио се Герасим Георгијевић (Ђурђевић) (1831-1839). Герасим је рођен у Видину 1779, а замонашио се у Студеници. Са Студеничким братством прешао је 1813. у Срем, у манастир Фенек, али се већ 1814. вратио у Србију. Био је у блиским односима са кнезом Милошем Обреновићем. Умро је 29. марта (10. априла) 1839. у Шапцу. Сава Вуковић, *наведено дело*, 127. Целовиту биографију овог епископа објавио је Александар Д. Средојевић, *Герасим Ђорђевић, епископ Шабачки (1831-1839) и његово доба*, Београд 2004.

На челу Ужичке епархије био је Никифор Максимовић (1831-1853). Никифор је рођен 1788. у Жежевици код Чачка. Школовао се у манастирима Каменцу, Морачи, Светој Тројици и Раковици. Замонашен је 1808, а 1830. произведен у чин архимандрита. За епископа је хиротонисан у Цариграду 19. (31) јула 1831. Краће време, (1832-1833), провео је у Црној Гори као емигрант, а потом се вратио у своју епархију. Обновio је неколико манастира и саградио

У почетку су границе Кнежевине Србије биле подударне са границама ранијег Београдског пашалука, па је и црквено-административна структура била усклађена са њима. У Кнежевини Србији тада су постојале Београдска епархија, под непосредном управом српског митрополита (*Архидијецеза*), и две мање епархије, Шабачка и Ужичка епископија, настале 1831. поделом старе, Ужичко-ваљевске митрополије.³ Убрзо је, међутим, дошло до значајних промена епархијских граница у Српској митрополији. То се десило 1834, годину дана по проширењу Кнежевине Србије подручјем *Шести нахија*.⁴

Упоредо са организовањем нове државне управне структуре, отворило се и питање црквене јурисдикције над деловима Зворничке, Рашко-призренске (Новопазарске), Сарајевске, Нишке и Видинске митрополије, који су припојени Кнежевини Србији. То питање решено је 1834. проширењем постојећих епархија, Шабачке и Ужичке, новоослобођеним областима на западу и југозападу, и стварањем једне потпуно нове, Тимочке епископије, на истоку и југоистоку.⁵

На чело Тимочке епископије, постављен је епископ Доситеј Новаковић.⁶ Ново стање Васељенска патријаршија потврдила је 17. (29) јула 1836, *Анексом* Конкордату из 1831.⁷

епископски двор у Чачку. Од 1846. био је члан Друштва србске словесности. Умро је у манастиру Сретењу 28. фебруара (12. марта) 1853. Сава Вуковић, *наведено дело*, 361-362.

³ Недељко Радосављевић, *наведено дело*, 156.

⁴ Територијално проширење Кнежевине било је, у ствари, наставак реализације одредби Једренског мира из 1829. и Хатишерифа из 1830, којим је предвиђено стварање аутономне Србије у границама из устаничког времена. О томе опширније: Радош Љушић, *наведено дело*, 23-41.

⁵ Убрзо по припајању Шест нахија, кнез Милош Обреновић издао је наредбу локалним властима да митрополитима видинском, зворничком, новопазарском и нишком дозволе сакупљање димнице, редовног годишњег прихода од сваке православне куће, у областима које су до тада припадале њиховим епархијама. Недељко Радосављевић, *Видинска митрополија 1739-1834*, Историјски часопис XLIX, Београд 2003, 181.

⁶ *Доситеј Новаковић*, епископ тимочки 1834-1854, рођен је је у околини Прилепа. Био је монах у манастирима Трескавац и Зограф, а до хиротоније игуман манастира Горњак. На Сретење Господње, 2(14) фебруара 1834, у Крагујевцу је хиротонисан за епископа од српског митрополита Мелентија Павловића и епископа ужичког Никифора Максимовића и шабачког Герасима Георгијевића. Умро је у Неготину 2 (14) априла 1854. Сава Вуковић, *наведено дело*, 174; За Разлику од Саве Вуковића, Владимир Стојанчевић

Тек после тога, крајем 1836, када је питање делова других епархија који су припали Кнежевини Србији са Васељенском патријаршијом правно потпуно разрешено, спроведен је *Попис Шабачке епископије*, проширене припајањем Јадра и Рађевине, области које су до 1834. биле у Зворничкој епархији.⁸

Исте године сачињен је и *Попис Тимочке епископије*, са драгоценим подацима о њеној унутрашњој структури, варошима и селима у њеном саставу, броју свештеника и монаха у појединим манастирским братствима, а самим тим и о живим манастирима.

Рукопис *Пописа Тимочке епископије* чува се у Архиву Србије, у фонду *Митрополија*, под бројем 442. за 1836. годину. Под истом сигнатуром и у истом омоту је и *Попис Шабачке епископије из 1836*, као и један сумарни *Попис новорукоположених свештеника и Шнових монаха Српске митрополије*, такође из те године.

Попис Тимочке епископије писан је прегледно, обичним црним мастилом, на 10 листова (20 страница) формата 21 x 35 cm. Језик на коме је попис настао је српски са примесама црквенословенског, а коришћено је црквенословенско писмо.

Овај попис писан је после 14(26) децембра 1836, када је свештенику Марку Игњатовићу из Гургусовца епископ Доситеј дао нову синђелију за његову парохију, а најкасније 1 (13) јануара 1837.⁹ Како су подаци за све протопрезвитерате у епископији писани истим рукописом, може се закључити да их је, по сазнањима добијеним од сваког окружног протопрезвитера или старешине манастира, писало исто лице, вероватно писар при Тимочкој епархији или при самој Српској митрополији.

У Попису су, табеларно, исказани основни подаци о свим свештеницима и монасима: њихово име и презиме, свештени чин,

сматра да је Доситеј у епископски чин рукоположен 31. јануара 1834. Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833-1838*, Београд 1957, 153. Ове две тврдње, међутим, не морају бити у потпуном нескладу. Могуће је, мада не и сасвим извесно, да је Доситеј рукоположен у епископски чин 31. јануара, а устоличен за тимочког епископа 2. фебруара 1834.

⁷ Ђоко Слијепчевић, *наведено дело*, Београд 1991, 318.

⁸ Годину дана касније, Шабачкој епархији придодата је и Азбуковица, која је до тада била у саставу Ужичке епархије. Недељко Радосављевић, *Шабачка епископија до пописа из 1836*, Гласник Историјског архива Ваљева 34, Ваљево 2000, 55-56.

⁹ То је последњи датум који се у Попису помиње.

дан, месец и година рукоположења, име архијереја који је рукоположење извршио, име архијереја који им је доделио синђелије. Забележени су и подаци о томе да ли пописани свештеници имају сопствену парохију, или капеланишу¹⁰ код неког другог. На крају, наведен је податак о смрти једног свештеника из ове епархије, до које је дошло у току 1836.

Мада сумаран, Попис Тимочке епископије прворазредан је извор о стварању нове структуре епархија у ослобођеној Србији, која се, све до ослобођења нових крајева 1878, није значајније мењала. Његовим коришћењем, заједно са другим расположивим изворима, могуће је готово у потпуности сагледати структуру Тимочке епископије у првим годинама њеног настанка.

Територија Тимочке епископије, цркве и манастири

Територија Тимочке епископије највећим делом је формирана од делова Видинске епархије, који су се, по припајању Шест нахија 1833, нашли у Кнежевини Србији.¹¹ Поред тога, у њен састав су ушли и делови некадашње Нишке епархије, а припојен јој је и Милановачки (Поречки) протопрезвитерат, до тада у саставу Београдске епархије.¹²

И као што је било до 1830. у Османском царству, и у Кнежевини Србији црквено-административна подела углавном је следила државну управну поделу на окружја и срезове. Тако су се у

¹⁰ Капелани су обично били млађи или тек рукоположени свештеници, који још увек нису имали своју парохију, већ су помагали другим свештеницима. Епископ би им одредио приходе од одређеног броја кућа у парохијама где су служили, или би се о томе сами споразумевали са парохијалним свештеницима. *Капелан* (С.Е.Ш), Енциклопедија православља II, Београд 2002, 952.

¹¹ Реч је о приближно половини територије раније Видинске епархије. Недељко Радосављевић, *Видинска митрополија 1739-1834*, 175-180.

¹² Пореч је, пре стварања Кнежевине Србије, био у Београдском пашалуку, а у црквено-административном погледу у Београдској митрополији. По стварању аутономне Српске митрополије 1831, Пореч је остао у Београдској епархији, али је по формирању нове, Тимочке епископије, припојен њој, и то највероватније 1835, када је извршена реорганизација црквене управе у целој Кнежевини Србији. Недељко Радосављевић, *Шабачка епископија по попису из 1836*, 55-56.

новоформираној епархији нашла три окружја, Црноречко, Бањско, и Крајинско. Тај простор обухватао је пределе око Зајечара, Неготина, Кладова, Милановца, Гургусовца (Књажевца), Сврљига, Ражња, и Алексинца.

Разлози због којих су делови других епархија припојени новоформираној Тимочкој епископији, проистекли су из практичне потребе за што бољим функционисањем црквене структуре. Делови бивше Нишке епархије, око Алексинца и Ражња, нашли су се одсечени од Ниша, старог архијерејског средишта који је остао под непосредном османском влашћу. А како се ово подручје пре 1833. граничило са Видинском митрополијом, било је најједноставније припојити га новооснованој, Тимочкој епархији.¹³

У саставу ове епархије било је укупно 10 протопрезвитерата: Зајечарски, Гургусовачки, Сврљишки, Бањски, Алексиначки, Ражањски, Копривнички, Милановачки, Кладовски и Неготински.

Попис Тимочке епископије рађен је на исти начин као и попис Шабачке епископије, са потпуно истим питањима на која је требало дати одговоре. Међутим, за разлику од пописа Шабачке, у попису Тимочке епископије није најпрецизније дата слика о мрежи парохија и њиховим величинама. До тог закључка долази се на основу чињенице да ни за једну парохију није наведено да у свом саставу има више села што је, с обзиром на густину насељености и конфигурацију терена, било готово немогуће.¹⁴ Напротив, у овом попису увек је као парохија свештеника уписивано само по једно село или варош. Поред тога, у неколико случајева је наведено да више свештеника има парохију у једном истом селу, што је такође мало вероватно.¹⁵ Због тога се, са великом сигурношћу, може претпостави-

¹³ Владимир Стојанчевић сматра да су Алексиначки и Ражањски протопрезвитерати припојени Тимочкој епископији почетком 1835, а да су од припајања Шест нахија до тада били у Београдској епархији. Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833-1838*, 153. У исто време, вршена је и реорганизација црквене управе на западу Кнежевине Србије. Подручје Азбуковице, које је до тада било у Ужичкој, припојено је Шабачкој епархији. Видети напомену 8.

¹⁴ Највећи део Тимочке епископије чинили су брдско-планински крајеви, где су села била мала, раштркана, али и бројна.

¹⁵ У тим случајевима, највероватније се радило о свештеницима који су живели у истим селима, али су имали различите парохије.

ти да су, у случају парохија Тимочке епископије, навођена само села у којима су свештеници живели, или у којима су се налазиле њихове парохијске цркве.¹⁶

Недостатак података у овом попису о томе при којим храмовима су свештеници службовали, онемогућава да се на основу њега утврди и тачан број парохијских цркава. Али, до тих података могуће је доћи помоћу других доступних извора.

По непотпуном попису цркава и манастира, извршеном у новоослобођеним пределима 1833, у Тимочкој крајини било је укупно 24 цркве и четири манастира.¹⁷ По једном од првих шематизама Српске цркве, који је митрополит Михаило Јовановић саставио 1895, произилази да је на подручју Тимочке епархије било најмање 32 цркве (без манастира), за које се са сигурношћу могло тврдити, или са великом вероватноћом претпоставити, да су подигнуте или обновљене пре пописа из 1836.¹⁸ Митрополит Михаило, међутим, о појединим црквама није имао поуздане податке када су настале,

¹⁶ Да је тако, потврђује и чињеница да је у протопрезвитерату Алексиначком, од 22 села (без Алексинца), за које је Вук Караџић тврдио да су припадала Алексиначкој нахији, у овом попису поменуто свега четири (Алексинац, Мозгово, Ђићево, Липовац). Исто се види и на примеру Ражањског протопрезвитерата. Од 24 села Ражањске кнежине раније Параћинске нахије, у Попису се помиње свега њих седам, од 26 села Кладовског протопрезвитерата у ранијој Кладовској нахији поменуто је њих 13... Слично је и када је реч о осталим протопрезвитератима. Вук Караџић, *Имена села у Србији изван њашалука Бијоградскога, Даница* (1828), Београд 1969, 177-181.

¹⁷ Мита Петровић, *Финансије и услове обновљене Србије I*, Београд 1901, 769.

¹⁸ По попису Митрополита Михаила Јовановића, у Тимочкој епархији су до 1836. подигнуте следеће цркве: зајечарска, грљиштанска, јабланичка, кривовирска, неготинска, радујевачка, речанска (тамничка), брусничка, великојасиковачка, копривничка, сиколска, брестовачка, трњанска, поповичка, уровичка, купусишка (брзопаланачка), кладушничка, маловрбичка, ртковска, корбовска, вајушка, бордељска, гургусовачка, васиљска (винска), лалиначка, црнољевачка, манојличка (лозањска), каменичка, жлинска, бањска, рашинска, јошаничка. Митрополит Михаило у цркве убраја и манастир Црквац, за који наводи да је под парохијским свештеником. Михаило митрополит Јовановић, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд 1895, 177-198. Митрополит Михаило Јовановић направио је сличан попис још 1874, који је такође био исцрпан (*Православна српска црква у Књажевцима Србији*, Београд 1874.), али је у новом попису исправио неке ситније материјалне грешке. Због тога је у овом раду и коришћено његово дело из 1895.

односно када су биле активне. Уколико упоредимо његов попис, и већ поменути попис цркава затечених у новоослобођеним областима 1833. који је објавио Мита Петровић, долази се до закључка да је, поред поменутих 36, године 1836. било активно још најмање 13 цркава, и то без поречке цркве, која је до 1835. била у Београдској епархији!¹⁹ Број цркава Тимочке епископије је у тренутку пописа, крајем 1836, износио најмање 50!

За разлику од парохијских цркава, захваљујући пописаним манастирским братствима може се закључити који су манастири у тренутку пописа били живи. У целој епархији било их је седам: Суводол, Света Тројица (код Гургусовца), Свети Роман, Буково, Вратна, Црквац и Свети Архангел.²⁰ У тренутку вршења пописа, сви поменути манастири били су мушки.

У целој Тимочкој епархији је, дакле, било укупно 57 живих храмова, 50 цркава и седам манастира.

Свештенство

У целој Тимочкој епархији, парохије и њихови свештеници су разврставани по протопрезвитератима, областима које су се делом подударале са тадашњим срезовима.²¹ На челу девет прото-

¹⁹ Реч је о црквама глоговачкој, јабуковачкој, мокрањској, кобишничкој, буковачкој, праховској, цановачкој, видровичкој, слатинској, штубичкој, малајничкој, робичкој и рајачкој. Мита Петровић, *наведено дело*, 769. Црква у Поречу постојала је у тренутку стварања Кнежевине Србије. Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском њашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 390.

²⁰ Суводол, манастир у близини Гургусовца, (Књажевца), поред села Селачке. Сада посвећен Рождеству Пресвете Богородице. *Свети Тројица*, манастир у близини Гургусовца. *Свети Роман*, манастир између Ђуниса и Ражња; *Буково*, манастир Светог Николе код Неготина; *Вратна*, манастир Светог апостола Петра у Јабуковцу; *Свети Архангел*, манастир код Сврљига; *Црквац*, манастир Силаска Светог Духа код Бање (Соко Бања). На основу података из 1837, Владимир Стојанчевић наводи да је постојао и Грљаштански манастир, али да је био без монаха, и да је служио као мирска црква. Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833-1838*, 154-155. То се потпуно слаже са подацима из пописа цркава из 1895, који је објавио митрополит Михаило Јовановић. Михаило митрополит Јовановић, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, 179-180.

²¹ У Кнежевини Србији је 1836. било 17 округа, насталих углавном од бивших нахија, и 63 среза. О управној подели Кнежевине Србије опширније Радош Љушић, *наведено дело*, 203-207.

презвитерата био је протопрезвитер²², свештеник у највишем чину који мирско свештено лице може да добије. Једино је на челу Зајечарског протопрезвитерата био протонамесник²³, лице са чином који је био за степен нижи од протопрезвитерског.

Протопрезвитер је постављан посебним актом надлежног епископа, и у црквеним пословима био је подређен само њему. Али, за разлику од мирског свештенства, над лицима у монашком чину он није имао никакву власт. Манастирска братства су, у складу са светим канонима цркве и манастирским уставима (типичима), живела као посебне целине, а старешине манастира такође су биле одговорне само епископу, иако се подразумевало да су манастири, који су служили и као парохијски храмови, територијално свакако морали бити у неком од протопрезвитерата.

У Тимочкој епархији је 1836. било 171 свештено лице, од којих 15 монаха. Њихова бројност по појединим протопрезвитератима била је следећа:

Окружје	Протопрезвитерат	Мирских свештеника	Монаха	Ђакона
Црноречко	Зајечарски	23	-	-
Бањско	Гургусовачки	23	4	-
Бањско	Сврљишки	8	1	-
Бањско	Бањски	6	1	-
Бањско	Алексиначки	6	-	-
Бањско	Ражањски	14	5	1
Крајинско	Копривнички	13	-	-
Крајинско	Милановачки	3	-	-
Крајинско	Кладовски	19	-	-
Крајинско	Неготински	40	4	-
Укупно		155	15	1

²² *Пройоїрезвиїер* (С.Е.Ш), Енциклопедија православља III, Београд 2002, 1576.

²³ Почасно звање истакнутог свештеника мирског реда, с правом ношења црвеног појаса. *Пройонамесник* (З.М.Ј), Енциклопедија православља III, 1576.

У целој епархији свега једно лице било је у чину ђакона. Такође је занимљиво и то да је у њој било мало монаха, свега њих 15. Сви они су имали чин јеромонаха²⁴, што се за старешине манастира подразумевало, иако у попису није изричито навођено. Монаси су живели у манастирима. У манастиру Суводолу била су три монаха, у Светом Роману пет, у Букову три. Манастири Вратна, Света Тројица, Црквац и Свети Архангел имали су само по једног јеромонаха. Малобројност монаха у том времену није била карактеристика само Тимочке епархије, већ општа појава у Српској митрополији.²⁵ За разлику од периода османске власти, манастири више нису били једини центри где се могла стећи писменост, а све веће могућности избора животног занимања у слободној националној држави, утицале су на то да се многи потенцијални кандидати за монашки чин одлуче за световни живот.

Међу целокупним свештенством у епархији, била су само три капелана.²⁶ То је знатно мање него у Шабачкој епископији, која је била приближно исте величине и бројности свештенства, а у којој је, у три од девет протопрезвитерата, било чак 16 капелана.²⁷ То указује да у Тимочкој епископији није било превише свештеника, и да је било довољно парохија за готово све кандидате.

На основу Пописа Тимочке епископије, делимично се може утврдити и старосна структура свештенства. О томе говоре и подаци о времену њиховог рукоположења, који су у Попису врло прецизно наведени.

Рукоположени до 1804.	Рукоположени 1804-1815.	Рукоположени 1816-1833.	Рукоположени 1834-1836.
14 (8,18%)	21 (12,28%)	121 (70,76%)	15 (8,77%)

Из времена које је предходило Првом српском устанку, који се 1806/1807. проширио и на подручје касније Тимочке епископије,

²⁴ *Јеромонах*, монах-свештеник, лице у монашком чину који, као и мирски свештеник (јереј), може самостално да врши Службу божју. *Јеромонах* (С.Е.Ш), Енциклопедија православља II, 867.

²⁵ У исто време, у Шабачкој епископији било је 10 манастира са свега 18 монаха. Недељко Радосављевић, *Шабачка епископија по попису из 1836*, 63.

²⁶ Два свештеника су капеланисала у мирским, а један у манастирској парохији.

²⁷ Недељко Радосављевић, *Шабачка епископија по попису из 1836*, 58.

било је најмање свештеника, док су најбројнији били свештеници рукоположени у времену од Другог српског устанка 1815, до припајања Шест нахија Србији 1833. Најстарији свештеник био је Јован Петковић, из села Брзаника у Зајечарском протопрезвитерату, кога је рукоположио митрополит Јеремија²⁸ у Видину, 12 (23) маја 1788. После њега, у времену од 1789 до 1792. рукоположено је још пет свештеника пописаних у овом попису.

Од 21 свештеника рукоположених у време Српске револуције, њих петорица нису били рукоположени од канонски надлежног архијереја, видинског митрополита. Четири свештеника рукоположио је београдски митрополит Леонтије Ламбровић, а једног чак и ужичко-ваљевски митрополит Антим Зепос. Сви они морали су због тога ићи у Крагујевац. Разлози због којих је београдски митрополит преузео духовну власт над делом тадашње Видинске митрополије, били су прагматичне природе. Видинска митрополија је, све до смрти узурпатора царске власти у Видинском санцаку Осман Пазван-оглуа 1806, била у нередовном стању.²⁹ Канонски постављен архијереј није могао да уђе у своју епархију, а њоме је управљао самозвани митрополит Калиник.³⁰ Сем тога, у време постојања

²⁸ Јеремија, видински митрополит 1777-1791. Недељко Радосављевић, *Видинска митрополија 1739-1834*, 166; Мишев Д., *Официјални документи оиџ XVIII в. за Видинскаџа еџархија*, Софија 1931, 74; Лацџев М., *Лимитес еџ Метрополиџес делџ еџарџие де Видин ан ЦВИИИ е сиеџле, џџ аџрес лес џоџ-уменџс оџџиоманс*, Етудес Балџаниџуес И, Софија 2000, 161-162.

²⁹ Нереди на простору Видинског санџака траџали су од завршетџа последњег аустро-турског рата 1791, до смрти Осман Пазван-оглуа, таџа најзначајнијег одметника од царске власти, 1806. године. Против њега, Порџа је предузела више безуспешних војних похода (1795, 1798, 1800.), а сам Пазван-оглу неколико пута је био амнестиран, да би се убрзо поново одметнуо од царске власти. Прилике у Видинском санџаку у великој мери су се одразиле и на Видинску митрополију. У намери да на том простору све дрџи под контролом, Осман Пазван-оглу је у Видин довео и неканонски постављеног еписџопа. О таџашњим приликама на европској периферији Османског царства, поџави крџалија и успону Пазван-оглуа, видети: Вера Мутаџчиева, *Кџрдџалиџско време*, Софија 1993, *џассим*; Душан Пантелић, *Беоџрадски џаџалук џред Први срџски усџанак 1794-1804*, Београд 1949, *џассим*.

³⁰ Калиник Самозванаџ, бивши јеромонах, игуман једног од влашких манастира који је, у време Пазван-оглуа, у Влашкој био рукоположен за архијереја, а потом узурпирао управу над Видинском епархијом (1798-1806). Одмах затим, ексџомунициран је од Васељенске патријаршије. Погубљен је у Видину 1806.

српске устаничке државе, комуникација видинског митрополита са делом епархије који је био ослобођен од османске власти била је знатно отежана, па је и то свакако био разлог зашто је београдски митрополит Леонтије у тој области преузео духовну власт.

Највише свештеника рукоположено је после 1815, када су се прилике на европској периферији Османског царства донекле стабилизовале. А за само две године постојања нове, Тимочке епископије, епископ Доситеј рукоположио је 15 нових свештеника.

Свештеници у Тимочкој епископији били су рукоположени у свештенички чин од чак 27 епископа из различитих епархија, што само по себи говори како се мењала административна структура цркве на том простору, али и колико је интензивно било кретање и пресељавање свештеника и монаха. Најбројнији од тих 27 архијереја били су видински, њих девет, од којих су неки били само викарни (помоћни) епископи³¹, затим нишки (пет), као и београдски (три), пиротски (два), врачански³² (два)... Поред поменутих архијереја, нека свештена лица рукоположена су од митрополита Ужица, Пирота, Софије и Сера.³³

Етничка структура свештенства Тимочке епископије била је нешто другачија него у осталим епархијама Кнежевине Србије. Иако су у попису презимена готово свих свештеника била посрбљена, на основу личних имена и области њиховог порекла, може се са сигурношћу претпоставити да су нека духовна лица била несловенског

Недељко Радосављевић, *Видинска митрополија 1739-1834*, 168-170; Lachev M., *наведено дело*, 162.

³¹ Недељко Радосављевић, *Видинска митрополија 1739-1834*, 174-175.

³² *Враца*, град у северозападној Бугарској, седиште Врачанске епархије.

³³ Видински митрополити, који су извршили највећи број рукоположења свештеника касније Тимочке епархије, били су Антим, Калиник Самозванац, Матеј, Пајсије, Григорије, Герман, Дионисије, Јеремија, Софроније, Нектарије. Од нишких архијереја помињу се Макарије, Јосиф, Венедикт, Мелентије, Григорије, од београдских Леонтије Ламбровић, Агатангел, Мелентије Павловић, затим скопски Захарија и Антим, врачански Методије и Софроније, ужички Антим, пиротски (нишавски) Агатон и Јероним, софијски Јоаким и серски Јосиф. Од 1834. сва рукоположења је вршио тимочки епископ Доситеј. О поменутих видинским архијерејима видети опширније у: В.М.Н. (Видински митрополит Неофит), *Видинска епархија, историјско минало и савремено и савремено*, Софија 1924, *пассим*; Lachev M., *наведено дело*, 165-166; Недељко Радосављевић, *Видинска митрополија 1739-1834*, 163-182. О поменутих скопским, нишким, београдским и ужичко-ваљевским митрополитима основне податке дао је Сава Вуковић, *наведе-*

или несрпског порекла. Лична имена као што су Јон, Барбул, Динул, Данул, Првул, Јордаћ, презимена Првуловић, Јанкуловић, Гуран, указују на влашко порекло њихових носилаца. Поред њих, карактеристичан је и пример свештеника Давида Скутарија из Кладова, можда Грка или Цинцарина. И међу монасима је било особа које такође нису биле српског порекла, иако се то по именима и презименима не може закључити, јер су монашка имена у целом православном свету иста. Монаси Пахомије Младеновић из Враца и Пахомије Михаиловић из Софије свакако су били бугарског, док је Јоаникије Јовановић, рукоположен у Римнику у Влашкој, највероватније био румунског порекла. Због примењеног уједначавања презимена и имена, не може се потпуно поуздано утврдити етнички састав свештенства. Али, извесно је да је најмање 17 свештених лица било несрпског порекла (10,05%), било да је реч о локалним Власима, или о досељеним Бугарима и другим православним поданицима Османског царства. Уосталом, имена неких села у епархији указују на то да су их претежно насељавали Власи.³⁴

За разлику од Београдске и Шабачке, у Тимочкој епархији није било ни једног свештеника пореклом из Хабзбуршке монархије, односно из српске Карловачке митрополије.³⁵ То се може објаснити пре свега њеним географским положајем, јер је простор ове епископије био знатно удаљенији од Срема, односно од Фрушке Горе, одакле је било највише емиграната који су одлазили у Кнежевину Србију. Штавише, у Тимочкој епископији није било ни досељених свештеника из других области Кнежевине Србије.³⁶

³⁴ Вук Караџић у Кладовској нахији помиње села Сату Жупунулуј, Сату Бугару и Остров Шимијан. Вук Караџић, *наведено дело*, 177. За Сату Бугару извесно је да је било насељено и Словенима, али је носило румунско име.

³⁵ У попису Шабачке епископије из 1836, за два свештеника се изричито наводи да су дошли из *Аустрије*. Недељко Радосављевић, *Шабачка епископија по Попису из 1836*, 62. Али, други извори настали у времену од 1815. до 1830, указују да их је на простору Београдске и Ужичко-ваљевске митрополије, ипак било више, и то како мирских свештеника, тако и монаха. Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском њашалуку под ујравом Васељенске њаџријаршије 1766-1831*, 274.

³⁶ Неки свештеници из Тимочке епархије рукоположени су од београдских митрополита пре стварања Кнежевине Србије, али су били локалног порекла. Свештеници из Милановачког (Поречког) протопрезвитерата пре 1835. су рукополагани од београдских митрополита, али је тај протопрезвитерат пре формирања Тимочке, припадао Београдској епархији.

Занимљив је био и проблем додељивања парохија у Тимочкој епархији, посебно када се има у виду да је 91,23% њеног свештенства рукоположено док још није било никаквих наговештаја да ће се она формирати. Из Пописа се види да су готово свим свештеницима који су били рукоположени од ранијих видинских архијереја, додељене нове синђелије, за парохије у којима су највероватније и до тада службовали. Од укупно 116 духовних лица, рукоположених од стране различитих видинских архијереја, који су се смењивали у последње две деценије XVIII и прве три деценије XIX века, свега њих 16 нису имали синђелије новог епископа, укључујући и седам монаха. За девет мирских свештеника једноставно је констатовано да синђелија немају. А нове синђелије додељене су и неким свештеницима које су рукоположили фанариотски архијереји, који су у време устанака били на челу епархија у Београдском пашалуку.

Такав приступ, међутим, тимочки епископ Доситеј није имао према свештеницима Милановачког (Поречког) протопрезвитерата, који је до 1835. био у Београдској епархији, као ни према свештеницима из Алексиначког и Ражањског протопрезвитерата, који су пре 1834. припадали Нишкој епархији. У случају свештенства из та три протопрезвитерата, у Попису је навођено или да имају синђелије издате од архијереја те две епархије, или да синђелије уопште немају.

Тако различит приступ који је епископ Доситеј имао према свештенству, још више пада у очи ако се попис Тимочке упореди са пописом Шабачке епископије, насталим у исто време. У Шабачкој епископији за највећи број свештеника је само констатовано да имају синђелије од старих архијереја (ужичко-ваљевских пре 1831, односно зворничких пре 1834), а тадашњи шабачки епископ Герасим Георгијевић није им додељивао нове повеље те врсте, изузев ако синђелију уопште нису имали, или ако је нека од парохија била спорна.³⁷

На основу доступних извора, није могуће утврдити јасан разлог оваквог Доситејевог односа према раду видинских митрополита, својих предходника. Међутим, могуће је да је посредни била њихова ранија делатност, често у нескладу са духовном мисијом коју су требали да врше. У току последње две деценије XVIII, као и у прве три деценије XIX века, жалбе на видинске архијереје одлазиле су у Цариград у континуитету, а на злоупотребе неких од њих, које су се пре свега огледале у висини прихода и начину њиховог

³⁷ Недељко Радосављевић, *Шабачка епископија по Попису из 1836*, *Иас-*

прикупљања по епархији, реаговале су и црквене и османске власти.³⁸ Због оваквих проблема, двадесетих година XIX века учестало је и пребегивање свештеника из Видинске епархије на подручје под контролом кнеза Милоша Обреновића.³⁹ У таквим околностима, не може се искључити ни то да су неки свештеници незаслужено, симонијом, добили парохије. Могуће је да се у разлозима те врсте налазио и мотив овако строге провере свештенства од новог епископа Доситеја. И мада се то из овог Пописа не види, не може се искључити ни претпоставка да су некима од њих због тога и одузете парохије.

У овом попису нема података о писмености свештенства Тимочке епископије. Међутим, у другим изворима сачувани су подаци о томе да је 1835. године чак 130 свештених лица из ове епархије било претплаћено на Давидовићев *Забавник*⁴⁰, као и на *Новине србске*⁴¹ и другу тадашњу штампану продукцију.⁴² Иако су свештеници на пренумерацију ових издања можда били делимично обавезани одлуком епископа или земаљских власти, овако широка заступљеност штампаних издања међу њима указује не само на њихову писменост, већ и на њихову улогу у ширењу писане речи у народу.

Закључак

Попис Тимочке епископије из 1836, први је систематски попис црквене структуре извршен на простору Тимочке крајине од стварања Кнежевине Србије. Подаци из овог Пописа у великој мери могу бити искоришћени да се осветле нека значајна питања из историје Тимочке епархије, настале 1834, након што је годину дана раније Кнежевини Србији припојено подручје Шест нахија. На основу овог пописа, могуће је утврдити тачне границе Тимочке епархије, број свештеника и парохија у њој, и број активних, живих

³⁸ Исти, *Видинска митрополија 1739-1834*, 165-173.

³⁹ Исти, *Црква у Београдском њашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 275.

⁴⁰ *Забавник*, први српски њоучно-књижевни алманах. Издавао га је Димитрије Давидовић, прво у Бечу (1815-1816, 1818-1821), а затим у Србији (1833-1836).

⁴¹ *Новине србске*, службено гласило српске владе, покренуто 1834. у Крагујевцу. Поред службених вести, *Новине србске* доносиле су и књижевне прилоге. Као *Српске новине* излазиле су све до 1919. Први уредник био је Димитрије Давидовић.

⁴² Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и сѡочна Србија 1833-1838*, 156.

манастира. Поред тога, у њему су наведене и основне чињенице о свештеницима и монасима, које указују на њихово географско и етничко порекло, као и на старосну структуру. Захваљујући подацима о рукоположењима свештеника наведеним у овом попису, могуће је тачније утврдити и време управе појединих видинских митрополита, као и епископа који су пре 1833. били на челу суседних епархија.

Због свега наведеног, може се рећи да је Попис Тимочке епископије из 1836. изузетно значајан, прворазредан извор за историју Српске цркве у XIX веку. А с обзиром на то да је настао за потребе црквене администрације у савременом тренутку, без намере његових састављача да остави сведочанство о свом времену будућим читаоцима, његова веродостојност је несумњиво велика.

Nedeljko RADOSAVLJEVIĆ

THE TIMOK DIOCESE ACCORDING TO A CENSUS FROM 1836

Summary

The 1836 census of the Timok Diocese was the first systematic survey of the ecclesiastical structure made in the Timok region after the foundation of the Principality of Serbia.

The data furnished by this census shed considerable light on some important questions from the history of the Timok Diocese, which was founded in 1834, a year after the territory of six Turkish districts had been added to the Principality of Serbia. This census makes it possible to establish the boundaries of the Timok Diocese, the number of priests and parishes in it, and the number of active monasteries. In addition, it records the basic information about the priests and monks, from which their age and geographic and ethnic provenance may be inferred. The records of the manumissions of the priests given in the census also provide evidence of the terms of office of the individual metropolitans of Vidin and of the bishops who had administered the neighbouring eparchies before 1833.

It can be said, therefore, that the 1836 census of the Timok Diocese is an exceptionally important, first-class source for the history of the Serbian Church in the nineteenth century. Besides, the fact that it was made for the current needs of the ecclesiastical administration, with no thought of posterity, makes it a document of undoubted credibility.

Момир САМАРЦИЋ
Филозофски факултет
Нови Сад

МИСИЈА АРХИМАНДРИТА НИЋИФОРА ДУЧИЋА У ЦАРИГРАДУ И НА СВЕТОЈ ГОРИ 1882. ГОДИНЕ ¹

После Берлинског конгреса своју скромну пропагандну делатност српска држава усмерила је искључиво преко својих јужних граница, ка Старој Србији и Македонији. Такав став био је одређен стањем створеним после Конгреса и уласка аустроугарске војске у Босну и Херцеговину, али и приближавањем Србије Аустроугарској као последицом политике коју је Русија водила за време Велике источне кризе. Подршком бугарском, науштрб срп-

¹ У предговору *Сѣарина Хиландарских (Гласник Срѣскоѣ ученоѣ друшѣва*, књига 56, Београд, 1884, I) архимандрит Ниѣифор Дучић помиње своју мисију 1882. у Цариграду код патријарха Јоакима III и на Светој Гори у Хиландару. Његова посета Хиландару није промакла истраживачима историје Хиландара и настојања српске државе да преузме управу у царској лаври Немањића. Највише пажње Дучићевој мисији, пишући на основу архиве манастира Хиландар и недоступне заоставштине митрополита Михаила, посветио је Ђоко Слијепчевић (*Хиландарско ѣиѣање у XIX и ѣочейком XX века. Сѣудија*, Келн, 1979, 92–95). О Дучићевој мисији већ смо покушали да пишемо на основу до сада непознатих архивских докумената (*Србија и Буѣарска 1878–1886*, рукопис магистарског рада, 281; „Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план“, *Истѣоријски часопис*, LI, Београд 2004, 116) Обиман Дучићев извештај сачуван у његовој заоставштини у Архиву Српске академије наука и уметности, уз грађу из заоставштине тадашњег српског посланика у Цариграду Јеврема Грујића, у истом архиву, грађу Политичког одељења Министарства иностраних дела у Архиву Србије и архиву манастира Хиландар омогућили су нам да, на основу мноштва до сада непознатих детаља, још једном проговоримо не само о његовој мисији на Светој Гори, већ и у Цариграду.

ском националном покрету и стварањем велике бугарске државе пројектоване Санстефанским мировним уговором Русија је прокламовала политику која је била у супротности са државним и националним интересима Србије, са трајним последицама како по руско-српске, тако и по односе Србије и Бугарске. У политици Србије према Кнежевини Бугарској и Бугарском питању, односно питању ослобођења и уједињења бугарског народа, превладавао је опрез према сваком покушају обнове велике бугарске државе уз помоћ Русије. Значајније деловање српске владе на простору Старе Србије и Македоније у првим годинама после 1878. није било део пажљиво створеног плана, већ је било одговор условљен радом бугарских патриота на уједињењу и потребом супротстављања бугарским аспирацијама. Тајном конвенцијом са Аустроугарском 1881. Србија је, потврђујући приврженост Аустроугарској, истакла своју заинтересованост за територијално проширење према југу и седмим чланом Конвенције добила подршку владе у Бечу. Непосредно после доласка на власт, покрећући код цариградског патријарха Јоакима III питање постављања српских епископа на простору Старе Србије и Македоније и молећи за подршку у преузимању управе манастира Хиландар из руку бугарских калуђера, напредњачка влада указала је на путеве којима намерава да пође у жељи да заштити државне интересе. Све заоштренија унутрашњополитичка борба у Србији била је један од разлога неуспеха предузетих корака. Смена митрополита Михаила и сукоб са српском црквеном јерархијом, из које је неизоставно произилазило не само продубљење сукоба са Русијом, већ и сукоб с Цариградском патријаршијом, отежавала је могућност отпочињања рада, јер је у сваком покушају организовања пропаганде на простору Османског царства постављање српских епископа на простору насељеном словенским становништвом било један од предуслова за успех. Цариградски патријарх био је неопходан савезник.

У потцењеној и недовољно истраженој пропагандној делатности напредњачке владе Милана Пироћанца (1880–1883) година 1882. заузима значајно место. Србија је 1882. постала краљевина. Могуће је да је већ те године српски краљ, у време међународне кризе проузроковане британском интервенцијом у Египту, која је обележила 1882. и наговестила заплете у Источном питању, размишљао о остварењу одредаба седмог члана Конвенције у догледној будућности и о проширењу новопроглашене краљевине преко јужних граница. О

овом питању разговарао је са аустроугарским министром спољних послова Густавом Калнокијем током боравка у Бечу почетком августа 1882, али је, уз напомену да са Аустроугарском удружена Србија увек може рачунати на њену подршку, упозорен да су велике силе заинтересоване за очување стања створеног Берлинским уговором.² Историјски извори сачували су нам сведочанства о покушају покретања питања конзуларне конвенције са Турском чије би потписивање омогућило наименовање српских конзула на простору Старе Србије и Македоније,³ одржавању веза и слању финансијске помоћи Призренској богословији,⁴ поверљивој мисији војног аташеа српског посланства у Цариграду мајора Јеврема Велимировића.⁵ У Београду је, такође 1882, Сима Андрејевић-Игуманов објавио анонимну брошуру под насловом *Садање несрејно сѣање у Сѣарој Србији и Македонији*,⁶ а исте године објављена је

² *Белешке о разговору са српским краљем*, 14. август 1882, Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Исписи из бечких архива, 7940, 1882, документ број 7786. Поменути разговор краља са Калнокијем помиње и Слободан Јовановић (С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, II, Сабрана дела Слободана Јовановића*, 5, Београд, 1990, 63–64)

³ Ј. Грујић Ариф-Паши, министру спољних послова Турске, б. м, б. д, АСАНУ, Заоставштина Јеврема Грујића (=ЗЈГ), 10027-А/67; Ј. Грујић М. Пироћанцу, Цариград 14. фебруара 1882, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (=МИД-ПО), 1882, фасцикла (=Ф)-III, досије (=Д)-III, Т, поверљиви број 313; исти истом, Цариград 1. јуна 1882, исто, пов. бр. 587; исти истом, Цариград 18. новембра 1882, исто, пов. бр. 831.

⁴ С. Новаковић Ј. Грујићу, Београд 30. октобра 1882, АС, Посланство у Цариграду (=ПЦГ), без сигнатуре, кутија 29; исти истом, Београд 11. новембра 1882, исто, Ф-I, ред (=р) 26/884; исти истом, Београд 12. новембра 1882, исто; С. Новаковић И. Јастребову, Београд 11. новембра 1882, исто; *Наредба за Богословију призренску*, исто.

⁵ Мајор Ј. Велимировић министру војном, *Извештај о путовању по Турској*, Цариград 17. септембра 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-IV, Д-III, разно, без пов. броја; генерал М. Лешјанин генералу Т. Николићу, Београд 10. новембра 1882, АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 186. Већи део Велимировићевог извештаја, без поверљивих делова и уз незнатне, али битне измене, објављен је у *Рајнику* („Из путовања. Од Цариграда преко Солуна у Скопље“, *Рајник. Лист за војне науке, новости и књижевности*, година IV, књига VIII, свеска V, новембар 1882, 355–377).

⁶ (Сима Андрејевић-Игуманов), *Садање несрејно сѣање у Сѣарој Србији и Македонији*, Београд 1882.

Српска земља Владимира Карића.⁷ Мисија архимандрита Нићифора Дучића на Светој Гори и у Цариграду била је, према нашем мишљењу, део настојања српске државе да преузимањем управе у Хиландару и јачањем српског, а слабљењем бугарског утицаја у манастиру, непосредно допринесе и постепеном јачању српског утицаја на простору Македоније.

* * *

Проблем пред којим су се српска влада и њен изасланик архимандрит Нићифор Дучић нашли - одузимање манастирске управе из руку бугарских калуђера, није био нов. У рукама бугарских калуђера манастирска управа налазила се више од века, а већ средином XVIII века у манастиру се налазило више бугарских но српских монаха.⁸ У процесу националног буђења бугарског народа током XVIII и XIX века Хиландар је одиграо изузетну улогу, значајнију него бугарски манастир Зограф, изнедривши читав низ значајних делатника, од писца бугарске историје Пајсија Хиландарског до првог егзарха Антима I, и Бугари су га, не поричући да је реч о царској лаври Немањића, с правом сматрали духовном светињом бугарског народа.⁹ Српским владарима није била непозната чињеница да је манастирска управа у бугарским рукама, али све до краја шездесетих година и тренутка када су политичке несугласице представника два национална покрета постајале све очигледније, на челу још увек зависне српске цркве и државе нису размишљали о начину преузимању управе из руку бугарских калуђера. Деценијама је хиландарским монасима дозвољавано купљење милостиње по Србији, чак и када је то 1847. законом забрањено, а српска држава одредила је манастиру годишњу помоћ од 500 дуката.¹⁰ За српску царску лавру од посебног значаја била је помоћ коју је Србија пружала манастиру посредством свог капућехаје у Цариграду у вези са бројним споровима које је манастир водио са суседним манастирима и

⁷ В. Карић, *Српска земља*, Београд 1882.

⁸ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њишање*, 20.

⁹ В. Јовановић, „Хиландар између Србије и Бугарске на преласку XIX у XX век“, *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд 2000, 146–147.

¹⁰ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њишање*, 21–38; Р. Радић, „Повратак српских монаха у манастир Хиландар 1896–1900. године“, *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд, 2000, 111.

сељацима који су користили незавидан материјални положај¹¹ у којем се манастир налазио, као и немогућност братства да квалитетно обради манастирско земљиште, и постепено запоседали манастирске њиве, ливаде и шуме у Арсеници, Комици и на другим местима на којима је манастир на Светој Гори имао своје метохе.¹² Поред материјалног пропадања манастира посебну бригу српске митрополије изазивала је ситуација у самом манастиру, непоштивање општежића и одредаба Типика Светог Саве, велике имовинске разлике међу монасима. Покушај увођења општежића 1866. био је вероватно последица деловања прве забележене мисије упућене из Србије у манастир.¹³ Завршен је без успеха. Општежиће није у стварности успело да заживи и формално је укинута после игуманства оца Натанаила 1876. када је манастирско братство престало да бира игумана, а манастиром је управљао сабор старешина.¹⁴

Помоћ Хиландару у споровима са другим манастирима и околним селима српска влада није ускратила ни током седамдесетих, после стварања Егзархије и све очигледнијег антагонизма између представника два народа који се одразио и на манастирско братство.¹⁵ Међутим, почетком седамдесетих престала је манастиру да даје помоћ од 500 дуката.¹⁶ Престанак слања новчане помоћи довео је до

¹¹ Манастирски дуг достигао је седамдесетих година огромну суму од 12 000 дуката (Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њивање*, 68).

¹² Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њивање*, 25-32, 46-49.

¹³ У пролеће 1866. манастир су по налогу владе посетили Сава Апостоловић и Љубомир Ивановић са налогом да помогну у решавању спорова које је манастир имао, али и да извиде стање у манастиру, те „да се у њему нуждан ред заведе“. Крајем јула у манастиру је заведено општежиће и изабран игуман.

¹⁴ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њивање*, 44-46, 49-51, 56-57.

¹⁵ Деловођа заступништва Србије у Цариграду министру иностраних дела, Пера 28. јуна 1874, АС, МИД-ПО, 1874, Ф-1, Д-7, П/5-VII, пов. бр. 228; министарство иностраних дела деловођи заступништва Србије у Цариграду, Београд 4. јула 1874, исто, пов. бр. 231; Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њивање*, 58-61.

¹⁶ Могуће је да се то догодило 1872. године. У изворима из 1875. Хиландарци наводе да већ неколико година не примају помоћ, а приликом Дучићеве посете 1882, у разговорима о обнови помоћи, манастирске старешине помињале су да већ десет година не примају помоћ из Србије. (Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њивање*, 63; Извештај Нићифора Дучића о посети Цариграду и Светој Гори (=Дучићев извештај), АСАНУ, Заоставштина Нићифора Дучића (=ЗНД), 15004/41, лист 7).

погоршања положаја српских монаха.¹⁷ Показало се да суштина добрих односа манастирске управе са српском државом и црквом почива у заинтересованости за материјалну и дипломатску помоћ коју је српска држава могла пружити манастиру.

Погоршање српско-бугарских односа после 1878. одразило се и на однос Београда према Хиландару који је, с обзиром на новостворени однос снага између балканских народа, имао специфичан значај. Иако је заступник Србије у Цариграду Филип Христић већ 1874. предлагао слање једног архимандрита и неколико јеромонаха из Србије да преузму управу у манастиру,¹⁸ чини се да су о овом проблему у Београду почели да размишљају тек после стицања независности. Две посете хиландарског монаха Висариона, пореклом Србина из Ужица, 1875. и 1878, допринеле су бољем упознавању српског митрополита и владе са стварним стањем у манастиру. У представци написаној приликом друге посете Висарион је записао да бугарски монаси истерују српске монахе из манастира тврдећи да је Хиландар бугарски јер Србија више манастиру не даје помоћ, да бугарски монаси за своју корист продају манастирску шуму и богате се док остатак братства живи у сиромаштву. Све то чини се уз пристанак старешина који у сабору чине већину, а сва четири дела подељеног манастирског печата налазе се у рукама бугарских старешина. На крају представке предложио је слање једног свештеног лица из Србије да преузме управу над манастиром или да, уколико то није могуће, он и бивши игуман Натанаило, према његовим речима такође Србин, постану чланови сабора и добију по део печата чиме би онемогућили бугарске монахе да упропаштавају имовину манастира.¹⁹ Висарионова представка није остала без утицаја. Митрополит Михаило предложио је, без успеха, манастирском братству избор Натанаила за игумана и Висариона у управу, а на релацији влада-посланство у Цариграду разматрано је питање начина преузимања управе.²⁰ Слање свештеног лица из Србије да

¹⁷ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њишање*, 72.

¹⁸ Ф. Христић Ј. Мариновићу 20. фебруара 1874, АС, МИД-ПО, 1874, Ф-1, Д-5, пов. бр. 61.

¹⁹ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њишање*, 71–72.

²⁰ Митрополит Михаило хиландарском братству, Београд 18. октобра 1878, Архив манастира Хиландар (=АМХ), 1878, док. бр. 64; Ф. Христић Ј. Ристићу, Јеникеј 22. јуна 1879, Архив Историјског института (=АИИ), Исписи, И XXXIV₈, 66/557; Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско њишање*, 73–74, 76.

преузме управу показало се као немогуће током 1879. јер је међу српским монаштвом, навиклим на световне удобности, било немогуће пронаћи духовно лице спремно за одлазак на Свету Гору.²¹ Српски посланик у Цариграду и даље је бранио интересе манастира у споровима везаним за земљиште, помажући оца Висариона који се после одласка из Београда 1878, у страху од манастирског братства, није ни вратио у манастир, а 1880. искључен је из братства.²² О стању у манастиру крајем 1879. митрополита и владу известио је монах из Србије, постриженик манастира Хиландар, Сава Грбовић, који је посетио манастир.²³

С обзиром на то да се Света Гора, без обзира на висок степен аутономије, налазила под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, подршка патријарха Јоакима III у очекиваном сукобу са бугарским монаштвом, а можда и са светогорском управом, била је неопходна. Вишегодишњи сукоб грчког и бугарског свештенства, Патријаршије и Егзархије, ишао је у прилог интересима српске државе у покушају да поврати Хиландар. У разговору са српским послаником Филипом Христићем у јуну 1879. патријарх Јоаким III предложио је да српска влада без одлагања на Свету Гору упути неколико калуђера вишег и нижег чина који би са овлашћењем владе и митрополита покушали да преузму управу у српске руке. У случају да се манастирско братство томе супротстави, српским калуђерима обећао је подршку Светог Синода.²⁴ О хиландарском питању било је поново речи почетком

²¹ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско питање*, 72–82.

²² О помоћи српске владе у решавању манастирских спорова, али и сукобу братства и оца Висариона, сачуван је значајан број историјских извора у Архиву манастира Хиландар (1879, док. бр. 31–33, 81, 83, 87; 1880, док. бр. 57, 189, 190, 192) као и у службеној и приватној преписци између посланика Србије у Цариграду и председника владе (АИИ, Исписи, И XXXIV₇, 66/513; И XXXIV₈, 66/560, 589, 621, 625, 635, 637, 660; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868-1880)*, приредио Г. Јакшић, Београд 1953, док. бр. 233–234, стр. 253–254).

²³ Ф. Христић Ј. Ристићу, Пера 23. новембра 1879; АИИ, Исписи, И XXXIV₈, 66/612.

²⁴ Ф. Христић Ј. Ристићу, Јеникеј 22. јуна 1879, АИИ, Исписи, 66/557, И XXXIV₈. Поменути неуспео покушај избора свештених лица која би из Србије отишла у Хиландар био је вероватно резултат овог патријарховог предлога. Наиме, патријарх је са српским послаником разговарао у јуну, а митрополит Михаило је у јулу 1879. обавестио намесника манастира Миљково оца Филарета и оца Јована из манастира Раванице да су одабрани за ову мисију.

1881, у време када је српска влада покушала да код цариградског патријарха покрене питање постављања српских епископа у Османском царству.²⁵ Отац Висарион и нови посланик Јеврем Грујић разговарали су о Хиландару са патријархом, а о томе му је писао и митрополит Михаило.²⁶ Патријарх је и овог пута био спреман да помогне. Поново је препоручивао слање свештеног лица из Србије да преузме управу, а хиландарском братству упутио је писмо захтевајући извештај о стању у манастиру и саветујући завођење општежића.²⁷ Међутим, смена митрополита Михаила довела је до погоршања односа између српске владе и Патријаршије, јер је била у супротности са црквеним канонима. За српског владара и владу питање смене митрополита било је изузетно осетљиво јер је допринело погоршању односа са Русијом. Дипломатска акција Русије код поглавара православних цркава могла је довести у незгодан положај српску владу која је инсистирала на ставу да је реч о унутрашњем питању. Захваљујући подршци Аустроугарске и Грчке таква могућност је крајем 1881. избегнута.²⁸ Тиме, ипак, нису изглађени односи са Цариградском патријаршијом, јер је патријарх српском посланику јасно ставио до знања да нема намеру да прими писмо којим би га администратор српске митрополије, епископ Мојсеј обавестио о смени митрополита, а самим тим ни да призна промену на челу српске цркве.²⁹ При таквом стању ствари у контактима између српског посланика и патријарха о Хиландару и сарадњи на решавању тог проблема није могло бити речи. Заузета све већим проблемима код куће, не само у вези са сменом митрополита, српска влада водила је све мање рачуна о далеким проблемима царске лавре Немањића.

²⁵ Митрополит Михаило патријарху Јоакиму III, Београд 20. јануара 1881, АСАНУ, ЗЈГ, 10027-Б/1; Ј. Грујић Ч. Мијатовићу, Цариград 21. фебруара 1881, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том IV, књига I (1879–1885), приредио К. Цамбазовски, Београд 1985, док. бр. 76, стр. 121–125.

²⁶ Митрополит Михаило патријарху Јоакиму III, Београд 20. фебруара 1881, АСАНУ, ЗЈГ, 10027-Б/1; Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско ишишање*, 87–88.

²⁷ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско ишишање*, 90–91.

²⁸ Исти, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 233–238; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 159–164; М. Пироћанац Ј. Грујићу, Београд 29. октобра/ 10. новембра 1881, АСАНУ, ЗЈГ, 10027-А/162; исти истом, Београд 29. октобра 1881, исто, 10027-А/164.

²⁹ Ј. Грујић М. Пироћанцу, Цариград 24. новембра 1881, АС, МИД-ПО, 1881, Ф-I, Д-VI, М, Бр. 95.

* * *

Мисији архимандрита Нићифора Дучића претходио је нови долазак оца Висариона у Београд.³⁰ Поуздано сведочанство о Висарионовим разговорима са администратором и другим личностима није сачувано. Вероватно је стање у манастиру приказао као исто или горе у односу на описано приликом посете пре четири године. Из Дучићевог извештаја о посети Хиландару могуће је посредно извући закључак да је стање у манастиру описао као поражавајуће не само за будућност манастира, већ и за српску државу и очување српског карактера манастира. Извесно је да је за лоше економско стање манастира оптужио бугарске калуђере.³¹ Висарионов долазак у Београд подстакао је одлуку о слању једног вишег свештеног лица у Хиландар. Као особа погодна за обављање мисије изабран је архимандрит Нићифор Дучић. Пореклом из Херцеговине, Дучић се од 1868. налазио у Србији. Био је на челу одбора који је српска влада образовала ради вођења пропаганде у прекограничним областима и активно је учествовао у ратовима које је Србија водила од 1876 до 1878. године. Ни после ратова, иако је био архимандрит, није вршио свештеничке дужности, већ је вршио дужност управника Народне библиотеке.³² У време сукоба са српском црквеном јерархијом један од разлога за његов избор за хиландарску мисију вероватно је лежао у чињеници да, иако је био свештено лице, формално није представљао део црквене јерархије. Не треба заборавити да је, самим тим што није имао своју епархију, Дучић непосредно материјално зависио од милости владара. Узимајући у обзир тренутно стање односа са остатком вишег српског свештенства, као и осетљивост мисије која је била у питању, од изузетног значаја било је одабрати црквену личност која ће код патријарха бранити интересе државе, а не црквене јерархије. Нићифор Дучић био је таква личност.

³⁰ Ј. Грујић М. Пироћанцу, Бујукдере 8. августа 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-IV, Д-III, пов. бр. 661.

³¹ *Дучићев извештај*, л. 5–6.

³² Б. Слијепчевић, „Нићифор Дучић. Прилог за монографију“, *Две студије*, Келн 1986, 11–17; В. Војводић, „Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872)“, *У духу Гарашинових идеја. Србија и неослобођено српство 1868–1876*, Београд 1994, 18; Аутобиографија Нићифора Дучића, АСАНУ, ЗНД, 15004/4.

Задатак са којим је кренуо на пут био је да, поштујући посебност положаја који је Хиландар имао као светогорски манастир, учини све што је могуће на потврди српског карактера царске лавре Немањића и издејствује предуслове за преузимање манастира из руку бугарских калуђера. У писму којим је обавестио хиландарско братство о Дучићевом доласку епископ Мојсеј није пропустио да помене братству да је властима у Србији познато стање у манастиру, да им је познато „да се чини неправда уопште братству и гоне она српска браћа, која ревнују на име, част и срећу св. обитељи и која су у том манастиру век провели и заслуге имају, да се имање граби и упропашћује, шуме и земље самовласно отуђују у корист појединих, и да се општежиће у манастиру не обдржава по правилу св. Саве“, те да због тога долази архимандрит Нићифор Дучић „да би се овоме стало на пут, да би се имовно стање манастира сачувало и обезбедило, да би се по правилу установило општежиће и да би се истерани калуђери Срби опет повратили у свој манастир“. Дучићев задатак, писао је епископ Мојсеј, био је „да прегледа стање ствари и према приликама у сагласију са братством онако поступи што се управе тиче, како би она одговарала и интересима манастира и духу устава св. Саве, и постојећих општих наређења, који важе за све манастире у св. Гори, наместивши за игумана човека мудра, поштена и ревносна и изабравши у сабор калуђере верне и ревносне, који ће управљати манастиром и братиом“.³³ Другим речима, у манастир је било неопходно увести општежиће и монашки ред прописан Типиком Светог Саве као предуслов са сређивање тешког материјалног стања у којем се манастир налазио. У Мојсејевом писму отворено се помиње да је један од разлога мисије промена у манастирској управи. Из Дучићевог извештаја јасно произилази да су планови били у складу са намерама црквене и световне власти у Београду претходних година, од тренутка када се о том проблему почело размишљати. Отац Висарион поново је, поред десет до петнаест српских калуђера, поменуо као Србина и особу од угледа у манастирском братству бившег игумана Натанаила. Дучић је из Београда кренуо са упутством да издејствује нови избор Натанаила за игумана, а оца Висариона, који се са њим враћао у манастир, за члана управе са правом да држи један део печата. Тиме би два дела манастирског печата доспела у руке српских монаха и

³³ Епископ Мојсеј хиландарском братству, Београд 18. августа 1882, Ебр. 658, АМХ, 1882, док. бр. 181; Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско ишћање*, 94–95.

биле би спречене злоупотребе печата и обезбеђен надзор над свим одлукама значајним за управу над манастиром и његовом будућношћу, односно било би спречено коришћење печата у случајевима који нису били у складу са интересима српске цркве и државе.³⁴

Међутим, иако најважнији, посета Хиландару није била једини разлог Дучићевог пута за Цариград. У османску престоницу Дучић је кренуо носећи три писма, сва три за патријарха Јоакима III. Мање значајно било је питање „светог мира“, односно освећеног уља које служи за свету тајну миропомазања. Према одредбама акта којим је српска црква 1879. стекла независност од Цариградске патријаршије „свето миро“ српска црква и даље је добијала од Патријаршије.³⁵ Из преписке између председника владе Милана Пироћанца и српског заступника у Цариграду Јеврема Грујића произилази да је српској цркви „свето миро“ било неопходно и захтев за освећеним уљем није коришћен као повод за посету патријарху.³⁶ Много значајније било је питање везано за смену митрополита Михаила. Захваљујући помоћи аустроугарске и грчке дипломатије није успео руски покушај заједничке осуде промена на челу српске цркве од стране православних цркава, чиме би нова јерархија била проглашена за шизматичку. Без обзира на то, у новембру 1881. патријарх је ставио до знања српском посланику у Цариграду да неће примити нотификационо писмо о промени у српској цркви које би написао администратор. У августу 1882. краљ Милан и председник владе Пироћанац одлучили су да ипак пошаљу патријарху нотификационо писмо. У Београду су проценили да није у интересу Патријаршије да одбије пријем писма и тиме дође у сукоб са српском црквом и погорша односе са српском владом.³⁷ Треће писмо које је Дучић носио у Цариград било је писмо администратора српске митрополије, епископа Мојсеја којим обавештава патријарха о промени на челу српске цркве. За успех Дучићеве мисије у Хиландару од изузетног значаја било је да патријарх не одбије да прими нотификационо писмо, јер је сва писма која је Дучић носио написао администратор, те је одбијање пријема нотификационог писма значило и неуспех целе мисије.

³⁴ *Дучићев извештај*, л. 5–7.

³⁵ Ђ. Слијепчевић, *Михаило*, 99–100.

³⁶ М. Пироћанац Ј. Грујићу, Београд 9. октобра 1882, АС, МИД-ПО, 1882, ф-II, Д-III, М/83, през. бр. 83.

³⁷ Исто.

* * *

У престоницу Османског царства архимандрит Нићифор Дучић стигао је 2. септембра. Два дана касније, у пратњи српског посланика, посетио је министра спољних послова Саид-пашу и обавестио га о свом путу на Свету Гору. Затим је уследила посета патријарху Јоакиму III. Међутим, Дучић и Грујић приликом посете патријарху нису предали ни једно од три писма која је Дучић донео у Цариград. Супротно мишљењу свог министра, српски посланик у Цариграду, знајући став патријарха у вези са променама у српској цркви, сматрао је да предаја нотификационог писма може нашкодити или онемогућити хиландарску мисију. Примедби је имао и у вези са захтевом за слање „светог мира“, јер није био упознат са одредбама споразума са Патријаршијом приликом стицања црквене независности. Дучић и Грујић споразумели су се због тога да, супротно налозима из Београда, не предају ни једно од спорних писама. Као повод за пријем код патријарха послужила је предаја нотификационог писма краља Милана којим је српски владар обавестио патријарха о уздизању Србије на степен краљевине.³⁸ Уместо писама Грујић и Дучић припремили су кратку белешку о хиландарској мисији коју су намеравали да предају патријарху. Примивши их 6. септембра патријарх је у разговору пажљиво избегавао да помене промене у српској цркви и није помињао српске црквене великодостојнике. Говорећи о Хиландару патријарх је рекао да је реч о српској царској лаври и изразио спремност да помогне у настојањима да буде очуван његов српски карактер.³⁹

Добивши од Саид-паше препоруку за турског кајмакама на Светој Гори, а од патријарха за светогорску управу и Хиландар, Дучић је 17. септембра, у пратњи оца Висариона, напустио Цариград. На Светој Гори боравио је од 19. септембра до 3. октобра. Први дан провео је у руском манастиру Светог Пантелејмона, поред којег пристаје пароброд којим је приспео из Цариграда. Два дана боравио је у Кареји, у хиландарском подворју, представио се главној управи, у којој се налазе представници двадесет највећих светогорских манасти-

³⁸ Ј. Грујић М. Пироћанцу, Бујукдере 18. августа 1882, АСАНУ, ЗЈГ, 10027/42; исти истом, Бујукдере 7. септембра 1882, исто, 10027/43.

³⁹ *Дучићев извештај*, л. 1–2; Ј. Грујић М. Пироћанцу, Бујукдере 16. септембра 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-II, Д-III, М/83, пов. бр. 667.

ра, и посетио турског намесника. У Хиландар Дучић је приспео 22. септембра.⁴⁰ Исте вечери уручио је старешинама писма којима се препоручује и објашњава његова мисија, а следећег дана и сам је говорио о разлозима свог доласка. Старешинама је саопштио да је званично упућен од стране српског краља и владе да прегледа стање манастира, уведе монашки ред у складу са *Тийиком Свејџоџ Саве* и општежиће, те да утврди ко и како манастиром управља. Пошто је установио да у управи српске царске лавре нема ниједног Србина пред сабор је одмах поставио захтев да за игумана буде изабран отац Натанаило, а да отац Висарион буде постављен за члана управе, док је избор преостале двојице чланова управе, код којих би се налазили делови манастирског печата, препустио братству. У својим захтевима Дучић је одмах наишао на отпор братства. Уследила је бурна расправа која је завршила пристанком старешина да приме српску управу и уведу општежиће уколико се побољшају манастирски приходи и уколико Србија обнови пружање материјалне помоћи манастиру. Прихватили су и Натанаилов улазак у манастирску управу, са правом да чува део печата, али су одбили поновни пријем Висариона у манастирско братство. У вези са овим питањем ипак је постигнут договор према којем је Висарион требало да буде примљен не само у братство, већ и у управу, али тек пошто замоли за опроштај. Непријатно изненађење Дучић је доживео када је отац Натанаило одбио понуђено место чиме је успех целокупне мисије дошао у питање. Излаз из непријатне ситуације пронашао је одгађањем даљих преговора за следећи дан.⁴¹

Сутрадан, 24. септембра, Дучића су посетила четворица чланова управе и саопштила му да је сабор донео одлуку да прихвати српског архимандрита за игумана манастира, али да архимандрит који би стигао из Србије мора да испуњава неколико услова: не сме да буде исувише млад, треба да буде образован, познат у црквеном свету, да познаје манастирска правила и начин живота, као и да зна турски или грчки, јер је целокупна преписка са централном управом вођена на грчком језику. Поред тога, очекивали су да српска држава настави да пружа материјалну помоћ манастиру у износу од 500 дуката, као што је то раније био случај. Старешине су одлучиле да

⁴⁰ Представник манастира Хиландар у Кареји обавестио је братство о Дучићевом доласку, па су га испред манастира дочекали архимандрит, проигумани и остале старешине.

⁴¹ *Дучићев извештај*, л. 5–7.

оца Висариона приме поново у братство и у управу с правом да чува један део печата. Међутим, тек што је споразум постигнут, Висарион је ушао у Дучићеву ћелију и, не сачекавши да му саопште договорено, започео расправу после које су старешине поново одбиле да прихвате његов повратак у манастир.⁴² Следећег дана и овај спор је решен. Договорено је да отац Висарион затражи опроштај, да потом буде примљен у братство, али не и у управу, те да овакав договор остане на снази до доласка српског архимандрита који ће преузети управу манастиром. Такође је потврђено све што је претходно договорено о доласку српског архимандрита. Следећа два дана Дучић је провео разгледајући манастир, његово имање, ризницу и библиотеку. Српску царску лавру напустио је 28. септембра. Посетио је затим неколико светогорских манастира и 3. октобра укрцао се на пароброд којим је 8. октобра приспео у Цариград.⁴³

За време Дучићевог боравка на Светој Гори Грујићу је из Београда стигло упутство да преда нотификационо писмо администратора Мојсеја и захтев за „светим миром“. Председник владе није делио страховања посланика у Цариграду. Сматрао да је за српску државу битно да ово питање буде покренуто са мртве тачке на којој је стајало већ годину дана, да је битно „извести на чистоту (...) један свршен факат“. У Београду нису очекивали да ће патријарх одобрити смену митрополита Михаила. Став српске државе, да је црквено питање унутрашњополитичко питање, био је јасан од почетка. Од патријарха су само очекивали да без протеста прими нотификационо писмо, а председник владе сматрао је да сукоб са српском црквом и погоршање односа са српском државом нису у

⁴² О сукобу који је постојао између Висариона и старешина најбоље сведочи следећи Дучићев опис: „У тај мах уђе Висарион у собу, с којим они још не говораху, него се гледаху, као крвници! рекох: „старјешине су хиландарске примиле моје савјете и приједлоге; а то ће за Хиландар бити од велике користи. Ваља, да иштеш од старјешина опроштење, што си их вријеђао.“ Не дочекавши, да чује, на шта је сабор пристао, и, шта сам за њ лично свршио, него поче, као бјесомучан викати: „ви сте Бугари! ви сте лопови! ви сте покрали Хиландар! ви убијате Србе! вас свијех ваља истјерати из Хиландара!“ Ја му прекидох грдње и забраних говор. А сви четири епитропа разјарени викнуше: „дај доказе за то, што си изговорио, и нашу част опет увриједио; иначе ћемо те послати суду у Кареју.“ Ја их замолих, да се умире; а Висариону заповједих, да изиђе из собе.“

⁴³ *Дучићев извештај*, л. 7–11.

интересу Патријаршије, те да ће ова мисија бити успешно окончана. Српској цркви освећено уље било је неопходно потребно, те је и ова чињеница налагала предају и другог писма са захтевом за „свето миро“, које је Дучић требало да понесе за Београд. Дучићево приспеће у Цариград било је прилика за предају писама патријарху.⁴⁴

После Дучићевог повратка у Цариград, српски посланик, у пратњи архимандрита, примљен је 15. октобра у Патријаршији. Патријарху Јоакиму III саопштио је да има налог владе да му преда „извесна писма“ од администратора српске митрополије и укратко му је изложио њихов садржај. Саму предају Грујић је вешто извео. „Онда извадих писма“, написао је у извештају, „и као нехитајући да му их предам а гледајући на руку, која се непружи, спусти их до њега.“ Према наводима у Грујићевом извештају, после тренутка тишине, патријарх је изјавио да Патријаршија и српска држава стоје у толико добрим односима да не може да одбије пријем писама.⁴⁵ За „свето миро“ одмах је одговорио да неће бити никаквих проблема, док је за нотификацију приметио да се претходно о том питању мора посаветовати са Светим Синодом. У намери да унапред спречи све негативне последице које би из оваквог одговора могле произићи, Грујић је отворено патријарху ставио до знања да српска влада ово питање сматра унутрашњим и да никакав протест неће бити прихваћен.⁴⁶

Предајом нотификационог писма Свети Синод и патријарх доспели су у незгодан положај. Примити писмо значило је признати неканонске промене у српској цркви, а на то нису били спремни без обзира на жељу да буду очувани добри односи са Србијом. На седници Светог Синода одлука о овом питању одгођена је. На Грујићеву примедбу да је била реч о простом примању на знање нотификације

⁴⁴ М. Пироћанац Ј. Грујићу, Београд 9. октобра 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-II, Д-III, М/83, през. бр. 87.

⁴⁵ У Дучићевом извештају нема помена да је патријарх изговорио тако значајну реченицу. Према његовом извештају, пошто је Грујић оставио писма на стол, патријарх је прво тренутак ћутао, а потом је са Дучићем почео разговор о Хиландару. После разговора са Дучићем обратио се Грујићу рекавши му да га је ставио у тежак положај, да ће „свето миро“ бити спремно, а да се о другом питању мора посаветовати са Светим Синодом. (*Дучићев извештај*, л. 11)

⁴⁶ Ј. Грујић М. Пироћанцу, 18. октобра 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-II, Д-III, М/83, пов. бр. 774.

патријарх му је одговорио да ништа није просто, јер је немогуће примити противканонско саопштење. Патријархово незадовољство Дучић је настојао да смири образлажући му да је архијерејски сабор узео на знање промене, као и да је управо у току припрема допуна спорног закона о црквеним властима, којим ће односи између световне и духовне власти бити прецизније одређени. Патријархова страховања у вези са положајем свргнутог митрополита Дучић је отклонио рекавши да бивши митрополит живи у својој кући у Београду и да „ужива све благодети уставне државе“.⁴⁷ Грујићеви и Дучићеви напори имали су повољан исход. Примивши Дучића у опрощтајну аудијенцију 22. октобра патријарх му је, између осталог, саопштио да пренесе његова уверавања краљу и влади да, у вези са положајем митрополита Михаила, Цариградска патријаршија неће правити проблеме српској држави. Истовремено, замолио је Дучића да митрополиту Михаилу, уз његове поздраве, пренесе и поруку да прихвати свршен чин извршен владиним декретом, нека се покори судбини и сачека да време исправи учињено. Пријемом „светог мира“ и опрощтајем од патријарха била је завршена Дучићева мисија.⁴⁸

Дучић се у Београд вратио доневши „свето миро“, а предаја нотификационог писма администратора Мојсеја патријарху Јоакиму III није довела до погоршања односа са Патријаршијом, као што је Пироћанац и предвидео. Када је реч о Хиландару, после повратка из Цариграда Дучић је написао извештај за министарство спољних послова и српског краља. На крају обимног извештаја изнео је предлоге у складу са споразумом са хиландарским братством. Предложио је слање способног архимандрита и десет до петнаест калуђера који би били сакупљени из манастира по Србији, као и обнову помоћи манастиру у износу од 500 дуката.⁴⁹ Понесен Дучићевим извештајем, краљ Милан предлагао је годишњу помоћ у износу од чак 2000 дуката и слање петнаест до двадесет одабраних калуђера и старешине који би били залог очувања српског карактера манастира и заштите државних интереса.⁵⁰ После разматрања овог питања у министарству просвете и црквених дела донешена је одлука да мана-

⁴⁷ Исто; *Дучићев извештај*, л. 11–12.

⁴⁸ Ј. Грујић М. Пироћанцу, Београд 22. октобра 1882, Ф-II, Д-III, М/83, пов. бр. 780; *Дучићев извештај*, 13.

⁴⁹ *Дучићев извештај*, 15.

⁵⁰ Дучићева белешка уз извештај, АСАНУ, ЗНД, 15004/41; Н. Дучић Ј. Грујићу, Београд 29. децембра 1882, АСАНУ, ЗЈГ, 10031/72.

стиру буде одобрена годишња помоћ у износу од 500 дуката, да буду одабрани калуђери и способан архимандрит који ће бити постављен за управитеља манастира.⁵¹ Остварење плана почело је убрзо. Као годишња помоћ манастиру је из буџета одобрена свота од 15.000 динара, односно 500 дуката.⁵² Међутим, истовремено су, на заседању Народне скупштине крајем 1882, усвојене измене у закону о црквеним властима које су омогућиле веће мешање световне власти у црквене послове. Последица измена закона био је нови сукоб између владе и цркве на чију страну се овај пут приклонио и администратор митрополије. Уследиле су оставке епископа, образовање изборног већа без учешћа црквених представника, избор митрополита Теодосија Мраовића и његово хиротонисање од стране карловачког митрополита.⁵³ Продубљење сукоба између владе и цркве потиснуло је сва друга питања. У тренутку када су архимандрити давали оставке на места у епархијама и отказивали послушност влади, избор архимандрита који би по налогу владе кренуо у Хиландар и преузео управу над манастиром није био могућ. Поменути сукоб цркве и државе био је узрок одлагања даљих мера на преузимању управе у Хиландару.⁵⁴

На крају, напори које је влада уложила у преузимање манастирске управе нису дали резултате. Манастирске старешине, које су пре свега биле заинтересоване за новац српске државе, нису имале намеру да самостално уводе промене које нису биле у складу са њиховим интересима. Две године после Дучићеве мисије монах Сава Грбовић посетио је Хиландар. Према његовом извештају, после Дучићеве посете у манастиру се ништа није променило.⁵⁵ Тек крајем

⁵¹ Н. Дучић Ј. Грујићу, Београд 29. децембра 1882, АСАНУ, ЗЈГ, 10031/72.

⁵² Исто.

⁵³ Ђ. Слијепчевић, *Михаило*, 269–287.

⁵⁴ Н. Дучић Ј. Грујићу, Београд 7. марта 1883, исто, 10031/73.

⁵⁵ С. Грбовић Ј. Грујићу, Цариград 6. августа 1884, АС, ПЦГ, ф. I, р. 161/1884. Сава Грбовић критиковао је начин на који је Дучић извршио своју мисију. Сматрао је да је остао прекратко да би био у стању да нешто промени, а пре свега да није примио никог од српског дела братства, већ је разговарао само са бугарским монасима који су били у управи. Податке о Дучићевој посети Хиландару Грбовић је без сумње дознао од оца Висариона кога је затекао како живи у изгнанству изван манастирских зидина. У једном писму свргнутом митрополиту Михаилу, писаном недуго после Грбовићеве посете Хиландару, и отац Висарион, описујући Дучићев боравак у манастиру, помиње да том приликом није примио ни једног монаха Србина. (Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско ишћање*, 93).

1884, суочена са све снажнијим радом бугарске пропаганде на простору Македоније, српска влада одлучила је да посвети већу пажњу пропагандном раду у Старој Србији и Македонији.⁵⁶ Преузимање управе у Хиландару и постепено потискивање Бугара из братства, па чак и могућност оснивања богословије у манастиру у којој би били образовани свештеници за Стару Србију и Македонију, били су саставни део плана који је у марту 1885. сачинио председник српске владе Милутин Гарашанин.⁵⁷ Српско-бугарски рат одгодио је још једном остварење ове идеје. Повремено враћање овом проблему током следеће деценије није донело никакве резултате. Управу над Хиландаром српска држава успела је да поврати тек крајем века, у годинама које су уследиле после посете краља Александра Обреновића манастиру на Ускрс 1896. године.⁵⁸

Momir SAMARDŽIĆ

THE MISSION OF ARCHIMANDRITE NIĆIFOR DUČIĆ IN CONSTANTINOPLE AND ON MOUNT ATHOS IN 1882

Summary

In September and October 1882 Archimandrite Nićifor Dučić visited Constantinople and Mount Athos. His mission involved more than one task. In Monastery Chilandar, he was to persuade the Bulgarian elders to hand over the government of the monastery to the Serbian monks, although their number was rather small. In Constantinople, he was to submit a request for the "consecrated oil", the ointment indispensable for the sacred anointing rite, which the Serbian Church obtained from the Patriarchate of Constantinople.

⁵⁶ М. Самарцић, „Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план“, *Историјски часопис LI (2004)*, 109–127.

⁵⁷ Мемоар М. Гарашанина краљу Милану, без места, без године, АС, Фонд Милутина Гарашанина (=МГ)-836. У јулу 1885. састављена су и посебна упутства са будућег српског управитеља царске лавре Немањића (*Ујуйисїва за еїскоїа Хилендарскої*, Београд 23. јула 1885, АС, МГ-835).

⁵⁸ В. Јовановић, *нав. дело*, 150–155; Р. Радић, *нав. дело*, 120–135.

Besides, Dučić carried a notification letter from the administrator of the Metropolitanate of Serbia to the Patriarch, informing him of the deposition of Metropolitan Mihailo. Ducic completed his mission successfully: he brought to Belgrade the "consecrated oil"; the delivery of the notification letter to the Patriarch did not cause a deterioration of the relations between the Serbian state and the Patriarchate; and he managed to persuade the Chilandar brethren, made tractable by the financial difficulties under which they laboured, to accept, in return for some financial support, an agreement according to which the government of the monastery was to be transferred to an archimandrite sent from Serbia. The conflict between the Serbian Church and State prevented the realization of this agreement.

Јелена МИЛОЈКОВИЋ-ЂУРИЋ
Department of History
Texas A&M University

**АЛЕКСА П. МИЛОЈКОВИЋ:
УЧЕСНИК И СВЕДОК ТИМОЧКЕ БУНЕ 1883.**

Међу окривљеним за учешће у Тимочкој буни налазио се и Алекса П. Милојковић, учитељ, управник и ревизор школа у Бањи.¹ Сачувана архивска грађа о Тимочкој буни садржи и исказе Алексе Милојковића о његовом виђењу побуне, као и мишљења државних иследника о Милојковићевој улози током ове буне. Ова грађа умногоме осветљава животну средину и људе који су је чинили, као и раширено, спонтано незадовољство тадашњим политичким режимом, полицијским и бирократским апаратом, као и економском и фискалном ситуацијом.

Што је од посебног значаја, Милојковићеви искази и сведочења указују на низ покушаја самих мештана за увођење реда и мира у Бањи и бањском срезу већ након првих дана побуне. Тако је на позив председника општине, Јеврема Миленковића, одржан у судници општине први скуп грађана, 27. октобра 1883. године, само два дана после првих немира на улицама Бање. Том приликом, Милојковић је био предложен за одборника новооснованог Одбора за повраћај мира у Бањском срезу. Миленковић је сазвао виђеније грађане на саветовање како би се организовало враћање оружја и завео мир и ред. Милојковићу је потом 29. октобра понуђен положај деловође Привременог одбора за управу над Бањским срезом, а на предлог Станислава Павловића. Милојковић каже да се у племенитој намери прихватио ове дужности да се не би братска крв проливала:

¹ Бања се често помиње у то време и као Алексиначка Бања. Данас је Сокобања или ређе Соко-Бања уобичајен термин.

„Помагао сам писменошћу својом одборнике за повраћај реда и мира у овом срезу, да се мир успостави, да се братска крв не пролива, да нејач ове варошице и среза не пати, да се државна каса не разграби и да се лична и имовна сигурност овд. чиновника који су у затвору били очува и у томе се је срећно успело, с тога мислим да сам у праву захтевати захвалност за верну службу Краљу и народу, као што сам такав и вечито у служби био, услед чега сам и одликован, најпре за управитеља овд. школа а у мају ове године за ревизора или надзорника школског.“²

Присуство Милојковића током побуне било је запажено од званичних иследника учесника побуне, али не само као одборника и деловође у одборима који су били основани у тежњи за очувањем грађанских права и личне слободе мештана. По мишљењу артиљерског капетана и вршиоца дужности команданта среза бањског, Светозара Глишића, у документу упућеном главном команданту генералу Тихомиру Николићу 16. новембра 1883, улога Алексе Милојковића је процењена као кључна у подизању побуне:

„Учитељ Бањски Алекса Миљковић, који је уопште више саветима, писменим наредбама и тајним обавештајима припомогао да се бунтовне намере остваре ... по уверењу овдашњег Среског Начелника и Писара, Алекса је веле једина умна снага био, који је заједно са Дидићем учинио те је у овој варошици овај неред произведен.“³

Испит окривљеног Алексе Милојковића за покретање побуне одржан је 8. новембра пред полицијским властима у Бањи, у четири сата после подне. Разматрано је његово држање за време побуне, као и његово учешће као одборника, а потом деловође Одбора за повраћај мира.

На почетку испита Милојковић је дао кратке биографске податке. Био је 29 година стар и није био осуђиван. Навео је Планиницу, срез бољевачки, округ црноречки, као своје родно место.⁴

На питање о припремању побуне, Милојковић је тврдио: „О побуну није ми ништа познато, нити знам како је произведена нити пак ко је произвео буну.“ Како би поткрепио ову своју изјаву, Милојковић наводи чињеницу да је 27. октобра, када је буна планула,

² *Тимочка Буна 1883*, приредио Милен М. Николић, Државна архива НР Србије, Грађа, II Београд 1955, 86.

³ *Тимочка Буна 1883*, 89.

⁴ Алекса П. Милојковић је рођен 1854. године у Планиници, од оца Петра и мајке Миље; умро је у Београду 1913.

био у својој кући, јер је још 25. октобра, према заједничком договору учитеља, школа била распуштена. Тога дана, 25. октобра школа је радила све до после подне када је око пола три чуо да је добош огласио узбуну. Милојковић је био у разреду са својим ђацима:

"Нисам знао шта је, притом се деца стадоше гомилати око прозора - заповедим им да седе, утом устаде син г. Светозара Огњановића писара и рече: господине ови ми кажу, да народ уби твог оца⁵ и узеше касу. Ја заповедим њему да ћути а онима који су му то казали да стоје."

Очигледно да су и недужна деца била захваћена општим стањем неизвесности и незадовљства у Бањи. Милојковић даје пример пометености и зебње која је допирала све до школске учионице. Милојковића је потом убрзо обавестио школски послужитељ Милија да је народ све чиновнике похапсио и касу одузео.

После службе вечерња, Милојковић је послао дете писара Светозара Огњановића кући, и то исто учинио са дететом поштарца Цакића како би их заштитио од било какве даље непријатности. Чиновници и њихове породице су често били на удару критике.

Милојковић је потом обавестио учитеље, што му је била дужност, да је у вароши настала нека узбуна и метеж, те да одмах распусте децу. Учитељи су се сагласили да оду својим кућама и да не излазе у варош до даљнег.⁶

Милојковић наводи да је 27. октобра око 7 сати увече добио позив да иде у општину. Затекао је већи број виђених људи као и повећи број њему непознатих. Милојковић је упитао председника општине Јеврема Миленковића зашто је позван. Председник је објаснио да је народ био наведен на странпутицу разним узнемиравајућим гласовима и латио се неразумно оружја. Зато је председник Јеврем решио да окупи двадесет виђенијих људи како би изашли пред команданта стајаће војске да преговарају. Предложио је да поп Милан Алексић и учитељ Алекса Милојковић пренесу народне жеље команданту стајаће војске.

Милојковић је прво одбио да се прихвати ове дужности како му не би могли „пришивати какво учешће у буни.“ Он наводи да му је том приликом председник општине Јеврем рекао да зна да Милојковић није био уплетен у побуну и да ће се сви присутни

⁵ Односи се на писара Светозара Огњановића чији син је био ученик Алексе Милојковића

⁶ *Тимочка Буна 1883*, 83.

такође заузети за њега „и казати да нисам никакав саучесник у буни“. Затим је председник Јеврем рекао да сматра да је Милојковићева дужност као народног учитеља да помогне да се народ утиша како би избегли погубију.

Милојковић је прихватио понуђену дужност „... верујући у истинитост навода, пристао сам на то јер и сам сматрам да је часно и поштено а да сам грађанским дужностима везан да радим за добро краља и народа“.⁷

Изабрана двадесеторица виђенијих људи, предвођена попом Миланом Алексићем и учитељем Алексом Милојковић, изашла је пред команданта, пуковника Хаџића, и саопштила жељу народа да бањска стајаћа војска не напада на варош, и да је народ вољан да положи оружје.

Пуковник Хаџић се сагласио и предложио да народ преда оружје одређеном официру и додељеним коњаницима: „Кад вам је народ поверовао, склоните народ да преда оружје и успоставите ред у срезу, па сте се тиме одужили и Краљу и народу и вашој свести. У Краља је велика милост он ће свом народу опростити погрешку.“⁸

Милојковић наводи да се после овог договора радило помно на томе да народ преда оружје, али успех је изостао, јер се побуна проширила. Тог истог дана је стигла „нека војска из Књажевца“, и заузела положај на Превалцу.⁹

Милојковић наводи да су сутрадан, у петак 28. октобра, одређени официр и његови коњаници враћени стајаћој војсци уз плаћене трошкове. Том приликом Станислав Павловић је на растанку објаснио да народ није дао оружје јер се плашио да ће Књажевчани да им попале куће. Зато је молио да командант одобри још два дана како би преговарали с Књажевчанима да и они положе оружје. Командант је одобрио још два дана за преговоре о чему постоји записник у одбору.

У том циљу, Милојковић је био одређен да саветује и убеди народ, на скупу одржаном на Подини, да положи оружје. После Милојковића говорили су поп Милан, поп Крста и Станислав Павловић. Но Милојковић подвлачи да народ није прихватио пред-

⁷ Тимочка Буна 1883, 83.

⁸ Тимочка Буна 1883, 84.

⁹ Тимочка Буна 1883, 84.

лог да положи оружје тога дана позивајући се на опасност од приспелих Књажевчана.

Милојковић је сматрао да је тиме његов мандат окончан и зато је престао да врши дужност одборника. Предложио је да окупљени народ изабере друге људе који ће даље управљати Одбором за повраћај реда и мира. У тај нови одбор Милојковић и поп Милан нису ушли.

Међутим, новоосновани Одбор је на предлог Станислава Павловића убрзо позвао Милојковића место деловође, а Павловић је том приликом казао да пошто Одбор ради за мир, потребни су људи који су вични на перу, а којих нема довољно. Сматрао је да се мир само може добити пером. Зато су нови одборници изабрали Милојковића за деловођу, пошто је Милојковић био сагласан с овим мишљењем. Милојковић је био задужен и да помаже у писању разних дописа попу Авраму и попу Кости.

Милојковић је описао свој рад у Одбору: „Даља радња моја са одбором била је писмена која су из одбора потекла за мир а производ су мог ума. Одбор ми је дао тему, а ја сам чинио састав. Не треба заборавити, да ниједно писмено није било подписано докле бар 10 пута није прочитано и заједнички протумачено. Да бих објаснио даљи рад у одбору за повраћај мира, латићу се да укратко објасним свако писмо које је из одбора потекло.“¹⁰

Милојковић наводи неколико одабраних дописа и међу њима писмо команданту Хаџићу, а посебно депешу Краљу Милану у којој је Одбор тражио општу милост. Депешу су потписали свих двадесет људи који су били затворени јер су били оснивачи Привременог одбора за повраћај реда и мира у срезу бањском, заједно са Алексом Милојковић као деловођом истог одбора. Депеша, датирана 30. октобра 1883, бележи развој догађаја током побуне и уједно указује на луцидан и прегледан стил излагања који је Милојковића учинио познатим и цењеним:

¹⁰ *Тимочка Буна 1883*, 84-85.

*„Веџовом Величансѣву Краљу срѣском Милану ѣрвом
Беоџрад*

Ваше Величансѣво,

*Народ среза Бањскоџ узнемирен разним обесѣокојавајућим
џласовима о срећи и блаџосѣианју оѣиачесѣва, и о срећи Твоџа
узвишеноџ дома лаѣио се је неѣромиишеено оружја.*

*Народ је ѣосле једноџ дана увидео своју заблуду и у лицу сво-
јих двадесетѣ џрађана ѣохиѣао је ѣред Команданѣа оѣерирајуће
војске на окруџ црноречки, Госѣодина Свеѣозара Хаѣића, с
ѣонизном молбом, да он ѣресѣави ову сѣвар ВашемВеличансѣву у
ѣравој њеној боји и да Вас моли за оѣиѣу милосѣи.*

*Госѣодин Хаѣић је одџоворио деѣуѣиацији да он нема ѣиакве
власѣи, но је уѣуѣио деѣуѣиацију Вашем Комесару џенералу
Госѣодину Тихомѣљу Николићу. Народ је учинио корак за милосѣи
ѣреко џенерала Госѣодина Николића ѣрошле ноћи.*

*Ђенерал не одџовара, народ очекује с несѣрѣљењем иѣио брже
решење ове сѣвари. С ѣоџа није у сѣианју даље чекаѣи на одџвор Госѣо-
дина Ёенерала, већ ево хиѣа да у лицу нас двадесетѣорѣце у ѣонизносѣи
ѣадне на колена ѣред Вашу милосѣи са најѣонизнијом молбом:*

*Да Ваша Краљевска милосѣи обасја све џрађане овоџа среза,
да се Ваша очинска десница милосѣиво ѣружи на све верне џрађане Ваше;*

*Народ је ѣоџрешио и осрамоѣио се ѣред својим Краљем;
нерасудни ѣосѣуѣици ѣолицеских власѣи изазвали су џа на овај
нерасудан корак.*

*Народ је ѣокоран Вашој заѣовесѣи, јер народ није никад ни
ѣомислио био да се ѣроѣиви своме Краљу.*

*Народ је ѣоџрешио и сад са ѣризнањем у души - сѣуѣа ѣред
оца оѣаѣбине ѣред Вас Госѣодару, са најѣонизнијом молбом за
оѣиѣу милосѣи.*

*Деца исѣуѣају ѣред Оѣица своџа са ѣризнањем ѣоџрешке и
молбом за оѣрошѣај.*

У Оѣица је велика ѣубав ѣрема деци својој.

*Народ је убеђен да се неће заѣлакаѣи од оѣица своџа. Од
Краља своџа, од Вас Госѣодару и оѣице народни.*

У ѣо име кличемо:

Живео дични Краљ свију Срба Милан ѣрви!

Живела срѣска краљѣца Госѣођа Наѣалија.

*Живела узданица српска, нада дома Обреновића. Пресјоло-
наследник српски, Његово Величанство Краљевић Александар.*

Привремени одбор за повраћај реда и мира у срезу бањском.

*Деловођ
Милојковић
Авр. Т Живковић*

Најјонизнији:

*Сћанислав Ц. Павловић, Радосав Милић, Грујо Јевђић, Живко
Сћојноић, Васа Милојковић, Милија Динић, Сћојан Живадиновић,
Крсћа Марковић, Првул Бранковић, Бођдан Рисђић, Милосав
Миливојевић, Миђа Ранђеловић, Раја Миладиновић, Иван
Милосављевић, Сћојадин Милојковић, Милосав Марковић, Мина
Милосављевић, Милован Ранђеловић, Никодија Миливојевић,
Гаја Марковић.¹¹*

Двадесет грађана који су потписали депешу, били су први који су почели преговоре са стајаћом војском. Ова депеша је била предата на Алексиначкој „Штацији“ 30. октобра 1883, као што је то нотирано оловком на полеђини.

У депеши се оптужује нерасудни став полиције према народу и тумачи као разлог за побуну. Милојковић наводи да су одборници дуго дискутовали о уношењу ове оптужбе полиције, како би подвукли мирољубив и толерантан став који су заступали. На инсистирање чланова одбора из Читлука, оптужба полиције за побуну је ипак укључена у депешу.

На жалост одборника, краљ није одговорио „пошто нема посла с бунтовницима“.¹²

Вредно је подвући да је Милојковић означио 25. октобар као почетак немира који су потом довели до спонтане побуне у Бањи. Већ 27. октобра образован је Одбор за повратак мира који су сачињавали виђени грађана сматрајући „да се мир може повратити само пером“.¹³ Изабрани одборници су потом предано преговарали

¹¹ *Тимочка буна 1883*, 61-62.

¹² *Тимочка Буна 1833*, 85.

¹³ *Тимочка Буна 1833*, 84.

саветујући народ да положи оружје. Врло је значајно да Милојковић описује рад у Одбору за мир као предану и интензивну сарадњу, „где ниједно писмено није потписано докле бар 10. пута није прочитано“.

Милојковић наводи да се Одбор посебно залагао да помогне увођење реда у бањском срезу, и спроведе предлог генерала Тихомира Николића да народ положи оружје до 12 сати на дан 31. октобра. Овај предлог се ипак није остварио.

Током испитивања пред полицијском власти, Алекса Милојковић је упорно порицао своје учешће у буни. Био је члан Радикалне странке почев од њеног оснивања 1881. На дан када је војска кренула на побуњенике, 26. октобра, већина чланова Главног одбора Радикалне странке је била већ у затвору.¹⁴ Милојковић је порицао да је било шта знао о било каквом организовању побуне, пошто таквих планова, по његовом знању, није било у Бањи. Што је још значајније, ни у Главном одбору Радикалне странке нису разматране мере за организовање побуне и дизање народа. Радикалски прваци нису били спремни на брзо припремање устанка против власти.¹⁵

Као савестан народни учитељ, Алекса Милојковић је сматрао да његов став треба да служи за пример узорног вршења поверене службе, без обзира на страначку припадност. Надао се да ће се ситуација поправити увођењем нужних реформи о чему су многи чланови Радикалне странке писали и говорили. Милојковић је ипак по угушењу буне представљен као „једина умна снага“ народног устанка у Бањи. Био је осуђен на смртну казну, која је потом преиначена на две и по године тамновања. Одлежао је своју казну у тврђави у Нишу.¹⁶ Током тамновања Милојковић је био изложен честим непријатностима, као и његова цела породица. Изузетак је представљало рођење сина Борислава, 11. јануара 1884. године по новом календару у Бањи. Млади отац је био обавештен у тамници у Нишу о рођењу сина депешом коју су му послали његови родитељи.¹⁷

¹⁴ Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845-1926*, Београд, Нова Европа, 1996, 428

¹⁵ Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, 422-423.

¹⁶ У чланку, *Начела борбе и либерали*, објављеном у *Радикалцу* 20. септембра 1889, Милојковић се осврнуо на своје тамновање и малтретирања којима је био изложен као и његова породица.

¹⁷ Депеша је сачувана и налази се у архиву породице Милојковић-Ђурић.

У закључку свога исказа, Милојковић је истицао да је увек „радио за добро милог нам краља Милана I за корист отаџбине и овог среза“. Одбијао је било какве везе са побуњеничким покретом, и истицао као своју грађанску дужност да ради за добро краља и народа.

Посматрајући улогу Милојковића током ове сразмерно кратке буне која је трајала од 25. до 2. новембра у Бањи, пада у очи његово активно присуство у одборима за повраћај мира и реда, као и у преговорима са народном војском и официрима стајаће војске о повраћају оружја. Трудио се да заштити ученике и учитеље током побуне, како би све ишло по своме уходаном току. Истрајно се обраћао са порукама, предлагао договор и сарадњу како би се избегли сукоби и постигао мир.

Као истакнути просветни радник, Алекса Милојковић је унапредио наставу у основним и средњим школама писањем два уџбеника. Заједно са својом женом, учитељицом Јеленом Милојковић¹⁸, написао је *Ученик за Друџи Разред Основних Школа* који је био прихваћен за школе српске краљевине. Написао је и *Историју Света* за 5. и 6. разред основних школа. Обе књиге су биле често рекламиране у листу *Радикалац*, током 1890. године. Било је назначено да се могу наћи у књижари Павла Павловића у Шапцу.

Милојковић је био дугогодишњи сарадник листа *Радикалац* у коме је повремено писао уводнике, и већи број чланака различитог профила. Значајан је његов уводник у листу *Радикалац* од 7. октобра 1889. Уводник, „Народни суверенитет“, је био намењен Народној скупштини која је заседала у то време, како пише у заглављу уводника. После широко захваћеног увода о историјској прошлости српског народа, Милојковић подвлачи значај правне државе и значај новог Устава од 22. фебруара 1889. Он опомиње посланике о важности народног суверенитета као најчвршћег темеља српске будућности.

Често је писао о прославама које су бележиле историјске годишњице. Посебно се истиче подлистак *Црпе из Зајечарска буна* који је излазио у наставцима у листу *Радикалац* током 1890. године. Објавио је знатну грађу о учесницима Зајечарске буне у подлисцима од првог до броја 47. Тиме је оставио своја сећања на тешко време

¹⁸ Јелена Милојковић је рођена Илић у Бањи 1856, од оца Алексе и мајке Јованке, рођене Таушановић, умрла је у Београду 1936.

проведено у затвору заједно са многим знаним и незнаним учесницима Тимочке побуне. Тако је сачувао у сећању многе људске ликове, као и мисли, слутње и наде учесника који су заједно са њим тамновали.

Писао је током 1889. и 1890. у *Радикалцу* о Првом српском устанку у серији чланака посвећеним браћи Недић који су се током устанка истакли као изузетни јунаци. Подржавао је предано акцију у вези с подизањем споменика браћи Недић код манастира Чокешине. Био је члан Управног одбора који је руководио овом акцијом која је обухватала многе видове друштвеног учешћа.¹⁹

Пошто је по издржању казне био премештен у Липолист код Шапца, то је писао често за лист *Шабачки Гласник* у коме је пратио збивања у Шапцу и бележио одјеке разних догађај из других крајева Србије, а повремено и неких европских метропола. Писао је и приказе значајних уметничких гостовања. Посветио је нарочиту пажњу доласку академског хора *Обилић* са диригентом Јосифом Маринковићем.²⁰ Повремено је сарађивао у листовима *Прејшеча*, *Дневни лист*, *Отаџбина* и *Либерал*.

Свакако да је врло драгоцен његов детаљан предлог о мењању и унапређивању наставних планова како би настава у школама била успешнија. Запажа се његово исцрпно познавање постојећих недостатака у свакодневном раду школе, као и тежња да се ове тешкоће премосте. Овај предлог је био темељно разрађен и излазио је у наставцима у *Шабачком Гласнику* 1887, и то почев од броја 79. до 96, под насловом, „О преустројству основних школа у Краљевини Србији.“ Чланак је био потписан као дело: *Учишљеља и учишљељице из Поцерине*. У ауторским копијама овога чланка, Милојковић је потписао своје иницијале, што је увек чинио са свим својим другим прилозима. Поменута учитељица је била његова жена Јелена Милојковић.

У *Шабачком Гласнику* је објавио током 1888. свој путопис под насловом: Пут од Србије до Женева. Овај путопис је излазио као подлистак у бројевима 82, 83, 84 и 85. Милојковић је оставио своје виђење значајних знаменитости европских градова, које је

¹⁹ Милојковић је објавио низ радова о браћи Недић и у *Шабачком Гласнику* за 1890. годину, у бројевима 5, 6, 7, 8, 26, 30.

²⁰ Сравни: Јелена Милојковић Ђурић: *Токови српске културе у доба Велике Источне кризе, Улога и дојринос Јосифа Маринковића*, Зборник радова, Јосиф Маринковић 1851-1931. Матица српска и Раднички дом Јован Веселинов Јерко, Обзорја на Тиси, Нови Бечеј, 2002, стр. 73-81.

посетио на своме путу возом, августа месеца 1888. Помиње прославу рођендана аустријског монарха, 6. августа, обележену звуцима музике и развијеним државним и другим заставама.

Један део својих објављених радова је увезао, и што је веома значајно, на унутрашњој страни корица је исписао библиографију својих осталих објављених радова које није стигао да укоричи.

Уколико би посматрали учешће Алексе Милојковића у културном животу Србије као учитеља, управитеља и ревизора школа, писца уџбеника, дугогодишњег дописника *Радикалца* и других гласила, пада у очи његово ангажовано учешће у друштвено-политичком дијалогу тог времена. Посебно је значајна његова улога као одборника и деловође Одбора за мир и ред током Тимочке буне 1883, када је трајно заступао мишљење да се мир и поредак може постићи без битке и то „само пером“.

Jelena MILOJKOVIĆ-ĐURIĆ

**ALEKSA P. MILOJKOVIĆ:
A PARTICIPANT AND A WITNESS OF THE 1883 TIMOK UPRISING**

Summary

During the people's uprising in the region of Timok of 1883, special committees were newly established to promote peace and order. The first Committee for Peace and Order was established on October 27, 1883 thanks to the initiative of the local civic leaders, only two days after the initial riots on the streets of Banja. Aleksa P. Milojković, a well-respected teacher, director and supervisor of the schools in Banja, became an active member of this Committee. He negotiated the necessity of disarmament of the people's army in order to avoid bloodshed, ensure the safety of its citizens, and protect governmental assets, while promoting a peaceful settlement of contested issues. The general malaise in the country reflected the political, economic and bureaucratic set up, and was the main instigator of an apparently spontaneous upheaval.

After the suppression of the uprising by the regular army, Milojković was questioned by the police and declared as one the most influential ideological leaders of the upheaval. Milojković, a member of the Radical party, repeatedly denied the accusation of an organized upheaval in Banja or in the county. In fact, the radical leaders themselves did not consider organizing an uprising at the time. Yet, Milojković was sentenced and incarcerated. He left his recollection of the days spent in prison in his autobiographical narrative "Crte iz Zaječarske Bune", published during 1890 in the paper Radikalac. Moreover, Milojković recalled a number of outstanding civic leaders who were imprisoned with him rendering a valuable testimony of these events. As a respected teacher, Milojković advanced the methodology of teaching by publishing two textbooks for the schools of the Serbian Kingdom, "Učenik" and the "History of the World". He also penned his thoughts about the necessity of reforms in the elementary schools of the Serbian kingdom in a series of articles published in Šabački Glasnik in 1887.

Most notable is Milojković's dedicated engagement as a Board member of Committees for Peace in 1883, promoting the idea that peace could be achieved without fighting and only with writing about the feasibility of an orderly society. In addition his life-long role as teacher, peoples' advocate, and contributor to number of dailies, pointed to his active involvement in the social and political dialogue of his days.

Петар В. Крестић
Историјски институт
Београд

**СРБИ ИЗ УГАРСКЕ - ДОБРОТВОРИ И ЧЛАНОВИ
ПАТРОНАТА СРПСКОГ ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА
ПРИВРЕДНИК**

Задужбинарство, тј. оснивање задужбина, је улагање личног капитала ради општег добра а са циљем овековечавања сопственог имена и дела. Реч „задужбина“ води порекло из српског језика, и у почетку се изговарала „задушје“, са значењем „за душу“.¹

Појава задужбинарства код нас је својом учесталости током историје стекла карактер националног обележја попут крсне славе или бадњака. Задужбине су представљале аутономне установе, тако да су њихови оснивачи послове управљања донацијама радије препуштали угледним појединцима и институцијама него државним органима.²

Задужбинарство у смислу великодушних поклона мукотрпно стечене имовине сопственом народу уместо наследницима, ређа је појава код других народа, код којих је далеко уобичајеније чување и умножавање капитала током генерација у оквиру једне породице.

Српско задужбинарство има вишевековну традицију. Јавља се са почецима српске државности, о чему сведоче задужбине династије Немањић. Средњовековне задужбине оснивали су не само наши владари већ и властела и црквени великодостојници.

Доброћинство у виду задужбинарства, које је код Срба добило карактер институције, достигло је свој процват у периоду развијеног грађанског друштва, крајем XIX и почетком XX века, и имало је вишеструки значај за наш народ.

¹ Мира Софронијевић, *Даривали су своје ојечесџву*, Београд 1995, 9.

² Исто.

У тексту који следи приказане су биографије неколицине најзначајнијих Срба из Угарске, који су се истакли као велики добротвори Српског привредног друштва *Привредник* и као значајни делатници на осамостаљивању, снажењу и унапређивању српске привреде.³

Павле Аршинов (Велики Бечкерек/Зрењанин/, 23. XII 1855 - Загреб, 17. V 1930), професор, писац и национални радник, члан Патроната *Привредника*. Води порекло из ратарске породице. Основну школу завршио је у родном месту, нижу гимназију у Бечкереку, а више разреде је похађао у Кечкемету и Новом Саду, учећи на немачком, мађарском и српском језику. Универзитетске студије природних наука почео је у Прагу, али је као питомац Текелијине задужбине (1879) прешао у Пешту, где је, поред редовних студија, слушао и педагогију са филозофијом. Понет идејама Светозара Марковића, током школовања Аршинов је изучавао социјалистичку литературу и био веома активан у ђачким дружинама социјалиста. После раскида с Јашом Томићем⁴ приклонио се ставовима које је у Србији заступала Радикална странка.

³ Друштво *Привредник* је основано на иницијативу Владимира Матијевића (1854-1929), Србина из Хрватске, успешног пословног човека и заслужног народног добротвора. Уз финансијску помоћ његових истомишљеника, пријатеља и родољуба, требало је да начини спону између сељака и интелигенције стварањем средњег слоја, за којим се код српског становништва у Монархији осећала изражена потреба. *Привредник* је био замишљен као институција која ће помагати да се бистра, радно способна а сиромашна српска деца, највећим делом из економски заосталих сеоских средина, поред стицања основног образовања, оспособе за занате и трговачке послове. На тај начин творци *Привредника* желели су да образују јак кадар Срба привредника и да помогну сваки српски привредни покрет, чиме би се створили услови за настанак снажног српског грађанског слоја, који би био у стању да, како економски, тако и интелектуално, одговори захтевима времена и тако омогући српском народу опстанак и напредак у ондашњем окружењу, изразито ненаклоњеном Србима.

⁴ „Аршинов није одобравао жучно партијско, радикално писање Томићево у *Засјави* последњих година. Томић ће у свом ‘партизанству’ отићи и сувише далеко, сувише оштро ће нападати поједине личности, и то је Аршинова охладило према Томићу“ (Душко М. Ковачевић, *Национални и просветитељски рад Павла Аршинова/1855-1930/*, *Зборник Матице српске за историју*, 30, Нови Сад 1984, 162). Ковачевић у овом раду даје опширну биографију Павла Аршинова. Више о везама између П. Аршинова и Ј. Томића види: Лазар Ракић, *Јаша Томић (1856-1922)*, Нови Сад 1986, 21, 39.

По завршетку студија, на позив др Лазе Пачуа, прешао је у Србију, где је 1882. постао професор гимназије.⁵ Као професор радио је у Крагујевцу, Нишу и Београду, а у Лесковцу и Великом Градишту је био директор гимназије. На основу једне денунцијације, 1892. године, за време либералне Авакумовићеве владе, био је привремено отпуштен с положаја директора гимназије. Када је 1897. започињало са радом *Српско привредно друштво Привредник* Аршинов је од министра просвете Србије добио једногодишње одсуство да би помогао Србима у Загребу око оснивања овог *Друштва*⁶, као и *Савеза српских земљорадничких задруга*. Његов главни задатак био је да као уредник листа „Привредник“, пером и живом речи, развије широку агитацију за те две националне установе.⁷ Као члан управе *Друштва Привредник* и као један од најближих сарадника Владимира Матијевића, заједно са Ђорђем Велисављевићем⁸, Аршинов је радио на културном и материјалном подизању српских сељака, занатлија и трговаца. По истеку допуста вратио се у Београд⁹, где је, и поред својих школских дужности као професор Прве београдске гимназије, наставио да ради у *Привреднику*. Када су власти у Аустро-Угарској забраниле *Привреднику* рад на територији Србије и Црне Горе помогао је да се у крилу *Београдске трговачке омладине* оснује Привредно одељење са задатком сличним *Привредниковом*, где је, такође, радио.¹⁰ Пошто су се послови толико нагомилали да их више није могао успешно обављати, 1910. године, одлуком министарства, пензионисан је и одмах потом је прешао у Загреб и још преданије настојао „да

⁵ „Трговински гласник“, 18. V 1930.

⁶ Види писма Владимира Матијевића Андри Ђорђевићу: Мариенбад, 20. X 1897, *Прейиска Андре Ђорђевића*, Архив САНУ (у даљем тексту: АСАНУ), 10.285/1; Карлсбад, 4. VIII 1898, *Прейиска Андре Ђорђевића*, АСАНУ, 10.285/3.

⁷ Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круж*, Нови Сад - Београд 1996, 625.

⁸ Ђорђе Велисављевић, директор *Српске банке* у Загребу, био је шурак Павла Аршинова.

⁹ Аршинову је, на молбу Матијевића, допуст продужен за још годину дана (В. Матијевић - Андри Ђорђевићу, Карлсбад, 4. VIII 1898, *Прейиска Андре Ђорђевића*, АСАНУ, 10.285/3).

¹⁰ *Сјоменица београдске трговачке омладине 1880-1930*, Београд 1931, 256.

Привредник буде права народна читанка“.¹¹ За време Првог светског рата аустроугарске власти су га затвориле под оптужбом велеиздаје.¹² У затвору је оболео од реуматизма, од којег се никада није у потпуности опоравио.

После рата, непуну годину по поновном покретању листа, 1922. године *друштво Привредник* се преселило у Београд, чиме је Аршинову отежан рад и у значајној мери умањен је његов утицај на целокупан изглед листа. Због болести, годину дана пре смрти, Аршинов је поднео оставку на место уредника листа „Привредник“¹³, чији је главни уредник и сарадник био од самог оснивања, 1898. године.

Писао је бројне чланке из природних наука, пољопривреде, социјалне политике и културне историје, као и песме и путописе.

Поред посла везаног за *Друштво* и лист „Привредник“, Аршинов је сарађивао и у разним политичким и књижевним новинама, часописима и календарима, као што су загребачки и амерички „Србобран“, „Слободна ријеч“, „Наставник“, „Учитељ“, „Слава“, „Босанска вила“, „Српски архив“, „Просветни гласник“, „Цариник“, „Трговачки гласник“, „Ловац“, „Невен“, „Бранково коло“, „Просвета“ и многи други. Највећи део његових опсежних рукописа односи се на народно просвећивање.

¹¹ П. Аршинов - др Милану Шевићу, Загреб, 19. I 1912. (РОМС, бр. 23.691). Своје уређивачке напоре овако је описао Шевићу: „На листу сам сам. Ја добијам сировину, коју морам да прекрајам и сасвим да обрађујем. Сам испуним лист од 16 и 20 страна. И тако свој посао бацио сам у запећак и кулучим на народном послу. То чиним зато што сматрам да *Привредник* озбиљно и стварно полаже темеље за јачи напредак културни нашег народа“ (Загреб, 14. I 1913, РОМС, бр. 23.695).

¹² После три године проведене у затвору Аршинов је ослобођен. Више о томе види: Душко М. Ковачевић, *нав. дело*, 172-173.

¹³ „Управни одбор наш у својој седници одржаној 16. X о. г. узео је на знање Вашу оставку на положај главног уредника ‘Привредника’ жалећи једнодушно, што Вам слабо здравље Ваше не допушта, да и надаље ту дужност вршите на корист друштва и целог народа српског. Мило нам је ипак, што сте се одлучили и даље сарађивати на листу колико будете могли. Подједно Вас овим обавешћујемо, да је наш управни одбор том приликом једногласно закључио, да Вам се досадашњи хонорар, који Вам је као главном уреднику до сада исплаћиван, имаде и даље, докгод живите, у пуном износу исплаћивати, и да Вам на тај начин изрази заслужено признање за Ваш патриотски и просветни рад, што сте га кроз дуги низ година вршили неуморно и савесно“ (Н. Н. члан Управног одбора *Привредника* - Павлу Аршинову, Београд, 14. XII 1929, АС, *Привредник*, несређено, кут. 929).

БИБЛИОГРАФИЈА *Српске земљорадничке задруге. Разговор Срба райара о земљорадничким задругама*, Загреб 1892; *У слози нам лежи сјас*, Загреб 1897 (прерађено издање, објављено под називом *Има ли злу лека*, Загреб 1905); *Зашио је шио у свеиу? Пишалице из природних наука*, Београд 1902; *Оицац учи сина, писма милијонара Грехема*, Загреб 1905; *Уму и срцу, поуке за народно просвећивање*, сабрани чланци издати у оквиру едиције *Књиже за народ Машице српске* I - III, св. 119, 122 и 134, Нови Сад, 1906, 1907, 1910; *Шиа ћемо и како ћемо*, задужбина Димитрија Стаменковића, књ. 2, Београд 1908; *Краљевић Марко наших дана*, Београд 1922; *Како су нас некад школовали у Банашу*, у: *Нови Сад и Војводина*, Београд 1926, 156-165; *Тамо амо по природи, ојажања и размашрања једног природњака*, Београд 1938. Велики део његових радова сачуван је у рукопису: *Привредникова чашанка* (у пет књига); *Шешња по Српском Приморју*; *На раскрсници животиа*; *Из мога животиа*; *Ко су језуити?*; *Робинзон наших дана*; *Како се шеку милијуни*.¹⁴

Лукијан Боџдановић (Баја, 10. V 1867 - Бад Гастајн, 1. IX 1913), архиепископ карловачки, патријарх српски, добротвор, члан *Привредниковог* Патроната. Син Александра и Милице Богдановић, рођене Летић. Световно име било му је Лазар Богдановић. Основну школу и гимназију похађао је у Баји, а карловачку богословију 1889. године. Студије права завршио је на Митрополитском лицеју у Јегри. Замонашио се 1891. у манастиру Беочин. Био је конзисторијални подбележник Бачке епархије у Новом Саду и предавач веронауке у гимназији, вишој грађанској, трговачкој и девојачкој школи. Извесно време предавао је црквено појање у Карловачкој богословији. Почетком 1897. именован је за администратора Будимске епархије, а крајем исте године за епископа будимског.¹⁵

¹⁴ Извори и литература: АС, *Привредник, несређено*, кут. 925; П. Аршинов, *Аутиобиографија*, мемоарски напис, РОМС, бр. М 7770; П. Аршинов, *Подаци о мом раду*, РОМС, бр. М 7774; *Павле Аршинов, животи и дела, Савременици о Павлу Аршинову*, Београд 1937; *Аршинов Павле*, Е СХС, I, 85 (М. Шевић); *Аршинов Павле*, Хрватска енциклопедија, I, 650 (Д. Павловић); *Аршинов Павле*, ЕЈ, I, 217-218 (Д. Кириловић); А. Стојковић, *Развићак филозофије у Срба 1804-1944*, Београд 1972, 199-200, 217, 419; Д. М. Ковачевић, *Национални и просветићелски рад Павла Аршинова (1855-1930)*, „Зборник Матице српске за историју“, 30, Нови Сад 1984, 159-174.

¹⁵ Сава, епископ шумадијски, *Српски Јерарси од девешоџ до двадесешоџ века*, Београд - Подгорица - Крагујевац 1996, 292.

Својим заузимањем за подизање нових школа и личним прилогом у износу од 10.000 круна значајно је поправио стање у овој сиромашној епархији.¹⁶ У време покушаја затварања српских вероисповедних школа епископ Лукијан се као члан Горњег дома истакао у борби против повреда права српског народа и гласао је против предложеног законског предлога.¹⁷ После смрти епископа темишварског Никанора администрирао је Темишварском епархијом до постављења др Георгија Летића за новог епископа. За патријарха је изабран крајем септембра 1908. У време патријарха Лукијана укинута је аутономија Српске православне цркве у Аустро - Угарској. Приликом лечења у бањи Бад Гастајну, почетком септембра 1913, патријарх Лукијан је нестао, да би његови посмртно остаци били пронађени у реци тек два месеца доцније. По свему судећи, његова смрт била је дело угарске владе, која се, будући да није успела да га одвоји од народа, одлучила за његово уклањање.¹⁸ Патријарх Лукијан се истицао високим годишњим прилозима *Привреднику*¹⁹ и био је један од оснивача *Привредниковог* Патроната и његов активан члан.²⁰

Стеван Георгијевић (Мали Радинци, Срем, 28. VII 1863 - Ријека, 31. XI 1924), трговац, поседник, добротвор, члан *Привредниковог* Патроната. Изучио је обућарски занат у Руми. Као помоћник радио је у Земуну, Београду, Вуковару, Осјеку, Пешти, Трсту и Бечу. Од 1887. настанио се у Ријечи, где је, захваљујући материјалној помоћи проте Јована Шорака Ђеде²¹, отворио самосталну радњу. Као

¹⁶ „Његова Светост Патријарх Лукијан Богдановић поклонио је 10.000 круна српским школама у Будимској дијецези“ („Привредник“, бр 4, фебруар 1912, 50).

¹⁷ Сава, епископ шумадијски, *нав. дело*, 292.

¹⁸ *Истио*, 293.

¹⁹ То се може видети из писама: Патријарх Лукијан - *Савезу српских земљорадничких задруга*, Карловци, 9. IX 1911, АС, *Привредник*, несређено, кут. 926; Патријарх Лукијан - *Друшћиву Привредник*, Карловци, 26. VI 1910, АС, *Привредник*, несређено, кут. 926.

²⁰ Извори и литература: АС, *Привредник*, несређено, кут. 926; Сава, епископ шумадијски, *Српски Јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд - Подгорица - Крагујевац 1996, 290-294; Сава, епископ моравички, *Лукијан Богдановић, последњи архиепископ карловачки, митрополит и патријарх српски*, „Гласник Српске православне цркве“, Београд 1961, 377.

²¹ Јован Шорак Ђедо (Петрово село, Лика, XI 1821 - Ријека, 21. III 1894), прота, парох српске општине у Ријечи, народни посланик, добротвор.

вредан радник убрзо је успео да отвори и трговину. Његове радње биле су прве продавнице обуће у Риједи. Због своје патриотске делатности био је хапшен и прогањан од аустријских власти. Тестаментом је сав свој иматак, три куће у Риједи (у вредности од око 180.000 круна), оставио *Привреднику*.²²

Исидор Добровић (Шиклош, 16. II 1841 - Дарувар, 31. VII 1914), трговац, велепоседник, добротвор, члан *Привредниковог* Патроната. Отац му је био занатлија, лицитар у Великој Кањижи (Шомођска жупанија). Трговину је изучио у чувеној радњи Васа Марковића у Пакрацу. Као трговац и родољуб схватио је да се животне прилике српског народа не могу поправити без подизања одговарајућег, нарочито привредног кадра. Основао је фонд за подизање српског привредног подмлатка, чија су средства износила око 240.000 круна.²³ Сваке године уплаћивао је *Привреднику* износ од 2.000 круна.²⁴ За његовим примером повели су се бројни пријатељи, који су поклањали новац и оснивали донације. Као учесник конференције оснивача *Српске банке* у Загребу (1894), сазване поводом оснивања загребачке српске аутономне школе, предложио је сакупљање новца, а сам је приложио средства у ту сврху. Подстакнут њеним оснивањем, заједно с Крстом Јокановићем, Јоцом Цигановићем и другима подигао је српску школу у Дарувару. У својој континуираној помоћи *Привреднику*, са супругом Христином, поклонио је две куће и велики број акција *Српске банке* у Загребу у вредности од око четврт милиона динара.

²² Извори и литература: АС, *Привредник*, несређено, кут. 954.

²³ У своме тестаменту записао је: „Ово је кап воде у мору наше заосталости и према нашим привредним потребама, али на том пољу морало се у нас почети, јер сви око нас имаду већ одавно своје домаће занатлијство, па и индустрију своју, а где су нама Србима наше занатлије, наши спремни, стручни, напредни посленици свију струка а о другоме чему, да и не говоримо. Касно смо то увидели, али смо ипак увидели. Зато се морамо у раду журити. Ми стари морамо помагати, морамо задужбине оснивати, а ти омладино ради, ради и штеди, моли се Богу и слушај старије, љуби свој занат, свој посао, буди вредна, штедна и мудра, а после доћи ће и све остало“ (АС, *Привредник*, несређено, кут. 929).

²⁴ Новац је, по његовом захтеву, трошен за подмиривање свакодневних најважнијих потреба *Привредника* - за канцеларијске потребе, исплате чиновничких плата, пошту и штампу.

Као један од највећих дародаваца био је први доживотни председник друштва *Привредник*.²⁵

Евџен Думча (Пешта?/Коморан?, 1838 - Сентандреја, 29. V 1917), трговац, велепоседник, добротвор, члан *Привредниковог* Патроната. Потиче из цинцарске породице. Гимназију и високу трговачку школу завршио је у Бечу, а потом се, 1850. године, настанио у Сентандреји. Трговао је кључком и вином, а доцније и другом робом. Био је потпредседник Српског народног црквеног сабора, председник црквене општине, члан Епархијске конзисторије, члан а потом и потпредседник Административног одбора, потпредседник Епархијске скупштине, члан Управе *Српске банке* и председник њене филијале у Будимпешти. На положају градоначелника Сентандреје налазио се 27 година и за то време значајно је допринео развоју града. Оженио се 1862. Петронелом Блажић, с којом је оснивао бројне задужбине. По разним местима Будимске епархије подизао је школске зграде и давао је велике новчане прилоге за њихову изградњу²⁶, па су га савременици сматрали за једног од „највећих добротвора српског народа с ове стране Саве и Дунава“.²⁷ Као патрон *Привредника*, Думча је овом фонду *Друштва* приложио 52.000 круна.²⁸

Лазар Дунђерски (Србобран, 25. III 1833 - Србобран, 1917), трговац, велепоседник, добротвор, члан *Привредниковог* Патроната. Породица Дунђерски важила је за најугледнију и најимућнију у Бачкој, а можда и у целој Војводини. Лазар је био трећи, најмлађи

²⁵ Извори и литература: АС, *Привредник*, несређено, кут. 922, кут. 929, кут. Циркулари А; „Ново време“, бр. 27, 1901, 1; „Бранково коло“, бр. 7, 1901; „Привредник“, бр. 12, 1908; *Успомена на прославу Привредникове двадесетипетогодишњице, 9. и 10. септембра 1923*, Београд 1923, 32; *Привредник, календар за 1932*, Београд 1932, 55-58; „Србобран“, бр. 160, 1914, 1; Јован С. Радојчић, *нав. дело*, 179.

²⁶ „Привредник“, бр. 4, фебруар 1912, 50.

²⁷ Стеван Чампраг, *Српство у Сентандреји последњих 40 година* (у рукопису), Војвођански музеј у Новом Саду, Историјско одељење, инв. бр. 1717.

²⁸ Извори и литература: АС, *Привредник*, несређено, кут. 920; „Привредник“, бр. 4, фебруар 1912, 50; С. Чампраг, *нав. дело*; Федора Бикар, *Евџен Думча (1838-1917) први градоначелник Сентандреје*, „Сентандрејски зборник“, 1, Београд 1987, 203-223.

син богатог економа и поседника Гедеона Геце Дунђерског²⁹ и Персиде Дунђерски, рођ. Летић. Имао је два брата, Александра и Новака и сестру, удату за свештеника Годоровића у Пивницама. Лазар је завршио српску основну школу у месту рођења, а потом прва три разреда гимназије у Врбасу. Школовање, прекинуто револуцијом 1848/49. године, наставио је у Сремским Карловцима, а затим више разреде (филозофију) у Пожуну, где је и матурирао 1853. године. Студије права у Бечу, после непуних годину дана, напустио је због болести, у двадесетој години живота и посветио се економији. Оженио се Софијом Ђорђевић, ћерком пароха у Сентомашу, са којом је имао двојицу синова, Гедеона (Геду) и Ђоку. Започео је да ради с капиталом од 240 ланаца оранице у Сентомашу. За кратко време купио је спахилук Црну Бару у Банату, потом велики спахилук са индустријским предузећима у Чебу у Бачкој, спахилук Камендин у Новом Саду, спахилуке у Хајдушици и Кирту, затим Кулпин, Турски Бечеј и велики спахилук у пештанској жупанији. Подигао је две пиваре - у Чебу и Великом Бечкереку, две фабрике шпиритуса - у Чебу и Сентомашу, два млина - у Новом Саду и Инђији и откупио је ћилимару у Великом Бечкереку. Држао је по неколико хиљада ланаца земље под најмом (Модош у Банату, Сириг, Бач-Алмаш), узгајао је свиње, марву и овце. Био је највећи економ и један од највећих трговаца храном и стоком у бившој Угарској. Имао је бродове на Дунаву, Тиси и Бегеју, који су транспортовали храну. Проширио је свој рад и имање и у Босну и Србију. Поседовао је велики број привредних и индустријских предузећа, кречану, трговину кожом и вуном.

Представљао је „сиву еминенцију“ Либералне странке, групе интелектуалаца окупљене око политичког програма Светозара Милетића, која је настала после распада Народне странке³⁰. Био је члан Управног одбора *Мајнице српске*.

Оснивач је и помагач великог броја индустријских и привредних предузећа. За његово име везано је оснивање више српских новчаних завода: *Централног кредитног завода* у Новом Саду, *Српске банке* у Загребу, *Опште привредне банке* у Сомбору, *Прве сентомашке шпедионице* у Србобрану итд. Био је председник

²⁹ Гедеон Дунђерски (Србобран, 1807 - Србобран, 30. IX 1883).

³⁰ Живан Милисавац, *Историја Мајнице српске*, III део, *На низбрдици 1880-1918*, Нови Сад 2000, 17-18.

Српске банке у Загребу и почасни члан *Новосадске ѓирџовачке омладине*. Захваљујући средствима која је поклонио (380.000 круна), 1898. је подигнута троспратна зграда дома Српског девојачког васпитаваљишта у Будимпешти - *Просветљни храм Св. Мајке Анџелине* - „Ангелинеум“. Приложио је 50.000 круна будимпештанском санаторијуму краљице Јелисавете, за туберкулозне болеснике, а током балканских ратова *Црвеном крстиу* у Србији и Црној Гори 30.000 круна. Као велики патриота и донатор *Привреднику* је поклонио 100.000 круна.³¹

Јован Ђуричић Биорац (Ириг, 1844 - Рума, 2. II 1912), трговац и велепоседник, добротвор, члан *Привредниковоџ Патроната*. Основну школу завршио је у родном месту, трговачку школу у Варадину и у Пешти. По пресељењу у Руму, 1858, са оцем је започео трговину храном и стоком. Истрајним радом и великим трудом дошао је до великог успеха и великог угледа. Оженио се 1872. Јеленом - Ленком Савић из Карловаца (умрла 9. XII 1933), такође чланицом Патроната, са којом је имао троје деце, од којих је двоје преминуло у раној младости. Заједно са јединим преживелим дететом, сином Александром, преузео је посао од оца. Као велики родољуб био је члан свих народно-просветних установа, председник српске црквене општине, начелник Руме и председник румске штедионице. Један је од оснивача и чланова управе *Српске банке* у Загребу. Припадао је радикалној странци.³²

Паја Јовановић (Вршац, 4. VI 1859 - Беч, 30. XI 1957), сликар, члан *Привредниковоџ Патроната*. Рођен у породици фотографа. Прве представе о сликарству стекао је од вршачког сликара Водецког. Завршио је Уметничку академију у Бечу, уживајући

³¹ Извори и литература: АС, *Привредник*, несређено, кут. 920, кут. 921, кут. 954; „Привредник“, бр. 7, 1913, (подлистак); „Трговачка омладина“, бр. 13, 25. III 1914, Енциклопедија СХС, I, 680; Стојан Вујичић, *Срби у Будиму и Пешти*, Будимпешта 1997, 48-50.

³² Извори и литература: АС, *Привредник*, несређено, кут. 954; *Задужбина ѓосподара Јована Ђуричића Биорца*, АС, *Привредник*, несређено, кут. Циркулари А; *Јован Ђуричић Биорац*, „Привредник“, бр. 4, фебруар 1912, 47-50; „Банаћанин“, бр. 7, 1912, 342; „Браник“, бр. 26, 1912; „Женски свет“, бр. 3, 1912, 68; „Застава“, бр. 26, 1912; „Отаџбина“, бр. 53, 1912, 3; „Радикал“, бр. 5, 1912, 3; „Сремац“, бр. 7, 1912; „Српски гласник“, бр. 6, 1912, 4.

стипендију *Мајице српске*. Од 1884. боравио је у Паризу и Минхену, све до 1895, када се поново вратио у Беч. Рано се прикључио *Привредниковом* раду, дајући годишње новчане донације и поклањајући своја драгоцену уметничка дела *Друшћву*.³³

Хаџи Гавра Плавшић (Вуковар, 1849 - Нови Сад, 28. VIII 1937), апотекар, добротвор, члан *Привредниковог* Патроната.³⁴ Отац му је био трговац житом. Пошто је магистрирао фармацију настанио се у Новом Саду, где је отворио апотеку „Код Св. Духа“, која је, захваљујући његовој стручности, постала позната и популарна. Плавшић је уживао глас српског родољуба и био је веома уважаван међу суграђанима. Био је један од оснивача *Српског централног кредитног завода* у Новом Саду. Убрајан је међу настављаче рада некадашње *Уједињене омладине српске*. Како није имао деце, највећи део имовине завештао је *Привреднику*. Оставио је и бројне легате Српским православним општинама у Новом Саду, Вуковару и Белој Цркви, као и *Мајици српској*, *Добројворној задрузи Српкиња*, *Српском учитељском конвикћу*, *Задрузи Срба занатлија* и Фонду српске Велике гимназије у Новом Саду.³⁵

³³ Извори и литература: АС, *Привредник*, несређено, кут. 959; *Јовановић Паја*, ЕЈ, IV, 542-543 (Д. Медаковић); Дејан Медаковић, *Паја Јовановић*, Београд 1957.

³⁴ Иако Плавшић није родом Србин из Угарске, уврстили смо га у овај избор као личност која је радни век и добротворну делатност остварила у тој средини.

³⁵ Извори и литература: АС, *Привредник*, несређено, кут. Циркулари А; Јован С. Радојчић, *нав. дело*, 439-440.

Petar V. KRESTIĆ

**THE SERBIANS FROM HUNGARY – BENEFACTORS AND MEMBERS
OF THE SERBIAN SOCIETY FOR ECONOMIC DEVELOPMENT
„PRIVREDNIK“**

Summary

In the course of Serbian history, the institution of endowment has established itself as a national feature, like the slava or badnjak. It has a century-long tradition. Its beginnings date from the early years of the Serbian state, as the foundations of the Nemanjic dynasty testify. Among the founders of mediaeval churches were not only Serbian rulers, but also members of the nobility and ecclesiastical dignitaries.

This type of activity, involving various foundations, donations and endowments, reached a peak in the period of the fully developed urban society, in the late nineteenth and early twentieth century, and it was of great importance for the Serbian people.

The paper outlines the biographies of several outstanding Serbs from Hungary, who distinguished themselves as great benefactors of the Serbian Society for Economic Development Privrednik and as important workers for the independence, strengthening and promotion of Serbian economy.

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

СРБИЈА НА ЛОНДОНСКОЈ ИЗЛОЖБИ 1907. ГОДИНЕ

У Лондону је од 4. маја до 19. октобра 1907. године одржана велика балканска изложба на којој су своје производе из индустрије, пољопривреде, и достигнућа из области културе, уметности и науке представиле Бугарска, Црна Гора и Србија. Била је то прилика да британска јавност први пут на једном месту детаљно упозна обичаје и културу српског народа, његове вредности и остварене резултате у разним аспектима живота. Ово је посебно значајно ако се зна да је до организовања изложбе дошло само неколико месеци после поновог успостављања пуних дипломатских односа између две државе и након што је 17. фебруара 1907. у Београду потписан Уговор о трговини и навигацији.¹ Иначе, била је то осамнаеста изложба која се одржавала у Лондону и то на истом изложбеном простору (*Еарл Цоурџи*), а највећа међународна изложба на којој је Србија до тада учествовала.

Први наговештаји о одржавању изложбе и могућем учешћу Србије на њој појавили су се крајем јануара 1905. године када је

¹ Foreign Office 368/126, N° 16, Whitehead to Grey, February 18, 1907 (у даљем тексту F. O.). Прекид дипломатских односа две државе снажно се одразио и на економске везе две државе. И док је 1903. године из Србије у Велику Британију извезено робе у вредности 261.477 тадашњих франака, током 1904. извоз је спао на 2500 франака, а 1905. је потпуно обустављен, да би 1906. вредност српске робе продате у Великој Британији износила 65.560 франака, то јест далеко мање него у 1903. Што се тиче увоза из Енглеске, он је 1903. износио 4.920.619 франака, да би током 1904. и 1905. био повећан и износио 5.002.120 односно 5.313.848 франака. F. O. 368/126, N°22882, Whitehead to Grey, July 10 1907, Diplomatic and Consular Reports, Servia, Report on the Credit, Commerce and Currency of Servia.

Александар Јовичић, српски отпавник послова у Лондону, обавестио Николу Пашића да га је Ноел Бакстон, члан Балканског комитета, у опширном писму известио да му је директор лондонског изложбеног друштва (*Earl Courty Exhibition Comitanj*) изнео предлог о организовању једне изложбе у Лондону током 1907. године на којој би учествовале балканске државе, а међу њима и Србија. Бакстон је био мишљења да би таква манифестација користила Србији јер би упознала Енглеze са тамошњим животом и повећала њихове симпатије према Србима, а допринела би и унапређивању трговачких односа. Иначе, Ноел Бакстон је упознао Јовичића с важним податком да просечно штандове лондонског сајма посети два милиона људи, а у сезони мај-октобар број посетилаца нарасте и до два и по милиона. Такође, изнео је и све неопходне техничке детаље везане за изложбени простор и правила која морају да поштују. Представник лондонског изложбеног простора понудио је Србији за учешће на изложби посебну халу где би се разместили артикли из области трговине, индустрије, пољопривреде, као и историјски и уметнички предмети, при чему би две трећине простора заузимали производи, а трећина би отпадала на посетиоце. Лондонско изложбено друштво, као организатор изложбе, се обавезивало да осим плаћања изложбеног простора обезбеди о свом трошку и осветљење, полицију, одржавање чистоће.² Отпавник Јовичић је подржао Бакстонов предлог, сматрајући да би Србија добила видно место на изложби и показала Енглеској да је, и поред великих политичких тешкоћа од када је ослобођена од турске власти, постигла велике резултате на културном пољу. Мислио је да би Србија имала велике користи, како у политичком тако и у трговин-

² Бакстон је упознао Јовичића да су за потребе изложбе на располагању следеће зграде и дворане у Earl Court-у: кнежевска дворана са површином од 6.778 квадрата, војводска дворана укупне површине 19.567 квадрата, од чега на изложбени простор отпада 11.240 квадрата, краљичина палата са 30.463 квадратна метра, краљевска галерија са 17.766 и царска галерија са 24.000 квадрата. Лондонско изложбено друштво је тражило 20.000 фунти за кауцију, а плаћало би: огласе и рекламе тадашњих 9.000 фунти, војну музику 5.000, илуминације 8.500, разну забаву 15.000 фунти. Томе треба додати трошкове за персонал, вратаре, полицију. Министарство иностраних дела, Посланство Лондон, Фасцикла-I, р 255/1905, Јовичић - Пашићу, 12/25. I 1905. (у даљем тексту МИД, ПсЛ, Ф).

³ Исто.

ском погледу.³

Почетком маја 1905. године, секретар Балканског комитета Виљем А. Мур, се такође интересовао у српском представништву у Лондону да ли ће Србија прихватити предлог о учешћу на Балканској изложби, али одговор није добио, што је и разумљиво с обзиром на целокупни контекст британско-српских односа који су у том тренутку практично били сведени на нулу.⁴ Иначе, Мур је обавестио Јовичића да одлази на Балкан и да намерава да посети Београд где би са министром привреде разговарао о евентуалном учешћу Србије на Балканској изложби, и расветлио све евентуалне недоумице по том питању.⁵ Претходно, Јован Јовановић, шеф Конзуларног одељења МИД-а, информисао је посланство у Лондону да по питању учешћа Србије на изложби, његово министарство упућује на решење министарства привреде да се пре коначне одлуке о учешћу затражи од посланства у Лондону да контактира секретаријат Балканског комитета и прибави додатне информације о одржавању изложбе, о материјалним трошковима и о евентуалним олакшицама у погледу царине приликом преноса робе за излагање. Министарство иностраних дела је затражило и податке о учешћу других балканских држава на тој смотри. Након прибављања свих неопходних информација Министарство народне привреде би донело одлуку о учешћу Србије.⁶

Коначно, након вишемесечног ишчекивања српска влада је одлучила да учествује на изложби и 27. августа 1906. године закључила Уговор са компанијом *Лондон Екхибитионс Лимитед* који је поред основних одредби садржавао и Правила и уредбе за излагаче приликом коришћења изложбеног простора. Уговор је имао четрдесет четири члана, а потписали су га Коста Стојановић, министар привреде и Пол Кремје Жавал, председник Одбора Балканске изложбе. За српску изложбену секцију првобитно је одређена Војводска дворана (*Дуке Халл*) али је 29. новембра исте године дошло до замене простора, тако што јој је обезбеђена већа изложбена површина и то за хиљаду квадрата у тзв. Краљичиној дворани.

⁴ МИД, ПСЛ, Поверљива архива, Ф-І, Пов. р. 136/1905, посланство у Лондону-Жујовићу, 22. VI 1905,

⁵ МИД, ПСЛ, Поверљива архива, Ф-І, Пов. р. 136/1905, посланство у Лондону-МИД-у, 7. VII 1905.

⁶ МИД, ПСЛ, Поверљива архива, Ф-І, Пов. р. 136/1905, Јовановић- посланству у Лондону, 28. VI 1905.

Према одредбама потписаног Уговора, који је иначе био врло ригорозан, српска влада је могла да започне преуређење те хале почев од 1. марта 1907. а читав посао је требало да заврши до 1. маја. Српска влада је добила и рок од четири недеље после завршетка смотре за уклањање експоната. Према одредбама Уговора, српска страна је имала право да прода своје производе (сем хране и пића), али су они морали да остану на изложби до њеног затварања. Српска влада је добила и право да унутрашност штанда уреди како то одговара националном карактеру Србије, али није могла да врши измене на штету спољашности зграде. Чланом једанаест Правила прецизирано је да излагач није могао да истакне заставу или барјак ма које фирме без специјалне дозволе секретара изложбе. Излагачи су се обавезивали да за време трајања изложбе морају да обезбеде послугу која би се старала о одржавању реда и чистоће на штандовима. Излагач није смео да пренесе, изда у подзакуп или допусти неком другом излагачу употребу свог изложбеног простора. Уколико би до тога дошло, организатор је имао право да одузме излагачу додељени простор.

Енглеска компанија се обавезивала да обезбеди електрично или осветљење на гас, да изврши рекламирање производа из индустријске и уметничке секције, као и општих предмета, и то преко плаката, штампе и на друге начине; рекламирање би започело четрдесет дана пре почетка изложбе и трајало све до њеног затварања. За извршене услуге енглеске компаније, српска влада је била обавезна да јој плати суму у износу од 1956 тадашњих фунти. По изложбеним правилима који су усвојени 1883. године, страна која излаже своје производе била је дужна да сама плати све трошкове транзита пријема, постављања и склањања експоната, и унутрашње декорације штанда.⁷ Изложбено друштво је имало дискреционо право да одбије пријем било ког предмета, а да при томе не пружи никакво образложење за такву одлуку.

Двадесет осмим чланом Друштво се ослобађало одговорности за осигурање изложених ствари, као и за нестанак или

⁷ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. р. 435/1906, Директор London Exhibitions Limited-Милићевићу, 10. X 1906., МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. р. 435/1906, Кремје-Милићевићу, 9. XI 1906., МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. р. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 28. XI 1906, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. р. 435/1906, Милићевић-Стојановићу, 29. XI 1906.

штету начињену изложеним предметима на било који начин. Друштво је имало велика овлашћења. Тако је на пример тридесетим чланом Уговора било предвиђено да сви службени органи Друштва и његова овлашћена лица могу у свако доба имати слободан приступ свим штандовима излагача и у сваком тренутку отказати закуп простора уколико се излагач не придржава правила. Излагачима није допуштано да на закупљеним простору врше трговину или производњу сем оне коју Друштво одобри.

Током припрема изложбе дошло је до неспоразума између српског министарства привреде и Друштва лондонске изложбе као организатора. Конкретно, радило се о несугласицама око оглашавања манифестације. Лондонско друштво није тражило од министарства привреде да припреми плакате на српском језику које је требало да изради сликарка Бета Вукановић за оглашавање и рекламирање српске изложбе у Лондону, већ је те плакате требало објавити у Србији и на Балкану. На изложби је планирано да се уреди балканско село па је требало да се излепе и ти званични владини плакати и рекламе.⁸ Такође, услед различитог тумачења одредаба закљученог Уговора, енглески организатори су морали да српској влади изнесу додатна објашњења. Тако је на пример Пол Кремје преко Милићевића 16. новембра 1906. године српској влади послао нова разјашњења у вези са правилима и регулативом око права и обавеза излагача на Балканској изложби. Објаснио је да су српски излагачи имали право да производе и продају дуван у сваком облику, како на штанду тако и у балканском селу. Такође, могли су да продају све производе који су изложени са изузетком хране и пића. Међутим, посебно склопљеним споразумом са лондонским изложбеним одбором било је могуће регулисати продају и те робе. Осим тога, сви мали изложбени производи могли су да се продају и однесу изузев важне робе која није могла да се износи са штандова, сем ако се не пошаље њихов дупликат.⁹

Након свих тих додатних разјашњења, српски Одбор за припрему изложбе издао је опширну брошуру у којој су се позивали сви потенцијални произвођачи из Србије да учествују и представе се на српском штанду. Износили су се и сви неопходни детаљи и

⁸ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-II, Пов. р. 435/1906, Кремје-Антонијевићу, 10. X 1906.

⁹ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-II, Пов. бр. 435/1906, Кремје-Милићевићу, 14. XI 1906.

правила која су морала да се поштују. У каталогу су се налазила и обавештења која су садржавала неопходне податке о количинама робе за слање.¹⁰ Из брошуре сазнајемо и да је српска влада одлучила да у погледу преноса и обезбеђења робе пружи излагачима сваку помоћ, као и да се сви предмети пренесу о државном трошку. Такође, држава се обавезивала да надокнади штету за све евентуално оштећене и упропашћене производе.¹¹

Због што успешнијих организационих припрема и потребе да Србија буде што боље представљена на Балканској изложби, министар привреде је крајем септембра 1906. године одлучио да образује два одбора и то један са седиштем у Београду, који би бринуо о прикупљању изложбених предмета, како би се они на време транспортовали, а други у Лондону, чији је задатак био да прима послате предмете и распоређује их на српски штанд.¹² Одбор у Београду је своју прву седницу одржао 30. септембра. Донето је неколико закључака, а између осталог да се од посланика Милићевића затражи да због припрема за изложбу прибави распоред изложбених предмета у српском одељењу, какве публикације о српском штанду пре, за време и после изложбе треба припремити и какав каталог изложбених предмета треба штампати.¹³ У београдском делу одбора било је дванаест чланова, између осталих Александар Јовичић,

¹⁰ Тако се, на пример, прописивало да се пољопривредни производи жита и варива могу слати у већим количинама, али не мањим од пет килограма. Кукуруз се могао пренети у зрну и у клиповима, брашно у количинама од пет килограма, а разно семење и сушено лишће у количинама од по један килограм. Масло, кајмак, маст, пршут, сува сланина, могли су да се шаљу у стакленим теглама и корпама од пет килограма, а иста количина је прописана и за прану вуну. Конопље и лана је било дозвољено послати у количини од један до три килограма, а мед од пола до један килограм. Што се тиче вина и пива прописано је да се шаљу у количинама до пет флаша од сваке врсте, а ракија и сирће најмање по три флаше. За предмете из пољске привреде, просвете, шумарства, занатлијску робу и индустријске производе и прозводе домаће и женске радиности остављало се произвођачима да сами одреде у којим количинама ће их слати. МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, 17. XI 1906.

¹¹ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, 17. XI 1906.

¹² МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 24. IX 1906.

¹³ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Лек-Милићевићу, 23. IX 1906.

Димитрије Антула, док су за чланове српског одбора у Лондону изабрани посланик Михаило Милићевић који је убрзо након именована одустао од чланства, Владимир Савић, инжењер и публициста који је стално живео у Лондону, Алфред Стед, Јован Јовановић Пижон, Гаврило Веселички Божидаревић.¹⁴ За председника лондонског дела српског одбора и комесара изложбе именован је др Марко Лeko.¹⁵ Уважавајући дотадашње заслуге Пол Кремје Жавала, министар Стојановић га је наименовао за почасног председника српског изложбеног одбора у Лондону, што је он својим писмом од 17. јануара 1907. године и прихватио истичући да ће учинити све што зависи од њега да помогне интересе српске трговине са Великом Британијом.¹⁶

Одлука министра Стојановића о именовану Чеди Мијатовића за члана лондонског дела одбора наишла је на противљење Николе Пашића, који је 2. децембра 1906. телеграмом обавестио Милићевића да задржи акт о Мијатовићевом именовану до даље наредбе.¹⁷ И министар Стојановић је затим упозорио Милићевића да Чеди Мијатовићу не саопштава одлуку о именовану, али га је овај истог дана обавестио телеграмом да је то већ учинио и то пре него што је добио његов телеграм да стопира акт о именовану.¹⁸ Коначно, и

¹⁴ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Лeko-Милићевићу, 25. XI 1906, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 1. XII 1906, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 505/1907, Стојановић-Милићевићу, 18. I 1907, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 150/1907, Милићевић-Пашићу, 24. IV 1906.

¹⁵ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 4. XII 1906.

¹⁶ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Лeko-Милићевићу, 20. XII 1906.

¹⁷ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Пашић-Стојановићу, 2. XII 1906.

¹⁸ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 4. XII 1906.

¹⁹ *Марко Лeko* је рођен 1853. у Београду. По струци је био хемичар. У Цириху је 1875. промовисан за доктора хемијских наука. Био је асистент на Политехници у Цириху и на Универзитету у Берлину. Као хемичар је радио у немачким и швајцарским фабрикама боја. Био је професор и на Војној академији и Великој школи у Београду. До краја 1920. је био управник Државне хемијске лабораторије. Написао је низ чланака, књига и радова из области хигијене и хемије исхране.

комесар изложбе Марко Леко¹⁹ је послао Милићевићу опширно писмо у коме га је молио да не саопштава Мијатовићу да је именован за члана одбора у Лондону. Информисао га је да се у Србији проносе гласови да је Чеда Мијатовић у једном популарном лондонском листу написао неистине о убиству краља Александра да би још јаче раширио хистерију против своје земље. Леко је то осуђивао и замолио је Милићевића да скрене Мијатовићу пажњу да се окане таквог непријатељског писања да не би и себи стварао неприлике.²⁰ Мислимо да се суштина ове заврзламе састојала у томе што је бивши посланик у Лондону био прообреновићевски настројен и истрајно је осуђивао сурово убиство краља Александра и његове жене. Плашећи се да таквим деловањем може опструисати рад одбора и успех Србије на изложби, Пашић није желео да ризикује и зато је тражио његово удаљавање из одбора, а није гледао позитивно ни на Мијатовићево присуство у централном одбору изложбе. Иначе, покровитељ српског изложбеног простора у Лондону постао је почетком децембра 1906. године лично краљ Петар Карађорђевић.²¹

Што се тиче састава великог почасног саветодавног одбора Балканске изложбе, њега је чинило више од сто двадесет чланова. Међу њима је био велики број угледних британских личности заинтересованих за балканска питања, а који су својим статусом и везама могли да помогну успешном организовању и одржавању изложбе. Председник одбора је био Пол Кремје Жавал, први директор изложбеног друштва *Лимитед* у Лондону, а један од потпредседни-

²⁰ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Леко-Милићевићу, 7. XII 1906.

²¹ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Кремје-Милићевићу, 30. XI 1906, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 4. XII 1906.

²² Управу изложбе чинили су: Пол Кремје Жавал, председник, и чланови J. M. Freshwater, Imre Kiralfy, Harold T. Hartley, Herman Hart, R. C. Garnett, док су у почасни саветодавни комитет ушли: Alderman Sir W. P. Treloar, лорд мер Лондона, Михаило Милићевић, и Д. Цоков, бугарски дипломатски агент, као потпредседници одбора, Sir Arthur Trendell, почасни секретар и сто петнаест чланова. Од угледних Енглеза у одбору су се налазили: Војвода од Малбороа, (државни подсекретар за колоније од 1903-5), Ерл Перси (државни подсекретар за спољне послове од 1903-06), Lady Frederich Cavendish (члан Балканског комитета), Бискуп од Бирмингема (Балкански комитет), Лорд Карцон (државни подсекретар за спољне послове од 1899-1905), Лорд Burnham

ка Михаило Милићевић.²² Од угледних Срба у Одбору су се налазили и Јован Јовановић-Пижон, Владимир Савић и Чедомил Мијатовић. Иначе, избор Чеде Мијатовића и у главни почасни одбор балканске изложбе није наишао на позитиван пријем код српске владе и Жан Кремје је тим поводом имао дужи разговор са послаником Милићевићем. Том приликом Милићевић је обавештен да је Мијатовић именован у одбор још октобра 1906. године и да је његово име као и читав списак чланова достављен српској влади. Пол Жавал је искључио могућност да је Мијатовићево именовање имало провакативни или демонстра- тивни карактер односно да је било усмерено против српских власти. Кремје је истакао и да би Мијатовић био скинут с листе да је влада у Београду изразила такву жељу. Читава ствар је завршена тако што је сам Чеда Мијатовић 12. марта 1907. године поднео оставку на место члана одбора.²³

Прва седница почасног саветодавног одбора Балканске изложбе одржана је у Лондону, 25. јануара 1907. године и којој је председавао лондонски лорд мер Сир Алдерман Трелоар. На том састанку говорили су поред њега и Михаило Милићевић, Г. Цоков, бугарски дипломатски агент у Лондону, Сер Чарлс Кенеди, бивши начелник трговинског одељења у Форин офису, Сер Едмунд Фримантл, привредник, Сер Алберт Ролит, Виљем Ле Квек, привредник и публициста, као и Ноел Бакстон. Нарочито позитивне симпатије о Србима, провејавале су у говору Сер Алберта Ролита,

(власник *Даилџ Телеграјх*), Евелин Ашли (члан Балканског комитета), Сир Едвард Малет, (амбасадор у Немачкој 1884-95.), Сир Б. Валтер Фостер (посланик), Сир Фредерик Сент Џон (бивши посланик у Србији 1890), Сир Чарлс Елиот (отправник послова у Србији 1897), Ј. Б. Вајтхед (посланик у Србији), Сир Албер Ролит, Александар Такер (генерални конзул Србије у Лондону), Џон Вестлејк (председник Балканског комитета), Ноел Бакстон, Сир Артур Еванс, Џејмс Баучер, Алфред Стед, Вилијам ле Квек.

²³ Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Просветно- политичко одељење, 1907, И-ред 162, Поверљиво број 73, Милићевић- Пашићу, 20. II/ 5. III; 26. II/ 11. III 1907; (у даљем тексту АС, МИДС, ППО, Пов. бр.) АС, МИДС, ППО, 1907, И-ред 162, ПП. Бр. 1739, Милићевић- Пашићу, 11./24. IV 1907. Датуми у основном тексту су дати по новом календару. У напоменама су наведени датуми онако како стоје у оригиналном тексту докумената., Министарство народне привреде, одељење трговинско 1907, Група-17, Одсек-3, Трговински број 1567, МИД-МНП, 27. II 1907 (у даљем

док је излагање посланика Милићевића, оставило снажан утисак на присутне учеснике скупа. Изражавајући дивљење због водеће позиције коју Велика Британија заузима у људској цивилизацији, посланик Милићевић истакао је да је Србија и даље за већину становника британског острва недовољно позната. Осврћући се на догађаје из даље и ближе српске прошлости напоменуо је да је српски народ вековима водио борбу за слободу, чувајући свој национални идентитет и веру. Истакао је и да су Срби почетком XIX века први међу балканским хришћанским народима поново повели нову борбу за стицање слободе и самоуправе. За разлику од ових чињеница које су, по њему, мање или више биле познате, британска јавност је врло мало знала о самој Србији, народу, његовом животу и обичајима, култури, ресурсима, производима. Разлог за такво недовољно међусобно познавање Милићевић је видео у чињеници што је у прошлости било веома мало директних веза између два народа. Зато је по његовом мишљењу Балканска изложба била добра прилика да грађани Велике Британије сазнају много више о Србији, тиме што ће се лично уверити шта то Срби производе и чиме се баве. Жеља и намера Србије је била да лондонском изложбом заинтересује енглеске привреднике за српско тржиште као и да дође до унапређења директних економских односа између две земље. Изнео је и мишљење да ће међусобно зближавање допринети ширењу узајамног познавања и пријатељства.²⁴

Велики почасни саветодавни одбор је имао и живу издавачку делатност. Издао је чак три брошуре у којима су се наводили сви неопходни подаци у вези са одржавањем изложбе. Из ових каталога читалац и будући потенцијални посетилац могао је да сазна састав организационог одбора изложбе, податке о месту одржавања, техничке информације о изложбеном простору, циљу смотре и слично. Између осталог наводило се да изложбени простор *Еарлс Цоурт* обухвата површину од двадесет два јутра и садржи све што је неопходно за одржавање великих манифестација: санитарни чвор, осветљење, моторни или коњски превоз између хала. С обзиром на то да се мало знало о балканским државама и народима њиховој индустрији и производима, обичајима, циљ изложбе је према ауторима каталога требало да буде њихово боље упознавање. Поред представљања до-

²⁴ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, Пов. бр. 18, Милићевић-Пашићу, 16./29. I 1907.

²⁵ МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф-1, Пов. р. 319/1907., МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-1, Пов. бр. 505/1907, 7. I 1907.

стигнућа у области индустрије, заната, уметности, било је предвиђено и представљање туристичких атракције три балканске земље.²⁵

Једно од питања које је оптерећивало српску владу у погледу припрема за учешће на изложби било је добијање дозволе од аустро-угарских власти за превоз изложбених експоната преко њихове територије. Беч је тих месеци водио прави мали психолошки рат против Србије инситуирајући на великом броју потврда, папира, атеста, уверења и слично. Ово не треба да чуди с обзиром на то да је у то време трајао међусобни царински рат. Аустријске власти су по сваку цену желеле ако не да спрече оно бар да отежају слање српских експоната на балканску изложбу. Тај мали рат живаца трајао је од 28. јануара до 12. априла 1907. године. Да би предупредио било какве потешкоће од стране Аустро-Угарске приликом слања одабраних предмета и артикала на балканску изложбу, Коста Стојановић²⁶ је 28. јануара 1907. године упутио писмо Николи Пашићу у коме га је замолио да код аустријских власти предузме потребне кораке како би се осигурао неометан провоз изложбених ствари преко њихове територије. Из овог писма сазнајемо и коју врсту робе је требало превести за Лондон преко аустријске територије. Поред различитих занатских и индустријских производа у транспорту су се требали наћи и старо оружје, муниција из барутане у Обилићеву, као и сточни артикли: маст, месо, сланина, шунке и разне врста салама, на које је Аустрија била посебно осетљива, с обзиром на то да су се и раније за њихов транзит, српској страни правили велики проблеми. Замисао министра привреде је била да железничка композиција са робом без икаквих потешкоћа прође преко аустријске територије и

²⁶ *Косџа Стојановић* је рођен 1867. у Алексинцу. Завршио је природно-математички одсек на Филозофском факултету у Београду 1889, а наредне године је постао професор гимназије у Нишу. За народног посланика први пут је изабран 1900. Од 1906. до 1908. је био министар народне привреде. У циљу склапања царинског савеза са Бугарском боравио је у Софији 1911, а наредне године постаје председник комисије за зближавање две земље. За време балканских ратова је поново постављен за министра привреде. За време Првог светског рата боравио је у Француској где је објавио неколико чланака и брошура о економском положају и привредној независности Србије. На конференцији мира у Паризу је био председник и главни делегат економско-финансијске секције у српској делегацији. Посебно се ангажовао око регулације питања накнаде штете. Смрт га је 1921. године затекла на функцији министра финансија.

²⁷ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. Бр. 223, Стојановић-МИД-у, 15./28. I 1907.

на време пристигне у Лондон како би се српски штанд поставио и уредио у предвиђеном року.²⁷

Већ 31. јануара 1907. Пашић је упутио одговор министру привреде у коме га је обавестио да је одмах предузео неопходне кораке у бечком министарству спољних послова, при чему га је отворено упозорио да аустријске власти праве одређене потешкоће у погледу преноса оружја, муниције и сточних производа (месо, маст, сланина). Дато је образложење да ће се за превоз оружја тражити решење војног министарства, а за пренос сточних прерађевина, дозвола министарства трговине и привреде. Прагматични Пашић је у циљу избегавања могућих компликација, предложио Стојановићу да се сви предмети одмах превезу преко Аустро-Угарске, а да се муниција и сточни производи упуте преко луке Солун.²⁸

С обзиром на то да ни након двадесетак дана из Беча није стизао потврдан одговор о издавању дозволе Пашић је затражио од Ђорђа Симића, српског посланика у Бечу, и то у два наврата, 25. фебруара и 1. марта 1907. да хитно ургира код аустријских власти како би се прибавила потребна дозвола и роба на време испоручила у Лондон.²⁹ Занимљиво је да је др Мирослав Спалајковић, шеф конзуларног одељења МИД-а, резигнирано на полеђини једног од циркуларних писама које је Симић послао из Беча написао да је „Аустрији у интересу да наша изложба што горе прође у Лондону. Стога ће по свој прилици доћи одобрење за превоз ствари пошто она већ буде свршена.“ Због тога је његов предлог био сличан Пашићевом: да се због сигурности транспорт ствари за Лондон обави преко солунске луке.³⁰ Сматрамо да је Спалајковићева оцена о односу Аустро-Угарске према овом за Србију важном питању била потпуна тачна.

И након ових поновљених захтева, психолошка игра се настављала. Ђорђе Симић је 4. марта 1907. године известио да је поново контактирао аустријски МИД и да је добио одговор да ће тамошње министарство железница учинити олакшице за превоз српских експоната, али да званичан одговор односно папир о томе још није

²⁸ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 751, Пашић-Стојановићу, 18./31. I 1907.

²⁹ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 606, 752, Пашић-Симићу, 12./25. II; 16. II. /1. III 1907.

³⁰ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 751, Симић-МИД-у, 14./27. II; 20. II. /5. III 1907.

добило. Два дана касније јавио је да је аустријска влада затражила и приближну спецификацију ствари, то јест оружја и муниције коју Србија намерава да пошаље.³¹ У складу са одлуком аустријске владе, заједничко министарство војно затражило је од српске владе да достави спецификацију муниције за изложбу, односно да се прво пошаље двесто грама барута из барутане Обилићево како би се у тамошњем војно-техничком заводу извршиле потребне анализе. О томе је Јован Миланковић, отправник послова у Бечу известио Београд 21. априла 1907. године.

Претходно је угарско министарство пољопривреде 8. марта од посланика Симића затражило спецификацију пољопривредних производа. На основу листе које је МИД послао српском посланству у Беч, сазнајемо да је Србија на балканску изложбу намеравала да пошаље: неколико пушака (15), разних модела израђених у фабрици Војно-техничког завода у Крагујевцу; до дванаест килограма малодимног барута разне врсте, израђеног у државној фабрици у Обилићеву; саламе, шунке, плећке, масти у износу од хиљаду килограма које је припремило кланично акционарско друштво у Београду.³²

И након многобројних захтева и вишемесечног ишчекивања, аустроугарске власти су 5. априла 1907. године одобриле превоз српских пољопривредних артикала за Лондон преко своје територије под условом да се транспорт обави без непотребног задржавања на пругама између Земунa и Пасауа (гранична линија између Аустрије и Немачке) као и да се испуните потребне прописне одредбе. Истовремено, граничној царинској служби у Земуну и земаљској управи у Линцу издате су наредбе да се приликом изласка транспорта код Пасауа не праве никакве сметње.³³ Коначно, 11. априла, бечко министарство железница је одобрило и слободан повратак предмета са лондонске изложбе аустријским

³¹ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 727,775, Симић-МИД-у, 19. II/4. III; 21. II./6. III 1907., МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 1394, МИД-МНП, 21. II 1907.

³² АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 813, Симић-МИД-у, 23. II/8. III 1907.; МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 1452, МИД-МНП, 24. II 1907., АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. Бр. 1696, Миланковић-МИД-у, 8. /21. IV; 11 /24. IV 1907.

³³ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 1488, Симић-МИД-у, 23. III/5. IV 1907., МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 2341, МИД-МНП, 27. III 1907.

³⁴ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 1529, Симић-МИД-у, 29. III/11. IV 1907; 30. III /13. IV 1907.

пругама ка Србији.³⁴ Тиме је завршена вишемесечна и својеврсна игра мачке и миша. Аустријска влада, и поред низа покушаја да спречи отпремање српских експоната за Лондон, на крају је пустила и пристала да омогући слободан превоз производа на изложбу, као и њихов повратак.

Балканску изложбу је 4. маја 1907. године, званично отворио Сир Алдерман Вилијем Трелоар, лорд мер града Лондона уз присуство највиших представника британског државног и политичког

³⁵ *Хенри Кембел-Банерман (Хенри Цамбелл-Баннерман)* је рођен 7. септембра 1836. у Глазгову. Школовао се на Високој школи у Глазгову и Тринити колеџу у Кембриџу. На општим изборима 1868. као либерал постаје посланик у Доњем дому парламента. Од 1871. до 1874. и у периоду од 1880 до 1882. био је секретар за финансије у министарству рата. Финансијски секретар британског Адмиралитета био је од 1882. до 1884. Државни секретар за Ирску је постао 1884. Функцију државног секретара за рат обављао је 1886. године, као и у периоду од 1892. до 1895. Није био добар говорник, али је био способан политички оперативац што му је омогућило да постане лидер либерала у Доњем дому парламента. Противио се отпочињању Бурског рата, осуђујући варварске методе које је британска војска примењивала у Јужној Африци. После оставке владе Артура Балфура крајем 1905. на позив краља Едварда је пристао да формира нову владу. На изборима 1906. остварио је убедљиву победу. Због болести је 4. априла 1908. поднео оставку. Умро је 22. априла 1908. године.

³⁶ *Дејвид Лојд Џорџ (Давид Ллојд Георџе)*. Рођен је 17. јануара 1863. у Манчестеру. Са шеснаест година запослио се у адвокатској канцеларији, а 1884. после завршних испита отворио је своју приватну адвокатску канцеларију. Међутим 1890. је изабран у Доњи дом Парламента као представник либерала у изборној јединици Карнарвон коју ће представљати наредних педесет пет година. Својом ватреношћу, смелошћу и бритком речју стекао је углед способног говорника и политичара, што му је омогућило да постане лидер радикалног крила у Либералној партији. Био је изузетно оштар противник Јужноафричког рата. После победе либерала на изборима 1906. Кембел Банерман именује га за министра трговине (1905-1908), а у Асквитовој влади 1908. је постао министар финансија. Био је ватрени присталица социјалних реформи. Асквит га је 1915. именован за министра за наоружање. Следеће 1916. је постао министар рата. У британској јавности је владало незадовољство Асквитовим вођењем ратне политике, што је омогућило Лојд Џорџу да после Асквитове оставке, децембра 1916, уз помоћ конзервативаца формира владу и постане њен председник. Због умешаности у финансијски скандал 1922. поднео је оставку на функцију председника владе. Налазио се на челу Либералне партије између 1926. и 1931. Умро је 26. марта 1945.

врха. Отварању су, између осталих, присуствовали и Хенри Кемпбел Банерман³⁵, председник владе и Дејвид Лојд Џорџ³⁶, министар привреде и трговине. О атмосфери на отварању Министарство иностраних дела Србије је у два маха обавестио др Михаило Милићевић. Он је, између осталог, истакао да је свечаност изгледала сјајно, да је отварању присуствовала велика маса посетилаца и страних гостију, а између осталих и руски амбасадор и аустроугарски заступник. Након отварања изложбе уз присуство више од петсто званица одржан је свечани банкет на коме је лорд мер Лондона као домаћин манифестације одржао поздравни говор. Том приликом Сир Вилијем Трелоар је пожелео успех изложбе изразивши жељу за јачањем трговинских веза између Велике Британије и балканских држава. На његову здравицу одговорили су бугарски агент у Лондону и специјални црногорски заступник, као и лорд Фицморис, секретар у Форин офису, који је наздравио у част присуства Николе Пашића и Николе ГенADIјева, бугарског министра привреде. Лорд Фицморис је подсетио на дотадашњи културни напредак балканских држава и везе које постоје између Велике Британије и Србије и Велике Британије и Бугарске. Такође, изразио је симпатије и жеље Лондона за њихов даљи напредак. Иначе, на његову здравицу надовезао се Никола Пашић који је изразио наду у просперитет Велике Британије.³⁷ Истог дана када је отворена изложба, Андра Николић³⁸, министар просвете и заступник министра спољних посло-

³⁷ Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, 1907, Просветно Политичко Одељење, И-ред 162, Поверљиво број 1860, 1861, Милићевић-МИД-у, 21. IV/4. V. 1907; 22. IV/5. V. 1907. (у наставку АС, МИДС, ППО, ППБ.).

³⁸ Андра Николић је рођен 22. септембра 1853. у Чачку. Гимназију и Правни факултет је завршио у Београду. Приликом оснивања Радикалне странке постао је члан Главног одбора и ту дужност је обављао до смрти. Осумњичен је да је организовао Тимочку буну, али је ослобођен због недостатка доказа. У влади Ђоке Симића, 1887. постаје секретар Министарства просвете и црквених послова, а наредне године и владин посланик у скупштини. За народног посланика је изабран 1889, а 1890. постаје државни саветник. Био је више пута министар просвете и црквених дела (1890-92, 1896-97, 1904-05, 1906-1909), министар иностраних дела 1893 и 1903-4. Посланик у Паризу је постао 1901., а председник Народне скупштине је био од 1910. до 1918. године. Умро је 18. септембра 1918. у Паризу

³⁹ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, Николић-Лорд Меру Лондона, 21. IV/4. V. 1907.

ва, упутио је лорд меру Лондона захвалност у име српске владе због организовања такве важне манифестације.³⁹

Српски сектор балканске изложбе био је смештен у краљичиној палати (*Љуеен Палаце*) и обухватао је површину од 30.463 квадратна метра. Сви изложбени експонати и достигнућа привреде, уметности, науке сврстани су у дванаест тематских група, односно распоређени у тридесет једно одељење. Улаз у централни део дворане био је украшен бистама краља Петра Карађорђевића (укупно две, а једну од њих израдио је познати вајар Тома Росандић), и фотографијама престолонаследника Ђорђа, и принчева Александра и Павла. Такође, централни део улаза украшавале су чувене слике „Крунисање цара Душана“, рад Паје Јовановића и „Свети Сава благосиља српчад“, дело Ђорђа Крстића. У оквиру прве секције изложени су експонати Народног музеја из Београда, и то најпознатија дела српске ликовне и вајарске уметности, фотографије и географске карте. Представљено је више од сто десет слика, између осталих Паје Јовановића, Ђорђа Крстића, Уроша Предића, Риста Вукановића, Катарине Јовановић, Марка Мурата, Бете Вукановић, вајарски радови Ђоке Јовановића. Поред овог штанда налазила се секција народне радиности са одељењима Пиротске ћилимарске задруге, Пазара женског друштва и Ужичке ткачке радионице. Овде су могли да се виде ћилими, јастуци, завесе, везови, чипке, платна, кошуље, чарапе, српска народна ношња. Куриозитет је представљала ручна израда ћилима које су на разнобоју ткале три жене из Пирота.⁴⁰ Ова атракција је привлачила велику пажњу посетилаца који су могли на лицу места да прате сам ток израде чувених пиротских ћилима.⁴¹ Иначе укупна вредност изложених ћилима достигала је двадесет хиљада ондашњих динара.⁴² Домаћин треће секције је била општина града Београда која је представила најважније архитектонске и водоводне радове у престоници, планове школа, рељефну карту града (специјално израђену за потребе изложбе). Ту се налазио и импровизовани споменик српског војда Карађорђа.

⁴⁰ Пиротској ћилимарској задрузи је из буџета Балканске изложбе за трошкове учешћа и плате ткаља одобрен кредит од пет хиљада динара. АС, МНП-Т, 1907, Ф-ХVI/26, ТБр. 1072, Петровић-Леку, 20. II 1907.

⁴¹ Ј. Јовановић, Српска изложба у Лондону 1907. године, Београд 1908, 1-10.

⁴² АС, МНП-Т, 1907, Ф-ХVI/26, ТБр. 949, Пиротска ћилимарска задруга -Леку, 24. I 1907.

Највећу тематску групу на српском штанду чинили су производи изложени у оквиру аграрне секције. У више одељења сврстане су пољопривредне сорте и артикли који су узгајани и произвођени у Србији: жито, кукуруз у зрну и клипу, овас, јечам, раж, разне врсте пасуља, кудеља, суве шљиве, пекмез, ораси, кувана воћа, разне врсте слатког, вина, ракије (крушковача, трешњевача, клековача, српски коњак, јабуковача), ликери, восак, мед.⁴³ Пету групацију чинила су одељења Државне штампарије где су изложене разне врсте штампарских машина, примерци литографије, ксилографије, цинкографије, разне књиге историјског, религиозног садржаја, новине, збирке српских поштанских марака, карте, статистички подаци и дијаграми. У оквиру ове секције Српска академија наука је представила збирке својих географских и геолошких књига. Изложене су и четири збирке албума географа Јована Цвијића, и чувена збирка старог српског оружја, одела, краљевске опреме.⁴⁴

Један од најпосећенијих је био штанд Етнографског музеја где су изложени најразноврснији примерци српске народне ношње, одела, везени предмети, сребрни филигрански радови, музички инструменти (гусле, тамбуре, гајде, фруле), ножеви чија је вредност износила педесет хиљада динара.⁴⁵ Министарство војно је у оквиру сопствене секције изложило старе заставе из Првог и Другог српског устанка, и каснијих ослободилачких ратова, пушке, сабље, копља, топове, мачеве, јатагане, пиштоље. Ипак, највише посетилаца обишло је одсек Управе државних монопола где су се налазиле машине за производњу и паковање цигарета као и продавнице дувана и цигарета. Праву атракцију је представљала ручна израда дувана коју су посетиоци могли лично да посматрају. Том практичном демонстрацијом енглеска публика је могла да се увери да је српска фабрика дувана била у то време озбиљна и модерна установа која се могла поредити са најбољим фабрикама дувана у другим државама. Девету тематску групу чинило је Министарство народне привреде које је изложило предмете од дрвета, а Кланично друштво прерађевине од меса: сланине, маст, шунке, саламе, разне врсте кожа, вуне и кудеље. Посебно одељење у оквиру ове секције

⁴³ Исто, 11-12.

⁴⁴ Исто, 13-14.

⁴⁵ МНП-О, 1907, Г-17, О-3, ТБр. 6285, Тројановић-Стојановићу, 3. IX 1907.

⁴⁶ Ј. Јовановић, *нав. дело*, 16-17.

имале су српске занатлије (кројачи, обућари, столари).⁴⁶ Поред пољопривредне секције најрепрезентативнији је био рударско-минерални штанд где је представљена збирка свих минерала и руда који су пронађени у Србији. На изложби Србија је уредила и индустријску секцију где се излагала разноврсна роба која се производила на њеном простору: брашно, шећер, чоколаде, бомбоне, шпиритус, сапуни, шешири, чоја, штофови за одела. Представљене су и разне врсте собног намештаја.⁴⁷ Коначно, на српском штанду се налазила и канцеларија владиног комесара изложбе где су вођени разговори са угледним посетиоцима, привредницима, а склапани су и неки привредни послови.

Српски производи су изазвали велико интересовање енглеске публике која их је врло радо куповала. Нарочито су тражена пића (вина, ликери, ракије). Тако је на пример угледни лондонски лекар и велики познавалац пића Дејвис Јорк посетио српски штанд и дегустирао разне врсте ракија, вина и ликера. Нарочито су му се свидела пића из виноградарско-воћарске школе у Букову и црна вина из Чачка. Јорк је саветовао српске излагаче да би се њихова пића у Великој Британији врло добро продавала само ако не би била скупа. Интересовао се за њихове цене и количине за продају. Слично су тражили и други посетиоци.⁴⁸ Иначе, Марко Леко је 23. јуна упутио молбу министарству привреде да се због великог интересовања енглеских купаца у Лондон пошаљу додатне количине брошева, игала за женске шешире, кецеље, дрвене табакере.⁴⁹ С обзиром на то да је српска роба добро продавана, изложбени одбор

⁴⁷ Исто, 18-19.

⁴⁸ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. - , Леко-Гребенаревићу, 17/30. VII 1907.

⁴⁹ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. - , Леко-Гребенаревићу, 10. VI 1907.

⁵⁰ У групу оних који су пристали да смање цене између осталих су се налазили: Симеон Роксандић, академски вајар који је цену бронзане фигуре снизио са петнаест на десет хиљада тадашњих динара, док је одобрио да се попросје краља Петра прода за осамсто динара. Јевта Скочајић, казанџија пристао је да се цена његовог апарата за пециво, печење ракије, дестилацију коњака снизи на шесто двадесет динара, а Стојан Стефановић је цену колубарског јелека опточеног срном смањено са двестотина на сто динара. Ђорђе Јовић је цену мушких ципела смањено са двадесет пет на двадесет динара. Слично је учинио и Воја Јанковић; цену ћилима, писаћег стола, фотеље, столица и дивана снизио је са хиљаду четиристо деведесет на деветсто пездесет динара. Неки излагачи су одбили да направе попусте за своје артикле. Тако

је замолио поједине излагаче да размотре могућност снижења продајних цена својих производа. Неки су то прихватили, а неки нису.⁵⁰ За нас су ипак најинтересантнији подаци о продајним ценама изложене робе.⁵¹

Свакако једно од занимљивих питања односи се на предвиђени буџет за Балканску изложбу, трошкове њеног одржавања, дневнице чланова одбора. У пројекту буџета за 1907. годину одређена је сума од сто педесет хиљада динара за потребе изложбе и одбора. Од те бројке за изложбени штанд је одвојено педесет хиљада динара, за паковање, осигурање, превоз робе до станице, њихов транспорт у Лондон и назад, чување празних сандука у Лондону, и њихово поново паковање још педесет хиљада динара, као и двадесет пет хиљада за ванредне потребе. Према томе закључно са 4. фебруаром 1907 године утрошено је сто двадесет пет хиљада динара. Преосталих двадесет пет хиљада динара је било недовољно за подмиривање осталих трошкова као што су размештање предмета по штандовима, декорисање локала, превоз и плате особља на изложби (само за њихове плате и превоз је било потребно издвојити двадесет пет хиљада динара). С обзиром на то да предвиђена средства нису била довољна за успешне припреме и деловање српског штанда, Марко Леко се 4. фебруара обратио министру привреде са захтевом да се издвоје додатна средстава од сто хиљада динара, то јест да она укупно износе двестот педесет хиљада динара. Како би поткрепио свој захтев, комесар српске изложбе је подсетио министра Стојановића да је „лондонска изложба већа и много значајнија од оне одржане у Паризу, а за коју је утрошено пола милиона динара“. Леко је убрзо

је, на пример, Стеван Ђурчић, власник Београдских новина, одбио да снизи цену збирке старог оружја и она је и даље остала сто хиљада динара.

⁵¹ Тако је, на пример, Станко Михаиловић из Чачка народно одело (чакшире са антеријом) дозволио да се прода за седамдесет шест динара, док је Јован Михаиловић воскар одредио цену од десет динара за беле свеће од чистог воска по килограму, осам динара за килограм жутих свећа и шест динара за килограм жутог воска. Угледна браћа Гођевац из Београда су продавала намештај по следећим ценама: велики месингани кревет са два мадраца по шестот динара, два ноћна ормарића и дечји креветац са мадрацима за сто шездест динара, умиваоник за сто педесет динара. Хуса Сулејмановић, бозација је продавао килограм алве по шест динара, килограм ратлука по четири динара, једну литру сока од бозе за два динара. Момчило Јовановић, је изложено салонско одело проценио на сто шездесет динара.

обавештен да је влада прихватила тај захтев. Међутим, он се 14. јула 1907. жалио Проки Гребенаревићу, секретару министарства привреде, да се обећана сума не исплаћује и да се са постојећим средствима неће моћи да подмире сви трошкове изложбе.⁵²

Што се тиче дневница чланова одбора, они су их до 31. јануара 1907. примали само за учествовање у раду седница одбора, али су одлучили да се обрате министарству привреде са захтевом да убудуће примају дневнице и за друге послове које обављају, као на пример за присуство паковању и распакивању изложбених ствари. Ту молбу је министар Стојановић и одобрио 6. фебруара 1907. године.⁵³

Иначе, српска влада је 20. марта 1907. одредила дневницу за Марка Лека од шездесет динара дневно у првих месец дана боравка у Лондону, а за остале месеце од четрдесет динара, док је његовом помоћнику Душану Павловићу (званичнику управе фондова) одређена дневница од тристо педесет динара месечно. С обзиром на додатне трошкове које је Леко имао у Лондону, министар Стојановић је предложио влади да му се од 1. маја дневница повећа на шездесет динара. Према томе, Леко је на основу дневница примио за шест месеци боравка у Лондону четрнаест хиљада и сто динара, а Павловић две хиљаде осамсто динара.⁵⁴

Српски изложбени простор посетио је велики број угледних људи, политичара, привредника, научника, како Срба тако и странаца, Британаца и других. Председник српске владе Никола Пашић је био највиши српски државник који је обишао Балканску изложбу. Његова посета је имала велики значај с обзиром на то да је то био први одлазак највишег представника српске власти у Велику Британију након потпуне нормализације односа између две краљевине. Током вишедневног боравка у Лондону, Пашић је, поред присуства свечаном отварању и посете изложбеним поставкама, имао и сусрете са највишим представницима британског поли-

⁵² МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 551, Леко-Стојановићу, 22. I 1907.

⁵³ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 554, Леко-Стојановићу, 23. I 1907.

⁵⁴ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. -, Стојановић-Министарском савету, мај 1907.

⁵⁵ *Едвард Греј (Едгвард Греј)* Рођен је 1862. у Лондону. Образовање је стекао на Winchester и Balliol College, Универзитета Оксфорд. Био је либерални посланик у Доњем дому британског парламента од 1885. све до 1916. У периоду од 1923 до 1924 је био шеф посланичке групе Либерала у Горњем дому парламента. Министар иностраних послова је био у два наврата. Од 1892. до 1895. у влади Гледстона и од 1905. до 1916. Познат је као министар иностраних

тичког живота. Са њим су 7. маја 1907. разговорали Хенри Кемпбел Банерман, Едвард Греј⁵⁵, и Сир Чарлс Хардинг⁵⁶, државни подсекретар у Форин офису. Такође, истог дана лорд Фицморис је за Николу Пашића и изасланике бугарске и црногорске владе приредио свечану вечеру, а 9. маја лорд мер Лондона је за председника српске владе и остале стране званице организовао опроштајни доручак. Тиме је кратка али успешна посета Николе Пашића Лондону и Великој Британији завршена.⁵⁷ Иначе, британски посланик у Београду, Вајтхед обавестио је Едварда Греја да се Пашић 15. маја вратио из Лондона у Београд, као и да је српска опозициона штампа критиковала српски штанд на Балканској изложби, који је по њима био инфериорнији у односу на бугарски.⁵⁸ Српски комплекс је 8. августа 1907. године посетио и принц престолонаследник Ђорђе

послова са најдужим непрекидним стажом у историји британског парламентаризма. У спољној политици је остварио савез са Јапаном и 1907. закључио споразум са Русијом. Заслужан је за склапање тајног Лондонског уговора. Међутим, компромитовање његове балканске политике која је довела до окретања Турске и Бугарске против Велике Британије и њихово прикључење Тројном савезу, утицало је да га Асквит децембра 1916. искључи из свог ратног кабинета. Добио је титулу виконта и постао лидер либерала у Горњем дому парламента. После пензионисања написао је више дела од којих су најпознатија *Мемоирс - Тњенџий Фиве Јеарс 1892-1916*, (1925) и *Тхе Цхарм оф Бирс* (1927) која је постала најпродаванија књига у Великој Британији. Умро је 7. марта 1933.

⁵⁶ *Чарлс Хардинг* (*Хардингс оф Пенсхурст Цхарлес*) први барон. Британски дипломата, рођен у Лондону 20. јуна 1858. Образовао се на Harrow и Trinity College, Cambridge. У дипломатску службу је ушао 1880. Постао је секретар посланства у Техерану 1896. а 1898. је прешао у Санкт Петесбург као секретар амбасаде. У Лондон се вратио 1903. године када је постао помоћник подсекретара за спољне послове, а у периоду 1906-1910. и 1916-1920. обављао је дужност сталног државног подсекретара. Био је чест пратилац краља Едварда VII на његовим путовањима по иностранству. Од 1904. до 1906. је био и амбасадор Велике Британије у Русији, а 1910. је именован за вицекраља Индије и добио титулу пера. У земљу се вратио 1916. када је поново изабран на дужност сталног државног подсекретара за спољне послове. Новембра 1920. је наследио лорда Дербија на месту амбасадора у Паризу и на тој дужности остао две године. Умро је 2. августа 1944. у Лондону.

⁵⁷ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 1935, Милићевић-МИД-у, 25. IV/8. V. 1907.

⁵⁸ Foreign Office 371/328, Public Record Office, N°16400, Whitehead to Grey, May

Карађорђевић. Његов домаћин био је комесар изложбе Марко Лeko. Принц Ђорђе посетио је том приликом и бугарски и црногорски штанд.⁵⁹ Од познатих Енглеза који су обишли српске изложбене предмете истаћи ћемо принцезу од Велса која се највише задржала на секцији за производњу дувана,⁶⁰ затим војводу и војвоткињу од Кеноа, принцезу Патрицију од Кеноа, принца Александра Тека.⁶¹

Посебну занимљивост представљала је посета велике заједничко британско-француске делегације од тристо људи који су српски павиљон обишли 8. маја 1907. године. Француски део делегације сачињавало је сто педесет чланова Републиканског трговачког комитета Француске под вођством председника, сенатора Маскурада. Иначе, у тај комитет је улазило две хиљаде највећих привредника Француске. У француској делегацији се налазило и тридесетак посланика и градоначелници већих градова. Енглески део делегације чинили су чланови Лондонске међународне трговачке асоцијације и председник лорд Стратконт.⁶² Била је то извандредна прилика за промоцију српских производа и успостављање тешњих економских веза ове три земље. Колико су ове посете и присуство Србије на Балканској изложби имале велики утицај на популарност њене привреде и артикала најбоље говори извештај Јована Јовановића Пижона који је 8. јуна обавестио Пашића да се рад Српске трговинске агенције и музеја у Лондону веома увећао од тренутка отварања изложбе. Јовановић се „жалио“ да му извештавање о српским производима и личне посете самих интересената одузимају све више времена током целог дана.⁶³ Занимљиво је да су Српска трговачка агенција и музеј тражили од српског одбора да им се за потребе рада музеја после завршетка изложбе оставе неки пред-

⁵⁹ Српски престолонаследник је боравио у Лондону у приватној посети. У његовој пратњи се налазио мајор М. Марковић. Одсео је у хотелу Сесил, под именом гроф од Орашца. О његовом боравку у Великој Британији опширно је писала тадашња штампа и то углавном у сензационалистичком духу. АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 1214, Милићевић-Пашићу, 27. VII 1907, Архив Југославије, Фонд Јован Јовановић Пижон, 80-6-33.

⁶⁰ МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф-I, Пов. р. 319/1907, Милићевић-Пашићу, 25. VIII 1907.

⁶¹ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. -, Јавал-Стојановићу, 24. VII 1907.

⁶² МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-I, Пов. р. 505/1907, П. Кремјен-Милићевићу, 22. IV 1907.

⁶³ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 2608, Јовановић-Пашићу, 8. VI 1907.

мети. На пример, прерађевине од кудеље, ужарски производи, производи фабричке трикотаже, преостало вино и ракија, слика краља Петра, мапе Европе и Балкана, разне књиге и календари државне штампарије.⁶⁴ Што се тиче укупног броја посетилаца који су обишли српски павиљон он је износио 1.289.215 људи, или у просеку десет хиљада посетилаца дневно.⁶⁵

Поред успостављања и учвршћивања политичких, економских и културних веза са Великом Британијом, представници Србије су искористили Балканску изложбу и за даљу афирмацију династије и краља Петра, с обзиром на то да је над њима и даље висила сенка убиства претходног краља и краљице. У том смислу изложба је вешто искоришћена за прославу краљевог рођендана 12. јула 1907. године. Тога дана припремљен је богат програм активности. Најпре је у руској цркви у Лондону одржано свечано благодарење коме је чинодејствовао протојереј Е. Смирнов, свештеник руске амбасаде са два ђакона и четири певача. Том чину присуствовали су

⁶⁴ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 6876, Гребенаревић-Стојановићу 20. IX 1907.

⁶⁵ Поводом неких утисака који су провејавали међу члановима српског изложбеног комитета у Лондону да је број посетилаца Балканске изложбе у Лондону мали, Пол Кремје, је послао податке посланику Милићевићу који ту импресију демантују. Он признаје да број посетилаца није толики велики као претходних година услед влажног и хладног времена током првих десет недеља изложбе, али напомиње да је до 23. јула изложбу посетило укупно 617.098 посетилаца или 10.000 људи дневно. МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-І, Пов. р. 505/1907, П. Кремје-отправнику послова српског посланства у Лондону, 23. VII 1907, МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. -, Леко-Гребенаревићу, 17/30. VII 1907. Сутрадан је Жавал послао нови извештај са бројком од 625.000 посетилаца.

⁶⁶ *Јован М. Јовановић-Пижон* је рођен 1869. у Београду где је завршио основну и средњу школу и студије права. Маја 1892. је постао писар у београдском варошком суду, а фебруара 1900. изабран за секретара МИД-а и ванредног професора Велике школе. Од септембра 1900. до јуна 1901. и од јануара до октобра 1903. обавља функцију секретара министарства финансија. Децембра 1903. постаје отправник послова у Софији, а 4. септембра 1904. и шеф конзуларног одељења МИД-а. Јуна 1906. је изабран за отправника послова српског посланства у Атини, јуна наредне године постављен за српског дипломатског заступника у Каиру, а октобра 1907. за дипломатског представника у Црној Гори. На дужности генералног конзула Србије у Скопљу налазио се од јула 1909. до маја 1911. када је изабран за начелника МИД-а. Од 18. јуна до 30. августа 1912. обављао је функцију министра иностраних

између осталих Војислав Антонијевић, писар српског посланства у Лондону, др Марко Леко, Јован Јовановић Пижон⁶⁶, Владимир Савић, члан српског одбора балканске изложбе, Чедомиљ Мијатовић, Гаврило Веселицки Божидаревић, председник Друштва страних новинара у Лондону, чиновници на српском штанду изложбе, новинари *Тхе Тимес*-а. Након церемонијала у цркви, Славко Грујић, секретар посланства у Лондону, организовао је пријем у част краљевог рођендана. Том приликом здравице и најбоље жеље у част српског владара, енглеског суверена и српског народа одржали су Грујић, др Марко Леко, Чеда Мијатовић, и Гаврило Веселицки Божидаревић. Тог истог дана Славко Грујић примио је Р. Мортонa, енглеског дворског церемонијал-маршала који му је у име краља Едварда пренео честитке и најбоље жеље за краља Петра Карађорђевића.

Рођенданске честитке за добробит српског монарха упутили су и Александар Такер, почасни генерални конзул Србије у Лондону, Пол Кремје-Жавал, Алберт Ролит, председник привредне коморе и Хари Виљем Кристмас, бивши српски почасни генерални конзул у Лондону. Иначе, поред наведених свечаности рођендан краља је прослављен и у оквиру српског комплекса Балканске изложбе. Између шеснаест и деветнаест часова тога дана, др Марко Леко је лично дочекивао госте, а за ту прилику на штанду је постављен посебан шатор који је декорисан српским тробојкама. Гости и посетиоци су чашћени чајем, сладоледом и вином. Све време играло се српско коло, а радознала публика је читав догађај посматрала са посебном пажњом. О свим догађајима везаним за прославу рођендана краља Петра исцрпно је писала британска штампа, а нарочито опширно угледни *Тхе Тимес*. За организацију рођенданске прославе министарство народне привреде је издвојило десет хиљада динара.⁶⁷

дела Србије. После тога одлази у Беч на дужност посланика. Када је избио Први светски рат постављен је на дужност помоћника министра иностраних дела. Од 15. јула 1916. до 14. априла 1919. налазио се на положају српског посланика у Лондону. Јануара 1920. је постављен за посланика краљевине СХС у Вашингтону, али је фебруара исте године затражио пензионисање. За народног посланика је биран у три наврата, 28. новембра 1920, 18. марта 1923. и 8. фебруара 1925. Био је шеф Земљорадничке странке. Објављивао је и текстове у књижевним листовима, *Дело*, *Српски књижевни гласник*, *Нова Европа*, *Форџиниџхилл Ревиев*. Умро је 1939. године.

⁶⁷ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 4405, Грујић-министарству народне привреде, 20. VII 1907.

На балканској изложби поред Србије представили су се и Црна Гора и Бугарска. Једна занимљива секвенца која је обележила одржавање ове изложбе је и најављена, а затим отказана посета бугарског кнеза Фердинанда Кобурга. Још и пре отварања изложбе, Милићевић је обавестио Пашића да је кнез Фердинанд намеравао да дође у Лондон на отварање изложбе, али да до тога неће доћи због смрти његове мајке.⁶⁸ Међутим, 15. марта 1907. године јавља да се у Лондону поново проносе гласови о могућем доласку кнеза Фердинанда на отварање изложбе.⁶⁹ Због деликатности у односима Србије и Бугарске, Славко Грујић је у опширном писму упућеном Николи Пашићу, 27. јуна 1907. затражио инструкције како посланство и изложбени одбор треба да се поставе према евентуалној Фердинандовој посети српском штанду. Грујић је информисао Пашића да британска штампа детаљно шпекулише о боравку бугарског кнеза у Лондону. Он, лично се о тој евентуалној посети информисао, али су вести биле контрадикторне. И док је из комитета бугарског одељења на изложби добио уверавања да ће кнез сигурно врло брзо стићи на изложбу и да они врше интензивне припреме за дочек, дотле га је Цоков известио да он нема такве информације, мада му је позната кнежева жеља да обиђе бугарску поставку на изложби. Сличне информације добио је и у Форин офису. Међутим, код Грујића је преовладало уверење да ће кнез ипак доћи, али да ће његова посета бити „тајне природе“. Српска дипломата је као и др Марко Леко сматрао да у том случају кнеза треба позвати да посети и српски штанд. Ипак, како су правила дипломатске службе налагала, Грујић је тражио инструкције Пашића и МИД-а о томе шта чинити, односно да ли, ако се позив подразумева, њега треба да упути посланство или комитет српске изложбе. Пашић је 1. јула одговорио да кнеза Фердинанда треба позвати и да то треба да учине и Грујић испред посланства и Леко испред српског изложбеног одбора.⁷⁰

Међутим, 9. јула Грујић је обавестио Пашића да је долазак кнеза Кобуршког одложен до краја јула, ако до посете дође, као и

⁶⁸ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 335, Милићевић-Пашићу, 18. II 1907.

⁶⁹ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 402, Милићевић-Пашићу, 2. III 1907.

⁷⁰ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-2, Пов. бр. 219, Грујић-Пашићу, 14. / 27. VI; 18. VI / 1. VII 1907.

⁷¹ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-2, Пов. бр. 233, Грујић-Пашићу, 26. VI / 9. VII; 30. VI / 13. VII 1907.

да ће поступити по добијеним смерницама.⁷¹ Затим је наступила вишемесечно затишје да би само неколико дана пред затварање изложбе, тачније 15. октобра, Милићевић писао Пашићу да је бугарски кнез већ стигао у Лондон или ће врло брзо доћи. Навео је да је разговарао са Цоковим који му је рекао да о томе ништа званично не зна, али да лично сматра да је кнез већ стигао у Лондон и да ће остати месец дана. Српски посланик је на то реаговао речима да би у том случају он као и Леко позвали бугарског кнеза да посети српску изложбу. Цоков је то примио са симпатијама и рекао да ће кнезу пренети жељу српских представника.⁷² Када је постало сасвим јасно да Фердинанд Кобург није дошао у Лондон, доктор Милићевић је 12. децембра 1907. известио Николу Пашића да су све гласине о његовом боравку у Лондону биле неосноване.⁷³ Ипак, ова епизода показује намеру српске владе и Пашића лично да и на овај начин као гест добре воље пруже доказе о својој спремности да са својим суседом побољшају односе које су у знатној мери тих година оптерећивали непрестани неспоразуми и вербални сукоби око Македоније и припадности те тадашње турске области.

На крају треба напоменути да је поводом затварања изложбе Марко Леко 17. октобра приредио вечеру за двадесет осам гостију. Посланик Милићевић је одржао говор у коме је захвалио свим присутнима на труду и сарадњи, а говорили су и Цоков, Мери Дарам и Алберт Ролит који је истакао значај изложбе, указујући на изврстан квалитет појединих артикала који су били изложени. Указао је и на потребу јачег развоја трговинских веза Србије и Велике Британије.⁷⁴ Због великог значаја Балканске изложбе за целокупну афирмацију Србије, њене привреде, науке, уметности и

⁷² АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 1527, Милићевић-Пашићу, 2. X 1907.

⁷³ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 1831, Милићевић-Пашићу, 29. XI 1907, АЈ., Фонд Јована Јовановића Пижона, 80-6-33.

⁷⁴ Између осталих били су присутни директор Друштва London Exhibition Limited, као и чланови бугарског и црногорског одељења. На вечери су били и Алберт Ролит, Цоков, Ђорђе Гинев, бугарски комесар на изложби, иначе генерални инспектор министарства за трговину и пољопривреду, четири члана бугарског одељења, Едит Дарам, црногорски комесар изложбе, Јован Јовановић, Владимир Савић, Левић, чиновник монопола дувана, писар Антонијевић., МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф-I, Пов. р. 319/1907, Милићевић-Пашићу, 11. X 1907, АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 1579, Милићевић-Пашићу, 10. X 1907.

културе, велики број Енглеза али и Срба одликован је највишим српским знамењима. И пре самог отварања изложбе одликован је Сир Вилијам Трелоар, орденом Светог Саве првог степена.⁷⁵ Након затварања изложбе Милићевић је Пашићу послао списак лица које је требало одликовати.⁷⁶

Српско присуство на Балканској изложби помно се пратило и у ондашњој штампи. Најважнији листови (*Тхе Тимес*, *Даилџ Еџпрес*, *Палл Малл Газетџиџе*, *Морнинг Пост*, *Њесџминсџтер Газетџиџе*, *Стџндард*, *Тхе Даилџ Телеџраџх*, *Даилџ Граџхиџ*, *Лаџџс Пиџџџориал*, *Илусџтраџџед Лондон Неџс*, *Неџс оф џџхе Њорлд*, *Љуеен*, *Тхроне*) али и провинџијални (*Маниџхесџтер Гуарџиан*, *Ирисх Тимес*, *Леџдс Мерџуриџ*, *Глаџгоџ Хералџ*) објављивали су скоро свакодневно бројне текстове и коментаре у којима се на објективан начин писало о Србији, њеним достигнућима, изложеним производима, перспективама развоја. Изложба је била прва прилика да се Србија после обнове дипломатских односа прикаже у позитивном светлу без до тада коришћених ружних израза и алузија на њен рачун. Можда је најбо-

⁷⁵ МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф-І, Пов. р. 171/1907, Милићевић-Пашићу, 22. IV 1907, МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф-І, Пов. р. 171/1907, лорд мер Лондона-Милићевићу, 5. V 1907.

⁷⁶ Милићевић је 16. јануара 1908. године послао Пашићу списак лица које је требало одликовати. Навео је да је Сир Алберт Ролит све време изложбе чинио знатне услуге и указао гостопримство приликом боравка принца Ђорђа. Такође је радио у корист српске трговачке агенџије и српске трговине. Зато га је требало одликовати Карађорђевоом звездом другог степена или Белим орлом другог степена. Предложио је да се одликују и Sir Thomas Brooke Witching и Sir Roger Parkington, орденом Светог Саве трећег степена, Пол Жавал Кремје, орденом Светог Саве трећег степена, Harold Hartley, R. C. Garnett и Herman Hart, чланови управе лондонске изложбе, орденом Светог Саве четвртог степена као и председник и чланови управе изложбеног друштва, а Fleet као његов секретар, орденом Светог Саве петог степена. Они су за све време изложбе као и приликом припреме и организовања српске секџије били од велике користи Леку, и показивали добру вољу и пријатељско расположење чиме су умногоме допринели успеху српског одељења. Предложени су за одликовања Ђорђе Гинев, Петар Пламенац, црногорски комесар, писар Антонијевић, чланови српског одбора, мис Дарам, као главни комесар црногорског одељења, орденом Светог Саве трећег степена и Ђорђе Пуљев, секретар бугарске агенџије орденом Светог Саве четвртог степена. АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-Х, Д-ІІ, Пов. Бр. 50, Милићевић-Пашићу, 3. I 1908.

ља илустрација новог српског имица у Великој Британији показује писање листа *Фрее Ланце*, чији је новинар приметио да је „српска изложба најбоља и најпотпунија. Она је веома интересантна, драгоцене и одлично изведена због чега ће без сваке сумње постићи добар успех и послужити својој земљи на корист“.⁷⁷

Сумирајући резултате и значај српског учешћа на лондонској изложби могли би да закључимо да је то била до тада највећа страна презентација српских производа и достигнућа, и то како по количини и разноврсности, тако и по броју посетилаца. Међутим, поред квантитета треба узети у обзир и квалитет изложене робе, с обзиром на то да су многи српски производи освојили најпрестижније награде и дипломе, а сами посетиоци могли лично да се увере да Србија у многим гранама прати тадашње модернизацијске токове. Показало се да по свом квалитету многе српске марке и производи (суве шљиве, пекмез, пољопривредне прерађевине, алкохолна пића, штофови, производи од дрвета) јесу озбиљна конкуренција европским произвођачима и њиховим артиклима. Успех је тим већи ако се узме у обзир податак да је чак две хиљаде различитих британских фирми исказало интересовање за српску робу и за успостављање пословних контаката са предузећима у самој Србији.

Мислимо да је одлука српске владе да учествује на изложби био извандредан потез који је допринео новој афирмацији српске привреде и државе како у Великој Британији после својеврсне трогодишње изолације тако и у Европи у целини. Још једном се показало да су Срби народ који има смисла за науку, уметност, да добро раде и израђују квалитетну робу која по свом изгледу и квалитету нимало не заостају за европском.

⁷⁷ Ј. Јовановић, нав. дело, 42.

Aleksandar RASTOVIĆ

**SERBIA AT THE BALKAN STATES EXHIBITION
IN LONDON 1907**

Summary

The Balkan States Exhibition mounted in London in 1907 was the greatest international presentation, both as regards the quantity and the quality of its exhibits, of Serbian products and achievements from the fields of industry, agriculture, science, arts and culture held up to that time. The total number of visitors exceeded a million and two hundred thousand people. A large number of Serbian products was awarded high prizes and special commendations. It was shown that many Serbian goods (woollen cloths, furniture, prunes, marmalade, drinks) could compete successfully with the products of eminent European producers. The London Exhibition marked in a sense a comeback of Serbia after the three-year long isolation following the assassination of King Aleksandar Obrenović and his wife.

Ана СТОЛИЋ
Ненад МИЛЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПОРИЦАЊЕ И ОДБРАНА ИСТОРИЈЕ
Постмодернизам, постструктурализам и историјска наука¹

„Јесен Западне историографије је стигла“
(Франк Анкерсмит, 1990)

„Доспели смо до краја модерничке верзије историје“
(Кит Џенкинс, 1995)

УВОД

Данас је сасвим извесно да је постмодернизам заузео једно од најзначајнијих места у савременим теоријским интелектуалним оријентацијама у последњим деценијама 20. века, упркос великој интелектуалној разноликости теоријских праваца у друштвеним и хуманистичким наукама. Као веома компликован културни феномен и интелектуални концепт јавља се у великом броју научних дисциплина и културних области - уметности², филму³,

¹ Рад представља прерађену и допуњену верзију истоименог предавања, које су аутори одржали 2. јуна 2005. године у оквиру научне трибине Историјског института у Београду.

² Роберт Раушенберг, Анди Ворхол, Базелиц, Шнабел, Кифер и др.

³ Утицај постмодернизма у филмској уметности најбоље се огледа у филмовима Дејвида Линча (*Плави сомоћ, Дивљи у срцу, Булевар звезда, Хоџел изгубљених душа*), Оливера Стоуна (*Вол Сјирии*), Стивена Содерберга (*Секс, лажи и видео играке*), Питера Вира (*Друштво мртвих ђесника*), Вудија Алена, Спајка Лија и др.

драми (Арто и др.), технологији (Естер Дајсон и др.), архитектури (Чарлс Ленкс, Роберт Вентури, Леон и Роберт Крир, Паоло Портогези, Рикардо Бофил, Филип Џонсон, Џејмс Стирлинг и Франк Гери), књижевности (Џон Барт, Томас Пинчон, Дон Делило, Дејвид Фостер Волис, Пол Остер и др.), лингвистици (Ролан Барт), социологији (Жан-Франсоа Лиотар, Жан Бодрилар, Фредрик Џејмесон и др.), филозофији (Жак Дерида, Мишел Фуко, Ричард Рорти, Томас Кун, Дејвид Бом и др.), историји (Мишел Фуко, Хејден Вајт, Доминик Ла Капра, Френк Анкерсмит, Кит Џенкинс, Патрик Џојс, Дајана Пуркис и др.), антропологији (Џејмс Клифорд, Џорџ Маркус и др.) и др. Питања на која савремене теорије друштва и културе покушавају да дају одговоре нису нова: однос између континуитета и промене, појединца и друштва, објективности и субјективности сазнања. Постмодерна се, као покрет, такође бави овим питањима, али је одликују еклектицизам, релативизам, чак и екстремни, и скептицизам не само у односу на претходне суме знања о друштву, већ и на могућност чврсто засноване теоријске перспективе. У најширем смислу речи, постмодернизам је неповерљив према свеобухватним теоријама друштва, према причи - метанарацији која користи појмове прогреса и развоја карактеристични за модеран капитализам, класа и револуције својствених марксизму, репресији и сексуалности типичних за фројдовску теорију. Када су у питању историја и друге хуманистичке и друштвене науке постмодерна, као што ће се видети, уводи и екстремни скептицизам у односу на могућност поузданог и објективног сагледавања и сазнавања прошлости. Да би објаснили ову појаву неопходно је да, у складу са расположивим простором, што је подробније могуће сагледамо културни феномен постмодерне, односно природу постмодернизма и постструктурализма. Тако ћемо моћи да схватимо на који начин и у којој мери ови интелектуални трендови утичу на промену, или можда губитак, идентитета историјске науке. Пре тога, неопходно је дати скицу контекста у којем се јавља постмодернизам, као и основна терминологија објашњења.

КОНТЕКСТ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Иако, уопштено посматрано, скептицизам није био стран ни претходницима постмодернизма, питање контекста у којем се појавио битан је део аргументације његових теоретичара. Увелико се говори о постмодерним условима живота. Велики део човечанства данас живи у друштвима у којима се под утицајем секуларизујућих, демократизујућих, компјутеризујућих и потрошачких притисака, мапе и статуси знања преиспитују и изнова оцртавају.⁴ То су услови у којима смо сведоци губљења значаја центричности и неверице према метанарацији. То значи да се сви стари организујући оквири, који су претпостављали привилеговање различитих центара (европоцентрични, етноцентрични, родноцентрични), не сматрају више као легитимни и природни оквири, већ као привремене фикције које су биле корисне за артикулисање сасвим појединачних, а не универзалних, интереса. Неверица према метанарацији, према мишљењу постмодерниста, значи да су велике структурирајуће (метафизичке) приче, односно објашњења која су давала смисао западној цивилизацији, изгубиле виталност. После проглашавања смрти Бога од стране просветитеља у 18. веку (теолошка метанарација), догодио се и крај секуларних „сурогата“. Тако су током касног 19. и у 20. веку поткопани резони наука и учињени проблематичним сви дискурси изграђени на темељима пројекта Просвећености, различитим програмима људског прогреса, реформи и еманципацији манифестованој у, нпр, хуманизму, либерализму, марксизму итд. Због чега се то десило? Одакле потиче тако јак осећај неверице?

Објашњење је пронађено у чињеницама да су се одиграла два, у Европи већином лоцирана, светска рата, економске кризе, фашизам, нацизам, трауме деколонизације, које су заједно са марксистичким и феминистичким критикама капитализма коначно учиниле раскид са теоријама о либералном прогресу, хармонији кроз надметање, оптимистичком веровању у човеков рацио. Према мишљењу Кита Џенкинса у таквој ситуацији капитализам је морао да пронађе другу базу за вредност, смештајући је у очито слављење нечега што га је увек подупирало, само је дуго сматрано сувише ризичним за обзнањивање без неке врсте хуманог лица: тржиште, тржишне снаге,

⁴ К. Jenkins, *Re-thinking History*, London/New York 1991, 71.

које су ишле руку под руку са изузетном економском продуктивношћу после 1950-тих година.⁵ У условима отвореног тржишта роба нема претензију поседовања унутрашње, суштинске вредности, вредност робе је у ономе за шта се она може разменити, у њеној вредности размене. У складу с тим је и приватна и јавна моралност; етика је постала персонализована и нарцистичка, релативна и необуздана ствар укуса и стила: Можеш да будеш све што хоћеш, man! Све је могуће и све је дозвољено. Без моралног апсолута који прекорачује свакодневицу.

Свет и културу постмодерне најупечатљивије описује Франсоа Бодрилар, један од водећих француских постмодернистичких филозофа. Он у делу *Америка* тај свет описује као величанствену духовну пустињу, бескрајну игру у којој је најважнији максимални интензитет краткотрајног и пролазног искуства.⁶ Вртоглава потрошња постаје пулс и главни циљ друштвеног живота. Масовна култура доминира, а етос рада је подређен етосу хедонизма. Реалност је лишена дубљег значења: битно је само постојати похлепно, и ништа више. У таквим околностима *Царје дием* („Ухвати дан!“ - прим. аут.) постаје катехизам, јер нема смисла тежити нечему што је узвишеније од жеље да се има све више и више. Постмодерна култура свесно је себе лишила свих ауторитета и хијерархија вредности, елиминисала сва спутавајућа правила и норме и ослободила се робовања традицији. Све је могуће. Све је дозвољено. Контрадикторне и супротстављене вредности коегзистирају у истом простору и времену у стању међусобне пасивне индиферентности.⁷ Могу слободно да се мењају и размењују. Њихово значење и смисао се интерпретирају у зависности од контекста или околности. Дакле, свет постмодерне карактерише потрошачки животни стил, у којем се акценат ставља на престиж, спољашњу појаву, лична задовољства и жеље. Постмодернистички теоретичар друштва Жан-Франсоа Лиотар

⁵ *Isto*. 74

⁶ J. Baudrillard, *Amérique*, Paris 1986.

⁷ Постмодернистички теоретичар друштва Жан-Франсоа Лиотар овај феномен види као нулти степен савремене културе, наводећи сликовит пример шта он у ствари представља у свакодневном животу. Пример описује производњу особу која слуша реге, гледа вестерн филмове, руча у Мек Доналд ресторану, ..., користи скупоцени париски парфем у Токију, облачи се у ретро стилу у Хонг Конгу итд. Видети J. F. Lyotard, *The Postmodern Condition*, Minneapolis 1984.

овај феномен види као нулти степен савремене културе, наводећи сликовит пример шта он у ствари представља у свакодневном животу. Пример описује човека који слуша реге, гледа вестерн филмове, руча у Мек Доналд ресторану, користи скупочени париски парфем у Токију, облачи се у ретро стилу у Хонг Конгу итд.⁸ Истовремено је упечатљиво свако одсуство телеологије. Људи не размишљају о смислу и циљу своје егзистенције, већ је схватају као нешто што је њихово да узму. Свет као глобално село, бржи проток људи, робе, информација и стављање акцента на људска и грађанска права, само су неке од најзначајнијих одлика посмодерног друштва. Традиционална схватања и значења здравља, болести, људског тела⁹, сексуалности¹⁰, породице, љубави¹¹, образовања, религије, уметности, забаве, приватног и јавног¹² бивају модификована под налетом таласа постмодерне. „Постмодерна култура налик је супермаркету са великом понудом из које сватко може бирати одговарајуће вриједности, идеје, симболе и погледе на свијет.“¹³ Постмодерна као културни стадијум и еквивалент постиндустријске епохе повољна је клима за стварање амбијента погодног за креирање постмодернистичког менталитета и теорија.¹⁴

Релативизам и скептицизам, као одлике постмодернистичког менталитета и теорија, утичу на статус епистемолошких и методолошких пракси такође; постоје само позиције, перспективе, модели, парадигме, углови гледања. Циљеви знања изгледају као да су конструишани произвољно. Дакле, реч је о својеврсном постпериоду - постлибералном, постиндустријском, постмарксистичком, посткомунистичком, али не у смислу наставка на претходне пери-

⁸ Видети J. F. Lyotard, *nav. delo*, Minneapolis 1984.

⁹ Видети B. S. Turner, *The Body and Society*, Oxford 1984.

¹⁰ Видети A. Balsamo, *Unwrapping the postmodern: a feminist glance*, *Journal of Communication Inquiry* 11 (1987) 64–72.

¹¹ Видети V. M. Bentz, *Becoming Mature: Childhood Ghosts and Spirits in Adult Life*, New York 1989.

¹² Видети J. Baudrillard, *The Ecstasy of Communication*, New York 1988.

¹³ M. Gross, *Suvremena historiografija – korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996, 322.

¹⁴ Подробније о Жану Бодрилару, Жан Франсоа Лиотару, Фредерику Џејмесону, Рајт-Милсу и осталим постмодернистичким друштвеним теоретичарима: M. Sarup, *An Introductory Guide to Post-structuralism and Postmodernism*, New York 1993, 129–187; N. K. Denzin, *Images of Postmodern Society: Social Theory and Contemporary Cinema*, London 1994, 29–64.

оде (континуитет не постоји), већ као радикалан прекид (дисконтинуитет) са претходником - модерном. Постмодернизам је општи израз тих околности. Он није јединствен покрет са кохерентним сетом идеја. Обухватио је велики број научних и културних области. То није тенденција која суштински припада било којој политичкој оријентацији - левици, центру или десници, нити је последица шездесет-осмашког покрета, како неки интелектуалци воле да истичу. Пре су аристократске, буржоаске и леве идеологије (од Ничеа до Фројда до Сосира, до Витгенштајна, Алтисера до Фукоа до Дериде) ревидиране посредством низа дискурса: филозофија, лингвистика, политика, уметност, књижевност, архитектура, антропологија, историја.¹⁵ Те ревизије, премда вођене различито и из опречних побуда, све су досегле исти закључак. Што су више трагале за чвршћим основама за своје позиције, бивало је јасније да тих основа нема, ни за њих, ни за било кога другог. Сваки идол губи на својој привлачности. Зато је, према мишљењу постмодерниста, резултат био скептицизам или чак нихилизам као доминантна интелектуална претпоставка нашег времена.

У готово свим постиндустријским земљама на снази су процеси који изнова одређују улогу и положај научног знања и у оквиру којих је изражена инструментализација науке. Стратешки циљеви и циљеви заједнице се формулишу и спроводе уз помоћ „научних јапија“, односно научне бирократије. Доминирају природно-научна знања у стратешким развојним областима (генетика, биофизика, биохемија, биопсихологија, социобиологија).¹⁶ Судбина друштвених наука није ружичаста. Сматра се да им предстоји укључивање у инструментализацију, односно прикључивање некој природнонаучној области (нпр. већ се говори о биоисторији) или потпуна маргинализација. Ово друго значи сврставање у један од поджанрова књижевности, фикције која прича о историји човека и друштва.

ТЕРМИНИ

Термини постмодернизам, постструктурализам и деконструкција коришћени су шездесетих година готово искључиво као

¹⁵ К. Jankins, *nav.delo*, 78

¹⁶ П. Миленковић, *Структуралистичко наслеђе школе Анала*, Годишњак за друштвену историју 1-3 (2002) 229.

обележја за литературу-књижевност, као синоними за неке писце.¹⁷ У оквиру друштвене теорије постмодернизам се појавио као одговор на „четири греха“ модернистичке друштвене теорије: редукционизам, функционализам, есенцијализам и универзализам.¹⁸ Почетак контроверзе између историје и постмодерне историје и постструктурализма карактеристичан је за позне осамдесете и деведесете године прошлог века. Како се постмодернизам иницијално везивао за књижевни миље, историчари су се с почетка слабо занимали за нове идеје. Када су историчари почели да разматрају ону врсту историје коју су сугерисали филозофи Жак Дерида, Мишел Фуко и Жак Лакан, најистакнутији представници постмодернизма, радило се о постструктурализму којим су се бавили на нивоу теоретисања, али је још увек било написано мало радова који су се заснивали на тим идејама. Три деценије касније корисније је да се говори о постмодернизму. Опредељење између ова два термина је неопходно јер њихово спајање често доводи до забуне.

Према сугестијама, ради бољег разумевања, термин постмодернизам овде користимо као „историјску дескрипцију једног времена, доба, ере“, а постструктурализам као „скуп теорија и интелектуалне праксе које произилазе из креативног бављења

¹⁷ Уколико оставимо по страни енглеског сликара Џона Чепмена који је 1870-тих израз користио у значењу постимпресионизма, једна од првих забележених употреба овог термина јесте покушај Федерика де Ониса 1934. да њиме означи „мању реакцију на модернизам“ (у поезији). У наредној деценији коришћен је, што да би се описала савремена латиноамеричка књижевност, што да би се означио нови циклус у историји западне цивилизације (Арнолд Тојнби, 1947). Бернард Смит га је користио 1945. у значењу соц-реалистичког покрета у сликарству. Ирвин Хаув и Хари Левин крајем 50-тих користе термин како би означили опадање културе модерне. У свом изузетно утицајном делу *Sociological Imagination* (1959) амерички социолог Рајт Милс термин користи као назив за четврту епоху светске историје. Шездесетих се његова употреба шири на уметност и књижевност, а до осамдесетих и на филм, позориште и музику. Седамдесетих почињу да га користе и европски теоретичари. Јенкс га 1977. користи у свом делу о језику постмодерне архитектуре. Средином осамдесетих јавља се и постмодерна друштвена теорија. Детаљнију историју употребе овог термина видети у М. Featherstone, *Consumer Culture and Postmodernism*, London 1990; I. Hassan, *From Postmodernism to Postmodernity: the Local/Global Context*, 2000.

¹⁸ P. Joyce, *The Return of History: Postmodernism and the Politics of Academic History in Britain*, Past and Present 158 (1998) 212.

његовим претходником, структурализмом“ и деконструкцијом као „методом читања“. ¹⁹ Уколико би размишљали у терминима бинарне опозиције, и модернизам схватали као културу модерне, онда би постмодернизам, у најкраћем, могли дефинисати као културу постмодерне. Иако неки аутори говоре и пишу о истим теоријама као о постмодернистичким, овде је, ипак, реч о постструктурализму.

ПОСТСТРУКТУРАЛИЗАМ

Дакле, постструктурализам је израстао на темељу критика упућених основним начелима структурализма, теоријског модела и правца осмишљеног у студији о језику Фердинанда де Сосира, а убаченог у друштвене науке пре свега посредством структуралне антропологије и дела Клода Леви Строса. ²⁰ Као што је познато, током 20. века структурализам је израстао у познату и широко прихваћену научну методу за проучавање културе, друштава и историје. Укратко, за структуралисте су били важни односи између елементарних језика или знакова, односно између означитеља - речи (*сигнификер*) и означеног - смисао (*сигнифици*) који творе унутрашњи систем, док је језик, као затворен систем, представа спољне реалности. Структуралисти су веровали да ми, као људска бића, чинимо наш свет разумљивим наметањем менталних структура, свесно или несвесно. Структуре су формулисане језиком и самим тим, није човек тај који их ствара, већ структуре (језик) условљавају човека. Структурализам значи, према неким, систематски напор да се открију дубоке менталне структуре, оне које се појављују у систему сродства и ширим социјалним структурама, као и у несвесним психолошким моделима који мотивишу људско понашање. ²¹ Структурална анализа настоји да открије универзална правила људског мишљења и деловања. Аналогии су, у том покушају да се утврди основна структура људског деловања, пронађене у лингвистици.

¹⁹ J. Caplan, *Postmodernism, Poststructuralism and Deconstruction: Notes for Historians*, *Central European History* 22 (1989) 262–282; A. Green and K. Troup, *The Houses of History: A critical reader in twentieth-century history and theory*, Manchester 1999, 300.

²⁰ Дело је објављено посмртно, и преведено је на српски језик - Ф. де Сосир, *Ойшћиа линџвисћика*, Београд 1969.

²¹ E. Kurzweil, *The Age of Structuralism: Levi-Strauss to Foucault*, New York 1980, 1.

Даље, структурализам јесте затворен систем који се може опсервирати споља. То становиште је блиско уверењу историчара у односу према прошлости: постоји истина иза нас коју можемо открити ако имамо све информације или их посматрамо на прави начин. Сваки историчар, пошто није у стању да сам види потпуну слику, било због непостојања извора или због субјективне интерпретације, доприноси „изградњи куће“ додавањем једне цигле. У суштини, блискост са структуралним концептима најучљивија је у другој генерацији школе Анала, у делима Фернана Бродела и његових следбеника.

Осим појединачних критика упућених током разних фаза постојања школе Анала, могући су општи коментари. Аналисти су преокренули традиционално уверење о значају догађаја и људи као покретача историје. Броделови покретачи налазе су у дубинама мора, менталних склопова и других структура. Недостатак метанараације за историјску промену, поменут код Бродела, типичан је за Анале у целини. Иницирали су у основи епистемолошко питање о условима и могућностима сазнања о човеку и друштву, односно ново схватање историјске чињенице које је покренуло, можда нехотице, сумњу у објективност онога што се зове историјска чињеница. Односно шта се подразумева када се говори о историји, о догађају, и да ли зарицање да се стреми истини заиста значи да се долази до истине.²² Коначно, тензија између структура и догађаја, квантификације и менталитета, остаје. Као што остаје и чињеница да су настојање аналита за сагледавање структура, њихов напор ка тоталној историји и коришћење метода и тема друштвених наука, довели до експанзије историјских тема.

За структуралисте је систем означавања, језик - текст, значио спољну реалност, посматрач је тај који путем научне анализе открива објективне чињенице и научну истину. Дакле, радило се ипак о позитивизму структуралиста, претпостављеном „објективизму“ структуралне анализе. Тај претпостављени „објективизам“ нашао се у средишту критике структурализма и отворио је питање које је у основи расправе о субјективизму и објективизму – да ли постоји и шта је објективна научна чињеница и како до ње доћи.

Алтернатива структурализму појавила се у виду постструктурализма и деконструкције. Њихов научни приступ с нагласком на

²² П. Миленковић, *нав. дело*, 221-223.

двосмислености и нејасноћама, а не на кристално јасној логичкој структури језика, постао је популаран. Интелектуалац чије је име неодвојо повезано са постструктурализмом, и скоро постало синоним за деконструкцију, јесте недавно преминули француски посмодернистички филозоф и лингвиста Жак Дерида (1930-2004).²³

ДЕКОНСТРУКЦИЈА

Суштина критике структурализма лежи у његовом редукционизму и детерминизму. Отуда и нова метода - деконструкција, чији је творац управо Жак Дерида, један од водећих интелектуалаца друге половине 20. века. Иако се Дерида током свог живота и читаве научне каријере није определио за једну одређену дефиницију деконструкције, она би се могла тумачити као специфичан начин читања текстова.²⁴

Дерида је оспорио структуралистичко схватање језика. Сосирово учење је деконструисао и довео, или боље речено, развио до деструктивних закључака. За Дериду Сосиров знак-означитељ (реч) не може бити узета као да чини хомогену целину са означеним (значењем).²⁵ Означитељ и означени су у стању константног распадања и поновног спајања у новим комбинацијама. Језички знакови су, на

²³ Најзначајнија дела Жака Дерида су: *Speech and Phenomena, and Other Essays on Husserl's Theory of Signs*, Evanston 1973; *Of Grammatology*, Baltimore and London 1976; *Writing and Difference*, London 1978. За подробнију анализу Деридиног учења и деконструкције видети: С. Norris, *Deconstruction: Theory and Practice*, London 1982; Isti, *Derrida*, London 1987; М. Sarup, *nav. delo*, 32–56.

²⁴ Термин је први употребио Мартин Хајдегер. Изузев Дерида и Хајдегера, изучавањем деконструкције бавили су се и Пол де Ман, Хилис Милер, Џефри Хартман, Џонатан Кулер, Барбара Џонсон, Жан-Франсоа Лиотар, Џефри Бенингтон и др.

²⁵ Осим у поменутом случају де Сосира, Дерида је технику деконструкције користио и против интелектуалаца као што су Платон, Фројд, Лакан, Леви-Штрос, Жан-Жак Русо, Едмунд Хусерл и др. Стога се Дерида може сматрати антифилозофом који се не суочава директно са својим неистомишљеницима и научном расправом побија њихове аргументе, већ их споредним путевима и на себи својствен начин обесмишљава. Критику Дерида видети у: J. Culler, *O dekonstrukciji, Teorija i kritika poslije strukturalizma*, Zagreb 1991; A. Megill, *Prophets of Extremity: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*, Berkeley 1985.

тај начин, произвољни, те је њихово значење немогуће фиксирати. Оно ће увек бити непостојано. Уз то, језик је временски процес, када читамо реченицу њено значење је нејасно док је не прочитамо до краја и чак и тада значење се може мењати од стране каснијих означивача. Значење никада није идентично са самим собом и никада не остаје исто од контекста до контекста. Последица тога је да је језик далеко мање стабилан него што су то мислили структуралисти. Даље, знак је увек оно што је одсутно, што је *absent*, оно што је *дрӯo*.²⁶ Многе речи, када се деконструишу, садрже своју бинарну опозицију. Деконструктивно читање текста показује да нешто што је означено једним бинарним системом има предност у односу на друге. Тако је деконструкција и метода да се открију многострука значења унутар текста. Деридино читање текста било је слично психоаналитичком приступу симптомима неурозе. Показало се постојање читавог сета бинарних опозиција: центар-периферија, истина-лаж, рационално-ирационално, приватно-јавно, мушкарац-жена. Мушкарац, је оно што није жена и када у тексту видимо човек мушкарац, жена је одсутна, она је оно друго. Ипак, пошто је мушкарац дефинисан делом кроз свој опозит, чак и да жена није непосредно поменута у тексту она је свакако присутна: на неком нивоу свесни смо и жене, дакле она је подједнако присутна и одсутна. Мушкарац је незаобилазна реч у тексту, али је у исто време неадекватна да носи своје пуно значење. Зато значење не може да буде непосредно јасно за нас. Дакле, аутор нема контролу над значењем онога што је написао. Деконструктивно читање показује како текст никада не може бити рад којим његов аутор читаоцу шаље тачно одређену и непроменљиву поруку, већ је рад унутар којег симултано егзистира мноштво, међусобно супротстављених значења. Самим тим, постојаног значења нема када се комуникација одвија на релацији писац-читалац.

Као што структурализам полази од претпоставке да у постматрним феноменима постоји монолитна и постојана (језичка) структура, тако постструктурализам креће од схватања да таквих структура нема, већ да се оне одликују унутрашњом противречношћу и непостојаношћу. Метафорички речено, структуралисти кажу да је језик прозор кроз који ми гледамо на свет. С друге стране, постструктуралисти тврде да језик није прозор, већ начин на који ми

²⁶ M. Sarup, *Deleuze and Deconstruction*, у: *An Introductory Guide...*, 33.

гледамо кроз њега и стичемо одређену представу о спољашњем свету.

ТЕКСТ - КОНТЕКСТ

За разлику од својих претходника, постструктуралисти виде систем или текст као самоодносећи, као нешто чије се значење не може обавезно или у потпуности преузети из контекста у којем је настао или према ауторовој намери. Тиме се негира разлика између текста и контекста. Постоји тумачење да је контроверза између текста и контекста базирана на несамерљивостима између објекта, задатака и циљева са којима се сусрећу историчари. Док је текст дат, односно постоји, објекат историјске студије мора историчар конструисати, пре него што приступи тумачењу значења текста. Историчари конструишу (предмет студије) и деконструишу (текст) у садашњости и зато је тешко досегнути прошлост. Постоји само текст (односно језик) и систем никада није затворен. У томе је суштина постструктуралистичког приступа који је у научним круговима назван „лингвистички обрт“ (*лингвистички ѿврт*).

Историчари су заснивали своје анализе на материјалним изворима: документима, археолошким остацима, уметничким делима и односили се према њима као према „текстовима“, колекцији знакова који се саображавају по неком унутрашњем систему. Развијањем идеје о језику као систему значења, симболичком поретку који претходи, уводи актуелну вештину говора, читања и писања, постструктуралисти су проширили поље познато као текстуално укључивањем других материјалних и нематеријалних „текстова“. Тако се дакле може разматрати и систем мишљења као текст: нпр. идеал о либералном хуманизму, женској лепоти итд.²⁷

Историчари су навикли да постављају питања и траже јасне или утврђене разлоге за настанак текста, често кроз дискусију о приликама у којима је настао или према референцама у сличном тексту. Сада су остављени само са текстом, за који Дериде каже да је пун опозиција и нестабилних значења. Током времена текст су читали и интерпретирали различити читаоци, тако да су наша читања условљена како прошлим интерпретацијама, тако и нашим данашњим околностима.²⁸ Осим тога, наш језик је преплављен

²⁷ A. Green, K. Troup, *nav. delo*, 299.

²⁸ M. Sarup, *Derida and Deconstruction, y: An Introductory Guide...*, 35.

метафорама. На пример, у савременом друштву већина дискусија је донекле структурисана и представљена у терминима конфликта (одбрана, победа, пораз, напад, уништење). Дакле, језик дискусије је, на известан начин, језик физичког обрачуна. Креативни или имагинарни аспект друштвених теорија често почива на употреби метафора. Неке метафоре су у појединим историјским периодима биле ослобађајуће: историчар Кристофер Хил је показао како је у 17. веку природа почела да се схвата као машина, контролисана и унапређивана знањем. Људска бића била су ослобођена од провиђења или божанског те су могла не само да боље разумеју свет већ су почела и да га мењају. Талкот Парсонс је повезао друштво са биолошким механизмом, док је Карл Маркс своју теорију засновао на метафори зграде и надградње. Метафоре служе да би скренуле пажњу не само на сличности, него и на разлике. Како су се теорије развијале и постајале прецизније, концепти су се развијали тако да понекад имају мало заједничког са почетном метафором. Метафора коју су деконструкционисти најчешће користили је она о палимпсесту и X-зрацима који откривају скривену слику.

Ако је значење текста неизвесно, поставља се питање у којој мери су проблематични историјски факти изведени из тог текста? Чињенице не могу бити независне и репрезентативне за једну спољну реалност: оне су већ историзоване, а њихова истина је неодређива. Због тога није могуће да се потврди историјска интерпретација обраћањем на факта; све што може да се уради је да се изнова чита (отворен) текст. Сваки текст ослобођен закључивања води ка мултиплицирању историја и гласова из прошлости у оној мери у којој има читалаца тог текста. Историчари постструктуралисти су покушали да то умножавање гласова представе на различите начине.²⁹

ДИСКУРС

За историчаре који се баве онима који су маргинализовани

²⁹ На пример: историја у четири гласа у 18. веку исписана искуством и језиком црних робова, холандских администратора, моравских мисионара и историчара у књизи R. Price, *Alabi's World*, Baltimor 1990; N. Zemon Davis, *Women on the Margins: Three Seventeenth Century Lives*, Cambridge 1995; D. Purkiss, *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations*, London 1996.

због класе којој припадају, расе, рода (*gender*), старости, постструктуралистичка идеја да је знак важан због разлике, због оног што није присутно, што је *друго*, била је веома прихваћена. Постструктуралисти даље тврде да језик, као што представља свет, исто тако и креира свет. Зато су језик и текстови као колекције знакова сматрани као друштвена и политичка снага, због чега је посебност термина језик сувишна. Језик је у свом мултиплицираном значењу замењен *дискурсом*, „лингвистичком целином или групом тврдњи (изјава) које конституишу и ограничавају специфичан простор схватања, уређен према својим правилима, са својим начином раздвајања истине од неистине“. Или дискурс је начин читања и писања.³⁰ Анализа многоструких дискурса постојећих у неко време и на неком месту такође продукује многострука историјска читања-разумевања. То мноштво променљивих разумевања и интерпретација је у средишту постструктуралистичке критике усмерене на традиционалну историјску праксу. У суштини, постструктурализам подржава релативистичку позицију и разара сваки захтев за историјском објективношћу. Не само да су многоструке и понекад узајамно искључиве интерпретације могуће, оне су неизбежне и истинитост само једне се не може утврдити. Чак: све историје су подједнако представници реалности и зато су подједнако фиктивне. Узет у екстремном виду, тотални релативизам може да резултира нихилизмом у којем је све подједнако бесмислено. Поставља се питање како неко може да буде практичар, такође и теоретичар, под оваквим околностима? Свакако да једна интерпретација не може да буде привилегована у односу на другу и може се показати да оне интерпретације које су биле привилеговане у прошлости дугују своју позицију опортунизму и прилагођавању неком дискурсу моћи. Многи теоретичари ипак верују да је екстремна позиција непотребна.

МОЋ И ЗНАЊЕ - ЗАОСТАВШТИНА МИШЕЛА ФУКОА

Веза између моћи и знања заузима доминантно место и у постмодернистичкој представи историје и друштва. Међу постмодернистима је широко распрострањено мишљење да је главна сврха

³⁰ Иако је дискурс дефинисан на различите начине, чини се да ове две дефиниције дају најопштије тумачење. Вид. у J. Weeks, *Foucault for Historians*, *History Workshop Journal* 14 (1982) 110.

историјског истраживања, писања и бављења прошлошћу *стицање моћи* за историчаре у садашњости, како за појединце тако и за читав еснаф. Најеминентнији постмодернистички заступник и главни идеолог таквог учења је Мишел Фуко (1926-1986).³¹ Његове идеје и анализе модерних друштава 17. 18. и 19. века базирају се на специфичном поимању и узајамној повезаности знања, моћи и изградње субјекта. Он се, како је сам навео, бавио историјом система мишљења желећи да открије ко смо ми данас и како смо се нашли на овом путу. Према неким тумачењима, централна тема Фукоовог концепта била су правила која су управљала појавом и репродукцијом тих система, односно њиховом конструкцијом и представљањем нама као да се ради о провереним истинама. Иако је тешко сажети његов целокупан рад, за историчаре су од пресудног значаја била његова разматрања о узајамној повезаности **знања и моћи**.³² Већи део његовог рада посвећен је деловању **моћи** и различитим облицима њеног испољавања, оперисања. Централна идеја је да моћ унутар друштва има тенденцију да унапреди доминантан дискурс тог друштва. Али, она не дела са позиција једног сегмента, како се претпостављало, нпр. врха друштвене хијерархије: државе, владе, класе, суверена..., већ делује локално, дифузно из свих праваца и сегмената друштва. Постоји институционална мрежа *микромоћи* која обухвата све аспекте друштвеног живота. Као последица деловања моћи појављује се отпор, али не као што је марксистичка теорија видела, као дијалектичка обавеза, већ у серији локалних реметилачких борби (дакле нема конфликта између владајуће и потчињене класе). За Фукоа више није питање ко поседује моћ или које намере и циљеве имају они који је поседују, већ којим процесима и путевима се конституишу субјекти као

³¹ Фукоово дело је тешко приступачно, јер пише нејасним језиком, мења ставове из књиге у књигу, нема идеје водиле, а лавина његових чланака, интервјуа и предговора новим издањима отежава сналажење...онима који се систематски баве његовим делима. Није зато чудно што се жалио да га погрешно читају...Због тога је реакција на Фукоово дело у појединим историографијама врло различита. Најраширенија је у САД... - M. Gross, *nav. delo*, 326.

³² *The Archeology of Knowledge and the Discourse on Language*, New York 1972. Остала дела: *Историја лудила у доба класицизма*, Београд 1980; *Историја сексуалности*, Београд 1988; *Надирати и кажњавати: рођење затвора*, Београд 1997.

последнице деловања моћи. Дакле, он је одбацио анализе које су лоцирале изворе моћи унутар појединих структура или институција. Одбацио је схватање моћи као нечег репресивног, нечег што почива на забранама и дозвољеном, афирмишући схватање према којем моћ производи реалност, продукује подручја објективне истине и ритуале истине.³³ Ту посебно место заузима **знање** и Фуко је настојао да покаже да упражњавање употреба моћи креира и узрокује нове објекте знања. И обрнуто, знање индукује ефекте моћи. У том смислу показао је како долази до примене и функционисања одређених облика моћи путем рационалних-научних знања о животу популације и појединаца.³⁴

Фукоов став према историји налази се у епицентру контроверзе између постструктуралистичког виђења историје и тзв. традиционалне историографије. Он је одбацио концепт историје као процеса развоја људског друштва, људских вредности, разума и прогреса. Историја је стална борба група око моћи и стално кретање из једне доминације у другу. Посао историчара је да открије владајуће дискурсе.³⁵ Дакле, не постоји истина већ само официјелна или доминантна знања која пружају моћ онима који знају, о њима говоре или пишу. Одатле следи да писање историје може бити облик моћи: ми користимо наше знање да контролишемо и припитомимо прошлост. Како цела историја мора бити данашњоцентрична, ми креирамо пут да људи мисле о садашњости посредством наше креативне фикције о прошлости. То је моћна позиција зато што субјекат дискурса, историчар, није изван њега, премда он не креира дискурс нити је он разумљив за њега. Када неко ради унутар коришћења знања односно моћи, не може да разуме његову репресију.

Фукоово одбацивање мета-нарације, приче о јединствености и континуираном људском развоју кроз време, водило га је ка сагледавању посебних историјских периода карактеристичних по доминацији посебног система мишљења. Историјска промена није куму-

³³ M. Sarup, *Foucault and the Social Sciences*, у: *An Introductory Guide...*, 74.

³⁴ Тако су нпр. тело и сексуалност коришћени за обликовање ових механизма моћи и социјалне контроле; знање о болестима у посебан медицински дискурс о лудилу итд.

³⁵ За Фукоа дискурс је „историјски одређен начин на који се знање о одређеној теми друштвено конструише; формација идеја, представа и облика друштвене праксе који утврђују начин на који се о одређеним стварима говори и размишља, пише, зна и понаша“. J. Weeks, *nav. delo*, 111.

лативна или прогресивна, рационална, нити је вођена тачно одређеним, зацртаним принципима, већ се ради о сталном дисконтинуитету епистема - знања. Посебну пажњу Фуко је посветио маргинализованим групама друштва, односно њиховим маргинализованим знањима.

Контроверза коју је изазвао Фуко није никога изненадила. Његово порицање мета-нарације и одбијање да повеже различите феномене било је збуњујуће, посебно за оне који су стајали на позицијама марксистичке теорије, одакле су долазиле велике критике на његов рад. Фуко је критикован због историјске нетачности, аргументације широко засноване, али без савремених материјалних извора.³⁶ Замерке су упућене његовој аполитичној позицији, одбацивању класичне представе о интелектуалцу као претходници прогреса и револуције и порицању класично схватане моћи хијерархија.³⁷

ИМПЛИКАЦИЈЕ И РЕАКЦИЈЕ

Анализу изазова, које постмодернизам и постструктурализам данас постављају пред савремену историјску науку, најбоље би било започети не, како би се то могло очекивати, од саме природе тих изазова, већ од реакција које су они изазвали код историчара. Интонација тих реакција, и интензитет узнемирености и забринутости, које се примећују као психолошка подлога, наговештавају да су у питању теоријска претња и, из ње проистекла, научна криза вредне укључивања аларма. Речи Френка Анкерсмита и Кита Џенкинса, које смо употребили као својеврстан пролог, говоре да су изазови озбиљни. Три еминентна историографа - Ерик Хобсбаум, Сер Џефри Елтон и Лоренс Стоун - их сигурно нису олако схватили. Њихове реакције ће нам послужити као почетна тачка анализе.

Хобсбаум је нашао за сходно да, на самом почетку предговора свог познатог дела о теорији историје и њеној релевантности за савремени свет, каже следеће: „Теоретичари свих врста круже

³⁶ H.C.E. Midelfort, *Madness and Civilisation in Early Modern Europe: A Reappraisal of Michel Foucault*, у: P. Burke (ed.), *Critical Essays on Michel Foucault*, Aldershot 1992.

³⁷ О Фукоовом концепту историје и одговору историчара на његове поставке још у: M. Poster, *Foucault, Marxism and History*, Cambridge 1984; J. Goldstein (ed.), *Foucault and the Writing of History*, Oxford 1994.

око мирних крда историчара док ова пасу на богатим пашњацима својих примарних извора или преживају публикације других. Понекад се и они најнеборбенији осећају принуђенима да се суоче са својим нападачима.³⁸

С друге стране, Џефри Елтон је „тотални релативизам“ постмодернизма окарактерисао као „највећу јерес“ и „вирус нихилизма“, а борбу историчара против тога као својеврсну борбу за сопствене животе.³⁹

Лоренс Стоун је отишао још даље и, у фигуративном смислу, позвао историчаре да се наоружају како би одбили напад, како их он зове, нових интелектуалних варвара на дисциплинарне капије Шисторијске науке.⁴⁰

На тренутак ћемо направити извесну дигресију и запловити у прошлост. Тако ћемо бити у стању да повучемо паралелу, која ће нам бити од знатне корисити у разумевању суштине развоја историјске науке током последњих деценија. Током шездесетих и седамдесетих година 20. века била је актуелна дебата која се одвијала у оквиру две области. Прва је била природа односа између историје и других друштвених наука, што је представљало логичан исход тренда који су својом делатношћу започели *аналистички*. Високи зидови између дворишта друштвених наука, на које се Фернан Бродел жалио, у великој мери су спуштени. Да ли је то било на начин на који је мислио и указивао Бродел за нас је питање од секундарне важности. Друга област дебате односила се на убрзано умножавање историографских праваца развојем тзв. микроисторије и историје маргиналних група. Свака нова парцела у оквиру дворишта историјске науке најчешће представља њено пожељно и добродошло обогаћивање новим областима, темама и перспективама из којих се може посматрати и откривати прошлост. У оба случаја радило се о феномену који би се, користећи терминологију психологије, могао назвати *натуродан њовраћак њоћиснућоџ*. У првом

³⁸ E. Hobsbaum, *O istoriji*, Beograd 2003, 7.

³⁹ R. J. Evans, *In Defence of History*, London 2000, 6-7. О овим и другим Елтоновим реакцијама на постмодернизам видети више у G. R. Elton, *Return to Essentials. Some reflections on the Present State of Historical Study*, Cambridge 1991, 27-49.

⁴⁰ R. J. Evans, *nav. delo*, 7. Требало би напоменути да Ричард Еванс овакав Стоунов напад на постмодернизам ипак своди на ниво провокације, чији је циљ да изазове реакцију прозваних. Остале Стоунове коментаре видети у L. Stone, *History and Post-Modernism, Past and Present* 131 (1991) 217-218.

био је у питању повратак потиснутог у оквиру историјске науке, а у другом, у оквиру друштва у глобалу. Тендеције, ипак, нису указивале на оно што ће се лагано, а онда све бржим темпом одвијати, прво у оквиру друштва у глобалу, да би се потом, по принципу спојених судова, постепено преносило не само на друге научне дисциплине, већ и на саму историјску науку. Шта се догодило?

Дебата у оквиру историјске науке пребачена је на, донедавно, мало познати терен, на један виши ниво и скоро сасвим другачији начин комуникације међу учесницима. Интелектуалне кругове уопште, а самим тим и историчаре, захватиле су турбуленције дотле незапамћене и непредвиђене магнитуде. Наравно, писање и читање књига о природи и пракси историјске науке, чији наслови постављају питање „Шта је историја?“, није замрло.⁴¹ Ипак, иако је то питање, само по себи, за историјску науку веома важно, оно, силом прилика и стицајем околности, губи на актуелности. Суштинско питање које се данас поставља, и које просто вапи за одговором, јесте „Да ли је историја уопште могућа?“ Зато и не изненађује прилично велика продукција радова, чији је главни циљ садржан у концизном наслову једне од досад најзначајнијих књига написаних у ту сврху - „У одбрану историје“.⁴² Ако неки од данас најауторитативнијих светских историчара сматрају неопходним да стану у одбрану историје, неодољиво се намеће једно сасвим логично питање. Одакле долази напад?⁴³

Као што је већ речено, једна од импликација постмодернизма јесте и схватање да је историчарима (као и филозофима, социолозима и др.) немогуће допрети до трајних и објективних истина које би се налазиле изван језика, изван њихових непосредних локалних историја и култура, односно дискурса. Веровање да људска спознаја стварности извире из ње саме, и да се преко језика као пасивног средства изражавања може допрети до појмова као што је „истина“ познато је као *есенцијализам*. Дакле, у основи есенцијализма јесте

⁴¹ Видети: Н. Carr, *What is history?*, London 1961; G. R. Elton, *The Practice of History*, London 1967; A. Marwick, *The Nature of History*, Basingstoke 1989, J. Tosh, *The Pursuit of History*, London 2002.

⁴² R. J. Evans, *In Defence of History*, London 1997.

⁴³ Од средине деведесетих година прошлог века расте свест све већег броја историчара о потреби да се одговори на изазове које постмодернизам упућује историјској науци. О томе видети у R. J. Evans, *nav. delo*, London 2000, 3–9.

веровање у могућност објективних, вечних и апсолутних истина, као и прекомерна поузданост у способност језика да разоткрије и „замрзне“ те истине. То се понекад назива и *логоцентричношћу*. Есенцијализам се налази у самим основама *просветитељства*. Доба просветитељства је, као што је познато, историјско раздобље (од 18. века) чије су главне одлике отпор према религији, празноверју, предрасудама, присилама, непоколебљиво поуздање у моћ разума и вера у друштвени, економски, политички и морални напредак - напредак целог човечанства према вишим облицима слободе и културе. У доба просветитељства се јавља и идеја о континуитету, о историјском процесу као целини, о универзалној историји у чијој суштини лежи управо идеја о прогресу. Просветитељство је изузетно важан део културне и историјске традиције западне цивилизације, који је знатно утицао на научни, друштвени и политички живот Запада у протекла три века.

Познати филозоф Фридрих Ниче⁴⁴ (1844-1900) је још у 18. веку одбацивао читав концепт просветитељства и суштину есенцијализма и логоцентризма. Самог себе Ниче је описивао као „постхумног“ филозофа. Сматрао је, наиме, да пише за публику у будућности, која ће га знати више ценити од његових савременика, који су били заокупљени идеалистичком, спекулативном филозофијом Хердера, Канта, Фихтеа и Хегела. Век касније може се видети да се многи постмодернисти угледају на Ничеа, у његовим теоријама налазе извор инспирације, а у њему самом виде претечу постмодернизма.⁴⁵ Међу њима су најистакнутији представници постмодерниста и постструктуралиста: Дерида, Фуко, Лиотар и др. Стога би један одељак било неопходно посветити краћој анализи

⁴⁴ Најпознатија Ничеова дела су *Тако је говорио Заратустра* (1882), *Генеалогичка морала* (1887) и *Воља за моћ* (1910, посмртно). Познат је по теоријама као што су: *Übermensch*, вечно враћање и воља за моћ.

⁴⁵ Још један познати и контроверзни филозоф, који служи као узор постмодернистима је Мартин Хајдегер. Што се тиче Ничеа, он је проглашаван претходником многих филозофских струја у 20. веку, па не изненађује ако се посматра и као отац постмодернизма. Изгледа да је Ниче стварно огледало у којем скоро сваки филозоф може пронаћи неке сопствене идеје.

⁴⁶ Детаљније о компликованој, противречној и често ироничној Ничеовој филозофији видети у: R. Hayman, *Nietzsche: A Critical Life*, 1981; K. Ansell-Pearson, *Introduction to Nietzsche as a Political Thinker*, Cambridge 1994; P. R. Sedgwick, *Nietzsche: A Critical Reader*, Blackwell 1995.

Ничеове филозофије.⁴⁶ Само разумевањем теоријских извора и историјског контекста постмодернизма, можемо схватити и увидети праве размере његових импликација на историјску науку.

Иако су његови преци били лутерански свештеници, презирао је хришћанство и видео у губитку хришћанских вредности опасност по западну цивилизацију. Противио се метафизичким, односно непроверљивим претпоставкама на којима се заснива већина веровања западног света.⁴⁷ Одбијао је веровање у бесмртност душе (Сократ, хришћанство, Декарт), филозофију о постојању „два света“ (Платон, хришћанство, Кант), апсолутне истине. Био је дубоки скептик. Све је подложно сумњи, јер се људска бића непрестано заварavaju веровањем да поседују знање, док га у стварности немају. Појам „истине“ релативан је у односу на језик, односно „метафоричан“ и лежи само унутар језика, те нам не може ништа рећи о спољном свету.⁴⁸ Објективна истина је недостижна. Представља мит. Ниче је, такође, сматрао да су све „метанарације“ (*метанаррајтивес*), односно „велике приповести“ (*џранд наррајтивес*), без основа, да се урушавају, а тиме и темељи света заснованог на њима. Све „велике приповести“ западне цивилизације, и просветитељство, и хришћанство, и вера у разум, прогрес, логику и науку, пропадају. То је и веома распрострањено схватање међу присталицама постмодернизма.⁴⁹

Суштина, као и читава логика, постмодернистичког напада на историјску науку лежи у тврдњи њених критичара да **историја и није наука** у правом смислу те речи, већ обичан књижевни подухват или грана реторике.⁵⁰ Уверење историчара да се баве научним радом истиче се као својверсна самообмана. У прошлости су са различитих страна изношени разноразни аргументи којима се нас-

⁴⁷ Схватање које се противи заснивању теорија и учења на углавном непроверљивим, односно метафизичким претпоставкама назива се *antifoundationalism*.

⁴⁸ Средишно схватање Жака Дерида и других постструктуралиста. Наравно, Дерида, у складу са постструктуралистичким учењем, наглашава да, ипак, не постоји нешто што би се могло назвати Ничеовом истином или истином Ничеовог текста.

⁴⁹ Видети J. F. Lyotard, *nav. delo*, Minneapolis 1984. Лиотар сматра да су управо тотална тумачења довела до тоталитарних друштава.

⁵⁰ Такво поимање историографије преовладало је у периоду од антике, преко средњег века до доба просветитељства у 18. веку. - M. Gross, *nav. delo*, 21–11.

тојала поткрепити тврдња да историја није наука. Сви ти аргументи, почев од заблуде да историја није наука јер не акумулира знање, преко тврдње да је оптерећена изразима моралисања, критике да се њени закључци не могу експериментално проверити, па до става да је права наука само она која је способна доносити опште законе, стајали су на стакленим ногама и били, мање више, лако оповргнути.⁵¹ Сматрамо да је најприхватљивија дефиниција историје као науке она коју је изнео, већ помињани, професор модерне историје на Универзитету у Кембриџу Ричард Еванс. Након исцрпне анализе, он стиже до упечатљивог закључка да се историја може видети као наука у слабом смислу немачког термина *Ниссенсџафт*, као *организован систем знања стиченог кроз истраживање сprovedено према одређеним методама, представљено у објављеним радовима, и подложено преиспитивању и критичкој расправи.*⁵²

Литерарној теорији је сасвим природно посматрати историографски текст као и књижевни. Тиме се губи разлика између фиктивног и фактичног, која је одувек посматрана као јасна граница између историје и књижевности. Од постављања историје на научне темеље у XIX веку, и током њеног развоја у XX веку, преовлађујуће је било мишљење да је превазилажење реторичких и књижевних корена издигло историју на виши ниво и омогућило њено прерастање у научну дисциплину. Углавном није било спорења у вези са схватањем да се историја заснива на историјским чињеницама и истинитим догађајима, а не као књижевност на фикцији, машти и митовима, односно ономе што се у стварности није догодило. Једна од импликација постструктурализма и „лингвистичког обрта“ јесте брисање, односно игнорисање, те суштинске разлике између историје и књижевности. На пример, познати лингвиста Ролан Барт (1915-1980) тврди да се историографија не разликује од епа, романа или драме и да су њене главне црте поетска имагинација и разметање објективношћу.⁵³ Изненађујуће или не, али неки историчари, као што је Дајана Пуркис, знатно су се приближили лингви-

⁵¹ R. J. Evans, *nav. delo*, 45–74. Највећи изазов научности историје представљала је управо последња тврдња, јер је свако претендовање на неки историјски закон било веома лако оповргнути. Познат је пример Арнолда Тојнбија. Већина историчара сматра да општи закони историјског развоја нису могући, већ само генерализације, уз неизбежне изузетке.

⁵² R. J. Evans, *nav. delo*, 73.

⁵³ Видети R. Barthes, *Le Bruisement de la langue*, Paris 1984.

стичким позицијама. Да ли је у питању магнетизам компликованих језичких конструкција, потреба да се преко папира изрази вишак маште или нешто треће, тек, они тврде да би историчари требало само да причају приче, без оптерећивања да ли су оне истините или не.

Али, оставимо на тренутак по стани литерарне критичаре који, опседнути својим теоријама, воле да виде знак једнакости између историографије и књижевности. Оставимо по страни и присталице најекстремнијег скептицизма који, како смо видели, поричу могућност да икада можемо стећи поуздано истиниту и објективну слику прошлости као такве.⁵⁴ Суочавамо се са теоријом да, иако је могуће утврдити поједине изоловане чињенице о прошлости, историчари ипак креирају, а не откривају и интерпретирају прошлост.⁵⁵ Пошто, по постструктуралистима и теорији деконструкције, *текст конструира стварност, а значење текста се услед вечите игре знакова мења, мења се и интерпретација (прошле) стварности, односно прошлости*. Велики број могућих интерпретација, односно различитих начина на који се појединачне чињенице могу поставити у оквиру једне наратије, сугерише да су **све интерпретације историчара, у основи, конструкције садашњости**, а не реконструкције прошлости.

Ако се прихвати овакво гледиште, које има знатан број присталица, онда се може извући логичан закључак да су **све интерпретације историчара, пошто су најобичније конструкције, подједнако валидне**.⁵⁶ Као што смо видели, постмодернизам одликује и скептицизам и релативизам.⁵⁷ Постмодернизам се, ипак, одликује

⁵⁴ И пре постмодерниста, скептични, у том смислу, били су и многи филозофи (историје): Дилтеј, Кроче, Бекер, Колингвуд и др.

⁵⁵ На пример амерички интелектуални историчар Хејден Вајт. - Н. White, *The Content of the Form*, Baltimore and London 1987, 78–80.

⁵⁶ И овде се види утицај Ничеа који је, у складу са својим противљењем метанарацијама сматрао да има онолико 'историјских истина', колико има историјских перспектива. Другим речима, не постоји једна универзална историја.

⁵⁷ Скептицизам и релативизам су међусобно повезани ставови мишљења. Релативизам је доказ истинитости скептицизма. Наиме, уколико су сва гледишта подједнако вредна, онда су, у суштини, сва она безвредна, тј. неистинита. Умерени скептицизам се назива *фалибилизам*, а умерени релативизам *перспективизам*. У суштини перспективизма јесте да не може бити само једне једине објективне и универзалне „перспективе“ у односу на стварност.

умереним релативизмом, односно перспективизмом. Овде се управо ради о умереном **релативизму** који, и поред тога што је умерен, јесте једну од потенцијално најопаснијих импликација постмодернизма и постструктурализма за историјску науку. Ради се о импликацији која отвара врата најразличитијим врстама злоупотреба. Намерно погрешно читање историје, манипулација историјским изворима и разне друге злоупотребе историјских чињеница могуће су у корист разних политиканата, авантуриста, идеолога и идеологија којима одговара ревизија историје - неофашисти, расисти и др. У том смислу, слаба тачка постмодернистичког релативизма јесте историја нацистичке Немачке. Да ли је могуће тврдити да се Холокауст и Аушвиц нису догодили? Да ли је могуће тврдити да су и те интерпретације историје подједнако валидне, као и оне које тврде да се овај највећи злочин у људској историји стварно догодио?⁵⁸

Веома негативна импликација јесте и постмодернистичко **порицање објективности и легитимисање субјективности**, а у складу са претходно анализираним схватањем да постоји мноштво историјских интерпретација, и да су све оне подједнако валидне. Мора се признати да је апсолутна објективност, у смислу брисања историчаревог 'ја' свакако немогућа. Уверење да историчар може истиснути печат своје личности и припадности одређеној средини је најобичнија илузија. Али то не значи да су историчари генерално субјективни у смислу да намерно изврћу историјске чињенице на начин који одговара њиховом схватању и жељи да презентују одређене историјске догађаје, процесе и феномене. Релативна објективност, на прави начин поткрепљена научним ауторитетом, интегритетом и дигнитетом, апсолутно је могућа. Исто тако је могућа и релативна, односно вероватна истина. Уколико смо скрупулозни, веома обазриви и самокритични, можемо достићи одрживу, постојану и трајну, али никада коначну и апсолутну истину о томе шта се догодило у прошлости. Не постоји историчар који стварно верује у апсолутну објективност и апсолутну истину. Апсолутна истина, као и апсолутна објективност, је немогућа. Али то не значи да је и истина као таква недостижна.⁵⁹ Постмодернистичка тврдња је да су два супротна аргумента, која један другог

⁵⁸ Подробније о овом проблему видети у R. J. Evans, *nav. delo*, 238–243.

⁵⁹ О објективности и њеним границама Ричард Еванс је посветио читаво поглавље које носи истоимени назив. - R. J. Evans, *nav. delo*, 224–253.

искључују, подједнако валидна, и да нема начина да се један елиминише за рачун другог, пошто се базирају на различитим политичким и историјским филозофијама. Међутим, дијаметрално је супротна ствар када два историчара, користећи исте изворе, постављају различита питања и долазе до различитих одговора, и када за исто постављено питање стигну до супротних одговора. Ако један историчар тврди да се холокауст догодио, а други да није, не могу обе те тврдње бити тачне. Претпоставка да су обе тврдње тачне у односу на перспективу из које су писане је апсолутно бесмислена.

Постструктуралисти негирају разлику између текста и контекста, односно одбацују уверење да се догађаји и идеје морају објаснити имајући у виду њихов историјски контекст. Насупрот томе, они истичу 'текстуалност' историје брисањем разлике између текста и контекста, јер како смо поменули ништа не може постојати изван језика, односно текста. 'Текстуалисти' критикују приступ историчара, јер они игноришу специфичну везу текста и контекста, као и посебне проблеме које та веза са собом носи. Негирање разлике између текста и контекста **доводи у питање и критику извора** као сведочанства о одређеном историјском догађају и стварности, на чему се темељи историја као наука. Без критике извора историја се претвара у обичну фикцију, а посебно у идеологију. Оно што је дефинитивно неприхватљиво није сам литерарни приступ историјским изворима, колико његова апсолутизација, наиме схватање извора искључиво као литерарних текстова који својим карактером спречавају приближавање стварности и могу се интерпретирати само из својих унутрашњих језичких особина.

Требало би се осврнути и на основне слабе тачке постмодернистичког приступа историји. Када се принципи постмодернизма примене на његовим теоријама многи аргументи, под тежином сопствених контрадикторности, падају као кула од карата.

1. Претпоставимо да је тачна *тврдња* постмодернизма да су једна тврдња и њена супротност обострано тачне, под условом да постоји перспектива у вези са којом су те тврдње истините. Пошто је перспектива - реализам - у вези са којом је истинито да нека тврдња и њена супротност не могу бити истовремено тачне, постмодернисти

⁶⁰ Ричард Еванс је у овом случају искористио фантастичан пример из чланка Р. Boghossian, *What the Sokal hoax ought to teach us: the pernicious consequences and internal contradictions of "postmodernist" relativism*, Times Literary Supplement (13 december 1996) 14–15.

морају признати да је *постмодернизам* истинит управо у оној мери у којој је то и његова *сујројнось* - реализам.⁶⁰

2. Постмодернисти тврде да нико нема приступ истини. Уколико применимо тај принцип на сам постмодернизам долазимо до закључка да ни њихово учење није највиша истина. Они се са тиме слажу и кажу да управо то доказује исправност њихове тврдње да не може бити апсолутне истине. Али када кажу да нико нема приступ истини, они сигурно верују да је то у суштини тачна тврдња. Али то аутоматски значи да особа која то тврди има приступ истини.

3. Реакције постмодерниста на критике упућене њиховим теоријама изазвале су снажне контрареакције. То је посебно био случај са делом „Одбрана историје“.⁶¹ Еванс је оптужен да је погрешно приказао постмодернизам и постструктурализам као такве. Међутим, уколико се пође управо од принципа та два учења, да је свака интерпретација подједнако валидна и да читалац, а не аутор, даје значење тексту, за те нападе нема никаквих основа. Евансова, или наша интерпретација постмодернизма има подједнаку научну тежину и важност, као и постмодернистичка интерпретација постмодернизма.

Слаба тачка лингвистичког приступа историји је што *као историјске изворе виде само њексјове*, односно наративне изворе. Тим текстовима селективно прилазе, примењујући своје аргументе скоро искључиво на примерима из класичне историографије (Херодот, Макијавели и др.), која свакако није задовољавала савремене научне стандарде.

Главна слабост деконструкције је то да њена делатност може бити, у суштини, само негативна, негирајућа. Она омогућава критичко читање, али не ствара нову врсту неесенцијалистичке и неметафизичке филозофије, која би заменила ону коју она разара. Као што је већ речено, према појединим постмодернистичким теоретичарима, историја није ништа друго до *доминантна форма идеологије*. Ричард Еванс једно, изузетно просветљујуће, поглавље своје одбране историје посвећује управо испитивању везе између знања и моћи. Он сматра да су многи аспекти постмодернизма, социолошки гледано, разумљивији уколико се схвате као начин компензације за губитак моћи у оквиру универзитета као институције и у оквиру друштва у глобалу. Тај губитак моћи, статуса и

⁶¹ О разним реакцијама на Евансово дело, и његовим контрареакцијама, види веома опширан поговор у другом издању. - R. J. Evans, *nav. delo*, 254–316.

престижа његови су експоненти доживели као последицу кризе академске професије на Западу. Након експанзије и незабележеног процвата академске професије 60-тих, средином 70-их уследила је криза, чији је врхунац наступио осамдесетих година 20. века. Да ли ће бити изненађење уколико нагласимо да се тај врхунац академске кризе на Западу поклапа са периодом када је започео процват постмодернизма! Ако кренемо тим начином размишљања, доћи ћемо до закључка да ћемо одговор на питање да ли ће постмодернистички приступ историји преовладати над 'традиционалним', добити одговором на подпитање - „Ко има више моћи у оквиру професије или друштва - 'традиционалисти' или постмодернисти?“ Ако превалада постмодернистички приступ историји, логично је поставити питање да ли ће и он представљати ишта друго до још један дискурс и доминантну форму идеологије.

На крају је неопходно сумирати најзначајније позитивне и негативне утицаје постмодернизма и постструктурализма на историјску науку.

Негативни:

1. екстремни скептицизам и порицање могућности сазнавања истине о прошлости
2. историјске чињенице нису важне, суштина је у њиховој интерпретацији
3. аутор нема контролу над значењем текста који је написао
4. релативизам и схватање о валидности сваке интерпретације
5. порицање могућности објективности и легитимисање субјективности
6. схватање историје као доминантне форме идеологије

Било би неправедно и непрофесионално уколико би смо истицали искључиво негативне утицаје постмодернизма и постструктурализма на историјску науку. Читалац би могао помислити да позитивних утицаја и доприноса ових праваца историји као науци нема. Ипак, овај рад је, како и сам назив указује, преваходно посвећен феномену порицања и одбрани историје, односно анализи негативних импликација постмодернизма и постструктурализма. Наравно, то не значи да се, укратко, нећемо осврнути и на позитивне импликације, односно аспект којем би морао бити посвећен

посебан рад.

Позитивни:

1. подстицај (само)критичког преиспитивања
2. повећање броја радова о теорији историје
3. удахњавање живота старим темама
4. отварање нових тема
5. интересовање за маргинално и „малог човека“
6. оживљавање нарације
7. легитимисање допадљивог стила

ЗАКЉУЧАК

Намера овог рада није била само да се скрене пажња оних који нису довољно свесни важности теорије историје, јер чак и они који себе сматрају у суштини атеоретичарски оријентисаним историчарима несвесно функционишу у оквиру теоретских претпоставки и постулата. Далеко важније је било да се укаже на главне трендове у историјској науци и доминанте утицаје којима је она изложена, како позитивне, тако и негативне; да се истакне да ти утицаји потичу од промена на глобалном нивоу, чије последице се виде и осећају, како на нивоу цивилизацијских, друштвених и културних токова, тако и у свакодневном животу. Промене, које су једни већ дијагнозирали и прихватили као неминовност, други одбацују или игноришу, а многи их нису ни свесни.

Историја је од многих наука и праваца профитирала. Зашто не би и од постмодернизма и постструктурализма? Подизање интердисциплинарних баријера никада није било добро. То је показао однос између историје и других друштвених наука. Историја као наука никада није напредовала више него у периоду конвергенције са друштвеном теоријом. Брзе, вишедимензионалне и вишеслојне друштвене промене требало је разумети. То је био суштински разлог ‘теоријског обрта’ код историчара и ‘историјског обрта’ код друштвених теоретичара. Стога је, да би се разумеле најновије друштвене и културне промене неопходна конструктивна дебата, а не дијалог глувих. Дијалог, а не монолог.

Међусобна толеранција, а не изливи страсти повређене сујете. Пожељна је и дебата између самих историчара, који би требало критички да сагледају и анализирају импликације постмодернизма. У циљу обogaћивања, просперитета и напретка историје негативне импликације би требало одбацити, а позитивне прихватити и инкорпорирати у теорију и праксу историје као науке. Овај наш рад представља допринос управо у том смислу.

Сматрамо да би овај рад најбоље било завршити проценом Ричарда Еванса у којем ће се правцу, с обзиром на утицаје постмодернизма, кретати историјска наука. И раније су поједини правци у историографији испољавали претензије да представе свој приступ историји као једино исправан. Након извесног периода контроверзе, током којег су њихове претензије оспораване, нови приступ се сводио на само још један од праваца у историографији. Исти процес се тренутно одвија и када је у питању постмодернистички приступ историји. Дугорочно гледано, исход тог процеса ће пре, као последицу имати интензивiranу фрагментацију историографије, него револуционарну измену теоријског и практичног приступа историјској науци као целини.⁶²

Ana STOLIĆ
Nenad MILENOVIĆ

**THE REFUTAL AND DEFENCE OF HISTORY:
Postmodernism, Poststructuralism and Historical Scholarship**

Summary

In the last two decades the so called 'postmodern turn' in contemporary social and cultural theory has provided a radical challenge to the practices, approaches and epistemology of the discipline of History. While some have vociferously sought to dismiss these developments, others have begun to outline new types of histories which critically engage with 'postmodernism' broadly conceived. In seeking to take stock of these debates, this article aims to present

⁶² R. J. Evans, *nav. delo*, 202–203.

МЕТОДОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Михаило ВОЈВОДИЋ

ЈЕДНО ЗНАЧАЈНО ИСТРАЖИВАЊЕ О ПРИБЛИЖАВАЊУ СРБИЈЕ ЕВРОПИ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА

У последњим деценијама 19. века, у време када је Србија стварала свој школски систем, на европској сцени су се у области културе и у сфери образовања догађале значајне промене. Тадашња утицајна либерална елита, забринута због финансијског и војног јачања уједињене немачке државе, а истовремено погођена и померањима унутрашњих политичких снага, изгубила је веру у начела којима се до тада руководила, повиновала се ауторитету државе и препустила водеће место конзервативцима. Европски либерали су од тада, као и конзервативци, будућност видели у јачању сопствене државе и у одлучним и непоколебљивим владама као носиоцима политике које би пронашле решења за унутрашње проблеме и с пуно поуздања савладавале све тешкоће на путу. Спроводиле су се тада и свеобухватне реформе, почев од усавршавања војске и увођења савременог наоружања, па све до унапређења образовног система, - у ком циљу су одобривана знатна буџетска средства. И у Србији тога времена одигравали су се слични процеси. Државне власти које су предводили краљеви Милан и Александар Обреновић, у сарадњи са конзервативно опредељеном струјом српских политичара, наметнули су земљи, мимо устава и парламента, ауторитет двора. Потпуно у духу тадашњег европског ауторитаризма, и српске власти кренуле су у спровођење реформи, привредних, саобраћајних, војних, просветних и др.

Захваљујући чињеници да ће просветне реформе у Србији тада изводити на првом месту Стојан Новаковић, угледни конзервативни политичар, у неколико наврата министар просвете, а затим наставити и други министри истог ресора Стојан Бошковић, Алимпије Васиљевић, Милан Кујунџић Абердар, Владан Ђорђевић, Андра Николић, Јован Бошковић, Миленко Веснић, Андра Ђорђевић,

Љубомир Ковачевић, све угледне српске личности у области просвете и науке, резултати у тој области нису били ни брзи ни лаки али су били импресивни. А са које основе се у реформе кренуло? Неке анализе урађене 80-их година 19. века обелоданиле су да је Србија у претходних пет деценија, а нарочито у последње две, показала знатно заостајање у школству и да, иако је оснивала нове школе, није у сразмери са бројем становника ни мрднула напред. Забрињавајуће стање, у томе, било је не само у упоређењу са развијеним земљама него и са суседним. И тада је на сцену ступио Стојан Новаковић и личности блиске његовим погледима. Новоформирани Главни просветни савет преузео је, заједно са министром просвете, целокупну реформу школства, одредио програме према којима су се морале писати школске књиге, формирао одборе и комисије за преображај основних и средњих школа. Стојан Новаковић је тражио да се изводи реформа тако како би се настава учинила европском а захтевао је и да професори појединих струка иду у добро уређене школе развијене Европе да би се упознали са начином рада и тамо проучили питања с којима ће се тек сусрести српске школе.

Истакнути појединци у српској просвети схватили су да је процес преношења знања ученицима захтевао непрекидне иновације, а то значи и праћење сазнања до којих се дошло у Европи као и метода да их ученици усвоје. Пажљиво анализирајући резултате рада у области наставе у најразвијенијим земљама они су видели да су се наставне дисциплине брже развијале, да су се непрекидно јављали нови успеси, да су настајала нова учила, литература и средства очигледне наставе. Зато су прегледали европске уџбенике и проучавали методе у њима примењене. Запажања о томе, проверена на ученицима у Београду, добила су одличне оцене. Нови уџбеници, састављени тада на европским узорима, и уз контролу строгих рецензената, значили су велики корак напред.

На основу тих нових идеја у Србији су 80-их година 19. века донесени Закон о устројству гимназија, Закон о основним школама и нови наставни планови. Иако је то подстакло Стојана Новаковића да каже : „Дело реформног рада у нашем школском животу доведено је до краја“, ипак све то није прошло без великих потреса у јавном животу Србије. Појавили су се и присталице и противници радикалних реформи. На сцену су ступили тзв. класицисти и антикласицисти. Једни су тражили реформе по немачким узорима, други по француским. Чуле су се озбиљне критике извесних уџбеника. Појединци су

оштро нападали уџбенике који нису писани у духу сопствене историје и нису неговали народносна осећања него су пропагирани великодржавне интересе других земаља. Тада су се, и тим поводом, поделиле и српске културнопросветне и научне институције, а то се догодило и у Српској Краљевској Академији. Пљуштале су критике и напади преко штампе па је један учесник у њима тада морао мирно да упозори: „Јавни радници подлежу критици и суду јавнога мњења. Ко бежи од критике нека се рада и не прихвата. Ко ме се тај суд не допада нека се брани.“ Захваљујући већ споменутим појединцима на челу просвете, а и другим истакнутим научним и просветним радницима тога времена, превасходно се у јачању просвете видела основа напретка српског народа на његовим ослобођеним и неослобођеним територијама. Њихово познавање школства у развијеном свету показало им је у ствари колико је велики значај та област имала код појединих великих европских земаља и народа, и колико је истакнуту улогу она одиграла у стварању јединствених државних и националних заједница. У томе су сагледали позитивна искуства која су се могла искористити и на Балкану, те је и то био један од значајних разлога због кога су они српско школство учинили тада европским.

На почетку 20. века у Европи су владале сличне прилике као и у претходним деценијама, чак су се у извесној мери погоршале, а што је имало значајног одраза на Балкану. После пораза Русије у рату са Јапаном Аустро-Угарска се још јаче усмерила ка југоистоку а њени новопостављени предводници спољне политике и Генералштаба били су одлучни да њу у томе ништа не заустави. С друге стране, британски политичари су се све одређеније приближавали Русији и Француској. Свуда у свету дошло је до пораста национализма. Исказивала се и спремност да се употребе и средства присиле док се у исто време у неким земљама исказивала романтичарска увереност у улогу и значај културе у одбрани националне независности. Заправо било је то нешто слично као и у протеклим деценијама краја 19. века, али само јаче наглашено. Наравно, све то имало је утицаја на Србију и на унутрашња кретања у њој. После крвопролића у старом београдском двору и окретања званичне српске политике ка Русији, све више су се заоштравали односи Србије са Аустро-Угарском. Економски притисак Беча на Србију, посебно трговински, био је све безобзирнији што се исказало и у тзв. царинском рату. Потом су следили и анексиона криза као резултат продора Аустро-

Угарске ка југу, зати и све јаче звецкање Беча оружјем против Србије и његово подржавање албанских националиста у Европској Турској, - а што је имало снажног одјека међу Србима. Иако је после 1903. године Србија била и права уставна и парламентарна монархија, у којој се више није осећао ауторитет двора, у њој су тада ојачали други фактори. Реч је о снази једне партије која је скоро читаво то време била на власти (радикали) и значају војске који се умногоме појачао од 1908. године. Знатног утицаја на свест људи у Србији, па и на промене у земљи, имало је и погоршавање положаја српског живља у неослобођеним српским крајевима. Томе треба додати, у извесној мери, и унутрашње поделе настале због обрачуна новог режима са старим. С тим у вези ваља подсетити на пример преименовања Велике школе у Универзитет 1905. године. Стављање тада свих професора на располагање и њихово поновно бирање у универзитетска звања, а што се правдало потребом усавршавања високог школства у Србији, показало је, бар по неким случајева, да је било и смишљеног отпуштања присталица старог режима. Министар просвете заправо није потврдио неке професоре, али је, изгледа, ипак био постигнут компромис а то значи да је таквих случајева било само у мањој мери.

И у таквим приликама у Србији, како то обично бива, процветала је књига и разбуктало се школство. Управо дело Арсена Ђуровића *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914.* (изд. Историјског института, Београд 2004), посвећено тадашњем школству нам то поуздано показује. Иако се у њему изричито подвлачи да је модернизација школства захватила Србију између 1905. и 1914. године мора се нагласити да је просвета у Србији и у претходном периоду, о коме је већ напред било речи, добила елитне школе, поједине основне школе у Београду, гимназије, реалке, и у томе се приближила Европи. Али тај процес тада није захватио читаву Србију и што је још важније, није унео разноврсност у образовању. Уосталом на почетку 20. века у градовима Србије било је само 48 одсто писмених а у селима 12 одсто. Дакле, Србија је тада била међу земљама у Европи са највећим процентом неписмених. То значи да је велики задатак предстојао Србији у тој деценији, о којој Арсен Ђуровић пише, да се у првом реду што више изједначи култура у Србији, а да се још јаче подстакне улога српске књиге међу српским заграничним светом. То би опет све имало да води ка националном јединству али истовремено и повезивању са другим југословенским

народима. У чему је дакле суштина онога што нам казује Ђуровићева књига? Одговор на то гласи: Србија између 1905. и 1914. године добија заокружени школски систем поново угледајући се на Европу и пратећи промене у њој.

Да би се разумеле промене које тада настају у српском школству Ђуровић је у жижу свога разматрања ставио најпре друштвене и привредне прилике у Србији од 1905. до 1914. године тј. и привреду, и финансије, и демографску структуру, а све то смештајући у оквире ондашњег европског духовног и цивилизацијског простора. Према томе, тумачење школских прилика у Србији дато је у књизи у европским оквирима без кога се модернизацијски процес као феномен не би могао разумети а самим тим ни објаснити поготову ако се узме у обзир сложеност државе тога времена и прилика, на пример привредних, које су у њој владале.

Арсен Ђуровић је, у својој књизи, дао свеобухватну анализу образовног процеса у Србији у деценији уочи Првог светског рата када се он конституисао у заокружени систем. То је учинио појединачно тумачећи васпитно-образовне промене на свим нивоима. Тако, на пример, утврдио је да је образовање у Србији добило тада модерну структуру коју су најпре чиниле основне и продужне школе, али исто тако и забавишта као важна спона у образовном систему што је било први пут у историји Србије. А таква структура одговарала је ондашњим стандардима у Европи. Ђуровић је указао најпре на основну школу као окосницу образовног система, разуме се у контексту ондашње европске праксе, објаснивши да је променама у њој био испуњен предуслов да би укупан просветни систем ишао у позитивном смеру и прилагодио се оним новинама које су се дешавале у Европи. Видело се то и у промени структуре средњошколских установа које је Ђуровић такође исцрпно анализирао. Ширила се тада мрежа гимназија и учитељских школа, а поред елитне реалне отворене су и женске гимназије и женске учитељске школе по чему се Србија могла упоредити и са неким напреднијим земљама. Велике промене тј. модернизација захватиле су, према оцени Ђуровића, и средњу стручну школу, јер је Србија тада добила и гимнастичке, уметничко-занатлијске, глумачке, музичке, као и женске трговачке школе. Напокон, промене су се догађале и на Универзитету који је, уз то, дао и пуну подршку целокупном образовању. Нова генерација универзитетских професора и студената постала је његова значајна спона са Европом. Дакле, у Србији од 1905. до 1914.

године, њена просвета - почев од носилаца образовног процеса па до установа образовања - обузета променама, посведочила је да је део европског образовног система и да хоће да одржи тај корак. Зато треба подвући да ће сваком оном кога интересује пут данашње просвете, затим њена прошлост и европска будућност, Ђуровићева књига у свему бити велика инспирација.

ПРИКАЗИ

Сима М. Ђирковић,
Срби међу европским народима,
Equilibrium, Београд 2005, стр. XXV + 337, 40 илустрација, 16 карата

Изласком из штампе најновије књиге Симе Ђирковића, издавач који се већ афирмисао публикавањем значајних историографских текстова, презентовао је нашој читалачкој публици дело изузетних вредности, и то готово у исто време када се са тим делом упознају читаоци широм света. Реч је, наиме, о српском тексту књиге *The Serbs* академика Ђирковића, која се прошле године појавила у издању реномиране лондонске издавачке куће Blackwell Publishing, у серији „The Peoples of Europe“. За српско издање писац је унеколико изменио наслов, сматрајући да његово проширење боље представља нашој публици основну замисао са којом је приступио писању.

Књига садржи 25 страна предговора и увода и 298 страна основног текста, селективну библиографију (посебних, синтетских и монографских дела), општи регистар, 40 црно-белих фотографија (исто као и енглеско издање) и 16 историјских карата (двоструко више од енглеског издања). Унутар ових не нарочито пространих оквира налази се општи поглед на историју Срба од времена њихове појаве на Балкану, укључујући историјске и географске прилике света у коме су се нашли, па све до наших дана. Ово последње раздобље дато је у виду епилога, јер аутор показује извесну резервисаност према историографском приступу без минималне историјске дистанце. Али, с друге стране, епилог је понуђен, није „избегнут“, јер аутор чврсто верује у историчареву позваност да у свом времену разоткрива историјске резултате које могу чинити искуствену подлогу за процењивање савремених прилика и путева којима се до њих стигло.

Све друго што се желело рећи о целокупној српској историји укомпоновано је у осам обимнијих, на мање делове разубрених глава. Пред читаоцем је, дакле, једно синтетско дело у коме целина историјских процеса има превагу над детаљем и догађајем. Такав приступ био је неизбежан због концептуалних и просторних разлога. У противном, били бисмо суочени са недовољно конзистентним приступом који би реметио хармонију целине. Извесно је да је примењени приступ могао бити остварен на прави начин само захваљујући Ђирковићевој ерудицији, као и њему својственом повезивању

аналитичких резултата, сопствених и туђих, у синтетско промишљање историје.

Дијахроно посматрање једног народа и његове цивилизације, посматрање које превазилази чак и границе великих историјских периода изузетан је историографски изазов. Стога је реткост да му приступа један човек, али предност таквог приступа лежи у конзистентности примењеног методолошког поступка. Управо у овој чињеници огледа се све мајсторство Симе Ђирковића као историчара. Основни прилаз је наоко једноставан, мада на нашим просторима још увек недовољно прихваћен. Он проистиче из спознаје, својствене модерној историографији, да садржина и ткиво једног националног или цивилизацијског имена не само да јесу сложен феномен, него и феномен који је, упркос одређеним константама, свакако подложен крупним, а често и специфичним променама. Променама које условљавају мењање садржине наоко непромењивих етнони-ма. Без разумевања тих промена нема ни правог разумевања историје. У случају Срба ово је од посебне важности како због њиховог вековног положаја на додирној, или граничној, линији различитих европских светова, тако и због огромних промена њиховог цивилизацијског статуса од раног средњег века, преко развијеног средњег века и епохе турског господства, до новијих времена обележених међусобно опречним решењима српског и југословенског питања.

Разуме се да је за синтетско сагледавање и приказивање овако сложеног историјског развоја од битне важности композиција књиге. У овом случају она је, као што се и могло очекивати, чврсто везана за споменути методолошки приступ. Од осам великих, основних поглавља, прво (*И. Античко наслеђе*) третира читаву рану историју Срба до Стефана Немање, чија владавина представља преломну тачку српског средњег века и у ондашњим и у данашњим виђењима историје. Основни елементи овог дугог периода, од 6, односно 7. века, до 12. века, заиста у већој или мањој мери припадају античком наслеђу или његовим понекад недовољно уочљивим реликтима. Ти елементи садржани су у насловима мањих глава: *Римске провинције, Насељавање Словена, Склавиније, Христијанизација, Тема Србија и кнежевина Србија, Краљевство Далмације и Диоклиџије, Рас и Рашка земља*. Субјекти или објекти историјског развоја о којима је реч обележавају српске земље и њихово становништво, упркос одређеним самосвојностима, као још увек интегрални део византијског света, изведеног из античког универзализма.

Пут развоја који се у потпуности може сматрати сопственим, иако је оствариван у кругу византијске цивилизације, започиње са Немањиним владавином и чини предмет другог великог поглавља (*II. Династија светиоџ корена*). У њему се прати успон средњовековне Србије и њен покушај, на врхунцу тог успона, да од ослабљене Византије, у њеним сопственим оквирима и на њеним традицијама, преузме мисију православног царства: *Немањино наслеђе, Самодржавно краљевство, Аутокефална архиепископија, Стабилност на провери, Два краљевства, Успон привреде, Династички идеал и стварност, Царство, Земља царева и земља краљева, Недовршено друштво, Раскол у династији*.

Трећа целина (*III. Између крста и полумесеца*) није посвећена само борби за опстанак пред налетом Османлија, него и променама у физиономији земље које су, да није дошло до пропасти, могле да означе почетак једног новог времена, искорачења из балканских оквира на шире европске просторе. Западни утицај у животу земље постаје готово једнако важан као и византијска традиција, док у оквиру те традиције први пут јасније долазе до изражаја неки од њених античких корена. Структура овог дела књиге указује на основна питања реченог развоја: *Нова година и крај династије, Преношење краљевства у Босну, Косовска битка - стварност и легенда, Последнице, Десој и његова земља, Немирно Поморје, Привредни пољеи, Континуитет као идеал, Терет дворукоџ вазалства, Хроника пројављања*.

Четврто поглавље (*IV. Султанови и ипифеници*) могло би бити посматрано и као други део широко схваћеног прелазног доба, у коме се задржавају идеали и неке од основних цивилизацијских вредности претходних времена, али у коме наступа и цезура у односу на та времена. Тако се отвара велико питање континуитета и дисконтинуитета у српској историји, које је везано за долазак, превласт и власт Османлија: *Старо и ново, Бежања, пресељавања, насељавања, Варош и касаб - оријентализација града, Наслеђено и стечено у привредном животу, Племена и племенско друштво, Црква у росићу, Од подложника до одметника*. То је било доба које спада у најважније периоде српске историје, ако се има у виду потоње стање. У том добу су не само упоредо живели стварни, могло би се рећи материјални, елементи историјског континуитета и дисконтинуитета, него је у њему стварана колективна свест о основним вредностима континуитета, о притуљеним али неуништи-

вим вредностима предосманског доба. Та свест била је одлучујућа за опстанак народа у новим условима. Истовремено, међутим, стварана је и слика о прошлости која није сасвим одговарала историјској реалности. Ово ће се показати значајним чиниоцем за живот српског народа у будућности.

Будућност је почела већ у времену туркократије развојем који је третиран у петом поглављу (*V. Настајање хришћанског друштва*) и чије основне елементе представљају: *Нови државни оквир, Проширење и уређење оквира, Сељаци и грађани, војници и благородна јосиода, Хришћанско просвећивање, Почети европеизације*. Поглавља која следе - *VI. Уери демократских револуција, VII. За националну државу и против ње, VIII. Сви Срби у једној држави* - уводе читаоца у ново доба и воде га кроз њега. То је доба које се у наше време процењује, између осталог, и као две стотине година модерне српске државности, односно нововековне историје Срба. Необично је са колико је проницљивости и обавештености аутор у овим поглављима зашао у питања која су удаљена од његових основних поља истраживања. Ово би вероватно било тешко оствариво, да Сима Ђирковић није истраживач чија методологија научног рада, према неподељеним схватањима, припада самом врху модерне историјске науке. У таквом прилазу, изношење оцена обележено је опрезношћу лапидарног изражавања, чиме је искључена или на минимум сведена могућност западања у стрампутице.

Књига *Срби међу европским народима* изузетно је ретка за наше прилике у својој врсти. По својим вредностима, међутим, она свакако представља реткост и у међународним размерама. Својим проницањем у суштину историјских процеса, ово дело Симе Ђирковића превазилази уобичајене оквире „класичне“ историографије и залази у домен филозофије историје. И у једној и у другој сфери нађена је права мера и сачињен текст који је колико занимљив за просечно заинтересованог читаоца, толико и подстицајан за професионалног историчара у његовим трагањима за аутентичном суштином историјских процеса. Ове констатације имају важност за оба издања. За српско издање, будући да су последње две деценије наше историографије, уз све њене неспорне, понекад недовољно признаване интернационалне вредности, биле обележене и научним недоумицама чијем ће превазилажењу, пре свега у вези са њиховим утицајем на ширу интелектуалну средину, ова књига свакако допринети. Енглеско издање би својом појавом морало

ублажити споменуто недовољно познавање наше историографије у европском културном миљеу. Не би било први пут да једно дело академика Симе Ђирковића оствари такву двоструку мисију.

Љубомир МАКСИМОВИЋ

Станоје Бојанин,
Забаве и светиковине у средњовековној Србији:
од краја XII до краја XV века,
Историјски институт-Службени гласник, Београд 2005, 455

Забаве и светиковине у средњовековној Србији: од краја XII до краја XV века, књига аутора Станоја Бојанина, осветљава део друштвеног и културног живота средњовековног човека. Подељена је у две основне целине, *Празник* (41-233) и *Позориште* (235-373), тематски одређене и састоји се од четрнаест поглавља. Оваква подела условљена је разликама између појмова: забава, светковина и позориште. На потребу за њиховим засебним посматрањем, као и на њихов контекст у књизи, аутор је скренуо пажњу у *Уводу* (11-40), у ком је изнео и главне правце својих, али и досадашњих истраживања (*Присјуй проблему*, 11-21). Други део *Увода* посветио је питању писаних извора и ликовним представама (*Извори*, 21-40). Иза Резимеа на енглеском језику (393-409), на крају књиге се налазе: Списак општих скраћеница (411-414), Библиографија извора и литературе (415-435) и Регистар личних и географских имена и општих појмова (437-455) дат по азбучном принципу, који је израдила Славица Мереник.

У првом делу књиге који обухвата скоро половину текста, Станоје Бојанин приказао је празник. Празник је за средњовековног човека био нерадан дан. Тако посматрано, црквени календар преплитао се са аграрним, а празници везивани за хришћанску традицију понављани су циклично. Истовремено постојали су и они приватног карактера. Без обзира на то којој је категорији при-

падао, то је био посебан, свечан дан, најављиван клепалима или црквеним звонима, обележен радосним расположењем. Подела друштва и времена, на сакрално и световно, утицала је и на место и време прослављања празника, цркву односно трг, улицу, позориште, кућу. Световна прослава подразумевала је два основна елемента, гозбу и игру. Такође, црква је осуђивала и претераност, преједање, опијање и разне непристојности одатле произишле (*I, Празник: издвајање из свакодневнице*, 43-98) Посебно поглавље под називом *Литија*, аутор је посветио светковини организованој од стране владара и цркве поводом преноса моштију светитеља, која је окупљала различите друштвене слојеве и становништво различитих крајева, а која је истовремено имала и државни, политички значај, чији је циљ био и учвршћивање позиција владајуће династије (*II*, 99-111). За разлику од преноса моштију, прославе организоване поводом дана свеца, *помен свейом*, имале су локално обележје, а из његовог значења за појединца или поједину породицу развила се данашња крсна слава. Једно од централних збивања ове врсте прославе чинила је гозба, којој је претходила крвна жртва, односно убијање животиња намењених трпези. Ова пракса је судећи према честим покушајима забране, изгледа опстала током целог средњег века код локалног становништва и свештенства, као и обичај гошћења у порти цркве или њеном непосредном окружењу (*III, Помен свейом*, 113-135). Локално обележје имали су и панађури, организовани поводом хришћанских празника, а који су трајали и по више недеља. Ова окупљања имала су и световно обележје, изражено у забавним, али и привредним активностима, а везивана су и за путовања, пошто су људи стизали и из страних држава ради међусобних сусрета и пословне сарадње. У то време места окупљања стицала су привилегије трга, а временом нека од њих услед великог промета постају и стални трг, око ког се понекад формирало и насеље. Многи панађури организовани су, попут Раваничког, у непосредној близини манастира (*IV, Панађур*, 137-149).

За разлику од цикличних празника везаних за црквено учење, постојале су и породичне светковине, којима је обележаван догађај јединствен за појединца и његову фамилију, његов прелаз из једног у друго животно доба. У својој књизи, Станоје Бојанин је као основне светковине које имају недвосмислено забавно обележје, издвојио рођење, крштење и свадбу који су, праћени званичним црквеним обредом, чинили потврду новог друштвеног статуса

појединца. Рођење детета сматрано је једном од основних функција брака. После порођаја следили су црквени чиновници везани за бабицу, породиљу и дете, а новорођенче је након четрдесет дана и крштено (V, *Рођење и крштење*, 151-159). Свадбене свечености остале су дуго времена у сфери обичајног права, иако је црква венчање сматрала једном од светих тајни. Напори цркве у том правцу појачани су са оснивањем аутокефалне српске цркве у 13. веку и касније Законом цара Душана средином 14. века. Црквеним елементима брака, сматрани су веридба и венчање, који су требали да буду обављени у светом простору цркве. Део свечености чиниле су трпеза и разноврсни забавни програм, који се састојао од музике, плеса и глуме до разних друштвених игара, попут витешких надметања (VI, *Свадбене свечаности*, 161-182).

Многе празнике прослављане у народу, црква је не само одбацивала, већ и забрањивала, сматрајући их нехришћанским, посебно због њиховог израженог телесног карактера, попут *ласцивног* плесања, опијања, маскирања или прерушавања, када је ношена и одећа супротног пола, паљења и прескакања ватри, од којих су најпознатије биле оне одржаване на Божић и Ивањдан. Биле су то светковине које црквени извори називају *календе* (коледа), *врумалије* (некад у част Диониса које су довођене у везу са новим вином), *русалије*. Поменуте светковине, као и покладе пред Велики пост (*меснице*), везиване су за смену мрсног и посног периода. Оне су за аграрно друштво биле посебно важне, пошто су ти обичаји обележавали смену зимског и летњег годишњег циклуса. За ове и друге забрањене прославе, постојао је и црквени термин *заклојнићки празник* (VII, *Од забрањених празника ка забрањеним обичајима*, 183-233).

Други део свог рада Станоје Бојанин је посветио садржајима и учесницима саме светковине. Анализирајући вишезначност појма позориште, аутор појам доводи у везу са терминима игра и игриште, који означавају како радњу, тако и место одигравања различитих призора забавног карактера као што су коњске трке, позориште у данашњем значењу речи, или чак и јавна погубљења. Сви ти догађаји окупљали су велики број људи, односно гледалаца. Овакве прославе црква није одобравала, сматрајући да током црквених празника, али и током породичних светковина, народ треба да одлази у цркву ради молитве, а не да се препушта различитим *недоличним* забавама. (VIII, *Средњовековно „позориште“*, 237-260). Посебно место у таквој профаној светковини имао је

глумац. У средњовековном језику глумац је означавао различите врсте забављача, који су владали вештинама подражавања, плесања, који су се прерушавали и свирали на разноврсним музичким инструментима. Поред речи *џлумац*, за свестраног забављача, у средњовековној Србији коришћен је и немачки назив *шйилман* (IX, *Глумац: њорекло и значење речи*, 261-278). Осим глумаца и популарних акробата, постојали су и други забављачи попут мечкара, *обајника*, чији су објекат били гмизавци, или *облакоџонийџеља*, који су прорицали на основу облака или заласка сунца. Ова умећа била су забавна средњовековном човеку, а њиховим представницима, као и животињама, придаване су магијске могућности да излече, заштите или предвиде (X, *Друџе врстие забављача*, 279-287). Глумац забављач, од стране цркве сматран неморалним, обично је сматран припадником нижег друштвеног слоја, и није могао, као ни његов син да се ожени ћерком достојанственика, а отац је имао право и да разбаштини сина, ако се ода том порочном занимању. Ипак, он је налазио публику не само међу простом масом, већ и на дворовима владара и великаша. Упућен ка урбаним местима и привредним центрима, често је путовао. Такође су постојали и глумци аматери, међу зависним становништвом на поседима феудалаца, који нису мењали место свог боравка. Посебан положај имали су глумци професионалци, настањени на двору, чије је занимање црква сматрала часним. Они су примали плату, а посебно су награђивани приликом гостовања на другим дворовима, где их је слао господар (XI, *Друшйивени живоий средњовековноџ џлумца*, 289-318).

Идеји, значају и типовима плеса и игре, попраћене звуцима музике, као садржајима сваке светковине, Станоје Бојанин је посветио посебно поглавље *Плес и иџра*. И док је идејно плес обележавао радост, а симболички означавао захвалност Богу, за цркву је био оличење телесног, еротског доживљаја, а посебно се црква противила мешовитом плесу. Осуђивано је и учешће свештеног лица у таквим забавама. Често се играло коло, чије су ликовне представе приказиване на фрескама и минијатурама (XII, 319-341). Осим плеса и глуме, постојале су и друге врсте забаве, међу којима се по свом карактеру издвајају такмичарске игре, током којих су истицане физичке особине и вештине, потребне у свакодневном животу племића и ратника. Ту су спадале трке пешака, коњаника и касачке (са запрежним колима), игре скидања рукавице или алке и витешки турнири. Истовремено постојала су и такмичења у стрелаштву из лука или

самострела доступна и широким масама, пошто нису захтевала материјална средства, потребна за игре на коњима (*XIII, Такмичарске иџре*, 343-368). И док су једни учествовали, а други окупљени посматрали и одобравали, црква је истицала идеал повученог, доличног и непорочног живота попут оног, који је још од младости водио св. Петар Коришки (*XIV, Учесници и ѿсмајрачи*, 369-373).

На крају треба истаћи и чињеницу да је аутор посебну пажњу посветио и семантичкој вредности појмова који одређују предмет његове књиге, као што су забава, празник, светковина, *ѿомен свейѿом*, свадба, позориште, глумац, игра, плес, турнир, и сл. Анализом значења ових појмова у средњем веку и указивањем на њихов однос са еквивалентним појмовима на латинском, грчком или у појединим приликама савременим језицима (немачком и француском) Станоје Бојанин је указао на различито значење некад и сад, на њихово првобитно, шире значење али и на њихов значај који су имали за средњовековног човека. Такође, аутор је анализирао и однос цркве и њених верника у времену светковине, преплитање културе писмене елите и традиционалне народне културе, истичући чињеницу да је образовни клир тежио да контролише, не само време црквених, већ и породичних празника.

Графичка опрема обухвата репродукције фотографија и цртежа (375-391) ликовних представа, детаља са српских средњовековних живописа, минијатура и фасада, надгробних споменика (*сѿећака*), чију је анализу аутор дао. На спољним корицама налазе се минијатура *Миријам ѿлеше* из Минхенског псалтира и камене консоле са фасаде цркве манастира Дечани са представом забављача, а на унутрашњој слика *Кенѿаура са „ѿуслама“* са манастира Каленића.

Књига Станоја Бојанина, *Забаве и свейѿковине у средњовековној Србији: од краја XII до краја XV века*, чини значајан допринос српској историографији. и има мултидисциплинарни карактер. Ово дело стога није од значаја само за историчаре, већ и за истраживаче других наука, као што су антропологија, етнологија, музикологија, театрологија и сл. Писана научним, али притом једноставним стилем, са бројним цитатима извора датим у преводу на савремени језик, књига је доступна ширем читалачком кругу, који је овим радом стекао прилику да сазна нешто више о посебним аспектима и схватањима друштва средњовековне Србије.

Александра ФОСТИКОВ

Ђорђе Бубало,
Српски номици,

Посебна издања Византолошког института САНУ, књ. 29,
Београд 2004, 307 страна + 12 страна фотографија

Појам номик као назив за особе које су у средњовековној Србији вршиле службу јавних бележника, то јест, нарочите врсте писара којима су се припадници заједнице обраћали ради писаног бележења својих приватноправних послова, присутан је у српској медијевистици практично од њених почетака. Међутим, у читавом том раздобљу није учињен покушај да се делатност номика подвргне посебном истраживању које би постављањем правих питања и, где је то могуће, пружањем правих одговора, потпуније расветлило ову појаву од прворазредног значаја за културну, друштвену и правну историју српског средњег века. Разлози за такав однос били су бројни - од чињенице да је о номицима остало сачувано само неколико десетина изворних података, укључујући укупно осам сачуваних номичких исправа и мањи број законских одредби којима се уређује њихова делатност, до сразмерне незаинтересованости самих истраживача који су се радије опредељивали за бављење неким упечатљивијим и боље документованим аспектима српске средњовековне прошлости. Ипак, и празнина на месту где је требало да стоји студија о овој теми постајала је све упадљивија. Замењујући незаинтересованост ранијих нараштаја истраживачким жаром, а малобројност непосредних изворних сведочанства уверењем да се до вредних сазнања може доћи свежим приступом тим сведочанствима, као и посредним и компаративним путем, ту празнину коначно је попунио магистарски рад Ђорђа Бубала *Номици и номичке књиџе* који се у незнатно скраћеном и измењеном облику прошле године појавио пред широм читалачком публиком под насловом *Српски номици*.

Пошто је у *Уводу* (стр. 23-26) изложио основне напомене везане за тему и прецизно одредио као свој задатак проучавање „оних питања која непосредно осветљавају делатност номика“, аутор најпре у поглављу *Извори и лијература* (стр. 27-45) приповеда историјат научног откривања и приказивања номичке службе у

средњовековној Србији, да би затим, на наредних 200 страна, приказао резултате својих истраживања подељене у две велике целине. Прва целина, која носи наслов *Номици*, почиње поглављем *Порекло и гџнеза бележничке службе у средњовековној Србији* (стр. 49-84) у којем је, одавно позната чињеница о византијском пореклу како назива тако и саме установе номика, обогашена подробном расправом о њиховој српској рецџпцији. Аутор при том нарочито истиче да је, иако су назив и установа дошли из Византије, потреба за њиховим усвајањем настала добрим делом као последица навике писаног бележења приватноправних послова коју су у српску средину доносили дошљаци са запада - саски рудари и трговци из јадранских приморских градова. У другом поглављу (*Друшћивени йоложај и делайностй срйских номика*, стр. 85-110) аутор убедљиво утврђује временске и просторне оквире деловања номичке службе у Србији, а онда и разлику између номика-свештенства и номика-световњака, која често значи и разлику између номичке делатности као извора допунских прихода и као основног занимања. Међутим, по питањима начина рада номика и њиховог места и улоге у друштву недостатак података приморава га да се ограничи на основане претпоставке. Треће поглавље, иза чијег се једноставног наслова *Личностйи* (стр. 111-132) ређају просопографске минијатуре о свих дванаест поименично познатих српских номика и о још две особе које извори називају номицима мада то у ствари нису биле, потврђује на конкретним примерима нека од претходно изнесених општијих запажања.

За разлику од прве, друга целина насловљена *Номичке исйраве*, креће се од појединачног ка општем. Поглавље којим она почиње (*Исйраве*, стр. 135-200) детаљно упознаје читаоца са осам сачуваних српских номичких исправа, доносећи за сваку од њих опис спољних одлика, осврт на особености језика и графије (код докумената сачуваних у оригиналу), преглед дипломатичке структуре и, на крају, коментар садржаја, а у случајевима где је то неопходно додати су и одељци о времену и месту настанка. Ову исцрпну анализу, која у ствари чини најдуже поглавље у књизи, аутор добрим делом користи да би у наредном, најкраћем поглављу (*Дийломаййичка сйрукййура*, стр. 201-213) изложио дипломатичке особине номичких аката као посебног „жанра“ дипломатичке грађе. Иако спутано, са једне стране, малобројношћу сачуваних примерака, а са друге, разноврсношћу правних послова на које се ти примерци односе, поглавље о дипломатичкој структури успева да достигне одговара-

јући степен уопштавања, нарочито када је реч о дипломатичким обележјима која су исправи давала правну вредност. У том смислу, оно чини увод у последње и по много чему закључно поглавље не само ове целине него и целог рада (стр. 215-246). Наслов и тема тог поглавља јесте управо *Правна вредности*, то јест, доказна снага коју су номичке исправе као писано сведочанство о неком правном послу имале у средњовековној српској средини. По том кључном питању аутор потврђује мишљење ранијих истраживача да је, у поређењу са исправама јавних бележника у друштвима развијеније писане културе и правне традиције на западу и југоистоку, доказна снага српске номичке исправе била мања, али у исто време напомиње да се права оцена може дати једино према снази коју је она имала у сопственој средини, а као што већ само вишевековно постојање номичке службе у Србији јасно показује, та снага нипошто није била занемарљива.

Закључак о правној вредности номичке исправе не закључује и списак вредности које *Српски номици* имају да понуде читаоцу. Наиме, у прилогу аутор доноси критичко издање текста осам сачуваних номичких исправа (стр. 247-263), пропраћено посебним регистром (стр. 302-306) и квалитетним снимцима свих докумената који су дати на крају књиге, заједно са по једним примерком исправа насталих из пера византијских и латинских јавних бележника. Овај додатак још више појачава утисак о ауторовом настојању да предмет проучавања прикаже што потпуније, са намером да створи дело које ће представљати не само збир ранијих знања и сопствених открића и закључака него и корисно помоћно средство истраживачима сродних области и чврсту основу у трагању за одговорима на она питања о српским номицима која су остала отворена. У том свом настојању Ђорђе Бубало је несумњиво и успео.

Небојша ПОРЧИЋ

Српски биографски речник, 1,
А - Б, Матица српска - Нови Сад, Нови Сад 2004, 916

Рад на писању биографија личности које су својим деловањем обележиле поједине периоде српске историје, у српској историографији има дугу традицију. Биографије су биле присутне још у првим бројевима најстаријег часописа на српском простору, *Летописа Матице српске*, а значајнијим личностима новије српске историје бавио се у својој *Даници* и Вук Караџић. Допринос раду на писању биографија личности из Првог и Другог српског устанка дали су и Милан Ђ. Милићевић и Константин Ненадовић.

Захтеван, али недовољно вреднован посао на прикупљању грађе, њеној систематизацији и критичкој провери, а затим и писању биографија, у каснијем периоду није настављен у значајнијем обиму. Изузетак делимично представља амбициозно замишљен, али никада у потпуности остварен пројекат израде *Лексикона писаца Југославије*, који је покренула Матица српска.

Српска локална историографија на том пољу је од 1997. постала богатија за *Биографски лексикон ваљевског краја*, пројекат издавачке куће *Колубара* из Ваљева, док су неке окружне институције културе, попут Историјског архива Ужица, отпочеле рад на сличним пројектима.

Међутим, у српској историографији све време је био видљив недостатак правога енциклопедијског речника, у коме би биле заступљене биографије свих личности које су значајније утицале за српску историју. Руководећи се тим, Матица српска је још 1972. донела одлуку о покретању пројекта *Српски биографски речник*. Као резултат вишедеценијског рада на пописивању личности, прикупљању извора и литературе о њима, као и њиховом класификовању по значају, године 2004. објављена је прва књига *Српског биографског речника*.

Прва књига Српског биографског речника Матице српске, А - Б, обухвата 1971 биографску јединицу. Уз њих је приложено и 413 фотографија, или фотографија слика, помоћу којих су дати и визуелни ликови појединих личности. У неким случајевима ради се о веома старим портретима (уља на платну, минијатуре...) велике уметничке вредности, до сада непознатим ширем кругу читалаца.

У првом делу књиге, *Предговору* (странице 7 - 14), дати су основни подаци о Матици српској, најстаријој институцији српске културе и носиоцу овог издавачког подухвата. Затим следи краћи историјат рада на *Српском биографском речнику*, који садржи податке о томе како се дошло до идеје за рад на том пројекту, о њеном прихватању и озваничавању у оквиру Матице српске 1972.

Посебан, најважнији део *Предговора*, тиче се методолошких принципа на којима је *Српски биографски речник* заснован. Ради се о лексикографском делу општег типа, утемељеном на веома обимном и систематском раду. Тај рад састоји се од више поступака, од којих треба нагласити следеће: идентификовање личности, прикупљање основних података о њима, и њихово класификовање по значају.

Класификација личности чије су биографије ушле у Српски биографски речник била је вишеструка. Значај личности у националној историји био је један од основних критеријума. Сагласно томе, одређиван је и текстуални обим њихових биографија. За личности које су својим деловањем заслужиле да уђу у Српски биографски речник, предвиђено је до 15 редова текста. За личности које су оставиле изузетан траг у националним, али и ширим оквирима, одређено је до 360 редова текста. За све остале личности, а њихов број је највећи, предвиђени обим текста кретао се, зависно од њиховог значаја, између те две одреднице. Други критеријум био је број и доступност извора и досадашњих сазнања о појединим личностима. Трећи критеријум односи се на хронолошки оквир заступљених биографија, који је веома широк. Заступљене су биографије од раног средњег века до 1945 (личности које су оствариле и до тада заокружиле животно дело).

С обзиром на велики обим текста, и на бројне изворе и литературу који су на крају биографија навођени, многи називи часописа, зборника, и других коришћених издања писани су скраћено. Исто је урађено и када се ради о именима политичких странака, друштвених организација, родова војске... Због тога је, испред дела садржаја у коме се налазе биографије, наведен и списак скраћеница, као веома корисно средство у коришћењу и бољем разумевању садржаја *Српског биографског речника*.

Пре списка скраћеница, дат је и *Списак сарадника* који су учествовали у писању заступљених биографија. У Списку су наведена њихова имена, академске титуле, научна и стручна звања. На писању биографија које књига садржи, радио је укупно 241 аутор различитог

образовања, занимања и научног интересовања. Међу њима су најбројнији универзитетски, научни, архивски и музејски радници, искусни библиотекари, галеристи, али и људи других занимања, која су мање или више удаљена од историјске науке. Такав приступ у одабиру сарадника различитих професионалних оријентација увек отвара могућност да и квалитет написаних биографија буде различит. Међутим, редакција Српског биографског речника је строгим методолошким правилима и обавезним рецензијама успела да упути ауторе на то како да из расположивих извора извуку максимум података, и да их потом преточе у квалитетне текстове. Током рада на првој књизи, редакција је показала и велико разумевање за ставове аутора који би истраживачким радом дошли у ситуацију да о некој личности могу да сачине знатно обимнију биографију него што је то првобитно било предвиђено.

Свака биографија на крају садржи посебне спискове коришћених извора и литературе, а уколико се личност бавила књижевним или научним радом, и списак њених најзначајнијих дела.

Овом приликом посебно треба истаћи рад бројних аутора на, условно речено, *малим биографијама*. За разлику од најпознатијих личности, о којима је сачуван низ података у бројним изворима, и о којима је у српској науци доста писано, аутори су се често суочавали са проблемом помањкања извора и релевантне литературе о бројним личностима о којима је требало написати биографску јединицу, али чије биографије раније нису привлачиле пажњу истраживача, или су њихови помени у изворима врло ретки, објављени појединачно у различитим издањима. А те личности по свом значају никако нису биле маргиналне. Напротив, често се радило о особама која су, пре свега у црквеној јерархији, али и у државној управи, заузимала значајна места (епископи, старешине манастира, народни прваци, срески начелници, окружни лекари - физикуси...). Управо због велике заступљености таквих биографија, прва књига Српског биографског речника има изузетан значај, пре свега као добар путоказ за даљи истраживачки рад.

Поред изузетног научног значаја који прва књига Српског биографског речника има, неопходно је указати и на педагошку димензију његове употребљивости. Подаци о бројним личностима чије се биографије налазе у Српском биографском речнику чине га драгоценим у стицању знања не само студената, већ и ученика основних и средњих школа.

На крају, треба истаћи да је прва књига Српског биографског речника (А - Б), само први корак у објављивању биографских јединица које су сакупљене, или се још увек прикупљају. Тај посао, упоредо са објављивањем његових појединих књига, наставиће се и наредних година. Због тога свакако треба похвалити напоре редакције да се рад на овом пројекту убрза, и да на тај начин српска историографија добије један изузетан енциклопедијски речник, за којим већ дуго постоји велика потреба.

Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ

Хугх Кеннеди,

*Тхе Армиес оф тхе Цалифс. Милитарй анд Социетий ин тхе Еарли
Исламиц Сиџи, Роутледге, Лондон - Нењ Њорк 2002²,
ЦЦ + 229 стр.*

Професор на Катедри за историју Средњег истока најстаријег шкотског универзитета - Сент Ендрјуз, писац неколико монографија на теме из арабљанске и блискоисточне повести (*Тхе Еарли 'Аббасид Цалифхаџе: А Полиџицал Хисторй*, Лондон 1981; *Тхе Пројхеџ анд тхе Аџе оф тхе Цалифс: Тхе Исламиц Неар Еаст фром тхе Сиџи тх тхе Елевениџ Ценџурй*, Лондон 1986; *Црусадер Цасџлес, Цамбридге 1994; Муслим Сиџин анд Порџугал: А Полиџицал Хисторй оф ал-Андалус*, Лондон 1996), нашој читалачкој публици познат по расправи о војном устројству и друштву арабљанско-византијске границе у VIII и IX столећу (в. ЗРВИ 19 (1980) 79-116; коаутор Џон Халдон), објавио је 2001, у оквиру едиције „Warfare and History“ (у којој се појавио и Халдонов рад о византијској ратној вештини; уп. ИЧ XLIX (2003) 282-285) издавачке куће „Routledge“, студију о војсци и друштву у раноисламској држави. О успеху ове књиге јасно говори чињеница да је друго издање уследило већ после годину дана.

Монографија почиње списком скраћеница (стр. x), за којим следи уводно излагање о начину коришћења арабљанских извора (стр. X–XVI). Ту Кенеди каже: „Иако су углавном пристрасни и партизански настројени, садрже много споредних података о тактици и

опреми који су вероватно доста поуздани. За потребе ове студије није толико важно да ли они тачно сведоче о ономе што се догодило у неком сукобу, већ пре да ли показују шта се дешавало у ратовању тог времена и како су те ратне сукобе доживљавали они који су у њима учествовали“ (стр. XIV). На карте (стр. XVII–XIX) наилазимо пре почетка главног дела књиге, састављеног од девет поглавља: „Освајање и после њега: муслиманске војске, 632-683“ (стр. 1-17), „Војске марванидског раздобља, 683-750: регрутовање, вођство и тактика“ (стр. 18-58), „Плаћање војника у раноисламској држави“ (стр. 59-95), „Ратовање у раноабасидском раздобљу, 750-833“ (стр. 96-117), „Војске из Самаре, 833-870“ (стр. 118-147), „Последње калифове војске, 870-936“ (стр. 148-167), „Оружје и опрема у раномуслиманским војскама“ (стр. 168-182), „Утврђивање и опсадно ратовање“ (стр. 183-194) и „Постскрипtum“ (стр. 195-198). После два додатка: „Порекло шакирије“ (стр. 199-204) и „Величина абасидске војске у Самари“ (стр. 205-208), студију закључују речник арапских појмова (стр. 209-210), списак извора и литературе (стр. 211-220) и регистар (стр. 221-229).

Занимљиво је да су арабљански извори сиромашни у појединостима када је реч о кампањама против Византије, па је аутор најважније податке о функционисању војске добијао из опширних и информативних казивања о бројним муслиманским међусобицама (стр. XIV–XV).

Извештаји о првом великом грађанском рату исламске епохе, сукобу Алија и Муавије, потврђују да су превагу у борби доносиле „пешадијске јединице које су се бориле стрељачким наоружањем, копљима и мачевима. Коњи су коришћени за транспорт људства на бојно поље, а коњица се употребљавала за извиђање, нападе на непријатељске бокове или се супротстављала противничкој коњици, али није могла да добије битку ако је била суочена са добро увежбаном и дисциплинованом пешадијом“ (стр 11).

Стајаћа војска није постојала у најраније доба, а једина стална формација којом су калиф и његови провинцијски гувернери могли редовно да располажу била је *шурѿа*. Ове јединице (мн. *шурѿи*) имале су по неколико стотина припадника у сваком важнијем управном седишту и обављале су дужности које се данас поверавају војној полицији и службама безбедности (стр. 14). Војске, у правом смислу те речи, нема све до владавине Абд ал-Малика (685-705), када наоружано друштво које се, у складу са потребама, мобилише за рат, почиње да уступа место организованим војним формацијама

(стр. 18). Тако у првој половини VIII столећа држава располаже са око 300 хиљада редовних војника, уписаних у регистре, где на Ирак и Сирију отпада по око 100 хиљада, на Хорасан 47, а на Египат не више од 40 хиљада људи (стр. 20). О увођењу редовног плаћања и професионализацији војске сведоче и ковнице новца по Сирији, по први пут успостављене баш за владе Абд ал-Малика (стр. 69).

Што се заповедника тиче, Кенеди примећује да су „људи добијали команду над армијама из многих, различитих разлога: били су лојални режиму, могли су да регрутују следбенике и привуку људе у своју службу, могли су да организују сакупљање и исплату војничких прихода, били су ефикасни и поуздани заповедници у борби. Мало је људи који су се издигли изнад скромног порекла захваљујући својој заповедничкој умешности. Углавном није од велике помоћи да се размишља о војној хијерахији, генералима или официрској класи“ (стр. 21). Касније се ствари мењају, па се „у раноабасидском периоду јавља класа професионалних заповедника (јед. *каид* / мн. *кувад*), који су у многим случајевима и уговарачи који одговарају за регрутовање трупа које служе под њима“ (стр. 99). За време борбе „команданти су се обично налазили у центру. Чудновато, често су бирали да командују седећи на тепиху или столици. Можда зато што је потчињенима било лакше да пронађу непокретног заповедника, него онога који би јурио по разбојишту“ (стр. 24).

Пограничне области арабљанске империје поприште су војних активности, али је устројство ових крајишта далеко од једнообразног. Насупрот граници према Византији која је крајем омејадског раздобља мање-више успостављена, у Хорасану и Трансоксијани ситуација је другачија: гранична линија је флуидна и пропусна, највећи градови попут Бухаре и Самарканда су освајани и губљени, док војна организација углавном представља ад хоц одговор на посебне прилике или претње и тешко се примећује било какав институционални или административни континуитет у њеном развоју (стр. 43).

„Карактеристична црта последњих декада омејадске владавине јесте појава пукова названих по командантима који су их, чини се, сакупљали и водили. Ови пукови су се разликовали од главнине сиријске војске и вероватно су, до извесне мере, били лојални својим заповедницима. С друге стране, вероватно су и даље били плаћани из јавних фондова. Њих су вероватно чинили неарабљански муслимани (*мавали*) које су обучавали и којима су заповедали, такође, мавали, а били су допуна арабљанској *ахл ал-*

Схам (сиријска војска)“ (стр. 49).

Проабасидска војска Хорасана окончала је стогодишњу доминацију сиријске армије, узданице Омејада. Ипак, ако се ствари посматрају пажљивије може се уочити да се последњи омејадски калиф, Марван II (744-750), ослањао на људе из Цазире и са Кавказа, којима је претходно деценијама командовао као крајишки заповедник. „Војничким речником, дакле, може се рећи да је то била борба једне пограничне војске против друге. Сиријци и Ирачани чије ривалство је обележило већи део раноисламске историје били су тек нешто више од обичних посматрача“ (стр. 50). Одсудна битка код Тел Кушафа (750) потврдила је важност дисциплине неопходне да би се поставио борбени поредак, познат као „зид од копаља“. Још једном се показало да су морал, *esprit de corps* и међусобно поверење унутар војске састављене од разнородних јединица кључни за успех или пропаст (стр. 51).

„Столећима после великих освајања калифове војске углавном су исплаћиване готовим новцем. Насупрот европској пракси, давање земљопоседа или права да се порез директно убире од поданика били су од минорног значаја. Најважнија последица тога била је то да је војска непосредно зависила од државе, из чега је следило да војска мора да контролише државни апарат или, у најмању руку, да се увери да он дела у њену корист. Даља последица оваквог система била је то да је припадност армији била веома пожељна. Многе политичке размирице у прва три столећа ислама генерисане су такмичењем различитих група за монопол у војничком статусу. У почетку је диван био обичан списак оних који имају права на удео у приходима покорених земаља. Но, од најранијих времена постојао је и *диван ал-хараџ* или регистар пореских обавеза. Временом се број дивана повећао, па се та реч користила за сваки управни огранак владе, а списак плаћених војника се ближе означавао као *диван ал-џунд*“ (стр. 59).

„Арабљански извори говоре о систему калифа Омара I (634-644) по коме ће приход од покорених земаља обезбеђивати плату освајачима и, можда, њиховим потомцима. Немогуће је, међутим, са сигурношћу знати да ли је такав систем измишљен на описани начин или, заиста, да ли је икада и постојао у ‘чистом’ облику. Порески систем сасанидског и византијског режима, мада у исламској одори, остао је главни ослонац за функционисање државе и војске“ (стр. 60).

Питање деобе пореског дохотка било је од великог интере-

са: „Ако би вишак ишао калифу, било би то признање да он може да располаже приходима како нађе за сходно. С друге стране, ако би се вишак дистрибуисао у провинцији, био би то јасан показатељ да приходи по праву припадају муслиманима из те области и да калиф и његова влада немају шта да се питају око његове расподеле“ (стр. 64). Из тога се лепо види да верност коју је Алијева породици уживала у Ираку није била само плод нежних осећања према Пророковом дому, већ је представљала и став у горућем фискалном проблему (стр. 75).

„Друго важно питање јесте да ли је припадност дивану и добијање новчане накнаде право, које уживају освајачи и њихови потомци, или плата за војну службу“ (стр. 76). Крајем раздобља Омејада уврежило се схватање да се ради о плати, накнади за војну службу. „То је значило да су Омејади, и Абасиди после њих, имали на располагању професионалну војску и да нису морали да се ослањају на добру вољу наследне касте *мукайшила* (борци који имају право на средства из војничких фондова). То је, такође, потврдило све већу разлику између муслимана војника и цивила. Постало је могуће говорити о муслиманској војсци, а не о наоружаној муслиманској заједници“ (стр. 77-78).

За разлику од Византинаца који су били изузетно методични када се радило о снабдевању војске на походу, Арабљани нису имали ни приближно развијену логистичку службу. „Муслимански војници плаћани су готовим новцем и од њих се очекивало да купују своје намирнице (барем док су се налазили на муслиманској територији)“ (стр. 88). „Када је Харун ал-Рашид напао Византију 782, са собом је понео огромне суме готовог новца, али нема помена о транспорту намирница. Изгледа да се војска снабдевала купујући на тржницама и од месних сељака и трговаца“ (стр. 87).

Још једна разлика у односу на Византију је сиромаштво у раноисламским приручницима ратне вештине који говоре како ваља водити војску и борити се у биткама. Један од ретких је трактат о ратним лукавствима ал-Шарани ал-Хартамија посвећен калифу ал-Мамуну (813-833) (стр. 111). „Његов писац се не интересује толико за практичну вештину борења, колико за организацију војске и одржавање дисциплине и морала“ (стр. 112), а карактеристична је препорука да „командант не сме да се бори за ствари које се могу постићи преваром и лукавством“ (стр. 113).

Разматрајући питања наоружања и опреме Кенеди се суочио

са извесним непознаницама. „Литерарни извори и лексикографски радови често спомињу предмете из војничке опреме, али их ретко описују осим ако, на извештан начин, не одударају од уобичајених. Ипак, узимајући у обзир све врсте извора може се створити некаква слика, али се ваља сетити да су се многи борили без пуне војне опреме, а да је оклоп, нарочито, био, по свој прилици, врло редак“ (стр. 168). „Најбољи мачеви били су око 96 cm дугачки, 6-9 cm широки и могли су да теже до 1,5 kg“ (стр. 175).

Што се опсадног ратовања тиче, оно је имало сразмерно малу улогу у војним активностима раноисламског раздобља. „Уопште, чини се да муслиманске војске нису волеле да буду заточене унутар зидина, већ су предност давале слободи маневра на отвореном терену. Јасно је да је постојало уврежено војничко схватање по коме је заклањање иза зидова или нечасно или сувише ограничавајуће“ (стр. 183). „У поређењу са Римљанима, пре, и Мамелуцима, после, употреба артиљерије против утврђења била је спорадична и махом неефикасна“. Више је коришћена против живе силе, а до IX века ретко се спомињу и минери у муслиманској војсци (стр. 185). И само утврђивање градова пре је било изузетак него правило, коме се прибегавало углавном у смутним временима грађанских сукоба. У периодима мира зидине су, по калифовом наређењу, обаране јер, „нема места градским бедемима у прописно уређеној држави где власт обезбеђује сигурност“ (стр. 186).

Абасидски калифи, како аутор примећује, покушавали су да прошире своју државу уз употребу војске једино на рачун Византије, но и то ратовање било је ограниченог обима и не може се поредити са великим омејадским кампањама на Цариград. „Напади на византијску територију одвијали су се готово сваке године. Летњи препад (*саифа*) био је исто толико део симболичких и обредних функција калифа као и организовање и обезбеђивање вођства за годишњи хаџилук у Меку. Представљао је демонстрацију власти и муслиманског вођства, али није био освајачка кампања. Мало је рађено на томе да се обезбеде базе иза граничних области Тауруса. Препади су доносили данак и плен и обезбеђивали прилику да добровољци цихада испоље свој ентузијазам“ (стр. 106).

За абасидску епоху везана је и промена у начину ратовања. Битка код града Рај у Хорасану (811), за време грађанског рата између ал-Рашидових синова, означила је прекретницу. У њој је велика војска, састављена углавном од пешадије, поражена од мање коњичке

формације. Од тог времена ће ударну снагу исламских армија чинити бројчано мање групе ратника на коњима, било да је реч о оклопницима или стрелцима (стр. 109).

Када је калиф ал-Мутасим (833-842) преместио своју престоницу из Багдада у новоподигнуту Самару, почео је да ствара и нову војску која би била верна искључиво владару, а чију су кичму чинили Турци из средње Азије. „У новој војсци није било места за регруте из Ирака, Цазире, Сирије, Палестине, Арабијског полуострва или за Арабљане из Египта. Мора да се многим чинило да калифовом армијом господари нека врста средњоазијске мафије“ (стр. 119). Према Кенедијевом мишљењу, „средишње питање везано за долазак Турака јесте да ли су они донели нови начин борбе и нову војничку опрему: да ли је дошло до војне револуције у било ком смислу, или су се само нова лица борила на традиционалан начин“ (стр. 122). Недвосмислени одговор на то питање пружају списи ал-Цахиза из Басре, који исцрпно говоре о радикално новој војној техници коју су Турци донели - стрељању са коња (стр. 123).

Ал-Мутасимове мере удахнуле су нову снагу централној власти, али само на извесно време. Борбе око престола у владајућој породици, уплитање турских војничких вођа у те међусобице и растуће незадовољство домаће елите турским упливом на двор, довели су до разорног грађанског рата између Самаре и Багдада, а потом и до повратка престонице у Багдад 870. године. „Период између краја анархије у Самари и коначне пропасти калифске власти 936. био је сведок постепеног опадања моћи и ефикасности војске, као и територијалног обима калифата“ (стр. 148).

„Средњеабасидски калифат постао је, у правом смислу, војна диктатура у којој је влада функционисала само као средство за одржавање војске чија је једина обавеза била да одржава саму себе. Како се основа ресурса немилосрдно смањивала, надметање је постајало све огорченије док напослетку војска, у свом очају и кратковидости, није потпуно уништила политичку моћ калифата“ (стр. 198).

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ

Тхе Оцфорд Хистори оф тхе Црусасес,
 прир. Ј. Рилей-Смитх,
 Оцфорд Университи Пресс, Оцфорд 2002- ,
 ЦИИ + 457 стр. + 8 илустрација

У оквиру реномиране едиције „Оксфордских историја“, међу којима су неке познате и у српском преводу (нпр. *Историја Грчке и хеленистичког светла*, Београд 1999; *Историја римског света*, Београд 1999; *Историја средњовековне Европје*, Београд - Бања Лука 1998; *Историја ислама*, Београд 2003), објављена је и повест крсташких ратова. Први пут је ово дело угледало светлост дана 1995. као *Тхе Оцфорд Илустраиџед Хистори оф тхе Црусасес*, да би под садашњим насловом било публиковано 1999. и поновљено 2002. године, уз мање допуне и исправке. На челу овог колективног прегнућа нашао се, као приређивач, Џонатан Рајли-Смит, професор црквене историје у Кембриџу, врстан познавалац Реда светог Јована (*Тхе Книџхис оф Св. Јохн ин Јерусалем анд Циџрус*: ц. 1050-1310. *А Хистори оф тхе Ордер оф Св. Јохн оф Јерусалем*, вол. И, Лондон 1967; *Хоспиталерс: тхе Хистори оф тхе Ордер оф Св. Јохн, Хамбледон* - Лондон 2000), аутор утицајне књиге *Тхе Црусасес: А Схорти Хистори* (Лондон - Нењ Хавен 1987) и један од двојице уредника најсвежијег тома *Тхе Нењ Цамбриџе Медијевал Хистори* (вол. ИВ-2, ц. 1024-1198, Цамбриџе Университи Пресс 2004). Рајли-Смит окупио је тим од 12 искусних истраживача, махом из британских универзитетских центара (Лондон, Бристол, Њукасл, Кардиф, Дарам, Сент Ендрјуз и Лестер), где је „остатак света“ заступао једино историчар уметности Јарослав Фолда са Универзитета Северна Каролина.

На самом почетку желимо да укажемо на извесну незграпност која се јавља приликом превода енглеског појма *crusade*. Српски језик нам омогућава да то урадимо користећи синтагме „крсташки рат“ или „крсташки поход“, где обе носе у себи изразито војно одређење. Војнички карактер је, дабоме, оно што у највећој мери дефинише крсташки покрет, па ипак, црусасе означава и нешто друго а не само ратовање - као што би могло да се закључи на основу српског превода. О сложености наведеног термина, уосталом, сазнајемо довољно из дела које је пред нама.

Књига се састоји од 15 поглавља (стр. 1-389) и додатака у које спадају: „Хронологија“ (стр. 390-401), „Предлози за даље читање“ (стр. 402-415), „Мапе“ (стр. 417-425) и „Регистар“ (стр. 427-457). Поред тога што је приређивач, Џонатан Рајли-Смит био је вредан и као сарадник - написао је читаве три главе: прву („Крсташки покрет и историчари“ (стр. 1-14)), четврту („Стање свести крсташа на Истоку 1095-1300“ (стр. 68-89)) и петнаесту („Обнова и преживљавање“ (стр. 385-389)). Маркус Бул (Универзитет у Бристолу) творац је поглавља, другог по реду, под називом „Корени“ (стр. 15-34). Главу трећу, „Крсташки покрет 1096-1274“ (стр. 35-67), написао је Сајмон Лојд (Њукасл), а пету, „Песме“ (стр. 90-110), независни истраживач Мајкл Ратлиц. „Латински исток 1098-1291“ (стр. 111-137), глава број шест, дело је Џонатана Филиписа (Лондон), док је за „Уметност на Латинском истоку 1098-1291“ (стр. 138-154), следећу главу, одговоран већ споменути Јарослав Фолда. Историчар архитектуре Денис Прингл (Кардиф) аутор је главе осам, „Архитектура на Латинском истоку 1098-1571“ (стр. 155-175), у којој прати грађевинску делатност Латина од крсташких држава у Палестини и Сирији, преко Мале Јерменије у Киликији, закључно са франачким и млетачким Кипром до његовог пада под власт Османлија. У поглављу под називом „Војнички редови 1120-1312“ (стр. 176-210) Алан Фори (Дарам) позабавио се првом фазом њиховог развоја која је окончана суђењем витезовима-храмовницима и распуштањем темпларског реда. Роберт Ирвин (Сент Ендрјуз) написао је главу десету, „Ислам и крсташки 1096-1699“ (стр. 211-257). Следећа глава, „Крсташки покрет 1274-1700“ (стр. 258-290), из пера Нормана Хауслија (Лестер), описује изумирање латинских творевина у Светој земљи, успех Иберијске реконквите, заустављање тевтонског продора у Источној Европи и одржавање крсташких активности шпанских владара и Јовановаца са Малте у Медитерану. Још један истраживач са Кардифског универзитета, Питер Едбери, проучава, у глави „Латински исток 1291-1669“ (стр. 291-322), свет који се у додиру са Османским царством постепено смањивао, да би коначно ишчезао у Кандијском рату (1645-1669) покораванњем венецијанског Крита. Независни истраживачи Ентони Латрел и Елизабет Сајбери аутори су тринаесте, „Војнички редови 1312-1798“ (стр. 323-362), и четрнаесте главе, „Представе о крсташким походима у XIX и XX столећу“ (стр. 363-384).

Уводно поглавље, из пера самог приређивача, на занимљив и

сажет начин приказује како су током времена еволуирале представе о крсташким походима. Примера ради, када је реч о учесницима и њиховим покретачким поривима, Рајли-Смит наглашава да су „пустоловни млађи синови напослетку почели да одјахују са позорнице; чини се да је мало историчара који више у њих верују“ (стр. 8). С тим у вези је и констатација како су „историчари били присиљени да се суоче са крсташким идејама и да их схвате“, те да се из тог сучељавања родила воља за прихватањем замисли да су „многи крсташи, можда и највећи број међу њима, били мотивисани на други начин, укључујући ту и идеализам“ (ibidem). Наравно, природа мисаоног рада је таква да „побољшано знање и схватање отварају исто онолико нових питања, на колико старих пружају одговоре; а у крсташким студијама је у први план поново избило главно питање које је неко време било успавано: шта је, заправо, крсташки поход?“ (стр. 9). Понуђена су два одговора: традиционалистички и плуралистички. Крсташким ратом, сматрали су традиционалисти, може да се назове једино онај чији је циљ ослобађање или одбрана Христовог гроба у Јерусалиму, те се, сходно томе, после пада Акре 1291. тешко може говорити о крсташком походу у изворном смислу. С друге стране, бранитељи плуралистичких схватања нису желели да се ограничавају ни у географском, а још мање у хронолошком погледу. Говорећи о сукобу између плуралиста и традиционалиста, Рајли-Смит каже: „Можда једини начин да се напредује јесте постављање, наизглед једноставног, питања: шта су мислили савременици крсташких похода?“ (стр. 10). Понуђени одговори, међутим, не пружају довољно аргумената за проглашавање несумњивог победника. „Било је критика на рачун похода који нису били управљени на Исток, али њих није било тако много и тешко је рећи колико су биле репрезентативне... Било је повремених извештаја виших црквених званичника о незадовољству због проповедања алтернативних крсташких похода. Али која је тежина тих сведочанстава? И колика су им противтежа велики бројеви људи и жена који су учествовали у њима?“ (ibidem).

Након свега реченог Рајли-Смит се опредељује за плуралистички приступ, а то се уочава већ из садржаја ове књиге, и закључује: „Пре 40 година општеприхваћена историја крсташтва бавила се пре свега великим походима на Исток и латинским насеобинама у Палестини и Сирији. Занимање већине историчара ишчезавало је са 1291, после чега се сматрало да је крсташка идеја у коначном

опадању. Од тада се тема проширила у времену и простору и променила своју природу протежући се на преко седам столећа и много различитих бојишта. Претежна занимања некад су била економска, протоколонијална и војничка. Сада су верска, правна и друштвена, а све већи нагласак ставља се на почетке и истрајност импулса који су иницирали крсташки покрет“ (стр. 14).

Занимљива је теза Маркуса Була да би требало одбацити, барем када је у питању I крсташки рат, данашње популарно схватање крсташких похода по коме су они представљали велики међуконфесионални сукоб који се хранио верским фанатизмом. Јер, истиче аутор, масовни одзив западних Европљана на апел Урбана II за помоћ угроженим хришћанима на Истоку, што ће довести до Првог крсташког рата, „није почивао на развијеној мржњи према Исламу и свему што је муслиманско. Наравно, постојали су сирови стереотипи и погрешна схватања: веровало се да су муслимани идолопоклонички многобошци... Но, такве замисли биле су далеко од кохерентног скупа предрасуда које би навеле људе да се одвоје од домова и породица зарад опасне и скупе потраге за непријатељима по удаљеним местима“ (стр. 20). Штавише, упозорава Бул, крсташки су „испољавали помешана осећања када су се упознали са методама својих непријатеља... Ценили су борбене особине Турака и размишљали нису ли они њихови далеки рођаци, који су столећима пре тога залутали на путу ка Европи и хришћанској цивилизацији“ (ibidem). Чиниоци који су, према мишљењу бристолског професора, омогућили I крсташки рат били су: темељна милитаризација друштва, црквена реформа и идеја ходочашћа (стр. 21-27). Успешна реформа Цркве, можда и најважнији међу тим факторима, имала је за последицу то „да је, када је папа Урбан покренуо I крсташки поход, римски понтифекс био у стању да мобилише средства, ентузијазам и комуникационе вештине многих појединачних клерика и верских заједница, једног тела за колективну подршку које је већ постало подложно папским иницијативама“ (стр. 27).

На размеђи 11. и 12. столећа нико није ни слутио, а на то је с правом указао Сајмон Лојд, „да ће оно што је Урбан замислио бити само Први поход, нити да ће се крсташке војне водити и другде осим у Светој земљи и против других противника осим муслимана - укратко, да ће крсташки покрет постати један од најзначајнијих чинилаца и одређујућа карактеристика позносредњовековне западне културе“ (стр. 37).

„На другом нивоу, крсташтво је било важно због доприноса промени погледа западњака на себе саме, убрзавајући процес њихове спознаје о поседовању заједничког идентитета укорененог у заједничкој културној традицији, упркос свим локалним сметњама. Пошто је дистинктивна и уједињујућа одлика била заједничка латинска хришћанска култура, широки понор који се отварао између западњака и осталих био је по концепцији темељно религиозан. У том смислу, као потпуни идеолошки рат, крсташки походи су драматично повећали ксенофобичну црту унутар западне културе, дотада релативно уснулу, и повисили искључиви поглед на свет у коме се културна надмоћ латинског хришћанства подразумевала сама по себи. С тим у вези је и драстична промена хришћанско-јеврејских односа на Западу, где су погроми из 1096. сведочили о новом, прогонитељском ставу који је ускоро успостављен у срцу западне културе. Друга промена у перцепцији лежала је у начину на који је крсташтво, и као идеал и у пракси, почело да продире у витешке вредности и тиме оштро допринело гледању витешке класе на саму себе и културној дистанци која је њу одвајала од других друштвених слојева.“ (стр. 65-66)

Од интереса је оцена Рајли-Смита да су „крсташки походи били толико непријатни, опасни и скупи да што се више проучавају крсташки, то све више запањује њихова мотивација“ (стр. 76). Стога се аутор пита: „Зашто су катастрофе, за које би се могло очекивати да ће произвести цинизам, незаинтересованост и очај, само подгревале њихов ентузијазам?“ (стр. 77). Одговор пружа „теологија хришћанског насиља својим доприносом идејама о хришћанском светом рату уопште и, посебно, крсташкој мисли“ (ibidem). Јер, наглашава Рајли-Смит, „осећање да вођење рата може да буде чин покајања развило се 70-тих и 80-тих година XI столећа у круговима око папе Гргура VII. Урбан је преузео ову идеју без преседана и нашао јој интелектуално оправдање повезујући ратовање са ходочашћем у Јерусалим... Пружио је носиоцима оружја прилику да допринесу сопственом спасењу предузимајући чин озбиљне покорности који није обухватао напуштање њиховог позива, нити понижавајући губитак статуса који подразумева ходочасништво без оружја, опреме и коња“ (стр. 78).

За сваки рат, крсташки не чини изузетак, потребне су две стране, а у овом случају су противници били муслимани. Они су имали властито виђење праведног рата. За њих је то био „дихад,

који се обично преводи као ‘свети рат’, а буквално значи ‘стремљење’ или ‘тежња’, тј. тежња за напредовањем ислама“ (стр. 222). Роберт Ирвин парафразира непознатог Персијанца из Алепа, писца *Мора драгоцених врлина* из средине XII века, који каже да постоје две врсте цихада: „унутрашњи, против сопствених моралних недостатака и спољашњи, против неверника“ (ibidem). Постоје и две врсте спољашњег цихада: „Прво, ту је офанзивни цихад. То је колективна дужност читаве исламске заједнице да се прошире муслиманске територије (Dar-al-Islam). Друго, ту је дефанзивни цихад да се протерају агресори који су заузели муслиманске земље“ (ibidem). И цихад, подвлачи Ирвин, има своја правила: „Ако је ратник малолетан мора да добије родитељско одобрење. Ако је ожењен мора да се увери да му је жена прописно материјално осигурана. Не треба да очекује плату (Међутим, муслиманска благајна може да плаћа хришћанима и Јеврејима да се боре уз муслимане у цихаду). Муслиман на бојишту сме да бежи само ако је суочен са више од два неверника. Жене и деца се не смеју убијати“ (стр. 222-223).

Веровање да су крсташки ратови били добра прилика за научно-културну размену међу сукобљеним странама јесте укореењена заблуда коју Ирвин енергично демантује: „Муслиманска и хришћанска елита на Блиском истоку дивиле су се једна другој због верског фанатизма и ратничких квалитета. Нису се интересовале за науку или уметност друге стране. Значајна културна размена одиграла се раније и на другим местима. Арабљанска ученост је до хришћанског света углавном стизала путем Шпаније, Сицилије и Византије“ (стр. 234).

На крају, истакли бисмо објашњење Нормана Хауслија који неуспех каснијих противтурских крсташких похода правда чињеницом да је „ратна вештина постала професионализованија и скупља у међувремену. Морало се рачунати са много већим разочарањем и сумњама приликом убеђивања људи у изводљивост пројекта“ (стр. 278). Уз то, „сваки владар у Европи XV века признавао је потребу за крсташким походом као јединим изводљивим средством за прикупљање ресурса потребних за борбу са овом огромном и непријатељском силом, али су у пракси готово сви спречавали његово остваривање“ (стр. 279).

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ

Јудитх Херрин,
Њомен ин Пурџле. Рулерс оф Медиевал Бизанџиум,
 Пхоениџ Пресс, Лондон 2002- ,
 ЦВИ + 304 стр. + 8 илустрација у боји

Некада професор Византијске историје на Принстону, а сада Позноантичких и византијских студија на King's College-у Лондонског универзитета, аутор значајне књиге о повести Средоземља од IV до IX столећа (*The Formation of Christendom*, London 1987), добитница Златног крста части Републике Грчке, писац је ове студије посвећене византијским владаркама које су у раздобљу од 780. године до средине IX века битно утицале на обликовање повести Ромејског царства. *Жене у њурџуру* светлост дана угледале су 2001. трудом британске куће „Weidenfeld & Nicolson“, а након само једне године, што сведочи о успеху књиге на тржишту, „Phoenix Press“ објављује друго издање.

Књига се бави судбинама три византијске царице: Ирине, Јефросине и Теодоре. Прва, супруга Лава IV (775-780), била је намесница (780-790) за време малолетства њиховог сина Константина VI и самостална владарка (797-802); друга, Ирина унука и ћерка Константина VI, удала се за Михаила II (820-829) и била маћеха његовом сину Теофилу (829-842); последња, Теодора, била је Теофилова жена и регент (842-856) њиховом малолетном сину Михаилу III. Оно што, поред рођачких веза и хронолошког континуитета, повезује ове три жене јесте њихова приврженост култу икона. Ирина је председавала Седмим васељенским сабором у Никеји (787) који је васпоставио поштовање светих слика. Јефросина је, за време другог иконоборачког раздобља (815-843), у тајности подстицала иконофилску праксу. Теодора, снаха Јефросинина, одговорна је за коначни тријумф култа икона, до кога је дошло 11. марта 843, у прву недељу васкршњег поста која се од тог времена у Православној цркви обележава као Недеља православља.

Студија почиње Уводом (стр. 1-8), за којим следи прво поглавље: „Цариград и византијски свет“ (стр. 9-50). У њему се читалац поступно уводи у главни ток приче, упознајући се са

дворским церемонијалом и улогом евнуха, јавним обредима у Цариграду, начелима наследне владавине у Византији, спољним светом и последицама словенских и арабљанских освајања, провинцијским устројством и црквеном организацијом у Грчкој, реформама Лава III, иконоборством и реакцијом Рима на њега, делатношћу Константина V на обнови Цариграда. Занимљив је осврт на царицу Мартину (стр. 24-25), другу жену цара Ираклија (610-641), која је, у складу са супруговом последњом вољом, требало да има значајну улогу у заједничкој владавини свог пасторка Константина III и сина Ираклоне. Као што је познато, експеримент са првом женом званичним владарем имао је неславан исход. Константин III умро је од туберкулозе, а Мартина, оптужена за тровање посинка, збачена је са Ираклоном у дворском преврату и отерана у прогонство на Родос, док је на престо доведен малолетни Констанс II (641-668), син покојног Константина.

Глава друга, „Ирина: непозната царица из Атине“ (стр. 51-129), бави се Ирининим пореклом и породицом, њеном царском инаугурацијом: склапањем брака са Лавом IV и крунисањем. Представљена је као мајка и царица-супруга, а скициран је и Лавов однос према иконоборству. После преране смрти мужа, млада царица постаје намесник у име свог деветогодишњег сина Константина, а већ наредне, 781. године шаље посланике Карлу Великом да преговарају о браку између његове ћерке Ротруде и Константина VI. Иако су заруке склопљене, до венчања није дошло, а млади цар је новембра 788. узео за жену Марију из Амније са којом је имао ћерке Ирину и Јефросину. Аутор посебну пажњу посвећује Васељенском сабору у Никеји и обнови култа икона и иконофилске уметности. Приказани су догађаји у којима је Константин успео да се избори за самосталну владавину (790-797) и несрећне околности које су је пратиле, посебно његово лоше поступање према првој жени и склапање спорног, за црквене кругове око Теодора Студите неканонског и богохулног, другог брака. Све то је омогућило амбициозној Ирени да збаци и ослепи сина и завлада носећи титулу василевса. Много је полагала на грађевинску делатност, па крајем VIII века ниче и нова царска палата Елефтериос, уз коју су се налазиле радионице за израду свиле, а такође и неколико манастира од којих се најважнији налазио на острву Принкипо у Мраморном мору и био посвећен Богородици. Пажњу Херинове закупања Иринеина политика према Западу и фамозна брачна понуда Карлу Великом. Франачко противљење

обожавању икона и Карлово крунисање за цара изазивају византијску реакцију чији је коначни исход дворска револуција од 31. октобра 802, у којој је Ирина свргнута и прогнана на Лезбос, где умире после осам месеци.

Велика празнина у изворном материјалу поставила је пред аутора огроман изазов: како реконструисати живот главне јунакиње треће главе, „Јефросина: принцеза рођена у пурпуру“ (стр. 130-184)? Од све три царице, Јефросина је заступљена у најмањем броју извора и увек крајње лапидарно. Заправо, у савременим извештајима хроничара бележи се само да је доведена из манастира да би се удала за Михаила II и да се тамо вратила недуго пошто јој је муж умро. Стога је главни извор који осветљава њен живот управо монашка средина у којој је провела многе године. У ту категорију спадају документи о устројству и функционисању женских манастира с почетка IX века и житија светих жена из тог раздобља, као и преписка Теодора Студите са Јефросинином мајком Маријом и другим световним женама и монахињама. Лакше је говорити о Јефросини као царици, јер се из других извора закључује шта се од ње, као владареве супруге, могло очекивати, премда се и овде само у малом броју случајева могу директно њој приписати одређене активности. Чињеница је да је она уговорила Теофилов брак са Теодором - о томе постоје чак две различите верзије. Необично је занимљива белешка из сиријских хроника које говоре о арабљанском походу из 838. године, када је у њихове руке пао Аморион, седиште теме Анатолика и завичај владајуће династије. Приликом те кампање византијска војска, коју је лично предводио цар, претрпела је пораз у крвавој бици код Дазимона, а у Цариград је стигла гласина о Теофиловој смрти. Пошто су опозициони кругови почели да разматрају идеју о избору новог цара, Јефросина је послала пасторку гласнике да га обавесте о свему и убеде га да се врати у престоницу и спречи избијање грађанског рата - што је овај и учинио.

Четврто поглавље, „Теодора: пафлагонска невеста“ (стр. 185-239), почиње приказом прилика у Пафлагонији у раном IX столећу, а затим прелази на Теодорино порекло и васпитање, као и „параду невеста“ коју је царица Јефросина организовала за свог посинка Теофила. Аутор говори о Теофиловој иконоборској политици, подршци коју је она уживала у народу и њеном поштрвању у односу на епоху Михаила II. Описане су Теодорина и Теофилова ктиторска делатност и цареве последње године. Прва година

Теодориног намесништва прошла је у суптилним маневрима који су водили ликвидирању иконоклазма, а у ту сврху, и зарад рехабилитације царичиног грешног супруга, лансирана је легенда о Теофиловом покајању на самртној постељи и његовом целивању иконе. Уследили су коначно васпостављање култа икона, тријумф православља, обнова фигуративне уметности, избацивање остатака Константина V из Јустинијановог маузолеја и њихово спаљивање, као и свечано преношење у Цариград моштију царице Ирене, патријарха Нићифора и Теодора Студите. Посвећена је пажња спољној политици намесништва, а нарочито мисионарској делатности која је започела Теодориним контактима са бугарским каном Борисом током 40-их година IX столећа. Материнске дужности налагале су Теодори да нађе одговарајућу супругу своме сину Михаилу III. Тако се 855. године 16-годишњи цар, противно својој вољи, оженио Јевдокијом Декаполитисом и отворен је низ догађаја који ће кулминирати затирањем Теодориног потомства. Михаилова мајка је рачунала да ће га на тај начин одвојити од љубавнице Јевдокије Ингерине; он, међутим, уређује да његов пријатељ Василије Македонац формално ступи у брак с Ингерином, а да у ствари она настави да живи с царем. Варда, Михаилов ујак, насилно окончава 856. године намесништво своје сестре и формално проглашава цара пунолетним, само да би му овај поверио власт коју је до тада имала Теодора. Она се 858. повлачи у манастир, да би осам година касније њен брат, сада носилац највише дворске титуле цезара, био убијен руком Василија Македонца који је убедио сумњичавог цара да му ујак ради о глави. Последњи чин крваве драме одиграо се 24. септембра 867. у царској ложници, када је Василије (од марта те године и савладар) са групом саучесника (истих оних који су му помогли да убије Варду) сасекао на комаде пијаног Михаила и постао неспорни господар Византијског царства. Теодора је још дуго живела после Михаилове смрти, а умрла је у породичној задужбини током владавине Василија I (867-886), запостављена и праћена царским неповерењем.

Последње, пето, поглавље носи наслов „Закључак“ (стр. 240-257), а књигу завршавају „Извори и напомене“ (стр. 258-295) и „Индекс“ (стр. 296-304). Говорећи у закључку о женама на власти, Херинава наглашава да нам је „потребно систематичније разумевање царске власти жена, њихових манипулација високим звањем и могућих злоупотреба власти када су жене ‘иза’ престола“ (стр. 240). „Пошто су једном имале прилику да владају у сопствено име“, аутор се нада

да је баш то показала, „жене су једнако одлучне и ефикасне као мушкарци“ (ibidem). Питање које Херинова поставља јесте: „Под којим су околностима оне могле себи да прибаве царску власт? Да се послужимо византијском терминологијом - како су жене, поистовећиване са Евом, промениле себе у Адама?“ (ibidem). Даље разрађујући однос жене - власт, аутор повлачи паралелу између источне и западне праксе: „Мисао о царском крунисању на Западу била је иновација папе Лава III, који се тиме надао да ће задржати контролу приликом одређивања западног цара. То је увек остало изразито мушка церемонија - женски елемент се понекад додавао, али се никада није сматрао кључним за положај краљице. Насупрот томе, древни световни римски методи акламације царева преовладали су у Византији и систематски су протегнути на њихове жене, сада носиоце династичког наслеђивања“ (стр. 247).

Напоследку, као најбољу илустрацију значаја који својим јунакињама придаје аутор, цитирали бисмо следећу оцену: „Шта да три жене у пурпуру нису преузеле контролу над царском машинеријом и тако зауставиле непрекинут низ мушких владара жестоко оданих иконоборству? Прво, дошло би до значајне промене у политичким и дипломатским односима у читавом Средоземљу. Постало би теже, ако не и немогуће, уговарати савезе са још увек ‘идолопоклоничким’ Западом, а византијски владари би своје царство усмерили ка Истоку одвајајући се од иконофилског Рима. Такав јаз би умањио могућности за плодносно укрштање утицаја заснованог на заједничком хришћанском идентитету. Не би дошло до брака Теофане и Отона II и поновног откривања грчке и арабљанске културе на Западу под њиховим сином Отоном III и папом Силвестером II. Можда би била онемогућена хришћанска сарадња везана за крсташке походе и ослобађање Светих места од Арабљана... Када је реч о уметности, иконоборачке тенденције северне Европе (као што су *Либри Царолини* и симболичка уметност Жермињија) биле би ојачане. Нефигурална уметност и ограничени, несликовни репертоар хришћанске уметности имали би претежни утицај. Грчке хришћанске заједнице под исламском влашћу - које иконоборство није стигло да домаши - биле би одсечене и очишћене од својих светих слика. Византијска визуелна традиција ограничила би се на декоративну, нефигуративну праксу, значајно редукујући надахнуће и донат фигуративне уметности на Западу. Да ли би се у тим околностима у Италији, на коју је тако дуго утицала Византија, уопште развила

Ренесанса? Да су 500 година Исток и византијске провинције у јужној Италији, као и делови северне Европе, следили иконоборачка начела, да ли би Рим могао да одбрани своје фигуралне елементе?“ (стр. 255-256).

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ

Dužanka Bojanić – Lukač, Tatjana Katić,
Маглајски сиџили 1816-1840,
Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2005, 690

Сицили, османски судски протоколи, које су водиле кадије или њихови заменици - наиби, спадају у прворазредне историјске изворе. Због бројности и разноврсности података које поседују, они говоре о различитим аспектима прошлости и омогућавају реконструкцију политичког, друштвеног и приватног живота једног кадилука у одређеном периоду. На основу грађе, саопштене у књизи *Маглајски сиџили 1816-1840*, читаоцу је дата управо та могућност, да утврди на који је начин функционисао кадилук Маглај у првој половини XIX века, у чему се састојала дужност кадија и других представника османске власти, какав је био конфесионални и етнички састав становништва, урбана структура, свакодневни живот, али и који су то важни политички догађаји обележили историју Османског царства у то време.

Књига почиње предговором у коме је детаљно објашњен појам сицила, њихова структура, а такође су представљени и досадашњи резултати постигнути на пољу њиховог издавања. Треба нагласити да је ово први комплетан превод једног сицила; досадашња издања отишла су најдаље до превода само изабраних докумената или до састављања опширних регеста за сва документа (М. Мујић, *Сицил мостарског кадије 1632-1634*, Мостар 1987)

Предговор се даље наставља сажетим дипломатичким и палеографским описом сицила и кратким освртом на начин на који су приређени. Реч је, наиме, о остацима више протокола маглајских

кадија и наиба, насталих у распону од 1816. до 1840. године, сачуваних у обиму од 90 густо исписаних, неповезаних листова стандардног сицилског формата, без пагинације. Аутори су ову грађу хронолошки поређали и груписали у шест фрагмената које су остраничили ради лакшег сналажења.

У предговору је дат и краћи опис заступљених дипломатичких врста, са особеностима које имају у предметном сицилу. Такође је одређени простор посвећен формирању кадилука Маглај крајем XVIII века, његовој улози и пословању. На крају је изнет општи осврт на турски језик којим су документа писана. С тим у вези аутори су закључили да турски није био матерњи језик маглајских судија. Положаје кадија и наиба заузимали су већином домаћи људи, оскудног образовања, па зато њихови протоколи обилују језичким грешкама. Аутори су одлучили да напомене, изузев оних које упућују на одговарајуће библиографске референце, стављају само код крупнијих словних и језичких грешака, како текст не би био превише оптерећен исправкама.

Преглед садржаја докумената у фрагментима маглајских сицила, по странама, саопштен је одмах после предговора. Сваки докуменат је означен редним бројем, редом од врха до дна стране, што даје могућност лаког сналажења у књизи и проналажења одређеног документа међу исто тако нумерисаним факсимилима и транскрибованим документима који су дати у другом делу књиге.

У књизи је обрађено укупно 39 фермана, 53 бујурулдије, 15 пописа, 14 тескера, девет мурасела о постављењу кадије и наиба, пет арзухала, један маруз и 231 белешка. Аутори су сва ова акта поделили и тематски класификовали у три главна поглавља. У оквиру сваког поглавља урађена је даља, тематска подела докумената на подгрупе, у којима је грађа саопштена хронолошким редом. Сваки од ових одељака има свој посебни увод, који читаоца ближе упознаје са тематиком и врстом садржаних аката. Дужина и детаљност уводних разматрања била је условљена значајем теме која се обрађује.

Прво поглавље је насловљено *Циркуларна акција* и садржи документа која регулишу питања од општег државног значаја. Реч је о ферманима који су слати у све османске покрајине, и које је сваки кадија требало да унесе у свој сицил. Канцеларија босанског Дивана је по пријему циркуларног фермана, на основу његовог садржаја, састављала бујурулдију у име босанског валије, коју је кадија такође уносио у сицил комплетно, одмах после циркуларног

фермана. Ове бујурлдије су готово идентичне са ферманима, па су због садржинске блискости такође саопштене у овом поглављу.

Према тематици је извршена подела аката на следеће подгрупе: мензили, тескере за слободно кретање, рођења принчева, новац, јаничари и подгрупа разно у коју су сврстане појединачне наредбе о увођењу карантина, забрани абортуса, обављању пет обавезних муслиманских молитви и слично. Како ова документа постоје и у другим сицилима, а њихова садржина је мање-више позната, аутори су се одлучили да их саопште у скраћеном облику.

Акџа Босанскоџ ејалейџа су обједињена у другом одељку и дата су у комплетном преводу, изузев неколико најопширнијих аката која су, ради уштеде у простору, дата у скраћеном преводу. Њихови преписи постоје и у другим сицилима Босанског ејалета, пошто се односе на целу провинцију и слата су свим кадијама Босне. Она говоре о постављењу босанских валија и кајмакама, о локалним тврђавама, откупу житарица за потребе војске и градског становништва и о Циганима. У одељку разно сврстана су документа о пословању вакуфа, тимарско-својинским односима, забрани ношења оружја за хришћане, таксама које убире српска православна црква у Босни и слично.

Најзначајнија документа за сам Маглај и његову околину приређена су у трећем поглављу које носи назив *Документиџа маглајскоџ кадилука*. Саопштена су у комплетном преводу, јер насупрот актима из претходна два одељка, која се могу наћи и на другом месту, ова документа се конкретно односе на маглајски кадилук и нема их у другим сицилима. Према садржини су подељена на следеће целине: постављења на дужност, таксит и остала пореска оптерећења становништва, маглајска мензилхана, јемства, заоставштине, венчања и разводи, тужбе, увиђаји, крвни деликти, примање ислама и друго. Свакој целини претходи посебан увод који је негде прилично исцрпан, уколико се ради о важнијим питањима као што је то, на пример, таксит - врста мирнодопског пореза.

Грађа која је у овом сегменту књиге обрађена има посебну вредност, јер доноси мноштво нових података о демографији, економском положају становништва, свакодневном животу, народним обичајима и другим питањима која нису само од локалног значаја.

Књига поседује факсимиле свих 90 листова, као и латиничну транскрипцију комплетног текста сицила. Транскрипција је урађена према оригиналном распореду докумената на страни и она чини ово дело доступним свим османистима.

На крају књиге је дата прегледна карта маглајског кадилу-

ка, коју су аутори сачинили на основу података из сицила, и индекс властитих и географских имена.

Књига *Maglajski sidžili 1816–1840.* је вредно научно дело које ће богатством садржаја задужити велики број посленика историје, али и оне који се буду прихватили посла приређивања османске грађе, пре свега као добар пример методолошког приступа и као дело које поставља стандарде и открива даље правце објављивања османских дипломатичких извора.

Драгана АМЕДОСКИ

Душанка Бојанић - Лукач, Татјана Катић,
Османска докуменџа о продаји џурских имања
кнезу Милошу Обреновићу,
Мешовита грађа (Miscellanea) књ. XXVI (2005),
Историјски институт, Београд 2005, 169

Књига *Османска докуменџа о продаји џурских имања кнезу Милошу Обреновићу* садржи збирку докумената османске провенеције, укупно 58 и то 56 на турском и две на српском језику, који су настали у периоду између 1761 и 1835. године, а тичу се некретнина које је кнез Милош откупио од Турака, а затим их поклолио сину Михајлу.

Аутори су речену грађу према врсти некретнине поделили и саопштили у оквиру три поглавља: гарде на Дунаву, Цинцар-хан у Београду и виноград Главица код Смедерева.

Књига почиње уводом, на српском и турском језику. Такође и свака од тематских целина садржи свој увод, у коме је ближе објашњена дотична некретнина и дат дипломатички опис саопштених докумената. Након уводних разматрања, грађа је изложена на следећи начин: факсимил, латинична транскрипција са кратким садржајем документа на енглеском језику, и превод на српски језик. Сваки документ је пропраћен детаљним објашњењима, који су код превода дати на српском, а код латиничне транскрипције на турском

језику. Ово даје посебну употребну вредност делу, јер уклања језичке баријере и чини га доступним и османистима који нису са ових простора.

У уводном делу првог поглавља, које садржи 29 докумената о гардама на Дунаву (22 тапије, шест потврда о поклону и једну потврду о преносу имовине) дат је детаљан опис ове нарочите врсте риболовних постројења. Аутори овде разматрају и питање њиховог преласка у српске руке, као и под којим околностима и на који начин је кнез Милош, преко свог заступника, на шеријатском суду у Кладову, 21. априла 1834. године откупио 15 гарди на простору између Адакалеа и Брзе Паланке, као и један плац с колибом код Сипа. О продаји гарди сачињена су два документа, један на турском и један на српском језику, и они су саопштени у овом поглављу. Кнез Милош је гарде поклонио сину Михајлу, 10. маја 1835, што је забележено на полеђини оба купопродајна уговора.

Приходи од риболова, као једне од најуноснијих привредних грана, спадали су у регално право султана, који је могао да их уступи на привремено или трајно коришћење. Зато су аутори поклонили пажњу и питању њиховог опорезивања, које је било условљено врстом и количином рибе, риболовним алатом и местом улова.

Извори који се тичу Милошеве куповине Цинцар-хана, укупно 21 документ, саопштени су у другом поглављу. Ова оријентална грађевина подигнута је у периоду Београдског мира између 1739. и 1766. године. Саградили су је јаничари Бекир-ага и Али-бег и они су били њени власници све до 1789, када су Аустријанци заузели Београд. Тада губе власништво над ханом, да би Бекир-ага, после доношења хатишерифа 1799. године, уз дозволу београдског везира, опет добио половину хана. После 1813. као власници се појављују њихови женски потомци. Иначе, хан се првобитно звао Јени-хан, а атрибут „цинцарски“ добио је услед јачања економских позиција Цинцара у Београду. Хан је обухватао велики земљишни комплекс са пратећим објектима, а главна зграда је имала само приземље и спрат и служила је као мензулана. На плацевима који су припадали хану било је шест дућана и четири породичне куће, чији су поседници били углавном Цинцари. Кнез Милош купио је Цинцар-хан 2. јануара 1830. године, заједно са суседним плацевима, кућама и дућанима. На његовом месту ће кнез Михајло Обреновић 1841. почети изградњу здања „Код Јелена“, потоњег Старог здања, које ће касније бити претворено у главни београдски хотел - Гранд хотел.

Питање „Краљевих винограда“ династије Обреновић размо-

трено је у трећем и последњем поглављу ове књиге. Милош је вероватно постепено куповао земљиште које се налазило у поседу више власника, углавном домаћих муслимана. Аутори су овде представили две тапије које показују да је кнез Милош 17. маја 1827. године купио имање поред Смедерева, које се састојало од винограда, ливаде, њиве, воћњака и куће са окућницом.

Књига је снабдевена и резимеом на енглеском језику (157-158), речником термина (159-162), као и регистром личних и географских имена (163-168).

Приређивачи су зналачки и веома савесно урадили критичко издање докумената и дали сва потребна објашњења. Њихов рад, не представља само допринос историјској науци, већ и османској дипломатици и палеографији на нашим просторима, које већ дуже време трпе помањкање приручника ове врсте.

Драгана АМЕДОСКИ

Милош Јагодић,
Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880,
Историјски институт, Београд 2004, 204

У историографији је мало радова о насељавању Србије у другој половини 19. века. Ту проблематику су у неколико чланака дотакли Васа Чубриловић, Димитрије Ђорђевић и Радош Љушић. Нешто већа пажња посвећена је досељавању Црногораца у Србију, па је о овој тематици објављен нешто већи број радова, од којих је најзначајнија монографија Ђорђија-Ђока Пејовића, *Исељавање Црногораца у 19. вијеку*, објављена 1962. године. Пажњу истраживача привукле су и миграције становништва изазване ратним догађајима 1875-1878, о којима је написан изванредан број радова. Поред историчара, сеобама становништва су се бавили и етнологзи - Тихомир Ђорђевић, Радослав Павловић, Видосава Николић-Стојанчевић и други.

Књига Милоша Јагодића је прва монографија у којој је де-

таљно обрађена проблематика насељавања Кнежевине Србије током седме и осме деценије 19. века. Књига је написана првенствено на основу необјављене архивске грађе. Највише података аутор је нашао у Архиву Србије, и то у фондовима Министарства финансија, Министарства унутрашњих дела, Државног Савета и Министарства иностраних дела.

У уводном делу књиге аутор је дао краћи преглед досељавања у Србију од времена Другог устанка до раздобља којим се детаљно бави у књизи, дакле до 1860. године. Поред тога, дао је и ширу слику колонизационих процеса у Европској Турској 60-их и 70-их година 19. века у чије оквире спадају и миграције у Србији. Уводни део књиге садржи и одељак о демографским и привредним приликама у Србији почетком друге половине 19. века. Овако конципиран увод омогућава читаоцу да стекне бољу слику о приликама у Србији и на Балкану у времену насељавања Кнежевине.

На опширан уводни део надовезује се поглавље о законодавству о насељавању. Ту је аутор детаљно анализирао три законска акта - Уредбу о насељавању бегунаца из Турске, издату 17. априла 1861, којом је требало да се трајно реши проблем избеглица из Нишког и Видинског санџака и Босанског ејалета које су у Србију долазиле од 1858. до 1861; Закон о насељавању странаца, објављен 27. фебруара 1865, који се номинално односио на све стране држављане који су желели да се доселе у Србију, али је, заправо, донет у циљу регулисања насељавања црногорских колониста у источној Србији; и, на крају, Закон о насељавању од 15. јануара 1880. године којим је требало да се регулише насељавање делова Топличког и Врањског округа из којих се за време рата 1877/78. иселило муслиманско становништво. Сва три законска акта предвиђала су давање насељеницима земљишта у величини од око 3.5 до 4 ха и извесне материјалне помоћи приликом досељавања.

Треће поглавље - *Насељавање*, састоји се из шест потпоглавља. У првом, аутор се бави бугарским и босанским бегунцима 1861. године који су плански насељавани у Србији. Друго потпоглавље, названо *Нејожељни колонисти 1865-1867*, бави се избеглицама из Босне који су у наведеном раздобљу стихијски долазили у Србију, као и потенцијалним досељеницима из Хабсбуршке монархије који су, сазнавши за Закон о насељавању странаца, почели да у великом броју шаљу молбе за насељавање српској влади. Међутим, с обзиром на то да је наведени закон донет првенствено ради помагања

црногорских досељеника, као и да су средства предвиђана за помагање досељеника била ограничена, српске власти нису биле у могућности да удовоље тим захтевима. Треће потпоглавље бави се досељавањем бугарских породица у Србију које су насељене у новооснованом селу Мирочеву у Крајинском округу. Посебно потпоглавље посвећено је насељавању у време Источне кризе током 1875-1879, раздобљу које су обележиле миграције на читавом Балканском полуострву. Последња два потпоглавља посвећена су периодичним насељавањима и насељеницима у Кнежевини.

Аутор је дошао до закључка да су српске власти приликом спровођења колонизације биле мотивисане првенствено политичким и државним разлогом, а мање економским разлозима. Тако су бегунци из 1861. насељавани како би се спречило свако организовано деловање избеглица против Турске и тако отклонио један од узрока трвења са Портом. Црногорци и Бугари су насељавани у Крајинском округу како би се повећало учешће словенског становништва у тој области која је претежно била насељена Власима. И насељавање Топличког и Врањског округа имало је за циљ повећање броја словенског живља у њима.

Колонисте који су се током седме и осме деценије 19. века населили у Србији аутор дели на две групе. Прву групу чине Црногорци који су се у Србију доселили првенствено из економских разлога. Другу групу чине бегунци из Турске који су у Србију долазили не само из економских, већ и из безбедносних разлога.

Књига садржи и 27 табела које доприносе бољој прегледности и лакшем праћењу основног текста.

Александра ВУЛЕТИЋ

Милан Мито Ђуровић, *Успомене (1900-1944)*,
приредио Недељко Радосављевић,
Мешовита грађа (Miscellanea) књ. XXV (2005),
Историјски институт, Београд 2005, 147

Милан Ђуровић је оставио за собом четири рукописа. Приређивач се одлучио да објави два најзначајнија, која обухватају

период од 1900. до 1944. године. Милан Ђуровић је, још увек у дечачким годинама, био прво сведок, а затим и учесник великих догађаја од 1912. до 1918. године. Ови рукописи, поред тога што су вредни као наративни извори, такође могу бити посматрани и као покушај писања историје једног времена. Аутор је, на почетку свих бележака, објаснио разлоге због којих је записао своје успомене. Он бележи : „Историчари ће испитивати историју свију ових минулих догађаја. Наша омладина ће ту историју проучавати било ко наставно градиво, било самостално, ради упознавања исте. Али у свакој историји има ствари које се излажу и прилагођавају духу времена у ком се живи, док стварне чињенице остају незапажене. Њих је преживео народ, радни народ, прости људи, који и оличавају у огромној већини наш српски народ, међу које спадам и ја. Ја сам прост човек, просечан грађанин, без школе, сем основне других немам. Није ми намера, нити ја имам способности да пишем неку историју српског народа. Али ја сам преживео такве догађаје да сматрам да треба да буду забележени онако истинито како сам их ја видео и како их је наш народ осетио, јер сам ја са тим народом проживео свој век и делио са њим сва зла и добра и о свему водио разговоре. Како немам деце да бих бар причањем својој омладини пренео са поколења на поколење многа збивања из свог времена, то сам осетио потребу да их пренесем на ову хартију, па можда ће неко некада из овог мог излагања које је у свему истинито имати и неке поуке.“

Рукопис Милан Мито Ђуровић, *Успомене (1900-1944)*, приредио је др Недељко Радосављевић на 105 страница текста формата А4. Поред основног текста Успомена, са коментарима у виду напомена, одштампаним на дну страница, умањеним словима (укупно 63), књига има и предговор, неколико фотографија и именски и регистар географских појмова.

Милан Ђуровић је потекао из аграрне средине, што значи да је био човек из народа. Сећање које је бележио знатно после великих догађаја из српске историје, Првог и Другог светског рата, заправо су одраз преживљеног, са јаким печатом индивидуалног и накнадним размишљањима о догађајима. Први рукопис обухвата време од његовог рођења 1900, до ране јесени 1944, када је са простора западне Србије протерана окупаторска војска и успостављен нов поредак, који је донела комунистичка власт. Овај рукопис се може поделити на неколико целина. У првој од њих, налазе се изузетно вредни подаци за истраживање друштвене историје села западне

Србије на почетку претходног века. Другу целину рукописа Ђуровић је посветио ратовима, које је Србија водила од 1912. до 1918. године. Када су ослобођени Косово, Метохија, Стара Србија и Македонија, он је имао 12 година. Иако није био непосредан учесник, Ђуровић је после 40 година и у знатно промењеним друштвеним околностима и државним оквирима, покушао да их критички анализира. Потом је детаљно описао предисторију Светског рата, политички тренутак на Балкану, али и шире, у Европи, затегнуте односе између двеју суседних држава, Аустро-Угарске и Србије, стварање официрског удружења „Уједињење или смрт“, Сарајевски атентат и његове узроке и последице. Даље је писао о ратним операцијама у 1914. години, успесима српске војске у биткама на Церу, Мачковом камену, Колубари. Насупрот војним успесима, Ђуровић као савременик догађаја бележи и другу страну рата - описује опустошену и опљачкану земљу, незасејана поља, јер се највећи део оних који су их обрађивали налазио на бранику отаџбине. Такође, доста простора посветио је страдањима цивила у Мачви и Поцерини у казненој експедицији аустроугарске војске. Наставак рукописа је интересантнији, јер је заснован на личном искуству аутора. Руководећи се идејама ослобођења свих Срба од туђинске власти, за које каже да их је, као и цела његова генерација, *стицао и у кући, и у школи*, а вероватно и авантуристичким духом, Милан Ђуровић се као добровољац ставио на располагање среској војној станици у Косјерићу. Станица је у рату постала команда места, на чијем је челу био Павле Гајић, некадашњи Ђуровићев учитељ. Ова ситуација одсликава тежак положај у коме се Србија налазила између две велике непријатељске офанзиве. Бивши учитељ свакако је знао да је Ђуровићу само 15 година, и да по годинама још увек није за војну службу, али га је ипак примио у јединицу јер му је недостајало људство за важне позадинске послове. С том јединицом је Милан Ђуровић кренуо у јесен 1915. у повлачење преко Црне Горе и Албаније. У овом делу рукописа читамо један сасвим другачији приказ повлачења. То је ситуација гледана очима из избегличке колоне. Он само наговештава да се испод привидно добре организације одступања крио једва контролисани хаос.

Најдрагоценији део овог рукописа односи се на Ђуровићеве избегличке дане. У центар пажње писац ставља једну велику групацију српских избеглица, о којима, како каже, готово нико није водио никаквог рачуна. То су били занатлије, мајстори, шегрти, земљо-

радници, потпуно препуштени сами себи у туђем белом свету. Павећи поређење између свог положаја, и положаја рођеног брата Миладина, тада већ студента медицине, он не налази ни једне лепе речи за такав однос српске владе. Описао је и своје додатно образовање које је стекао у Француској. Он је ишао у Млекарско-сирарску школу у околини Гренобла, где је научио француски језик и нашао добро плаћени посао. Поред млекарског заната, он је завршио и неколико курсева. Веома дирљиво описао је и сталну бригу и пажњу са којом су од Француза били окружени, по његовом схватању знатно више него од српских власти у егзилу. То је тако снажно утицало на Ђуровића да, готово патетично, често захваљује Француској и њеном народу на изузетно хуманом односу.

У другом рукопису Милан Ђуровић је описао повлачење јединице кроз Црну Гору. У овом наративном извору налазимо податке на које до сада нисмо наилазили. Приказан је један потпуно другачији однос Црногораца према српској војсци од оног какав је уобичајен у српској историографији. Ђуровић је Црногорце представио у већини као људе који желе да извуку што више користи од несрећних околности у којима се нашла српска војска.

Недељко Радосављевић је добро приредио белешке Милана Ђуровића. Потрудио се да свој посао уради у складу са начелима која се примењују код критичког издања историјских извора. Он је, као приређивач, пратио основну нит казивања и пронашао праву меру у коментарисању људи и догађаја које писац помиње. Тиме је текст, који је годинама чуван у породици Ђуровић, постао доступан читаоцима. У Уводу је представио историјски извор који је приредио и оценио његову вредност, а такође је читаоце упознао са аутором Успомена, Миланом Митом Ђуровићем.

На крају, могу само нагласити да се објављивањем мемоара и дневника лагано приближавамо целовитој слици о историји српске државе и друштва у ратовима које је водила у другој деценији 20. века. А као што је добро познато, у Првом светском рату су се Срби, ношени ратним вихором, нашли на све четири стране света. О избеглицама из Србије постоје само уопштена знања, када се неки историчар, проучавајући ширу тему, „дотакао“ и ове. Објављивањем бележака Милана Ђуровића и других људи отварамо велико поље проучавања Срба избеглица у Првом светском рату и приближавамо широј читалачкој публици схватања обичних људи о српској историји и важним догађајима које је српски народ преживео у сада већ претходном веку.

Божица МЛАДЕНОВИЋ

Документи о спољној политици краљевине Србије,
књ. II, св. 3 (1/14. јануар - 2/15 април 1907),
књ. II, св. 3 (2/15. април - 30. јуни/13. јули 1907),
приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић,
Одељење историјских наука САНУ, Београд 2004, 1393

У дугорочном програму Одељења историјских наука Српске Академије наука и уметности предвиђено је објављивање докумената о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914. године, у седам књига, свака са више свезака. Од 1980. године до данас су изашле књига VII, св. 1-2 за јануар-јули 1914, приређивачи др Владимир Дедијер и Живота Анић; затим књига V у три свеске за 1912. приредио др Михаило Војводић; књига VI свеске 1-3, приредили др Душан Лукач и др Климент Џамбазовски и књига I у две свеске за 1903-1904. годину, коју је приредио др Андрија Раденић.

На финансијска средства за штампање већ чекају спремљене књига II, свеска 1-2 за 1906. и свеска 4 за јули-децембар 1907. године, које су приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, као и књига IV за 1910. годину, коју је приредио др Климент Џамбазовски. У завршној фази припреме су и књига I, свеска 3 за 1905. годину, од приређивача др Андрије Раденића, као и књига III за 1908-1909. годину од др Михаила Војводића.

Изузетни и замашни посао истраживања, приређивања, коментарисања и тумачења напоменама обавили су др Љиљана Алексић-Пејковић, научни саветник у пензији Историјског института и Живота Анић, дугогодишњи шеф Дипломатског архива Секретаријата иностраних послова СФР Југославије. Грађа је објављена у два тома и садржи 743 документа, на 1393 странице. Основни критеријуми за избор докумената и научна и текстолошка начела приређивања дата су у веома исцрпном и садржајном предговору приређивача (стр 9-13). Документи су обрађени по правилима САНУ за објављивање докумената, у складу са већ објављеним свескама докумената о спољној политици Србије. Приређивачи су указали и на догађаје из 1907. године, који су у спољној политици Србије конкретно значили проширивање привредне и политичке

активности са суседним земљама у циљу ослобођења од економског притиска Аустро-Угарске. Други правац државне и националне политике Србије поткрепљен овим документима је проблем заштите српског народа у Турској, односно настојања српске владе да се српском народу призна статус народности у Турској, да се Косовски вилајет укључи у међународну реформну акцију, као и да се побољша општи верски, црквени, просветни и школски положај Срба.

Публиковање грађе, која је највећим делом дипломатског карактера, изискивало је замашна и свеобухватна истраживања архивских фондова у Архиву Србије, Архиву Југославије, Архиву САНУ и Архиву Војске Југославије. Највећи број докумената (више од осамдесет процената) унетих у збирку су из Архива Србије, тачније из фонда Министарства иностраних дела Краљевине Србије (МИДС), тј. из Политичког и Политичко-просветног одељења (ПО и ППО) и Трговинско-политичког одељења. У њима су од прворазредног значаја извештаји српских дипломатских и конзуларних представника у Турској (Цариград, Скопље, Приштина, Битољ, Солун), као и извештаји осталих дипломатских и конзуларних представништва Србије у иностранству. Документи из Архива Југославије су део фонда Јована Јовановића-Пиждона, који за 1907. годину садржи архиву Лондонског посланства.

Објављени документи осветљавају многа питања из спољно-политичке активности Србије у првој половини 1907. године. Документи пружају увид у однос Србије са суседним балканским државама, посебно са Турском и Бугарском, било да је у питању међусобна сарадња путем трговинских уговора, или национални и политички ривалитет. Најзначајније велике силе за спољну политику Србије биле су Аустро-Угарска и Русија. Једно од битних питања на која се односе документи је почетак царинског рата са Аустро-Угарском (1906-1910) и трговински преговори с тим у вези, као и однос осталих сила према овом сукобу. Велики број докумената тиче се планова за изградњу Јадранске железнице и политике Русије, Енглеске, Немачке, Француске и Италије према балканским питањима, али и њихових међусобних односа. Највећи део приређене грађе се односи на положај српског народа и српске цркве у Турској, односно на зулуме над српским народом у Турској, настојања да се призна српска народност, покушаје постављања Срба за судије у мешовитим судовима, питања односа власти и односа Цариградске патријаршије према српској православној цркви у Турској и

покушај избора Србина за велешко-дебарског митрополита. Из ове збирке види се и ток четничке акције у Македонији и Старој Србији, однос Турске према акцијама српских, бугарских и грчких чета, али и веома значајно питање међусобног сукоба српских и бугарских чета и делатности ВМРО (Унутрашња (Внутрена) македонска револуционарна организација). На крају, документа дају драгоцену обавештења о тзв. арнаутском питању, односу према реформама у Турској и ширењу арнаутског покрета на Косову и у Македонији.

Документима претходе регеста, односно попис документа са кратким садржајем (стр 15-150) и списак скраћеница. На крају књиге дат је распоред докумената по садржини (стр 1287-1302), списак мање познатих речи, историјских појмова и установа (1303-1320), као и веома детаљни регистри личних имена и географских назива.

Ова збирка докумената у потпуности излази у сусрет свим захтевима модерне историјске науке, а уз своје коментаре и напомене вредан је научни допринос српској историографији.

Биљана ВУЧЕТИЋ

Ребека Вест,
Црно јагње и сиви соко,
Моно и Манана, Београд 2004, 918

Београдска издавачка кућа Моно и Манана обрадовала је ширу читалачку публику 2004. године објављивањем волуминозног дела *Црно јагње и сиви соко*, британске књижевнице и путописца Ребеке Вест. Српски превод ове књиге садржи осамсто седамдесет страна основног текста, као и неопходне напомене преводиоца Ане Селић.

Ребека Вест је рођена у Лондону 1892. године под именом Сисили Изабел Ферфилд. Немирног духа дошла је у сукоб са школским властима тако да је већ са шеснаест година напустила школу. Ипак,

три године је провела студирајући лондонску академију драмских уметности, коју је такође напустила. Опробала се и као новинар и као књижевник. Чувени су њени романи *Повраћајак војника*, *Харијет Хјум*, *Трска која мисли*, *Пишце њадају*, (бестселер), дело *Смисао издаје*. На позив британског савета боравила је у Југославији 1936. године, а затим поново и 1937. и 1938. године. Као резултат утисака са тих путовања настало је и дело *Црно јагње и сиви соко*. Умрла је 1983. године, само годину након објављивања другог издања ове књиге.

Може се с правом рећи да је *Црно јагње и сиви соко* животном делу Ребеке Вест. Не само због величине, (хиљаду и шесто страна основног текста) и садржаја већ и због тога што је у њој изнела неке од својих основних животних начела које је коначно спознала и формирала током својих путовања по Југославији. Сама је признала да је ништа у животу није тако погодило као путовање у Југославију које јој је отворило путеве из многих лавирината у којима се налазила. У епилогу дела истиче да је почела да сумња у империје, па и у своју матичну коју је поред величанствености одликовала и глупост и нитковлук. Идеја за настанак ове књиге јавила јој се већ након првог боравка у Југославији. Радна верзија наслова гласила је *Несјало с Балканом*, али се након последњег путовања одлучује за наслов *Црно јагње и сиви соко* које чине и окосницу и основну потку ове књиге. Прво издање се појавило октобра 1941. године, прво у Њујорку, а с пролећа 1942. и у Лондону. Реакције критике су биле подељене. Замерано јој је на екстремним оценама о појединим личностима, у првом реду о Францу Фердинанду, као и на претераном србофилству. Међутим, Вестова је била искрени словенофил, пријатељ српског народа и поштовалац југословенске идеје. Због тих својих ставова дошла је у сукоб са Мери Дарам која је приказу књиге замерила својој супарници да „површно и недовољно познаје Балкан и Југославију и да због тога њена књига нема одговарајућу тежину“. Оцена коју је Ребека Вест изнела у о изразитој антисрпској оријентацији Дарамове понукало је њену ривалку да покрене полемику с њом и њеним издавачима, а свом адвокату наложи да отпочне и судски поступак против Ребеке Вест. Да би смирила узавреле страсти, издавачка кућа Макмилан је пристала да одложи објављивање књиге и поново одштампа спорне пасусе, али без помињања имена Мери Дарам. Тако је изворна верзија књиге где се спомиње Едит Дарам у негативној конотацији објављена тек 1982. године.

Црно јагње и сиви соко је велика студија која се састоји из десет глава, пролога, епилога и библиографије. То је необично дело, својеврсни амалгам историјских, археолошких, психолошких, етнографских запажања, путописних утисака, политичких ставова, личних импресија, пророчанских визија. Стил писања је несвакидашњи, сликовит, оштар, чак у појединим тренуцима суров, али врло реалистичан, занимљив, разумљив и у складу са бунтовним карактером личности ауторке којој су уобичајне моралне норме и окоштали књижевни архетипови страни. Обим књиге управо због инспиративног стила писања и занимљивог излагања где се историја преплиће са савременошћу, велики догађаји са малим ситницама из свакодневног живота не оптерећује читаоца већ га подстиче да прати са несмањеном пажњом пишево излагање.

Први део књиге насловљен је *Пушовање* и у њој ауторка описује свој долазак у Југославију са својим супругом 1936. године. Друга, трећа и четврта глава носе наслове, *Хрвајска*, *Далмација*, *Експедиција* и садрже укупно двадесет шест поглавља. Описујући Хрвате, ауторка истиче да су они извршили прву монетарну кризу у свету јер су годинама од својих суседа узимали огроман данак у злату. Опширно је представила две важне личности значајне за хрватски народ, Стјепана Радића и бискупа Штросмајера. Радића је немилице критиковала. Сматрала је да је често причао бесмислице, да су му говори били дуги и нејасни, али ипак очаравајући. Према Штросмајеру је изражавала симпатије напомињући да је његов живот био један од најлепших које је забележила савремена историја. Противио се прогону православне цркве и Срба, и није одобравао антисемитизам.

У главама четири и пет које садрже седамнаест поглавља, изнела је своје импресије о боравку у Херцеговини и Босни. Овде је изнела ставове о Францу Фердинанду и учесницима атентата у Сарајеву. Фердинанд је представила као бестидног, суровог, агресивног, оштрог, тврдоглавог, сумњичавог. На једном месту га је чак назвала дивљим вепром. Одбацила је било какву одговорност и умешаност Србије у атентант на Фердинанда јер њој рат није одговарао, због свеопште исцрпљености после балканских ратова. Међутим, указала је на повезаност младобосанаца и организације Црна рука. Њиховог вођу Аписа је повезала са намером да убије престолонаследника тако што је свом црнорукашу, Цигановићу, пореклом из Босне наложио да успостави везу са Принципом, Чабриновићем и

Грабежом. Ови младобосанци, снабдени бомбама и пиштољима преко официра Танкосића, Аписовог пријатеља, су извршили атентат.

Шеста глава у књизи која садржи тринаест поглавља посвећена је Србији. Овде је ауторка представила галерију владара из модерне српске историје. Карађорђе је по њој генијални свињар, извандредни стратег и дипломата, далековиди државник. Кнеза Милоша је оценила као војничког генија, великог дипломату и државника, лукавог и стрпљивог деспота. Насупрот њему, кнез Михаило је остварио унутрашњи мир у земљи, утемељио нову спољњу политику, исказао дипломатско умеће. Последња два Обреновића су значила пропаст за Србију. Краљ Милан није поседовао врлине. Био је прави пробисвет. Одлуку да објави рат Бугарској назвала је имбецилном. Његовог сина је оценила као мекушца, који је изводио трапаве експерименте из апсолутизма. Занимљиво је да је за Драгу Машин изказала симпатије и сажаљење. Одбацила је оптужбе о њеном неморалном понашању и те интриге приписала јеврејском дрипцу Владану Ђорђевићу. Сматрала је да није било разлога за њено убиство пошто је била безначајна особа, која није могла да почини велики злочин. Карађорђевиће је представила у лепшем светлу. Краљ Петар је био карактеран, озбиљан и једноставан владар који није имао никакве везе са убиством Обреновића, а његов син Александар педантан, моралан доктринар чија је катастрофална грешка била увођење диктатуре.

Осма, девета и десета глава насловљене су *Македонија, Сјара Србија и Црна Гора* и садрже тридесет седам поглавља. Из ове тематске групе занимљиве су оцене о узроку насиља у Македонији које је приписала вишевековној лошој турској управи, и успоменама на битку на Косову пољу. Говорећи о Косову резигнирано је констатовала да ниједно друго историјско место не изазива такву страшну потиштеност, с обзиром на то да оно говори само о поразу, болу и патњи. Коначно, у епилогу књиге осврнула се на југословенско одбијање Тројног пакта. Бунтовнички, како само одговара њеној психи, закључује да вест да се Југославија пркосно супроставила Хитлеру обасјала је као сунчева светлост земље које је он прогутао и понизио обећавајући пролеће.

Иако написана пре више од шездесет година ова књига одише занимљивошћу и поново је актуелна с обзиром на то да се Балкан ових година поново нашао готово у истој ситуацији као и Југославија у време настанка овог дела. Стога је свесрдно препоручујемо

читалаштву.

Александар РАСТОВИЋ

Н. М. Поїайов

Руски војни аџенїи у Црној Гори

Том I - Извјештаји, рапорти, телеграми, писма 1902-1915. г.

Том II - Дневник, 1906-1907, 1912, 1914-1915.

Одговорни уредници А. Н. Сахаров и Р. Распоповић,

Подгорица - Москва 2003, I - 791, II - 838

Некада су Црну Гору сматрали за стални „војнички лагер“, пошто су сви за рат способни били законски и морално обавезани да се за отаџбину боре. Војна дужност сматрана је патриотском обавезом, а жртвовање за домовину врхунским моралним чином. Војни заповједници имали су знатно већи углед од цивилних. Сматрајући Црногорце родјеним војницима, за њих се одавно интересују неке од европских држава, прије свих словенска и православна Русија.

Од када је 1711. године Петар Велики у Црну Гору упутио у специјалну мисију пуковника Михаила Милорадовића, повећи број руских официра је тамо одлазио. Били су то, већином, добро образовани људи, способни и за друга, а не само војна питања. Култ Русије био је толико јак да су Црногорци, каже се, и руске прапоршчике сматрали генералима, када се појаве у Црној Гори. А посљедњи царски руски официр са посебним овлашћењима, који је средином 1915. године напустио Цетиње је Николај Михајлович Потапов.

А он је упућен у Црну Гору, 1903. године гдје му обавезе није било лако извршавати. Управо те године дошло је до смјене династија и преоријентације Србије на ослонац на Русију. Од тада царска руска влада сматра Србију базом своје балканске политике, али Црну Гору не испушта из круга своје заинтересованости.

Тада је било очито да се топи стара оданост црногорског владара према традиционалној покровитељици - Русији и да он лавира између ње и Италије, па и Аустро-Угарске. Иако се мучила са непоузданим и превртљивим црногорским владаром, Русија није хтјела изгубити свој утицај, првенство из војностратешких разлога, јер је Црна Гора требала да одигра важну улогу у будућем рату.

Млади, широко образовани војни специјалиста, амбициозни

човјек који је обишао европске градове, дошао је у чину потпуковника из Беча за војног агента у најмању европску престоницу - Цетиње. Он је имао дружност да организује црногорску војску по европским стандардима и припреми је за будући ратни обрачун. Нимало лака обавеза му је била да контролише трошење позамашне руске војне субвенције, пошто су се руски дипломатски представници на Цетињу мислили да се она ненамјенски троши, а сами нијесу то могли ваљано провјеравати.

Потапов је у малој цетињској средини имао велики углед и знатан утицај и у дипломатском кору. Он је био строг и принципијелан официр, који држи до свог положаја и угледа. Контролишући трошење војне субвенције, од које је зависило укупно стање црногорске војске, Потапов је временом постао „сива еминенција“, црногорске војске, без чијег се мишљења није могло ништа значајније у ној предузимати. Он је активно учествовао у укупном животу војске - од набавке наоружања, војних вјежбања и маневара, организације стојеће војске, подофицирских и официрских школа - до доношења закона о војсци.

Видећи у Потапову јаку и утицајну личност неки завидљиви црногорски официри сумњичили су га и у новинама клеветали.

Као човјек од ауторитета и јаког утицаја, Потапов је и политички дјеловао - настојећи да очува вјековни апсолутни утицај Русије на Цетињу. У његовим званичним извјештајима и рапортима оцртана је сва тегоба извршавања повјерене му мисије. Изгледа да му је у томе највише помагао оргомни руски култ у Црној Гори и њена зависност од војне субвенције, чија је исплата умногоме зависила од мишљења руског војног агента. Он је, ипак, постигао запажене резултате у Црној Гори, због којих је 1912. године унаприједјен у чин генерал-мајора. Црногорска војска је реорганизована, боље обучена, добила школовани официрски кадар, доста добро опремљена. У току његовог боравка Црна Гора је склопила тајну војну конвенцију са Русијом, израдила ратни план и добила штаб своје врховне команде.

Сва војна питања Црне Горе Потапов је детаљно анализирао и оцјењивао, излажући то војничким стилем и језиком. Зато је корпус значајки одабраних Потаповљевих документација од капиталног значаја са научно сагледавање не само војске Црне Горе, већ и њеног укупног живота почетком XX вијека.

Као човјек европских манира и навика, Потапов је тешко подносио цетињску чамотињу. Он је водио дневничке биљешке, из

којих се види његова интима и дневна расположења. Повише пута је прижељкивао да буде опозван из „рупе цетињске“, у којој није имао могућности за живот који одговара његовом положају и захтјевима. зато у његовим дневницима има и одвећ строгих и превише критички интонираних оцјена цетињске средине. Он понекад на врло груб начин квалификује црногорски двор и људе њему блиске а не штеди ни укупну цетињску средину. То не значи да и он, као и остали Руси, није волио Црну Гору и Црногорце, али није био њима превише одушевљен, нити им зато, као већина Руса, очито наклоњен.

Одавно је у Црној Гори Русија имала изузетно значење, а о њој се са усхићењем говорило. Црногорци су однос Русије и Црне Горе изједначавали са братском љубављу два православна словенска народа, не схватајући да моћно руско царство у односима са њима има првенствено своје империјалне интересе, који се кроз вјекове мијењају и различито испољавају, зависно од циљева царске спољне политике. Када је 1711. године дошао у Црну Гору пуковник Михаило Милорадовић имао је задатак да подстиче ратно расположење према Турској, а два вијека касније 1911. године пуковник Николај Михајлович је имао голему муку да спријечи њихов преурањени рат са том истом Турском. Руска влада и њени изасланици су крајем XVII и у XIX вијеку играли запажену улогу у организовању државе у Црној Гори, а почетком XX вијека нијесу се противили припремању нестанка те државности.

На овом корпусу разноврсне градје радило је подуже неколико добрих стручњака, зато је он припремљен по свим научним и стручним критеријумима, па им отуда треба одати признање. Научна и друга јавност с правом поздравља сарадњу руске и црногорске стране на објављивању овако значајне градје, која уноси ново свјетло у схватању црногорског бића и државе почетком XX вијека.

Радоман ЈОВАНОВИЋ

Mirela Slukan Altić,

Повијесна картографија - картографски извори у повијесним зnanостима, Bibliotheka Geographia Croatica, Knjiga 18, Meridijani, Samobor 2003, 495, са црно-белим илустрацијама у тексту и 172 слике у боји

Књига др Миреле Слукан Алтић настала је из потребе да се у наставу историје Свеучилишта у Загребу уврсте и картографски извори. Овакав циљ и задатак наметнуо је особени начин приказивања картографске грађе, који се огледа у спајању општих знања о старим картама и историји картографије са картографским одбором који је значајан за регионална истраживања. Све то је изложено кроз пет великих поглавља и прегледно разуђено у велики број потпоглавља. Аутор је при том настојао да се држи хронолошког редоследа и у општим и посебним поглављима, па је отуда долазило и до извесних понављања исте или сличне материје.

Наслови поглавља најављују колико је широко захваћено поље картографије од општих оквирних и темељних знања до проучавања и приказивања географског и историјског простора Хрватске у картографији. На крају сваког поглавља наведена је релевантна литература. Првим поглављем, под насловом: *Картографија и картографски извори у повијесним зnanостима* (стр.12-24), објашњен је појам карте кроз историјеске епохе, подела карата и картографије и вредновање карата као извора за историју, са пописом релевантне литературе. Другим поглављем, под насловом *Увод у читање старих карата* (стр. 26-75), сваки корисник књиге, па и онај са лаичким познавањем карата, сазнаће прво, да географска карта према савременим мерилима треба да садржи одређене особине (размер, пројекцију, картографски кључ и картографску генерализацију) и основне елементе (математичке, географске, редакцијске и допунске), који су сви кратко и јасно разрађени. Већа пажња посвећена је географским елементима на старим картама (рељеф, хидрографија, насеља, путеви, границе, класификација топонима). Излагање је пропраћено низом примера и врло добрих црно-белих слика карата и сегмената старих карата. Изложен је, прво, општи историјат картографског приказивања рељефа различитим меродима, а потом је објашњен сваки метод и његова прва примена (кртичњаци, кавалир, шрафирање, сенчење, изохипсе, хипсометријски метод и комбино-

вана техника). У том поглављу обрађени су и математички елементи старих карата (геодетска основа, пројекције, координатни систем, размер, оријентација, репродукција). Треће поглавље (стр. 76-151) садржи *Прељед развоја картографије и картографског прерађивања хрватских земаља* разрађен у шест смисаоних целина, од којих су прве три посвећене историји картографије, у четвртој је приказано дело девет хрватских картографа и њихов допринос картографији, од Петра Копа. до Павла Витезовића (1450 -1713). У четвртом поглављу (стр.152-174) изложени су међународни стандарди који се примењују у формирању картографске збирке и приликом обраде карата (опис карте и сви други елементи, са примерима картица) и посебно је приказана картографска збирка Хрватског државног архива (више од 4000 јединица), при чему су истакнути најважнији примерци и посебне врсте карата, као и атласи. Пето и највеће поглавље (стр.176-307) у целости је посвећено приказу картографских извора за историју Хрватске. Носи наслов *Основне и темељне карте као извори за хрватску историју*. Ту су приказане старе топографске карте настале на основу јозефинског (1763-1787) и француског премера (1806-1869), које се чувају у Ратном архиву у Бечу. Ове прве карте релативно крупне размере, настале на основу теренских мерења са свим битним географским елементима и обиљем топономасичке грађе, аутор анализира вишеструко, почев од извора на основу којих су настале, преко картографског кључа и садржаја (пејзаж, хидрографија, морфолошка и функционална структура насеља, путеви, управна подела, топонимија, до кратког закључка о њиховој великој важности у формирању двеју слика хрватских земаља у другој половини XVIII века. Поред ових општих карата, у овом поглављу обрађене су и различите врсте тематских карата (*вегетацијске карте* са примером трансформације пејзажа Велебита на картама; *хидрографске карте*, геодетски радови и картирање Драве и Саве; *политичке карте граница и разграничења* 1699, 1718, 1739, 1791, у XIX веку и до данас; *картографски извори за реконструкцију и развој путне мреже* од античких карата, преко средњовековних караванских путева до планске изградње почетком XVIII века, где су на картама добро документоване главне цесте: Каролинска, Лујзијанска, Терезијанска и Јозефинска и Далматинска). Заједно са наведеним тематским картама, у посебном потпоглављу приказани су картографски извори за управну поделу територијалног састава хрватских земаља. Међу осталим тематским

картама, и старим картама уопште, ове су свакако најзначајније и већ по томе требало је да буду стављене у посебно поглавље. То би боље одговарало разуђеној разради по хронологији и ауторима (преглед историје територијалног састава и подела Хрватске, елементи поделе на картама појединих аутора у XVI и XVII веку, управно-територијални састав Хрватске и Славоније у XVIII веку; Далмације у XVII и XVIII веку, хрватске земље на управним картама почетком XIX века - жупанијске карте и атласи; промене од 1848. до 1918 и после 1918). На примеру Загреба показано је како развој и структури насеља илуструју планови градова. Такође су посебно обрађени планови утврђења, од феудалних бургова до војних утврда у време османске експанзије, затим крајишке утврде од Житванског до Карловачког мира, са посебним примером Брода на Сави. Посебна пажња посвећена је катастарским изворима, где су у уводу дата објашњења термина и основних појмова, затим тумачење катастарских извора као архивске грађе, њихов смештај и доступност (Венеција, Беч, Задар, Дубровник, Загреб); затим су приказани млетачки катастри Далмације, од најстаријег земљишника Стона (1393-1396), са сажетим прегледом историјских догађаја и промена политичке власти у Хрватској, преко делимичне обнове после Кипарског рата (1570-1573) и Кандијског рата (1664-1669) и стварања катастра у који су биле укључене топографске карте настале на основу Моросинијеве аграрне реформе. Почетком XVIII века (1702-1711) ствара се посебан катастар појединих млетачких поседа и округа у Далмацији где су се током Морејског рата населили досељеници из Босне, највећим делом Морлаци. Текстурални део катастра пратиле су рукописне карте у боји. После Пожаревачког мира 1718. године и ширења млетачких поседа нове тековине су и катастарски пописане (Сињ, Имотско, Книн, Нин, Задар). Нови катастар настаје после Гриманијеве реформе аграра и доделе земље Морлацима, односно Србима и сиромашним староседеоцима (1755-1756).

Посебно потпоглавље посвећено је историји млетачког катастра Истре, Јозефинском катастру (извори Јозефинског катастра са примером села Кривај) и Францисканском катастру (први премер Хрватске 1817. године, извори, планови и попис катастарских честица). Једну трећину књиге, од стр. 308 до стр. 480, чини блок одабраних ликовних прилога у боји. Нижу се слике разних карата и детаља са карата, где је полихромија постигнута различито бојеним

и складно коришћеним подлогама. Висок квалитет ликовних прилога омогућује релативно добру читљивост карата. Прилози су изабрани да прате излагање, те стога блок слика у боји није начињен по хронолошком реду, већ читалац, прелиставајући тај део књиге, скаче са теме на тему, и с века на века, час напред, час назад, принуђен да се активно укључи у помало заплетени кориснички кључ.

Управо због намене књиге, из које ће учити и на којој ће се образовати нови стручњаци, нека нам буде допуштено да ставимо и неколико начелних и посебних примедба. Књига обилује мноштвом података и сажима огромну грађу, што је највећим делом прегледно изложено. Било би и поред тога веома корисно да је књига била снабдевена регистрима (именски, појмовни, предметни, твораца карата и др.). У начелу, чини се да би било боље да су неки одељци били спојени, као на пример излагање о Јозефинском премеру и катастру, а неки важни делови одвојени у посебна поглавља. У излагању о поморским картама (стр. 89, 338-40, 368) аутор се приклања оним истраживачима који су, под утицајем популарнијег и препознатљивог назива, занемарили разлику између портолана, као текстуалног приручника, и средњовековне поморске карте, која је била израђивана самостално или као део портолана. Извори сведоче да поморска карта (*tabula*, *charta*) није била исто што и портолан, а оваквом терминолошком изједначавању нарочито оштро се противе истраживачи италијанске картографије. За историју приморских лучких градова Далмације италијански портолани, као пловидбени приручници, пружају драгоцене податке У ствари, однос између портолана и поморске карте веома је сличан односу између каснијег катастра, који садржи и текст и планове. Заставе над далматинским градовима појављују се већ на најстаријим поморским картама (св. Кршевана на коњу изнад Задра и св. Влаха изнад Дубровника 1320/21. године; изнад Шибеника и Неретве 1325, *Монументија царѿоѡрайѿиѿца Јуѡославиѿе ИИ*, Београд 1979, 42-43). На поморској карти Ангелина Дулцера из 1339. године (датована омашком у 1375. годину, стр. 91. нап. 51.), поред застава изнад Неретве (Дријеве) и Сења, појављује се и застава са ликом св. Влаха изнад Дубровника (*Ragusa*).

У књизи се помињу Морлаци или Власи, из извора или са карата, као номадска влашка племена, неидентификоване етничке припадности, а добро је познато из докумената и из обимне литературе, као и са старих карата да је то било српско становништво

православне вере. Коликогод да је питање порекла Влаха сложено, њихово растакање у српском етничком корпусу потпуно је завршено током средњег века, и одавно је превазиђена политички обојена литература у којој су се свесно избегавале било какве етничке одреднице. Шта су били досељени Власи у Хрватској сведоче и саме старе карте. Стјепан Главач на својој карти Хрватске из 1673. Жумберак означава као влашки капетанат, а код села Ровиште, северно од Бјеловара, помиње *rrullia Валацхорум*, на истом месту где на својој карти Славоније Ђакомо Кантели да Вињола 1690. године бележи влашки народ грчког обреда (*Валлаццхи ѿойоли ди рийо Грецо*). Срби у Жумберку помињу се од 1530. године, а привилегије су добили од краља Фердинанда 1532. године. Називани су ускоцима, власима, Србима и Рашанима и насилно проверени у другој половини XVII века (Г. Томовић, *Срби у дијаспорци на картама XVI-XVIII века*, Сентандрејски зборник 3, САНУ, Београд 1997, 21-37). Подручје између Саве, Пакре и Орљаве, око Пакраца и Дарувара, са више од педесет села, где су Турци, после освајања Чазме 1552. године, насе-лили српско становништво, називано је Малом Влашком - *Kleine Valacheu* на Карти граничних делова трију империја коју је израдио 1785. године I. C. Rode (О Малој Влашкој: В. Дабић, *Сеоба Срба у Хрвајску и Славонију од ѿочейка XVI до краја XVII века*, *Catena Mundi*, Краљево - Београд, 1992, 265-281).

За српску историју нарочито је значајна картографија Војне крајине у Хрватској, будући да је формирана знатним делом од насељеног српског становништва, које је са привилегијама и под војном обавезом било значајан чинилац грудобрана према Турској. Картографски извори за Војну крајину комплементарни су са добро документованом и проученом историјом Срба на том подручју. Да је среће, којој се треба надати, картографски извори за историју Војне крајине требало би да буду, и могли би бити, заједнички мултидисциплинарни међународни научни пројекат удружених српских и хрватских стручњака, и других европских истраживача.

Изради ове веома корисне и богате књиге претходио је озбиљан и студиозни дугогодишњи рад и у њено писање и обликовање уложен је велики труд, обједињена свестрана знања и искуство аутора, на пољу географије, опште и регионалне картографије, планова градова, архивистике и катастарске грађе, као и техничких и геодетских снимања терена. Начињена је као стручни и прегледни

приручник, са сажетим историјским екскурзима, где је то било потребно. Али је књига и више од тога. Свако кога занимају старе карте, планови градова и катастарски топографски подаци уопште и посебно за територију Хрватске и суседних земаља моћи ће из књиге Миреле Слукан Алтић да сазна много тога новог. У том погледу у потпуности је испуњен постављени задатак и циљ и остварена поуздана и незаобилазна основа од које ће се полазити у даља и тематски разуђена изучавања вишезначног садржаја и историчности картографских извора.

Гордана ТОМОВИЋ

*„The First South-Eastern European Digitization Initiative
(SEEDI) Conference: Digital (re-) Discoveries of Culture
(Psychological of Soul)-Placing. Digital-“,
11-14. септембар 2005, Охрид, Македонија*

Прва конференција Југоисточне Европске иницијативе за дигитализацију (ЈИЕИД)¹ одржана је под насловом: *Дигитално (ионовно) откриће културе (материјализам душе)*, у организацији Центра за дигитализацију националног наслеђа Македоније.² На конференцији су наступили представници Бугарске, Велике Британије (Енглеске и Шкотске), Грчке, Данске, Ирске, Италије, Јапана, Македоније, Румуније, Словеније, Индијане (САД), Србије и Црне Горе и Чешке. Конференцију су подржали: Central European Initiative (CEI), Министарство културе Републике Македоније, Министарство науке и образовања Републике Македоније, Институт информатике (Скопље, Македонија), Национални центар за диги-

¹ South-Eastern European Digitization Initiative (SEEDI) је основана после *Треће међународне конференције о дигитализацији* одржане на Математичком факултету у Београду, од 2. до 5. јуна 2004. године. SEEDI – home page <http://www.ncd.matf.bg.ac.yu/seedi/foundations/foundations.html> (18.09.2005).

² Овај центар је отворен 01. 03. 2005. CDNH Macedonia, home page <http://www.ii.edu.mk/SEEDI2005/cdnh.htm> (19. 09. 2005.)

Енвиронментӣ: бейъеен Либрариансхий, Архивистийицс, Хисторицал Аудилиарй Сциенцес, Пхилологй, анд Хисторй; Евгенија Стоименова, Пламен Матеев, Милена Добрева, Оутилиер Дейтецицион ас а Мейход фор Кноъледге Ецирацицион фром Дижитал Ресоурцес; Стефанија-Цецилија Срефан, АПОГРАФ - Аноихер "семйер фиделис" ресоурце то бе инйеграйед ин йхе сцхоларлй фамилй оф дижитал сирийториа - А йројецтй ин йхе макинг; Андреј Андреев, Николај Киров, Њорг Имаге Майцхинг ин Булгариан Хисторицал Доцументйс; Dilyana Radoslavova, А Нењ Брийисх-Булгариан Инйиайиве фор е-Аццесс анд Пресервайион оф Цйриллиц Манусириййс; Небојша Весић, Тамара Бутиган-Вучај, Алл Платйформ Дижитал Цоллециционс Пресенйайион: А Симйле Солутион. Последње предавање у вези са историјом Јордана Табова, Десислава Димкова и Емила Келевдјиева, Тхе Намес Туркей анд Мацедониа ин Олг Геограйхицал Маис (1400 - 1700 АД) изазвало је бурну полемику између представника различитих наука.

Micheál Mac an Airchinnigh из Ирске је одржао предавање на тему - *Пхйсицалитй оф Соул, Физика на Душайиа-Фисц ан Анама*, а едукација кроз игру, базирана на релевантним чињеницама тема је предавања Калине Сотирове, *Плайинг Дижитал - ДрДЦ геме*.⁴

Трећег дана представљени су софтвери и пројекти у виду постер сесија, током којих су учесници и посетиоци имали прилику да детаљно истраже њихове могућности. Постери су посвећени: дигитализацији баштине (Иван Благојевић, Маријана Симу, Ивана Пражић, *Дижитализаицион оф Херийаге ин Сербиа*; Марија Михова, Весна Димитрова, *Ценйер фор Дижитализаицион оф Најионал Херийаге аи Инсйиуиуе оф Информайицс*) и старих глагољских рукописних материјала, као и проблемима који се јављају током процеса пребацивања на нове медије (Невена Ацковска, Миле Јованов, Дарко Алексовски, Васил Атанасов, Бојан Ендровски, *Софйњаре фор дижитализаицион оф анциентй глаголлиц хандриийиен манусириййс*), алатима за претраживање (Миле Јованов, Маријан Киндалов, Николке Михајловски, Горан Колевски, Пеце Милошев, *Сйстем фор Сторинг Дајиа абоуи Најионал Херийаге њйих Адванцед Сеарцх Тецхнйлуес*; Марија М. Нишева-Павлова, Павел И. Павлов, *Он йхе Ајйлицабилитй оф Пројегг/ОЊЛ ин Буилдинг Софйњаре Тоолс фор Инйеллигенй Сеарцх ин Дижитализед Цоллециционс оф Манусириййс*), оп-

⁴ На ову тему, говорио је и аутор овог приказа: "Game" in history, Historical in "Game".

line приступу (Гиулиана Де Францесцо, *Онлине Ацесс тоо Цултурал Херитџе тхrough Диџитал Цоллеџионес: Тхе МИЦХАЕЛ Пројект*; Ристо Христов, *Диџитал Арџивес (е-арџивес)*), а представљена је и колекција од три ЦД-а македонског наслеђа (Ирена Петровска, *Диџитал цултуре ѿраџиџе (Пресентацион оф 1. ЦД-РОМ Маџедониан Анџилуџиџес, 2. ЦД-РОМ Охрид - Тхе Црадгле оф Беаути, 3. ЦД-РОМ Сџобџ- 3 дименсионал реонструџион)*).

Последњег дана конференције одржан је округли сто, на ком је договорено да се следећа конференција СЕЕДИ-ја одржи у Бугарској. Презентовани радови биће објављени у: *Ревиењ оф тхе Натионал Центер фор Диџитализаџион*, Србија и Црна Гора, часопису НЦД-а, који је приликом оснивања СЕЕДИ-ја прихваћен за примарну публикацију ове мреже институција. Програм је попраћен и презентацијом културно - историјског наслеђа Македоније у виду екскурзија, као и бројним неформалним разговорима о будућој сарадњи између научника различитих профила.

Александра ФОСТИКОВ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LII
(2005)

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
СЛОБОДАН СИМИЋ

Превод резимеа на енглески језик
ВЕСЕЛИН КОСТИЋ

Лектор
МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13, Београд
e-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж
500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис =
Historical Review / одговорни уредник
Тибор Живковић. – 1948 – . – Београд :
Историјски институт, 1948 – (Београд :
Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170